Tört.
O 2966/4

A JELENKORI FRANCZIAORSZÁG ALAKULÁSA

IRTA

TAINE HIPPOLIT ADOLF

FORDITOTTA

CSIKY GERGELY

NEGYEDIK KÖTET

A FORRADALOM III.

BUDAPEST,
KIADJA A M. T. AKADÉMIA.
1889.

A JELENKORI FRANCZIAORSZÁG ALAKULÁSA.

A MAGYAR
TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
KÖNYVKIADÓ-VÁLLALATA

A JELENKORI FRANCZIAORSZÁG ALAKULÁSA

IRTA

TAINE HIPPOLIT ADOLF

NEGYEDIK KÖTET.

BUDAPEST, 1889.

109988

MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
KÖNYVTÁRA

HORNYÁNSZKY VIKTOR KÖNYVNYOMDÁJA.

A 371

MAGYAR AKADÉMIA
KÖNYVTÁRA

A Magyar Tudományos Akadémia föladata lévén a tudományok önálló mívelése és emelése mellett, azoknak *terjesztésére* is hatni, 1872. január 22-én tartott összes ülésében egy bizottságot alakított oly czél ból, hogy az részint a külföldi tudományos irodalmak jelesebb termékeinek lefordíttatása, részint a tudományokat mai színvonalukon előadó eredeti magyar művek készíttetése által a tudományos műveltség terjesztése érdekében működjék.

A Magyar Tudományos Akadémia ezen *könyvkiadó bizottsága* föladatának megfelelni kívánván, mindenek előtt azon hiányokra fordította figyelmét, melyek az egyes tudományszakok körében leginkább érezhetők. Sietett ennélfogva elismert tekintélyű hazai szakférfiakat tudományos kézikönyvek szerkesztésével megbízni; egyúttal gondoskodott, hogy a külföldi tudományos irodalmak számos jelesebb művei hazai nyelvünkön mielőbb közrebocsáttassanak.

Ekkép a bizottság eszközlésére, részint a Magyar Tudományos Akadémia, részint egyes vállalkozó könyvkiadók kiadásában, tudományos eredeti műveknek és fordításoknak sorozata fog megjelenni; hivatva a kül-

föld tudományos munkásságának eredményeit a magyar közönségre nézve megközelíthetőkké tenni.

Megjegyzendő azonban, hogy a bizottság, midőn az eredeti munkák szerzői és a fordítók megválasztása által — az utóbbiaktól, hol szükségesnek vélte, mutatványt is kivánva — már eleve is gondoskodni igyekezett a munkálat sikere felől, utólagos birálatát nem terjeszthette ki a beadott munkák soronkénti kijavításáig, s így a szerzőkről vagy fordítókról minden felelősséget a részletekben magára nem vesz.

Budapesten, 1879. február havában.

A M. T. Akadémia könyvkiadó bizottsága.

Aláirási felhivás

a Magyar Tudományos Akadémia könyvkiadó vállalatára.

Ötödik cyklus. 1887—1889.

A Magyar Tudományos Akadémia *könyvkiadó vállalatában* oly eredeti és fordított munkákat bocsát közre, melyeknek megválasztásában *irodalmunk legszembetünőbb hiányainak betöltése és a müvelt közönség szellemi szükségleteinek kielégítése* a fő szempontok.

A czél, melyet e *vállalat* megalapítása alkalmával maga elé tűzött, nemzeti jelentőségű. A mi kulturális viszonyaink között feladatának ismeri a tudománynak nemcsak szakszerű mívelését, hanem terjesztését is. Megfelelően ama folytonos és általános érdeklődésnek, melylyel a nemzet kiséri, munkásságának legalább egy részével minél közvetetlenebbül s minél általánosabban törekszik összeköttetésbe jutni vele. Nemcsak gyarapítani kívánja szellemi kincses házát, hanem a szónak igazi értelmében, nemzeti tulajdonná tenni azt.

Munkásságának ezt az oldalát főleg a *könyvkiadó vállalat* képviseli, melynek czéljául *a tudományos ismeretek terjesztése s a tudományos előadás müvészi és népszerű formájának kiképzése* tűzetek. Keretébe a külföldi tudományos irodalmak jelesebb termékei, s a tudományokat mai színvonalukon előadó eredeti magyar művek utaltattak.

A vállalat eddigi sikeréből az Akadémia azt az örvendetes és bíztató meggyőződést meríthette, hogy a nemzeti mívelődésünkre oly fontos vállalat a magyar közönségnél méltó fogékonyságra talált. Ebben a meggyőződésben indítja meg *új, immár ötödik cyklusát*, s értesíti a közönséget *programmjáról*. Az említett általános szempontokon kívül, főleg a történelmi és irodalmi sorozatba fölveendő munkák kijelölésénél, a Könyvkiadó Bizottság tekintettel volt arra, hogy *az eddig kiadott művekhez az újak, tárgyokra nézve folytatva vagy kiegészítve csatlakozzanak.*

Az új folyamnak ez irányelvek alapján összeállított tervrajza a következő:

Első sorozat. Történelem.

Sebestyén Gyula. *Ausztria története.* (Eredeti.) I. kötet. (Őskor, Róma) hódoltság, Népvándorlás, Karolingok, Babenbergek, Az első Habsburgok.

Mac-Carthy Justus. *Anglia története korunkban.* Fordítja Szász Béla. III. kötet.

Ranke Leopold. *A római pápák, egyházuk és államuk a XVI. és XVII. században.* Fordítja Lehr Albert. II. és III. kötet.

Ratzel Fridrik. *Az ember és a föld.* (Anthropo-geographia.) Fordítja Simonyi Jenő. Egy kötet.

Sorel. *Európa és a forradalom.* Fordítja Szathmáry Gy. Egy kötet.

Thierry Amadé. *Elbeszélések a római történetből.* Fordítja Öreg János. A következő két kötet:

1. *Szent Jeromos: a keresztyén társadalom nyugoton.* Egy köt.
2. *Aranyszájú Szent János és Eudoxia császárné: a keresztyén társadalom keleten.* Egy kötet.

Második sorozat. Irodalom.

Beöthy Zsolt. *A szépprózai elbeszélés a régi magyar irodalomban.* (Eredeti.) II. kötet. A Kisfaludy-Társaságnál jutalmat nyert pályamunka.

Heinrich Gusztáv. *A német irodalom története.* (Eredeti.) II. és III. kötet.

Simonyi Zsigmond. *A magyar nyelv eredete, története és jelen állapota.* (Eredeti.) Egy, kötet.

Sainte-Beuve Károly Agoston. *Irodalmi és történelmi arczképek.* Egy kötet.

Villemain Ferencz. *Pindar.* (Az ó- és középkori lyrai költészet története.) Fordítja Csiky Gergely. Egy kötet.

Harmadik sorozat. Jog- és államtudomány.

Concha Győző. *Újkori alkotmányok.* (Eredeti.) II. és III. kötet.

Medveczky Frigyes. *Társadalmi elméletek és eszmények.* Történeti és kritikai adalékok. (Eredeti.) Egy kötet.

Berryer Péter Antal. *Válogatott törvényszéki beszédei.* Ismerteti és fordítja Tóth Lőrincz.

Leroy-Beaulieu. *A collectivismus.* (A socialis elméletek jelen állása.) Bevezeti Kautz Gyula.

Taine Hyppolit Adolf. *A jelenkori Francziaország alakulása.* A *Forradalom* új kötete.

A könyvkiadó vállalat első sorozatából évenkint *nyolczvan ív,* a másodikból *hatvan ív,* a harmadikból *ötven-hatvan ív,* angol díszkötésben fog 20—30 íves kötetekben megjelenni.

Az első sorozat egy évfolyamának ára *négy,* a második és harmadiké *három-három* forint. Ezenkívül az angol *vászonkötésért kötetenként 40 krajczár* fizetendő.

Egy-egy évfolyam aláírási ára előre bérmentve küldendő ily czim alatt: *Hornyánszky Viktor akadémiai könyvkereskedése Budapesten, az Akadémia épületében.*

Az aláírás egy sorozatra is elfogadtatik, de három évre kötelező.

Az évi illetmény ezentúl minden esztendő november havában küldetik szét, esetleg már tavaszszal.

Jegyzet. Az Akadémia gondoskodott róla, hogy az elsorolt munkáknak azon további köteteit, melyek már a mult cyklusban jelentek meg, a vállalat új aláírói *azon a kedvezményes áron szerezhessék meg, melyen a múlt cyklus aláírói kapták.*

Az Akadémia, midőn jelen vállalatára a hazai közönség figyelmét ismét felhívja, teljes bizalommal reméli, hogy a nemzeti művelődés érdekében, méltánylással és pártolással fog találkozni.

ELŐSZÓ.

«Egyiptomban, mondja alexandriai Kelemen, a templomok szentélyeit aranyszövetű fátyol takarja; de ha az épület benseje felé akarunk menni és a szobrot keressük, komoly arczczal közeleg felénk a pap, hymnust énekelve egyiptomi nyelven, s kissé fölemeli a fátyolt, hogy megmutassa az istent. Mit látunk ekkor? Krokodilt, vagy kigyót, vagy valami más veszedelmes állatot; előtűnik az egyiptomiak istene: bibor szőnyegen fetrengő vadállat.»

Nem szükséges Egyiptomba mennünk s oly messzire visszatérnünk a történelemben, hogy krokodil-imádást találjunk: látható volt az Francziaországban a mult század végén. Szerencsétlenségre száz évi időköz a hátratekintő képzelem számára nagyon is hosszú távolság. Manapság a helyről, hova eljutottunk, nem látunk magunk mögött a láthatáron mást, mint a közbeeső légtől megszépített alakokat, hullámzó körvonalokat, melyeket minden szemlélő kedve szerint magyarázhat és állapíthat meg, nem látunk határozott és élő emberi alakokat, hanem csak ingadozó pontok tömegét, melyeknek mozgó vonalai festői épületek körül képződnek és szakadnak meg. Közelről

akartam látni e határozatlan pontokat s áthelyeztem magamat a tizennyolczadik század második felébe; tizenkét évet töltöttem ott, s mint alexandriai Kelemen, tőlem telhetőleg szemléltem, előbb a templomot, aztán az istent. De nem volt elég testi szemmel nézni; meg is kellett érteni a theologiát, mely alapja a vallásnak. Van egy, mely megmagyarázza ezt, nagyon tetszetős, mint a legtöbb theologia, az 1789-iki elveknek nevezett dogmákból összeállítva. Valóban, ebben az időben hirdették ki; ezelőtt már formába szedte Rousseau: népfelség, emberi jogok, társadalmi szerződés, — mind ezt jól ismerjük. Miután elfogadták, önmagoktól kifejtették gyakorlati következményeiket; három év multán a szentélybe vitték a krokodilt, s az aranyos fátyol mögött, a bibor szőnyegre helyezték; és valóban állkapcsainak erélye és gyomrának képessége már előre kijelölte e helyet számára; az a minősége tette istenné, hogy kártékony vadállat és emberevő volt. Ha ezt megértettük, nem hoznak többé zavarba a formulák, melyek megszentelik, sem a pompa, mely körülveszi; megfigyelhetjük, mint közönséges állatot, kisérhetjük különböző magatartásaiban, midőn lesbe áll, midőn megragadja zsákmányát, midőn megrágja, lenyeli és megemészti. Részletesen tanulmányoztam szerveinek szerkezetét és működését, följegyeztem életmódját és szokásait, megállapítottam ösztöneit, tehetségeit, vágyait. Alany bőven volt hozzá; ezrivel kezeltem, százával bonczoltam, minden fajból és változatból, félretéve a figyelemre méltó példányokat vagy a jellemző darabokat. De hely hiányában sokat oda kellett hagynom, gyűjteményem nagyon is bő volt. A mit megtarthattam, itt lesz található; többek között mintegy húsz különböző nagyságú egyén, melyeket igyekeztem élők

gyanánt megőrizni, a mi nehéz dolog volt; de legalább érintetlenek és teljesek, kivált a három legnagyobb, melyek a magok nemében valóban figyelemre méltó állatoknak látszanak és olyanoknak, minőkben a kor istensége legjobban megtestesülhetett. A hiteles és elég jól vezetett konyhakönyvekből megtudjuk az istentisztelet költségeit: kiszámíthatjuk körülbelül, mennyit ettek a szentelt krokodilok tiz év alatt, megmondhatjuk rendes étkeiket, kedvelt falatjaikat. Az isten természetesen a kövér áldozatokat válogatta ki; de torkossága oly nagy volt, hogy ráadásúl, vaktában fölfalta a soványokat is, még pedig nagyobb számmal, mint a kövéreket; különben, ösztöneinél és a helyzet múlhatatlan hatásánál fogva, egyszer-kétszer minden évben megette a saját fajtáját is, ha csak ez nem ette meg őt. Bizonyára nagy okulást nyújt e vallás, legalább a történetiró, a tiszta tudósok számára; ha maradtak hívei, nem gondolok arra, hogy megtérítsem őket, hit dolgában sohasem kell vitába bocsátkozni az áhítatos hivővel. Azért e kötet, mint az előbbiek is, csak az erkölcsi zoologia kedvelői, a szellem naturalistái, az igazság, a szövegek, a bizonyítékok kutatói számára van irva, és nem a közönség számára, melynek a forradalomra nézve elfoglalt pártállása és kész véleménye van. Ez a vélemény 1825. és 1830. közt kezdett alakulni, a szemtanúk visszavonulása vagy halála után: ezek eltüntével el lehetett hitetni a jó közönséggel, hogy a krokodilok emberbarátok voltak, hogy többnek közülök lángesze volt, hogy csak a bűnösöket ették meg, és ha néha sokat ettek, ez tudtokon kívül, akaratuk ellenére vagy odaadásból történt, feláldozván magokat a közjónak.

A JELENKORI FRANCZIAORSZÁG ALAKULÁSA.

A FORRADALMI KORMÁNY.

ELSŐ KÖNYV.

A FORRADALMI KORMÁNY FELÁLLÍTÁSA.

I. FEJEZET.

I. Az előbbi kormányok gyöngesége. — Az új kormány erélye. — A jakobinus absolutisztikus dogmái és ösztönei. — II. Szavainak és tetteinek ellentéte. — Hogyan palástolja arczfordulását. — Az 1793. júniusi alkotmány. — Szabadsági igéretek. — III. Az elsődgyűlések. — A távollevők aránya. — A szavazók egyhangúsága. — Indító okaik az alkotmány elfogadásában. — A szavazatokra gyakorolt nyomás. — Delegáltak kiválasztása. — IV. Párisba érkeznek. — Mily óvatossággal vannak iránt ok. — Kényszer és csábítás. — V. Jakobinus hitvallást tesznek. — Szerepök az augusztus 10-iki ünnepen. — Lelkesedésök. — VI. A hegypárt fogásai. — Az augusztus 11-iki este a jakobinusoknál. — Az augusztus 12-iki ülés a conventben. — A delegáltak megkezdik a rémuralmat. — A jakobinus diktaturát a nép szentesíti. — VII. E fogás eredménye. — A megyei fölkelés terjedelme és nyilvánulása. — Fő gyöngesége. — A nép nagy tömege bizalmatlan vagy tétlen marad. — A girondisták csekély száma. — Párthíveik lanyhasága. — A menekülő képviselők és föllázadt hatóságok aggályai. — Nem állítnak föl központi kormányt. — A convent kezében hagyják a katonai tekintélyt. — Engedményeik végzetes haladása. — A megyék egymásután visszalépnek. — A mérsékeltek csalódása. — A jakobinusok ellenkező jelleme. — VIII. Az utolsó helyi ellenállások. — A fölkelt városok politikai orthodoxiája. — Meghódolásukat csak egy föltételhez kötik.

— Állam-okok ennek elfogadására. — Párt-okok ennek elvetésére. —. IX. A lázadó városok eltiprása. — Bordeaux. — Marseille. — Lyon. — Toulon. — X. A girondista párt eltiprása. — A jobb oldali követek proscriptiója. — Hetvenháromnak bebörtönzése. — Huszonegynek kivégzése. — A többiek kivégzése, öngyilkossága vagy futása. — XI. A forradalmi kormány felállítása. — Elve, tárgya, eljárása, eszközei, gépezete. — A jóléti bizottság. — A convent és minisztérium alárendeltsége. — A közbiztossági bizottság és a forradalmi törvényszék használata. — Közigazgatási központosítás. — Képviselők küldöttségei, nemzeti ügynökök, forradalmi bizottságok. — A felségsértési törvény. — A régi monarchia intézményeinek visszaállítása és súlyosbítása.

I.

A törvényes kormány gyöngesége eddig igen nagy volt. Négy éven át, akárkiből állt, mindenütt és szünetlenül megtagadták tőle az engedelmességet. Négy éven át, akárkiből állt, nem merte erővel kicsikarni az engedelmességet. A művelt és pallérozott osztályból kerülvén ki, a kormányzók a hatalomra is magokkal vitték a század elfogultságait és érzelmességét: az uralkodó dogma igája alatt engedtek a tömeg akaratának, és nagyon is hivén az emberi jogokban, nagyon keveset hittek a hatósági jogokban; különben is, emberiességből iszonyodtak a vértől, és nem akarván elnyomást gyakorolni, magok fogadták el a kényszert. Igy történt, hogy 1789. május 1-től 1793. június 2-ig törvényeket hoztak és kormányoztak, ezernyi lázongás közepett, melyek csaknem mind büntetlenül maradtak, és alkotmányuk, az elmélet és félelem egészségtelen műve, nem tett egyebet, mint törvényes fejetlenséggé változtatta az önkényes fejetlenséget. Szántszándékkal és a tekintély elleni daczból elgyöngítették az uralkodást, merő dísz-bábbá tették a királyt, csaknem megsemmisí-

tették a központi hatalmat: felülről lefelé a hierarchiában a fölebbvaló kezéből kisiklott az alárendelt, a miniszteréből a megye, a megyééből a kerület, a kerületéből a község; minden szolgálatban, a főnök, kit helyben és alárendeltjei választottak meg, rögtön függővé lett tőlök. Ettől fogva minden állás, hol a tekintély székelt, elszigetelt, fedetlen maradt, zsákmányúl kinálkozott; és tetőzésül, a jogok kinyilvánítása azt hirdetvén, hogy «a megbizók joghatósággal birnak a megbizottak fölött»,* az ostromlókat egyenesen felhívta a támadásra. Ily módon egy párt alakult, mely utoljára bandává lett, s ennek kiabálása, fenyegetése, dárdái mellett, Párisban és a vidéken, a választásoknál és a parlamentben, a többség elhallgatott, a kisebbség szavazott, határozott és uralkodott; a törvényhozó gyűlést megtisztították, a királyt letették, a conventet megcsonkították. A központi vár minden őrsége, királypártiak, alkotmányosak, girondisták közt, egy sem tudta megvédni magát, újra elkészítni a végrehajtó eszközt, kardot rántani s azt az utczán használni: az első támadásra, néha az első felszólításra, mindnyájan letették fegyvereiket, és most a várat, a többi közerősséggel együtt, elfoglalva tartják a jakobinusok.

A foglalók ezúttal más fajtából vannak. A nagy tömegből, mely erkölcseiben békés, szivében polgárosult, a forradalom kiválogatott és félretett oly embereket, kik elég rajongók, vagy elég otrombák, vagy elég romlottak arra, hogy elveszítsenek minden tiszteletet mások iránt: ez az új helyőrség, dogmáiktól elvakult szektáriusok, mesterségöknél fogva megkeményedett gyilkosok, helyeikbe

* Marat kifejezése. (*Marat*, par Bougeart, I. 420.)

kapaszkodó nagyravágyók. Az emberi életre és tulajdonra nézve ez embereknek nincsenek aggályaik; mert, a mint láttuk, saját használatukra rendezték el az elméletet s odavitték a népfölséget, hogy többé nem egyéb, mint saját felségök. A jakobinus szerint a közügy az övé, s az ő szemében a közügy magában foglal minden magán dolgot, testet és vagyont, lelket és lelkiismeretet; így minden hozzá tartozik; csupán azért, mert jakobinus, törvényesen czárnak és pápának érzi magát. Nem sokat törődik az élő francziák valódi akaratával; megbizását nem szavazat adta: magasabbról származik az, az igazságtól, az észtől, az erénytől. Egyedül ő a felvilágosult, ő a hazafi s egyedűl ő méltó kormányozni, és parancsoló gőgje bűnnek ítél minden ellenállást. Ha a többség ellenmond, azért teszi, mert hülye vagy gonosz; mindkét okból megérdemli, hogy tönkre tegyék, és tönkre fogják tenni. Azért kezdettől fogva nem is tett a jakobinus egyebet. Lázadások és bitorlások, fosztogatások és gyilkolások, merényletek a magánosok, hatóságok, nemzetgyűlések, törvény, állam ellen, — nincs erőszakosság, melyet el ne követett volna. Ösztönszerűleg mindig úgy viselte magát, mint kinek felségjoga van; egyszerű magános ember és klubtag korában már birt vele; s most, hogy kezében van a törvényes tekintély, bizonyára nem fog róla lemondani; annál kevésbbé, mert ha gyöngűl, érzi, hogy elveszett, és hogy megmeneküljön a vérpadtól, nincs más menedéke, mint a diktatura. Az ilyen ember nem kergetteti el magát, mint elődjei; épen ellenkezőleg, engedelmességet csikar ki, bármibe kerüljön; nem habozik visszaállítani a központi hatalmat és végrehajtó eszközt; ismét ráaggatja a helyi kerekeket, melyeket levettek róla; helyreállítja a régi kény-

szerítő gépet, és keményebben, zsarnokiabban fogja kezelni, nagyobb megvetéssel a magánjogok és közszabadságok iránt, mint XIV. Lajos és Napoleon.

II.

De hátra van még, hogy összhangzatba hozza legközelebbi tényeit nem rég múlt szavaival: mert a szavak, melyeket kimondott, előre kárhoztatják a tényeket, melyeket tervel. Tegnap annyira túlozta a kormányzottak jogait, hogy elnyomta a kormányzók minden jogát; holnap annyira fogja túlozni a kormányzók jogait, hogy elnyomja a kormányzottak minden jogát. Ugy beszél, mintha a nép volna az egyetlen felség, és rabszolgakép fog vele bánni. Ugy beszél, mintha a kormány csak inas volna, és a szultán kiváltságait fogja neki adni. Nem régiben bűnnek hirdette a közhatalom legcsekélyebb gyakorlását; most bűn gyanánt fogja büntetni a közhatalom ellen való legcsekélyebb ellenállást. Hogyan igazoljon ily arczfordulást, és mily orczával fogja tagadni az elveket, melyekre saját bitorlását alapítá? Őrizkedni fog attól, hogy tagadja; végletekig hajtaná ezzel a már is lázongó vidéket; ellenkezőleg, tele torokkal fogja hirdetni ez elveket; e fogás következtében a tudatlan tömeg, látva, hogy mindig ugyanazt a palaczkot nyújtják feléje, azt fogja hinni, hogy mindig ugyanazzal az itallal szolgálnak neki, s megitatják vele a zsarnokságot a szabadság fölirata alatt. El fogják árasztani feliratokkal, czégekkel, nyegle tirádákkal és hazugságokkal, hat hónapon keresztül, hogy eltakarják az új szert; a közönség baja, ha később keserűnek fogja találni;

előbb-utóbb le fogja nyelni, önként vagy erőszakkal: mert időközben majd elkészülnek a csavaró-gépekkel, melyek torkába fogják azt hajtani.*

Kezdetül hamarjában összegyártják az oly régen várt s annyiszor megigért alkotmányt:** a jogok kinyilvánítása harminczöt czikkben, alkotmány-törvény száznyolczvan czikkben, politikai elvek s mindennemű választási, törvényhozási, végrehajtói, közigazgatási, birósági, pénzügyi és katonai intézmények*** — három hét alatt, futtában mind határozatba mennek. Jól értsük meg, az új alkotmányozók szándéka nem az, hogy hatásos és használható eszközt gyártsanak: ez a legkisebb gondjok. Hérault-Séchelles, a jelentéstevő, nem irta-e június 7-én, «hogy rögtön sze-

* «Ha elkészültünk az alkotmánnyal, mondá Legendre a jakobinusoknál, majd megtánczoltatjuk a federalistákat.»

** Nemzeti levéltár, TJC. 54. (Gohier igazságügyminiszter körlevele a franczia néphez, 1793. július 6-án): «Szeretik otromba mesékkel, szörnyű túlzásokkal eltorzítani a május 31-iki és június 2-iki eseményeket, s elfordítják szemöket az üdvös eredményektől, melyeket létrehoztak. Egyesegyedül csak a népképviselők szabadságának megsértését akarják látni *azon eljárásban*, melynek tárgya különösen az volt, hogy siettesse az alkotmányos tényt, melyen az általános szabadságnak kell alapulnia. Mit tesz az, akárkicsodák szerzői az alkotmánynak, melyet nektek nyújtanak? Mit tesz az, akár a hegy ormáról szállt le villám és mennydörgés közt, mint a héberek törvénytáblái, akár valamely istenség békés rejtekéből származott, mely vallásos csenddel veszi magát körül, mint az első rómaiaknak adott törvény? Méltó-e ez az alkotmány egy szabad néphez? Ez az egyetlen kérdés, melyet vizsgálnia kell minden polgárnak, a ki egy pártnak bérruháját sem viseli.»

*** Buchez et Roux, XXVIII. 177. (Hérault-Séchelles jelentése, 1793. június 10-én.) Ugyanott XXXI. 400. (Az alkotmány szövege, melyet napirendre tűztek június 11-én és befejeztek június 24-én).

rezzék meg számára Minos törvényeit, melyekre sürgős szüksége van»?* Nagyon sürgős, mert még a héten el kell készítenie az alkotmányt. Egy ily vonás elég a munkások és a munka méltatására: kirakatba való, mutatós munka ez; a mi a munkásokat illeti, némelyek élelmes politikusok, kiknek nincs más czéljok, s a közönségnek szavakat és nem dolgokat akarnak nyújtani; mások elvont dolgokat firkálnak össze, vagy egyszerű szájtátók, kik nem tudják a dolgokat megkülönböztetni a szavaktól, s azt hiszik, törvényeket készítnek, midőn csak frázisokat irnak össze. Ebben a dologban nincs semmi nehézség: a frázisok már előre készen vannak. «Hadd állítsák kínnal össze terveiket a népellenes rendszerek gépészei, mondja az előadó.** A francziáknak csak le kell szállniok szivökbe, s ott olvassák a köztársaságot.» A *Társadalmi szerződés* alapján szerkesztve, görög és latin visszaemlékezésekkel, a terv «lapidáris stylusban» magában foglalja a divatos aphorismákat, Rousseau dogmáit és mathematikai rendeleteit, «az ész axiomáit és ez axiomák első következményeit», szóval a derékszögű alkotmányt, melyet minden deák össze szokott állítni, midőn bevégzi iskoláit. Mint valamely új bolt ajtajára szegezett hirdetés, ez is minden képzelhető szépet és kívánatosat igér a vevőknek Kell jog és szabadság? Itt van valamennyi. Soha sem jelentették ki határozottabban, hogy a kormány teremtménye, szolgája és eszköze a kormányzottaknak: csak

* De Sybel, II. 331. (A kézirat facsimiléje után, mely a Quarterly Review-ben jelent meg.) Hérault azt mondja, hogy négy társával megbizást kapott «hétfőre egy alkotmánytervet készítni.»

** Buchez et Roux, XXVIII. 178. (Hérault-Séchelles jelentése.)

azért áll fenn,* «hogy biztosítsa természetes és elévülhetetlen jogaiknak élvezetét». Sohasem korlátolták szorosabbra megbizatását: «A gondolat és vélemény nyilvánításának jogát, akár sajtó útján, akár más módon, a békés gyülekezés, a szabad vallásgyakorlat jogát nem lehet megtiltani.» Sohasem óvták jobban a polgárokat a közhatalom beavatkozásai és kicsapongásai ellen: «A törvénynek kötelessége oltalmazni a köz- és egyéni szabadságot a kormányzók elnyomása ellen .... A nép megbizottainak s ezek ügynökeinek bűnei sohasem maradhatnak büntetlenül .... Minden egyént, ki a felségjogot bitorolja, rögtön küldjenek halálra a szabad emberek .... Minden tény, melyet a törvényben meghatározott eseteken kívül és formák nélkül valamely ember ellen gyakorolnak, önkényes és zsarnoki; annak, a ki ellen erőszakkal akarnák gyakorolni, joga van erővel visszautasítni .... Midőn a kormány megsérti a nép jogait, a fölkelés a népnek és *a nép bármely részének* legszentebb joga és legmulaszthatatlanabb kötelessége.»

A polgári jogokhoz a nagylelkű törvényhozó odacsatolta a politikai jogokat, és szaporította az óvó intézkedéseket, hogy megtartsa a kormányzókat a nép függésében. Először is a nép nevezi ki őket, közvetetlen vagy csaknem közvetetlen választás útján: az elsőd-gyűlésekben a nép választja a képviselőket, a helyhatósági tisztviselőket, a békebirákat és a másodfokú választókat; ezek pedig a másod-gyűlésekben választják a kerületi és megyei közigazgatási tisztviselőket, a polgári és bűnfenyítő birákat,

* Buchez et Roux, XXXI. 400. (A Jogok kinyilvánításának 1., 7., 9., 11., 27., 31., 35. czikkei)

a semmisítőszék bíráit és a nyolczvannégy jelöltet, kik közül a törvényhozó testület kiválasztja a végrehajtó tanácsot. Másodszor, bárminő a hatalom, csak igen rövid időre ruházzák fel vele viselőit: a képviselők, másodfokú választók, polgári és minden nemű és rendű bírák megbizása csak egy évre szól; a helyhatóságokat s a megyei és kerületi közigazgatásokat évenkint felében megujítják. Igy minden évben, május 1-én újra kezd folyni a tekintély forrása, és a nép, önként alakuló elsőd-gyűléseiben kedve szerint megtartja vagy változtatja megbizottjainak személyzetét. Harmadszor, még akkor is, midőn a megbizottak elfoglalták helyeiket és működésben vannak, a nép, ha tetszik neki, közreműködő lehet; módot nyújtottak számára, hogy képviselőivel együtt «fontolhasson». Az alkalomszerű és középfontosságú kérdésekben, a folyó ügyekben azok határoznak; de a közérdekű, fontos és maradandó ügyekben csak javaslatot tesznek, s névszerint, ha hadizenetről van szó, az elhatározás a népnek van fentartva. Van felfüggesztő, aztán végleges vetója, s úgy használja, a mint jónak tartja. E czélra önmagától összeül rendkívüli elsőd-gyülésekben, és hogy ily gyűlés megalakuljon, elég, ha az ott szavazatjoggal bíró polgárok ötödrésze kivánja összehivását. Ha összehívták, igennel vagy nemmel szavaz a törvényhozó testület javaslata fölött. Ha negyven nap alatt, egygyel többen a megyék felénél, az elsődgyülések tizedrésze nemet mondott, megvan a felfüggesztő veto. Ekkor összehívják a köztársaság minden elsőd-gyülését, és ha a többség ismét nemet mond, megvan a döntő veto. Hasonló eljárás szolgál a megállapított alkotmány megváltoztatására. Mind ebben a hegypárt terve túlárverel a girondistákén; sohasem adtak oly picziny részt

a kormányzóknak, oly nagyot a kormányzottaknak; a jakobinusok oly tiszteletet vallanak a nép kezdeményezése iránt, mely szinte az aggályosságig megy.* Szerintök szükséges, hogy a nép uralkodó legyen tényleg, állandóan, szünetelés nélkül, hogy közbeléphessen minden komoly ügyben, hogy megtartsa nemcsak a jogot, hanem a képességet is, akaratát megbizottaira parancsolni. Annál inkább el kell ismerni ezt az intézményekre nézve, melyeket most adnak neki. Ezért a convent, befejezve a parádét, június 24-én összehívja az elsőd-gyűléseket és helybenhagyásuk alá terjeszti az alkotmányt, melyet készített.

III.

Hogy a helybenhagyást meg fogják adni, abban nincs semmi kétség; előre kicsináltak mindent, hogy meglegyen, még pedig úgy a mint akarják, látszólag önkéntesen és csaknem egyhangúlag. Igaz, hogy az elsőd-gyülések nem nagyon népesek; a városokban a választóknak csak egy harmada, a vidéken csak egy negyede vagy annál is kevesebb jelen meg:** elriasztva az előbbi gyülések tapasz-

* Buchez et Roux, XXVIII. 178. (Hérault-Séchelles jelentése.) «Mindnyájunknak ugyanaz az óhajtásunk volt, hogy a legdemokratikusabb eredményt érjük el. A nép felsége és az ember méltósága állandóan szemünk előtt lebegett . . . . Titkos érzelem mondja nekünk, hogy munkánk talán egyike a legnépszerűbbeknek, melyek valaha léteztek.»

** Nemzeti levéltár, B. II. 23. (A szavazatok elsorolása a bizottság által, mely összeszedte az alkotmány elfogadásának jegyzőkönyveit, 1793. augusztus 20.) — Az elsőd-gyűlések száma, melyek

talása által, nagyon is jól tudják, hogyan tartják e gyűléseket, hogyan uralkodik ott a jakobinus párt, hogyan vezeti a választási komédiát, mily fenyegetésekkel és erőszakosságokkal szorítja az ellenpártiakat a statisták vagy tapsonczok szerepére. Négy vagy öt millió választó, szokása szerint, inkább visszavonul és otthon marad. A legtöbb gyűlés azonban mégis megalakúl és számuk mintegy hétezerre megy; mert minden megyének megvan a maga kis jakobinus csoportja. Velök jönnek a naivok, kik még mindig hisznek a hivatalos nyilatkozatokban: szerintök az oly alkotmányt, mely biztosítja a magánjogokat és felállítja a közszabadságot, el kell fogadni, bárminő kéz nyújtja; annál inkább, mert a bitorlók lemondásukat kinálják. Valóban a convent ünnepélyesen kijelenti, hogy mihelyt elfogadták az alkotmányt, a népet ujból összehivják, «új nemzetgyűlés választására, mely újabb és közvetetlenebb bizalommal lesz felruházva»,* a mi módot nyújt

beküldték jegyzőkönyveiket, 6589. (316 canton még nem küldte be jegyzőkönyvét.) A névszerint szavazók száma 1.795,908. 1.784,377 igen. 11,531 nem. Az elsőd-gyűlések száma, melyek egyhangúlag igennel szavaztak, névszerinti felhivás nélkül: 297. Párisban 40,990 szavazó; Troyesban 2491; Limogesban 2137. V. ö. a tartózkodók részleteire és indokaira nézve Sauzay, IV. 157. és 161. l. Albert Babeau, II. 83. és 84. l. *Moniteur*, XVII. 375. (Deswart képviselő beszéde.)

* *Moniteur*, XVII. 20. (Barére jelentése az elsőd-gyűlések összehivásáról, 1793. június 27-én). U. o. 102. (Cambon jelentése júl. 11.) «Két hete, hogy alkotmányt kivántatok; no hát, itt van Jól meg van-e ott védve a személy és tulajdon tisztelete? Igen, világosabban, mint minden más alkotmányban. Magában foglalja-e a javítás eszközeit? Igen, mert hat hét alatt összehivhatjuk az elsőd-gyűléseket és kifejezhetjük óhajtásunkat a szükségesnek lát-

a választóknak, hogy ha jónak tartják, visszaküldjék a becsületes képviselőket és kizárják az uralkodó gazokat. Erre, még a fölkelt megyékben is, a girondista népség zöme* sok habozás után, késedelmezve, rászánja magát a szavazásra; Lyonban, Calvadosban csak július 30-án. Számos alkotmánypárti vagy semleges ugyanezt tette, részint a polgárháború elleni iszonyatból és engesztelékeny szellemből, részint az üldözésektől való félelemből s nehogy királypártiság vádja alá essenek;** még ez egy engedményt akarják megtenni: tanulékonyságuk által talán megfosztják minden ürügytől a hegypárt erőszakosságait.

szó változtatásra nézve. A nép vágyának eleget fogunk-e tenni? Igen, egyedül ő fogja a végleges törvényeket hozni.»

* Guillon de Montléon, I. 282., 309. Buchez et Roux, XXVIII. 356. és 357. (Journal de Lyon, 223. és 224. sz.) «Az alkotmány elfogadása nem volt sem teljes, sem egész őszinte; nagy érdemet helyeztek abba, hogy elfogadnak egy hibás és vázlatos munkát.» Meillan, *Mémoires*, 120, (júliusban Caenből Quimperbe megy.) «Bár arról biztosítottak, hogy csak maratista városokon fogunk átmenni, mindenütt elégtétellel tapasztaltunk, hogy csaknem az egész lakosság iszonyodik Marattól. Igaz, hogy elfogadták a jóléti bizottságtól benyujtott alkotmányt, de egyedül csak azért, hogy végezzenek vele és oly feltételek mellett, melyek nem válnak dicséretére: mert mindenütt követelték a convent megújítását s az ellene elkövetett merényletek megbüntetését.» E kívánság és más hasonló kívánságok fel vannak sorolva sok elsőd-gyűlés jegyzőkönyvében (Nemzeti levéltár, B. II. 23.), például Ain megye tizenhárom kerületének jegyzőkönyvében. Azonkivül kivánják a Huszonkettő visszaállítását, a forradalmi törvényszék eltörlését, az absolut proconsulatusok megszüntetését, megyei őrsereg felállítását a convent jövendő védelmére, a forradalmi hadsereg szabadságolását stb.

** *Moniteur*, XVII. 20. (Barère jelentései.) «Az alkotmánytörvény határvonalat húz a köztársaságiak és király-pártiak közt».

Ebben nagyon csalódnak, és kezdettől fogva egygyel több alkalmuk van tapasztalni, hogyan értik a jakobinusok a választási szabadságot. Először is minden bejegyzettre,* és névszerint a gyanúsakra, ráparancsolnak, hogy szavazzanak, még pedig igennel; «ha nem, mondja egy jakobinus hirlap,** helyes mértéket fognak nyujtani a véleményről, melyet érzelmeikről kell táplálni, s nem panaszkodhatnak többé a gyanú miatt, melynek oly erős alapja van». Eljönnek hát, «igen alázatosan és igen türelmesen»; annak daczára durván bánnak velök, hátat fordítanak nekik, a terem zugába vagy az ajtó mellé utasítják őket és fenhangon bántalmazzák. Ily fogadás mellett világos, hogy meg sem mukkannak és nem koczkáztatják meg a legcsekélyebb ellenvetést sem. Mâconban például «néhány aristokrata halkan dörmögött, de nem mert nemet mondani.»*** Valóban ez roppant oktalanság lett volna. Montbrisonban nemsokára «hat egyént, kik megtagadták szavazatukat», följelentenek a kerület jegyzőkönyvében, s egy képviselő a conventben «szigorú rendszabályokat» kér ellenök. Nogent-sur-Seineben három közigazgatási tiszt-

* Nemzeti levéltár, FIC. 54. (Gohier miniszter körirata 1793 július 6.) «Ma lesz, hogy a haza oltára elé idézve, *névszerint* meg fognak ismertetni azok, kik akarják a köztársaságot, és azok, kik nem akarják, akár beszélnek, *akár hallgatnak*, hasonlóképen el fogják árulni magokat.»

** Sauzay, IV. 160., 161. (a *Vedette* hirlap czikke.) Ennek következtében «valamennyi nemes és nem-alkotmányos pap kötelességének tartá megjelenni a gyűlésben és örömmel elfogadni az alkotmányt, mely mindenkinek szabadságát és tulajdonát biztosítja».

*** *Journal des Débats de la Société des Jacobins*, 1793. júl. 27-ki szám. (*Correspondance*, 122. sz.)

viselőt, kik hasonló bűnt követnek el, letesznek;* néhány hónappal később a bűn főbenjáróvá lesz, s az embereket lefejezik, «mert az 1793-diki alkotmány ellen szavaztak» ** Csaknem minden rosszérzelmű előre sejté e veszélyt; azért minden elsőd-gyülésben egyhangulag vagy majdnem egyhangulag fogadják el az alkotmányt.*** Rouenban csak 26 ellenmondó van; Caenban, a girondista tiltakozás központjában, 14; Reimsban 2; Troyesban, Besançonban, Limogesban és Párisban egy sem; tizenöt megyében a tiltakozók száma öt és egy közt váltakozik. Var megyében egyetlen egy sincs; lehet ennél épületesebb összhangzat? Egész Franciaországban az egyetlen Saint-Douan község, a Côtes-du-Nord egyik távoli kerületében, meri a papság visszaállítását s királyul Capet fiát követelni. A többiek mind parancsszóra szavaznak; megértették a népszavazás titkát: nem őszinte szavazást kívánnak tőlök, ha-

* *Moniteur*, XVII. 163., 158.

** Sauzay, IV. 168. «Az elfogatásokat így okadtolták magok a birák».

*** *Moniteur*, XVII., 40., 48., 72., 140., 175., 194., 263. (V. ö. Chaumette beszédét és Gossuin jelentését, aug. 9.) Nemzeti levéltár, BII. 23. Nemmel szavazók Ardécheben 5, Audeban 5, Moselleben 5, Saône-et-Loireban 5, Côte-d'Orban 4, Creuseben 4, Haut-Rhinben 4, Gersben 4, Haute-Garonneban 3, Aubeban 2, Bouches-du-Rhôneban 2, Cantalban 2, Basses-Alpesban 1, Haute-Marneban 1, Haute-Vienneben 1, Varban 0, Seineben 0. A szavazás körülményei és részletei néha nagyon érdekesek. Aubeban, Troyesban, a második sectio, egyetértésben a harmadikkal, kizárta a szavazásból a gyanúsakat. Párisban, a Gardes-françaises sectio, Fourcroy elnöklete alatt, 1714 szavazót jelent be, kik közűl 1678 polgár, 36 polgárnő; a Mont-Blanc sectióban ez a titkár aláírása: «Trone *segretaire general de la Semblé*».

nem jakobinus nyilatkozást parancsolnak rájok.* Valóságban a helyi club által elvállalt műveletet a helyi club vezette; ez verte a dobot a szavazó láda körül, egész erejével jelen meg ott, egyedül beszél, fenhangon beszél, kinevezi a szavazatszedő bizottságot, indítványokat, jegyzőkönyvet szerkeszt, és a kiküldött képviselők, a kormánybiztosok, a központi hatalom súlyát csatolják a helyi tekintélyhez. A mâconi gyülésben «minden czikkelynél beszédet tartottak a néphez; e beszédeket véghetetlen taps és megujuló felkiáltások követték: éljen a köztársaság! éljen az alkotmány! éljen a franczia nép!» Jaj a lanyháknak, kik nem csatlakoznak a karhoz; «fenhangon és érthetően» kényszerítik őket szavazni; kénytelenek a többiekkel kiabálni, aláirni a hangzatos feliratot, melylyel a helyi jakobinizmus kifejezi a conventnek elismerését, és a kiváló hazafira adni szavazatukat, kit az elsőd-gyűlés kijelölt, hogy jegyzőkönyvét Párisba vigye.**

* Moniteur, XVII. 375. (a convent ülése 1793. aug. 11. Chabot beszéde: «Kivánom, határozzák el, hogy mind az, a ki nem jelent meg az elsőd-gyűléseken s nem volt jogos oka távollétének, mind az, a ki nem szavazott az alkotmányra, meg nem választható az alkotmányos hivatalokra.» U. o. 50. l. (a község ülése júl 4.) Bourdon Leonárd a Gravilliers sectio nevében lajstromot kiván az elfogadók följegyzésére, hogy «megismerjék azokat, kik nem szavaztak az alkotmányra». Sauzay, IV. 159. Boillont elfogták «mert jelen volt Vaucluse kerület elsőd-gyűlésén és szavazás nélkül vonult vissza».

** *Moniteur*, XVII. 11. (Utasítás az alkotmány elfogadásának módjára nézve.) U. o. 302. (Garat beszéde, aug. 2.) «Biztosokat küldtem, hogy előmozdítsák az alkotmányt az elsőd-gyűléseken.» U. o. XXIV. 89. (III. év germinal 8-ki ülés). Pénières beszéde: «Midőn összehivták az elsőd-gyűlések küldötteit, nem

IV.

A komédia első felvonásának vége van, kezdődik a második. Nem ok nélkül hivta össze Párisba a párt az elsőd-gyűlések küldötteit; ezeknek, mint az elsőd-gyűléseknek, az a feladatuk, hogy rá nézve a kormány szerszámai, a diktatura segédei legyenek, s most erre kell szorítni őket. Igazat mondva, nem biztos, hogy mindnyájan készek ráadni magokat. Mert a hétezer biztos közt némelyek, kiket az ellenzéki gyűlések küldtek, az elfogadás helyett megtagadást hoznak;* mások, még nagyobb számmal,** azzal vannak megbizva, hogy ellenvetéseket nyujtsanak be s megjelöljék a hézagokat: a girondista megyék küldöttei minden bizonynyal száműzött képviselőik felszabadítását és visszatérését fogják kivánni; végre a küldöttek nagy száma, kik jóhiszeműleg fogadták el az alkotmányt, azt óhajtják, hogy minél gyorsabban alkalmazzák, és hogy a convent, igérete szerint, lemondjon s helyet készítsen az új gyülekezet számára. Szükséges előre elnyomni e függetlenségi és ellenzéki akaródzásokat: e czélból a convent

felvilágosult embereket akartak, hanem olyanokat, kikkel rendelkezni lehet». Durand-Maillane, *Mémoires*, 150. «Az elsőd-gyűlések küldötteit a sans-culotteok közől vették, kik akkor nagyban virágoztak, mert a conventben is uralkodtak.»

* Sauzay, IV. 158.

* *Moniteur*, XVII. 363. (Gossuin jelentése, aug. 9.) «Vannak elsőd-gyűlések, melyek az alkotmány elfogadásán túl terjesztették tárgyalásaikat.» U. o. 333. (Delacroix beszéde. aug. 6.) «Meg kell büntetni a forradalomellenes delegáltakat, kiket a conventben volt összeesküvők küldtek ide.»

egy rendelete «felhatalmazza a közbiztossági bizottságot, hogy elfogassa a gyanús biztosokat»; a bizottság névszerint azokra fog ügyelni, kik «különös küldetéssel ellátva, gyűléseket akarnának tartani, társaikat saját véleményökre téríteni s megbizásukkal ellenkező eljárásra birni őket.»* Előzetesen s mielőtt Párisba bocsáttatnának, meg fogják vizsgálni a jakobinusokat, mint valami csomagot a vámnál, a végrehajtó tanács különös ügynökei, névszerint Maillard Szaniszló, a hirhedt szeptemberi biró, és hatvannyolcz bajuszos zsiványa és kardcsörgetője, fejenként öt frankért napjára. «Mindegyik úton, tizenöt-húsz mértföldnyire a fővárostól», átkutatják a küldötteket; kinyitják podgyászaikat, felbontják leveleiket. Páris sorompóinál «felügyelőket» találnak, kiket a község állított ide, azon ürügy alatt, hogy a könnyelmü leányok és zsebmetszők ellen oltalmazzák őket. Itt hatalmukba kerítik, a városházára viszik, lakásjegyeket adnak nekik, s mindnyájokat egyenkint egy-egy szakasz csendőr viszi megszabott lakásukra.** Most már be vannak zárva az akolba, mint a birkák, mindegyik a maga számozott rekesztékébe. Nehogy szökni próbáljanak a más véleményüek és külön csapatot alkotni: egyikökre, ki a conventtől termet kér a maga és párthivei számára, a legborzasztóbban rárivallnak; cselszö-

* *Moniteur*, 333. (Bazire beszéde és inditványa aug. 6.) U. o XIX. 116. (Vouland jelentése, 1794. jan. 2.) Maillard és czinkosainak bére 22,000 livresre emelkedik. U. o. XVII. 324. (aug. 5. ülés, Gossuin, Thiébault és Lacroix beszédei.) U. o. XXIV. 90. (III. germinal 8-diki ülés, Bourdon beszéde.) «Meg kellett rostálni a küldötteket, hogy olyan embereket találjunk, kik szigorú rendszabályokat akarjanak kérni.»

* *Moniteur*, XVII. 330. (A község határozata, aug. 6.)

vőnek nevezik, arról vádolják, hogy védni akarta az áruló Custinet, felirják nevét és minőségét, vizsgálattal fenyegetik;* a szerencsétlen szónok előtt az apátságot emlegetik; boldognak tarthatja magát, hogy már ma éjjel nem alszik ott. Ezek után bizonyos, hogy nem veszi fel többé a szót és társai befogják a szájokat, annál inkább, mert a forradalmi törvényszék szemök láttára állandóan ülésez, a Forradalom-téren a guillotine fel van állítva és dolgozik, a község legújabb rendelete meghagyja a rendőrségi tisztviselőknek, hogy a «legtevékenyebb felügyeletet» gyakorolják, s a fegyveres erőt «folytonos őrjáratokra» kötelezi, augusztus 1-től 4-ig a sorompók be voltak zárva és augusztus 2-án három szinházban több mint ötszáz fiatal embert fogtak el és tettek zár alá.** Az elégedetlenek, ha vannak, csakhamar fölfedezik, hogy sem a hely, sem az idő nem alkalmas a tiltakozásra.

A mi a többieket illeti, kik már jakobinusok, a párt

* U. o. XVII. 332. (a convent ülése, aug. 6.) V. ö. Beaulieu naplóját, aug. 6. Beaulieu több hasonnemű küldöttséget és indítványt említ, és említi a hegypárt megriadását. Durand-Maillane, *Mémoires*, 151. «A megyék küldöttei közt voltak okos emberek, kik távolról sem helyeselték társaik minden eljárását, hanem igen ellenkező érzelmeket nyilvánítottak. Ezeket nyaggatták, behörtönözték.» A *külügyek levéltára*, 1411. k. (az ügynökök jelentései aug. 10-től 11-ig.) «A megyék küldötteinél általában a legjobb hangulatot vettük észre. De van köztök néhány cselszövő; többeknek nyomát követjük, és igyekszünk, velök czimborálva, megakadályozni, nehogy elcsábítsák és magokkal ragadják őket némely köztök található gonosztevők, kik a federalismus barátai. Néhány hazafias küldött már is feljelenté több társát, kiket a királyság és federalismus szeretetéről vádolnak.»

** Buchez et Roux, XXVIII. 408.

gondoskodik, hogy még jakobinusabbá tegye. Elveszve a roppant Párisban, mind e vidékieknek szükségök van vezetésre, erkölcsileg úgy, mint testileg; illő velök szemben «a köztársaságiak legédesebb erényét, a vendégszeretetet egész kiterjedésében» gyakorolni.*

Ezért kilenczvenhat sans-culotte, kiket a sectiók válogattak ki, a városházánál vár reájok, hogy társalgóik, talán jótállóik, de mindenesetre kalaúzaik legyenek, hogy lakásjegyeket osztogassanak ki köztök, elkisérjék, elhelyezzék, betanítsák őket, mint az 1792-diki federáltakat, hogy megakadályozzák a rossz ismeretségek kötésében, bevezessék minden lelkesült egyesületbe, s ügyeljenek, hogy túlságos hazafiságuk csakhamar a párisi jakobinizmus szinét öltse magára.**

A szinházaknak megtiltják, nehogy megsértsék szemöket és fülöket oly darabokkal, melyek «ellenkeznek a forradalom szellemével».*** Elrendelik, hogy hetenkint háromszor «republikánus tragédiákat játszanak, mint *Brutust*, *Tell Vilmost*, *Caius Gracchust* és más drámai müveket, melyek arra valók, hogy táplálják egyenlőségi

* *Moniteur*, XVII. 330. (a község határozata, aug. 6.)

** A *külügyek levéltára*, 1411. k. (az ügynökök jelentései aug. 10-től aug. 11-ig.) «A polgárok ma azon versenyeznek, kinek asztalánál legyen valamely küldött, és ki látja el jobb lakomával. Az elsőd-gyülések küldöttei a jakobinusok társaságának keblében testvérisültek; elfogadják elveiket, és a társaság jó és igazi republikánus sanscoulettejainak erélye magával ragadta őket.»

*** *Moniteur*, XVII. 307. és 308. (Couthon jelentése a conventben, aug. 2.) «Megsértenétek, meggyaláznátok e republikánusokat, ha eltűrnétek, hogy jelenlétökben oly darabokat játszanak, melyek a szabadság elleni bántalmazó czélzásokkal vannak tele.»

és szabadsági elveiket». Hetenkint egyszer az előadások ingyenesek és Chénier alexandrinusai harsognak a szinpadon a küldöttek épülésére, kik államköltségen szorong nak a páholyokban. Másnap csapatosan elvezetik őket a convent karzatjára,* hol ugyanazt a klasszikus és egyszerű, szavaló és gyilkoló tragédiát látják; csakhogy ez nem szinlelt, hanem valódi, és a tirádák nem versben vannak, hanem prózában. Körülvéve a fizetett kiabálóktól, a jó vidékiek tapsolnak, ujjongnak, lelkesülnek, mint előtte való este, midőn a tapsonczok és rendes látogatók jelt adnak. Máskor Lhullier hivja meg őket a püspöki palotába, hogy testvérisüljenek Páris megye hatóságaival;»** a Fraternité-sectio meghivja mindennapi gyüléseire; a jakobinusok társasága reggel átengedi nekik tágas termét és este gyüléseikre bocsátja. Igy mintegy búvárharang alá kerülve, nem szívnak mást Párisban, mint jakobinus levegőt; a mint tovább járnak ez izzó légkörben, ereik egyre gyorsabban vernek. Sokan közölök megérkezésükkor «egyszerű és nyugodt emberek»*** voltak; de elvesztve az irányt és óvó szer nélkül kitéve a ragálynak, csakhamar beleesnek a forradalmi lázba. Épen úgy, mint egy amerikai *revival-ban*, a szakadatlan prédikálás, kiabálás, énekelés, ideges megrázkódás mellett a lanyhák és közömbösök is csakhamar neki bódulnak és együtt őrjöngnek a többiekkel.

* *Moniteur*, XVII. 324. (aug. 5-diki ülés.)

** U. o. XVII, 314. (Lhullier levele, aug. 4.); 322. (a község ülése, aug. 4.); 332 (a convent ülése, aug. 6.). Buchez és Roux, XXVIII. 409 (a jakobinusok ülése, aug 5.).

*** Buchez et Roux, u. o. 411. (a *Journal de la Montagne* czikke.)

V.

Augusztus 7-én megadják a végső lökést. A megye és helyhatóság vezetése alatt nagyszámú delegált megjelen a convent sorompója előtt és jakobinus hitvallást tesz. «Nemsokára, mondják, keresni fogják a Szajna partján, hol volt az iszapos mocsár, mely el akart minket nyelni. Ha a királypártiak és cselszövők meg is pukkadnak mérgökben, mi mint hegypártiak fogunk élni és halni!»* Taps és ölelkezés! Innen a jakobinusokhoz mennek, s egyikök előre elkészített feliratot terjeszt elő: arról van szó, hogy igazolják május 31-két és június 2-kát, hogy «kinyissák szemét» a vidéki Francziaországnak és «háborút izenjenek a federalistáknak». «Veszszenek el a gyalázatos firkászok, kik rágalmazták Párist! . . . Itt mindnyájan csak egyet érzünk; lelkeink mind egybeolvadtak. Mindnyájan csak egy roppant és rettentő hegyet alkotunk itt, mely tüzet fog okádni minden királypártira és a zsarnokság czinkostársára.» Taps és kiabálás. Robespierre kijelenti nekik, hogy most mentették meg a hazát.** Másnap, augusztus 8-án,*** a feliratot átnyujtják a conventnek, és Robespierre indítványára a convent elhatározza, hogy elküldi a hadsereghez, a külhatalmakhoz, minden községhez. Uj taps, új ölelkezés, új kiáltások. Augusztus 9-én,**** a convent rendeletéből, a küldöttek összegyülnek a Tuile-

* *Moniteur*, XVII. 342.
** Buchez et Roux, XXVIII. 415. és köv.
*** *Moniteur*, XVII. 348.
**** U. o. XVII. 352. (V. ö. Beualieu naplóját, aug. 9.)

riák kertjében, és annyi csoportra oszolva, a hány megye van, David programmját tanulmányozzák, hogy beleéljék magokat szerepökbe, melyet a holnapi ünnepen fognak játszani.

Különös ünnep, mely nagyon jól fejezi ki az idő szellemét: az operának egy neme ez, melyet a közhatalom viselői játszanak az útczán, diadalmi szekerekkel, füstölőkkel, oltárokkal, frigyszekrénynyel, hamv-vedrekkel, s más klasszikus cziczomával; istenségeik gyps-szobrok, melyek a természetet, a szabadságot, a népet Hercules-jelmezben ábrázolják: mind csupa személyesített abstractio, minőket a szinházak boltozatára szoktak festeni; semmi önkéntes vagy őszinte dolog; szinészek, kiknek öntudatuk mondja, hogy csak szinészek, hódolnak a jelképek előtt, melyekről tudják, hogy csak jelképek, és e gépies felvonulásban a könyörgések, megszólítások, mozdulatok, testtartások mint valami balletmester által vannak szabályozva. Oly szellemnek, melynek érzéke van az igaz iránt, mind ez rejtvénynek látszik, melyet bábok játszanak el.* De a parádé óriási; arra van számítva, hogy megrázza a képzelmet és fölmagasztosítsa a gőgöt valamennyi érzék túlizgatásával.** E nagyszerű diszletben a

* Hogy jól megértsük a forradalmi ünnepek jellegét, olvassuk a *vitézség és erkölcs tiszteletére tartott polgári ünnep* programmját, melyet Fouché rendelt el Neversben a II-év második hónapja első decadejának első napján, (De Martel, *Étude sur Fouché*, 202. l.), és a *legfőbb lény ünnepének* programmját, Sceauxban, melyet Palloy hazafi rendezett, a II. év prairialjának 20-án. (Dauban, *Paris en 1784*. 387. l.)

** Ez ünnep 1.200.000 frankba került, a hétezer delegált úti költségén kivül.

küldötteket megittasítja szerepök; mert nyilvánvalóan ez a szerep az első: huszonhat millió franciát képviselnek; a szertartásnak nincs egyéb czélja, mint dicsőítni bennök a nemzeti óhajtást, melynek ők a hordozói. A Bastille-téren,* hol a természet óriási képe két emlőjéből az «újjá-alkotó vizet» önti, Hérault elnök, miután «libatiókat» tett és üdvözölte az új istennőt, tovább adja a kelyhet a nyolczvanhét megye nyolczvanhét legidősebb küldöttének; mindegyik, a «dob és trombita szó felhivására» egymás-után jön inni, és midőn ivott, az ágyú megdördül, mint valami király tiszteletére; és aztán, midőn a nyolczvan-hetedik letette a kelyhet, az egész tűzérség ágyúi dörögnek. Ekkor a menet megindúl s a sorban ismét a küldöttek foglalják el a díszhelyet. A legidősbek, egyik kezökben olajfa-ágat tartva, a másikban dárdát, zászlóval, melyre megyéjök neve van irva, «könnyű háromszinű szalaggal vannak egymáshoz kötve» és körülveszik a conventet, mintegy jelezve, hogy a nemzet fentartja és vezeti törvényes képviselőit. Mögöttük a hétezer többi küldött, szintén olajfa-ágat tartva, a második külön testületet képezik, mely a legnagyobb valamennyi közt és reájok irányul minden tekintet. Mert utánok «nincs többé a személyeknek, sem a tisztviselőknek semmi megoszlása»; minden összevissza van keverve, végrehajtó-tanács, helyhatóság, birák, mindenfelé szétszórva, és az egyenlőségnél fogva, elveszve a tömegben: minden állomáson, jelvényeik által a küldöttek tünnek fel legjobban a közremű-

* Buchez et Roux, XXVIII. 439. (Az aug. 10-diki nemzeti ünnep jegyzőkönyve.) Dauban, *La Démagogie en 1793*, 317, (kivonat a köztársasági szertartáskönyvből.)

ködők közől. Az utolsó állomáson, a Mars-mezején, egyedül ők mennek fel a conventtel a lépcsőn, mely a haza oltárához vezet; a legfelső fokon a legidősb küldött és a convent elnöke áll; ily fokozatban helyet foglalva, a hétezer küldött, körülfogva a hétszázötvenet, a «valódi szenthegyet» alkotja. Ekkor látható az emelvényen, mint fordúl az elnök a nyolczvanhét legidősb küldött felé; reájok bizza a szekrényt, mely az alkotmánytörvényt foglalja magában és a szavazatok lajstromát; ezek viszont átnyújtják dárdáikat, melyeket egy kötegbe egyesít, mint az egység és nemzeti feloszthatatlanság jelképét. Erre a roppant kör minden pontján kitör a felkiáltás; az ágyúk ismételten dörögnek; «azt lehetne mondani, az ég és föld felelnek, hogy ünnepeljék az emberi nem legnagyobb korszakát.» Bizonyára, a küldöttek magokon kivül vannak; a tulságosan megfeszített ideg-gépezet nagyon erősen rezeg; a millenium megnyilik szemök előtt. Többen már a Bastille-téren a mindenséghez beszéltek; némelyek «prófétai szellemtől ihletve» örökkévalóságot igértek az alkotmánynak. Érzik, hogy «újjá születnek az emberi nemmel», úgy néznek egymásra, mint új világ teremtőire; a történet beteljesedik bennök, a jövő kezökben van; isteneknek vélik magokat a földön. A válság ilyen állapotában, eszök, mint a kizökkent mérleg, egy legyintéstől függ; a lelkesedés-gyártók hatása alatt egy hirtelen fordulat magával ragadja őket. Egyetemes gyógyszernek tartották az alkotmányt s mint valami veszedelmes szert e frigyszekrénynek nevezett ládába csukták. Kikiáltották a nép szabadságát, és örökössé tették a convent diktaturáját.

VI.

Természetesen az arczfordulatnak önkéntesnek kell látszani s nem szabad benne észrevenni a névleges kormányzók kezét: a bitorlók szokása szerint a convent tartózkodást és önzetlenséget fog szinlelni. Következőleg másnap, augusztus 11-én, az ülés megnyitásakor azt mondatja magának, hogy «küldetését betöltötte» ;* Lacroixnak, Danton hivének, indítványára elhatározza, hogy a legrövidebb idő alatt összeszámítják a népet és a választókat, hogy minélelőbb egybehivhassák az elsőd-gyűléseket; elragadtatással fogadja a delegáltakat, kik visszahozzák az alkotmány frigyszekrényét; az egész gyűlés feláll e szent láda előtt; eltűri, hogy a delegáltak intelmeket intézzenek hozzá és kötelességeire oktassák.** De este a jakobinusoknál, Robespierre, miután hosszú, határozatlan beszédet tartott a közveszélyről, az összeesküvőkről, az árulókról, egyszerre e döntő szót szalasztja ki: «Majdnem kifeledtem elmélkedéseimből a legfontosabbat. . . A ma reggel tett indítvány csak arra czéloz, hogy a jelenlegi convent megtisztogatott tagjai után Pitt és Koburg küldöttei következzenek.»*** Borzasztó sza-

* *Moniteur*, XVII. 366. (az aug. 11-diki ülés, Lacroix beszéde és megfelelő rendelet.)

** *Moniteur*, XXVII. 374. (A delegáltak szónokának beszéde.) «Emlékezzetek, hogy felelősek vagytok e szent szekrényért a nemzet, a mindenség előtt. Emlékezzetek, hogy kötelességetek inkább meghalni, mint eltűrni, hogy szentségtörő kéz» stb.

*** Buchez et Roux, XXVIII. 458. (A beszéd szövegéből világos, hogy Robespierre és a jakobinusok azért akarják örökössé tenni a conventet, mert előre látják a girondista választásokat.)

vak az elvek emberének szájában; rögtön megértik a nagy és kis vezetők, az ezerötszáz válogatott jakobinus, kik betöltik a termet. «Nem, nem!» kiált az egész társaság. A delegáltakat magokkal ragadják. «Kívánom, mondja egyikök, hogy a convent ne oszoljék fel a háború bevégezte előtt.» Megtörtént hát végre az oly régen óhajtott és várt hirhedt indítvány: a girondisták rágalmai most már elesnek; be van bizonyítva, hogy a convent nem akarja magát örökössé tenni, hogy nincs nagyravágyása. Csak azért marad meg a hatalmon, mert ott tartják; a nép küldöttei kényszerítik rá.

Sőt a mi még jobb, ők fognak irányt szabni viseletének. Másnap, augusztus 12-én, az új megtértek buzgalmával s oly nagy számban lepik el az üléstermet, hogy a nemzetgyűlés, nem tudván tanácskozni, a baloldalon csoportosúl s nekik engedi át az egész jobboldalt, hogy elfoglalják és «megtisztítsák».* Mind az a tűzanyag, mely két hét óta összehalmozódott bennök, meggyulad és felrobban; dühösebbek, mint a legtúlzóbb jakobinusok; a sorompó előtt ismétlik Lacombe Róza és a legalsó clubbok őrjöngéseit; túlmennek a programmon, melyet a hegypárt jelölt ki számukra. «Nincs többé idő a tanácskozásra, kiált szónokjok, cselekedni kell.** Keljen föl a nép töme-

* *Moniteur*, XVII. 382. (aug. 12-diki ülés, Lacroix beszéde.)

** U. o. XVII. 387. V. ö. u. o. 410. (aug. 16-diki ülés.). A delegáltak visszatérnek, hogy ismét a tömeges fölkelést sürgessék; az első osztály fölkelését nem tartják elégnek. Buchez et Roux, XXVIII. 464. A jakobinusoknál, a delegált Royer, plébános Châlons-sur-Marneban, azt kívánja, hogy az aristokratákat «hatosával kössék össze» s így állítsák a csatában az első sorba, hogy elkerüljék a futás veszélyét».

gesen; csak ő semmisítheti meg ellenségeit. . . Kivánjuk, hogy minden gyanús ember fogságba tétessék, a határra hajtassék, a sans-culotteok borzasztó tömegétől üldözve. Itt harczoljanak első sorban a szabadságért, melyet négy év óta meggyaláznak, vagy essenek áldozatúl a zsarnokok ágyújának. . . . A nőket, gyermekeket, aggastyánokat, betegeket mint kezeseket őrizzék a sans-culotteok női és gyermekei.» Danton megragadja a pillanatot; szokott világosságával megtalálja a szót, mely meghatározza a helyzetet: «Az elsőd-gyűlések küldöttei, úgymond, most gyakorolták köztünk a rémuralom kezdeményezését». A mi több, gyakorlati mértékre alkalmazza az őrjöngők képtelen indítványait: «Tömegesen kelni föl, igen, de rendben,» először az első korosztályt szólítva be, a tizennyolcz éves férfiaktól a huszonöt évesekig; «elfogni minden gyanúst», igen, de nem vezetni őket az ellenség elé: «inkább veszedelmesek, mint hasznosak lennének hadseregünkben: zárjuk be őket, kezeseink lesznek.» Végre foglalkozást gondol ki a delegáltak számára, kik most már haszontalanok Párisban és szolgálatot tehetnek a vidéken: tegyük őket «képviselőkké, kiknek feladatuk a polgárok serkentése. Egyetértésben a jó polgárokkal és hivatalos hatalmakkal irják össze a gabonát és a fegyvereket, toborozzanak katonákat, és a jóléti bizottság vezesse e magasztos mozgalmat. . . . . Esküdjenek meg mind, hogy visszatérve tűzhelyeikhez, meg fogják adni a serkentést polgártársaiknak.» Általános taps; «a delegáltak mind kiáltják: esküszünk!» Az egész terem fölkel, a karzatok egész közönsége kalapjait lengeti és szintén megesküszik. A csiny megtörtént; a nép kivánságának mesterkélt képmása szentesíti politikáját, személyzetét, elvét, sőt még nevét is a

rémuralomnak. A mi a művelet eszközeit illeti, azok már nem valók egyébre, mint hogy visszategyék helyökre. A biztosokat, kiknek felszólalásaitól és beavatkozásától még tarthatna a hegypárt, visszaküldik megyei zugjaikba, s ügynökeivé, hittérítőivé lesznek itt.* Nem beszélnek többé arról, hogy életbe léptessék az alkotmányt; nem volt az egyéb, mint csalétek arra a czélra, hogy a zavarosban halászhassanak: a halászat végével félreteszik, a terem egy feltűnő helyére, kicsiny emlékoszlopba, melynek rajzát David szolgáltatja.** Most, mondja Danton, «a conventet át kell hatnia egész méltóságának; mert az egész nemzeti erővel fel van ruházva». Más szóval, a ravaszság befejezi, a mit az erőszak kezdett: a májusi és júniusi merényletek által a felségjogú nemzetgyűlés elveszté törvényességét; a júliusi és augusztusi fogások által visszanyerte annak látszatát. A hegypártiak még mindig lánczon vezetik a conventet; de visszaadták varázsát, hogy saját hasznukra zsákmányolják ki.

VII.

Ugyanazon csapással és ugyanazon komédiákkal csaknem lefegyverezték ellenségeiket. Május 31-kének és június 2-kának hirére, a művelt osztálybeli republikánusok közt, azon nemzedéknél, mely a bölcsészek iskolájában nevekedve őszintén hitt az emberi jogokban,*** a méltat-

* Aug. 14. és 16-diki rendeletek.

* *Moniteur*, XVII. 375.

*** Riouffe, *Mémoires*, 19. «Egy egész nemzedéket, mely

lankodás hangos kiáltása tört ki; hatvankilencz megyei hatóság tiltakozott,* s nyugat, dél, kelet és a központ csaknem minden városában, Caenben, Alençonban, Évreuxben, Rennesben, Brestben, Lorientben, Nantesban, Limogesban, Bordeauxban, Toulouseban, Montpellierben, Nîmesben és Marseilleben, Lyonban, Grenobleban, Clermontban, Lons-le-Saunierben, Besançonban, Mâconban és Dijonban,** a polgárok, összegyűlve sectióikban, hangos hozzájárulásukkal előidézték vagy támogatták hatóságaik erélyes határozatait. Hatóságok és polgárok egyaránt kijelentették, hogy a

valóban tanítványa volt Rousseaunak, Voltairenek és Diderotnak, meg lehetett semmisíteni, és nagy részben meg is semmisítették a federalismus ürügye alatt.»

* *Moniteur*, XVII 102. (1793. júl. 11-diki ülés, Cambon beszéde.) Nemzeti levéltár, AF. II. 46. (Wimpffen tábornok a szabadság és egyenlőség barátainak társaságához, Cherbourgban, 1793. június 25.) «Már hatvannégy megye vonta vissza a hatalmat, melyet képviselőinek adott.» Meillan, *Mémoires*, 72: «A bordeauxi levéltárban hetvenkét megye határozata volt, melyek mind körülbelül afféle rendszabályokat fogadtak el, minőket munkánkban jeleztünk.»

** Buchez et Roux, XXVIII. 148. Meillan, 70., 71. Guillon de Montléon, I. 300 (Lyonról), I. 280 (Bordeauxról). Nemzeti levéltár, A. F. II. 46. (a nantesi sectiók tanácskozása, júl. 5.). Gillet és Merlin, kiküldött képviselők jelentése, (Lorient, jún. 12.). A májusi és júniusi merényletek által előidézett méltatlankodás oly nyilvánvaló volt, hogy a kiküldött képviselők, Merlin, Gillet, Sevestre és Cavaignac, június 14-én határozatot nyomatnak ki, mely szerint egyikök a convent elé megy, «nevökben» tiltakozni «tanúsított gyöngesége» és a párisi községtanács bitorlásai ellen. Sauzay, IV. 260, Besançonban valamennyi közigazgatási, birósági és helyhatósági testület közgyűlése, egyesülve a sectiók biztosaival, «egyhangúlag» tiltakozik jún. 16-án.

convent nem lévén többé szabad, határozatainak május 31-ke óta nincs többé törvényereje, hogy a megyei csapatok Párisba indulnak s megszabadítják elnyomóitól és helyetteseit felhivják, hogy Bourgesban egyesüljenek. Több helyen szavakról tettekre mentek át. Már május vége előtt fegyvert fogott Marseille és Lyon s leverte helybeli jakobinusait. Június 2-ka után Normandia, Bretagne, Gard, Jura, Toulouse és Bordeaux összehivta csapatait. Marseilleben, Bordeauxban és Caenben a kiküldött képviselőket elfogták vagy szemmel tartották, mint kezeseket.* Nantesban a nép tisztviselői és a nemzetőrség, kik hat nappal előbb vitézül visszaverték a vendéei hadsereget, többet mertek; korlátolták a convent hatalmát és kárhoztatták beavatkozásait: szerintök a képviselők kiküldése «bitorlás, merénylet a nemzet felségjoga ellen»; a képviselőket azért választották, hogy «törvényeket készítsenek, és nem azért, hogy végrehajtsák, hogy alkotmányt szerkeszszenek és elrendezzenek minden közhatalmat, és nem azért, hogy valamennyit összezavarják és együttesen gyakorolják, hogy oltalmazzák és támogassák a közvetítő hatóságokat, melyeket a nép küld ki, és nem azért, hogy megtá-

* Nemzeti levéltár, AF. II. 46. (Romme és Prieur levele a jóléti bizottsághoz, Caen, jún. 10.). A jog oly nyilvánvalóan a caeni fölkelők mellett van, hogy Romme és Prieur helyeslik saját elfogatásukat: «Polgár kollégák, ez elfogatás nagyszerű jelleget ölthet, szolgálhat a szabadság ügyének, fentarthatja a köztársaság egységét és helyreállíthatja a bizalmat, ha, *a mint sürgősen kérünk*, megerősítitek azt egy rendelet által, mely minket kezeseknek nyilvánít. . . . . A caeni népben a szabadság és jogosság szeretetét és a tanulékonyságot tapasztaltuk.»

madják és megsemmisítsék.» * Montpellier még merészebben meghagyta minden képviselőnek, hogy illető megyéjének székvárosába menjen s ott várja a nemzeti esküdtszék ítéletét. Szóval épen a demokratikus dogma értelmében «nem láttak többé mást» a csonka és lealjasított conventben, mint betolakodott «prokurátorokat»; felszólították «a nép munkásait, térjenek vissza az engedelmességre és tegyenek eleget a szemrehányásokért, melyeket törvényes urok tesz ellenök»;** a nemzet lefoglalta fővárosi megbizottainak fizetését; visszavonta megbizását, melylyel visszaéltek és bitorlóknak jelentette ki őket, ha kölcsönzött felségjogukat nem vetik alá az ő «elidegeníthetetlen felségjogának». E mélyreható egyenes csapásra a hegypárt ugyanazon csapással vág vissza; ő is meghódol az elveknek s a népakarat által szentesítteti magát. A túl-demokratikus alkotmány hirtelen gyártása, az elsőd-gyűlések összehívása, az összegyült népnek helybenhagyása, a küldötteknek Párisba hivása, a megtért, elvakított vagy kényszerített küldöttek megegyezése által tisztázza és igazolja magát; elkapja a girondisták elől a

* Nemzeti levéltár. AF. II. 46. (A nantesi sectiók tanácskozásának eredménye, júl. 5.). A határozatot aláírták a nantesi három közigazgatási testület, Clisson, Ancenis és Machecoul kerületek tisztviselői, kik Nantesba menekültek, és Paimboeuf és Châteaubriant kerületek két képviselője; mindössze nyolczvanhat aláírás.

** U. o. (Wimpfen tábornok levele a szabadság és egyenlőség barátjainak társaságához, Cherbourgban, 1793. jún. 25.) Mortimer Ternaux, VIII. 126. A megyék véleményéről. v. ö. Paul Thibaud: *Étude sur l'histoire de Grenoble et du département de l'Isere.* Louis Guibert: *Le Parti girondin dans la Haute-Vienne.* Jarrin: *Bourg et Belley pendant la Révolution.*

panaszokat, melyeket hangoztattak, a népszerűséget, melyet megszerezni véltek,* az axiomákat, melyeket zászlók gyanánt lengettek. Ettől fogva a talaj, melyre az ellenzékiek építettek, kisiklik lábuk alól, az anyag, melyet gyűjtöttek, elolvad kezökben, szövetségök megbomlik, mielőtt megtörtént volna és napvilágra kerül a párt gyógyíthatatlan gyöngesége.

Először is, a megyékben, valamint Párisban, nincs a pártnak gyökere.** Három év óta a józan, rendes, dolgos emberek, kik nem politikusok sem hajlamuknál, sem foglalkozásuknál fogva, a választók kilencz tizedrésze, visszavonulnak a választásoktól, s e nagy tömegben a girondistáknak nincsenek hiveik. Saját vallomásuk szerint,*** a tömeg az 1791-diki intézményekhez ragaszkodik, melyeket ők megdöntöttek; ha becsüli is őket, csak mint «rendkivül becsületes bolondokat» becsüli. De még ez a becsülés is idegenkedéssel van keverve: szemökre vetik az erőszakos rendeleteket, melyeket együtt hoztak a hegypárttal, az üldözéseket, elkobzásokat, mindennemű igazságtalanságokat és kegyetlenségeket. Mindig látják kezö-

* Albert Babeau, II: 83. (A clergyi plebános röpirata.) «Minden elsőd-gyűlés, mely elfogadja az alkotmányt, a pártoskodók fejére egy-egy ütést mér Hercules bunkójával.»

** V. ö. La Révolution. II. 11. fej.

*** Buzot szavai. Nemzeti levéltár. AF. II. 107. (Baudot és Ysabeau jelentése a conventhez.) 1793. aug. 19-én a bordeauxi városházán dicsőitették január 21-két: «Erre épen oly borzasztó, mint általános ordítás támadt. . . Egy hatósági tisztviselő igy felelt nekünk hidegen: «Mit akarnak? Hogy ellenálljunk a fejetlenségnek, kénytelenek voltunk az aristokratákkal egyesülni, és ők uralkodnak rajtunk.» Egy másik igy szólt gúnyosan Ysabeauhoz; «Nem vártuk ezt; ezek a mi tribunjaink».

kön a király vérét; ők is királygyilkosok, a katholiczizmus, a kereszténység ellenségei, rombolók és egyenlősítők.* Kétségkívül kevesbbé, mint a hegypárt; ezért a vidéki fölkelés elején sok feuillantpárti, sőt királypárti is velök tart a sectiók gyűlésein és velök tiltakozik. De a többség ennél marad és csakhamar visszaesik rendes tétlenségébe Nincs egy véleményen vezéreivel;** titkos hajlandóságai ellenkeznek bevallott programmjokkal; nincs bennök teljes bizalma; csak félig szereti őket; újabb rokonszenvét eltompítja régibb haragja: következőleg akarat helyett csak akaródzása van. Ebből nem telik ki az állhatatos hűség, sem a hatásos odaadás. A girondista képviselők, kik a vidéken szétszóródtak, arra számítottak, hogy felhivásukra minden megye fölkel és egy-egy köztársasági Vendéet képez a hegypárt ellen; és sehol sem találtak mást, mint lágy helyeslést és elméleti jó kivánságot.

Megmarad támogatásukra a köztársasági párt színe, a tudósok vagy féltudósok, becsületes és jóhiszemű okoskodók, kik áthatva a divatos dogmától, szó szerint és

* Jarrin; *Bourg et Belley pendant la Révolution.* (Az aini versenytársaság évkönyvei. 1878. januári, februári és márcziusi füzetek.)

** Louvet: Mémoires, 103., 108. Guillon de Montléon, I. 305. és kk. Meillan 73. l. Buchez et Roux XXVII. 251. (Andelys kerület küldötteinek jelentése.) «Egy tag megjegyzé, hogy nehéz lesz 4000 főnyi fegyveres erőt előállítani. Egy tisztviselő, calvadosi biztos, igy felelt; «Minden aristokrata velünk Iesz.» A katonai főnökök Caenben és Lyonban, Wimpfen, Précy, Puisaye, feuillantpártiak, s a tulajdonképeni girondistákkal csak ideiglenes szövetséget kötnek: innen vannak a folytonos huzakodások és kölcsönös bizalmatlanság. Birotteau és Chasset elhagyják Lyont, «mert nem találják a város szellemét elég republikánusnak».

komolyan vették a bölcsészeti katechizmust. Mint választott birák, megyei, kerületi és helyhatósági tisztviselők, a nemzetőrség parancsnokai és tisztjei, a sectiók elnökei és titkárai, csaknem minden helyet elfoglalva tartanak, mely a helyi tekintélyt adja, s ezért látszott eleinte csaknem egyhangú tiltakozásuk Francziaország hangjának. Valóságban nem egyéb, mint kétségbeesett sikoltása a hadsereg nélküli táborkarnak. Az ismert választási nyomásból kerülve ki, megvan rangfokozatuk, hivataluk, czímök, de nincs hitelök és befolyásuk; csak azok követik őket, a kik megválasztották, a népesség tizedrésze, a szektáriusok kisebbsége. És még e kisebbségben is sok a lanyha. A legtöbb embernél nagy a távolság a meggyőződés és a cselekvés közt; a fölvett szokások, a restség, félelem, önzés töltik be az egész hézagot. Hiába hisznek a *társadalmi szerződés* abstractióiban, nem egy könnyen mozdulnak meg elvont czélért. Az indulás pillanatában nyugtalankodni kezdenek, nagyon veszélyesnek és sötétnek látják a követendő útat; haboznak, elkésnek, szeretni kezdik az otthonülést, félnek, hogy nagyon messzire találnak menni. A ki szivesen adott szavakat, kevésbbé szivesen ad pénzt; másnak, a ki erszényével szolgál, nincs kedve személyével szolgálni, és ez úgy van a girondistáknál, valamint a feuillantpártiaknál. «Marseilleben,* mondja egy képviselő, Bordeauxban, csaknem minden nagyobb városban, a lassú, gondatlan, félénk birtokos nem tudta magát rászánni, hogy elhagyja egy pillanatra tűzhelyét; bérenczekre bizta har-

* Louvet, *Mémoires*, 124., 129. Buchez et Roux, XXVII. 360. (Wimpfen tábornok jegyzete.) V. ö. Puisaye, *Mémoires*, s Vaultier és Mancel: *L'insurrection normande.*

czait és fegyvereit.» Egyedül a mayennei, ille-et-vilainei és kivált a finistèrei federáltak voltak «jól nevelt ifjak, kik nagyon ismerték a harczot, melyet viselni készültek». Normandiában a központi bizottság, jobb hiányában, kénytelen fizetett ujonczait, névszerint tüzéreit a *carabot* bandából szedni össze, kik hajdan jakobinusok voltak, mindenre kész gazficzkók, fosztogatók és szaladók, s el fognak szökni az első ágyúlövésre. Caenben Wimpfen összehivta a nemzetőrség nyolcz zászlóalját, s midőn azokat szólítá, kik jószántokból harczolnak, tizennyolcz ember lépett ki a sorból és jelentkezett; másnap a hivatalos toborzás nem hozott össze többet százharmincz harczosnál; Vire kivételével, mely mintegy húsz embert adott, a többi város megtagadta a ráeső részt. Szóval a mozgó hadsereg nem alakúl meg, vagy nem mozog, vagy megragad az első állomáson, az évreuxi Vernon előtt, a marseillei Avignon falai közt.

Másrészről, becsületes és logikus létökre a lázadóknak aggályaik vannak és önmagok korlátozzák lázadásukat. Élükön a menekült képviselők bitorlóknak tartanák magokat, ha, mint a hegypárt Párisban, felségjogú gyűléssé alakulnának Caenben: * bizonyságot tenni május 31-ről és június 2-ról, inteni a népet, ékesen szólni, szerintök ebből áll a joguk és kötelezettségök. Nincs törvényes minőségök, hogy kezökbe vegyék a végrehajtó hatalmat: a helyi tisztviselőknek, a sectiók választottainak,

* Mortimer-Ternaux, VIII. 471. (Barbaroux levele, Caen, jún. 18.) U. o. 133. (Rolandné levele Buzothoz, júl. 7.) «Nem az ön dolga a (megyei) csapatok élén haladni: az a szine volna, mintha személyes bosszúvágynak akarna eleget tenni.»

s még inkább a megye bizottságának dolga parancsolni a megyében. A mi őket illeti, szabatos viselettel várják, hogy a felséges nép, megbizójok, visszahelyezze őket székeikre. A nép van meggyalázva személyeikben; a népen áll megbosszúlni gyalázatát; ha igazat ad megbizottainak, vissza kell adnia hivatalukat; ha ő a házi úr, köteles érvényesíteni tekintélyét a házban. A mi a megyei bizottságokat illeti, igaz, hogy első felhevülésökben új conventet akartak alakítani Bourgesban,* vagy behíva a helyettes képviselőket, vagy százhetven tagú nemzeti bizottságot híva össze. De nincs idő, nincsenek végrehajtási eszközök, a terv függve marad a levegőben, mint hiú fenyegetés; két hét mulva füstté válik: a megyék csak csoportokban tudnak szövetkezni; nem akarnak többé központi kormányt állítni fel, s csupán ez által arra kárhoztatják magokat, hogy egymás után, egyenkint, oda haza elbuknak. A mi még rosszabb, lelkiismeretességből és hazafiasságból előkészítik saját vereségöket, vonakodnak beszólítani a sereget és fedetlenül hagyni a határt; nem vonják kétségbe a convent jogát, a nemzeti védelemről, úgy a mint az érti, gondoskodni. Lyon szabad útat enged a golyók szállításának, melyek később védelmezőire fognak hullani.**

* Guillon de Montléon, II. 40. (A két párt ellentéte világosan kitűnik egy lyoni ember leveléből Kellermann katonáihoz) «Azt mondják nektek, hogy mi meg akarjuk támadni a köztársaság egységét, és ők magok kiszolgáltatják a határokat az ellenségnek, hogy testvéreik lemészárolására siessenek.»

** Guillon de Montléon, I. 288. Marcelin Boudet, *Les Conventionnels d'Auvergne*, 181. Louvet, 193. *Moniteur*, XVII. 101. (Cambon beszéde, júl. 11.) «Inkább kitettük ez összeget (a hadseregnek szánt 105 milliót) annak, hogy útközben lefoglalják, mint

Puy-le-Dôme hatósága utójára is a Vendée ellen küldi a csapatot, melyet a hegypárt ellen állított fel. Bordeaux kiszolgáltatja a kiküldött képviselőknek Château-Trompettet, hadi szereit, és szó nélkül,* tökéletes engedékenységgel, a Blayet őrző két bordeauxi zászlóalj felváltatja magát két jakobinus zászlóaljjal. A ki igy érti a fölkelést, előre biztos lehet, hogy le fogják győzni.

Azért a fölkelők öntudatával is birnak hamis helyzetöknek; homályosan érzik, hogy elismerve a convent katonai tekintélyét, teljes tekintélyét elismerik; észrevétlenül e lejtőre csúsznak, engedményről engedményre, egészen a teljes engedelmességig. Már június 16-án «érezni kezdik Lyonban,** hogy nem kell szakítani a conventtel. Öt héttel később a lyoni hatóságok ünnepélyesen elismerik, hogy «a convent a központ és összekötő kapocs minden franczia és köztársasági polgár számára», és elhatározzák, hogy «minden tőle származó rendeletet, mely a

hogy felfüggeszszük a küldeményeket. A közjóléti bizottság első gondja az volt, hogy megmentse a köztársaságot és a hatóságok fejére hárítsa a felelősséget. Kénytelenek voltak ezek, a bizottság nagylelkű eljárása következtében, magok is hozzájárulni a köztársaság üdvéhez.»

* Nemzeti levéltár, AF. II. 43. (Robert Lindet levele. 1793. jún. 16.) Lindetnek ez érdekes levelezése világosan mutatja a lyoniak érzelmeit és a hegypárt politikáját: «Bármily izgatott Lyon, a rend uralkodik ott; senki sem akar sem királyokat, sem zsarnokokat. Mindenki ugyanazon nyelven beszél; *köztársaság, egység, oszthatatlanság* van minden ajkon. (Jún. 8.) Mindig ugyanazt a tanácsot adja a közjóléti bizottságnak: «Hirdessetek alkotmányt, hirdessétek ki az elfogatási rendelet indító okait. Ez nélkülözhetetlen, ha mindenkit a convent körül akarunk egyesíteni». (Jún. 15.)

** Guillon de Montléon. I. 309. (júl. 24.)

köztársaság közérdekét illeti, végre kell hajtani». Következőleg Lyonban és a többi megyében a hatóságok összehívják az elsőd-gyűléseket, mint a convent rendelte. Következőleg az elsőd-gyűlések megszavazzák az alkotmányt, melyet a convent eléjök terjesztett. Következőleg az elsőd-gyűlések küldöttei Párisba mennek, a mint a convent elrendelte. Ettől fogva veszve van a girondisták ügye; néhány ágyúlövés Vernonban és Avignonban szétszórja az egyedüli két hadoszlopot, mely megindult. A jakobinusok, bátorságot nyerve a kiküldött képviselőktől, minden megyében fölemelik fejöket; a helyi club mindenütt meghagyja a hatóságoknak, hogy vessék alá magokat; a hatóságok mindenütt visszavonják határozataikat,* mentegetőznek és bocsánatot kérnek. A mint egy megye visszahúzódik, a többiek megfélemlítve elszakadása által, annál készebbek a visszavonulásra. Július 9-én már negyvenkilenczre megy az áttért megyék száma. Többen kijelentik, hogy a hályog leesett szemökről, helyeslik a május 31-diki és június 2-diki rendeleteket, és buzgalmat tanusítva gondoskodnak biztosságukról. A calvadosi hatóság kijelenti a

* Sauzay, IV. 268. Paul Thibaut. 50. Marcelin Boudet, 185. *Moniteur*, XVII. 102. (Cambon beszéde, júl. 11.) Nemzeti levéltár, AF. II. 46. (Kivonat a Loire-Inférieure megye tanácsának lajstromából, júl. 14.) A megye tiltakozik, hogy július 5-diki határozata nem volt «szakítás a conventtel, nyilt lázadás az állam törvényei ellen, a mi nagyon távol volt a gyűlés és a jelenlevő polgárok érzelmeitől és szándékától». Most «az alkotmány terve a felség elfogadása elé van terjesztve; e szerencsés körülmény közelebb hozván a véleményeket és kívánságának kifejezésére szólítván fel a népet, siessünk megragadni az üdvösségnek felénk nyujtott eszközét».

breton szövetségeseknek, hogy «elfogadván az alkotmányt, nem tűrheti többé őket Caen városában»; haza küldi őket tűzhelyeikhez, titokban békét köt a hegypárttal, nem tudósítja erről a képviselőket, vendégeit, csak három nap múlva, s a tudósítás módja nagyon egyszerü: ajtaikra szegezteti a rendeletet, mely törvényen kivül helyezi őket.

Ezek katonáknak öltözve távoznak a breton szövetségesekkel; útközben meggyőződhetnek igazi érzelméről e népnek, melyről azt hitték, hogy át van hatva jogaitól és bir politikai kezdeménynyel.* Az állítólagos polgárok és republikánusok, kikkel dolguk van, egészben véve régi alattvalói XVI. Lajosnak és jövendő alattvalói Napoleonnak, azaz kormányzók és kormányzottak, szivökben fegyelmezettek és ösztönszerűleg alárendeltek, kiknek szükségök van kormányra, mint a birkáknak pásztorra és juhászkutyára, s elfogadják vagy alávetik magokat a pásztornak és a juhászkutyának, föltéve, hogy a hivatal szinével és

* Louvet, 119., 128. 150., 193. Meillan, 130., 141. (A vidék és általában a közönségnek e hangulatáról és érzelmeiről számos megerősítő részletet találhatunk a mindenfelé szétszóródott menekültek, névszerint Louvet, Meillan, Dulaure, Vaublanc emlékirataiban.) V. ö. Hua Emlékiratait, és *Un séjour en France de 1792. à 1795.* Maillet-Dupan emliti már 1789. előtt e hajlandóságot, (kézirati napló, 1785. június.) «A franczia csak csapatostúl érzi jól magát; kell, hogy mindnyájan érintsék egymást. A sétán egyetlen fasorban tolongnak és súrolják egymást; épen úgy a legtéresebb helyeken.» U. o. 1787. aug. (az első zendülések után.) «Általában több kiváncsiságot, mint fölhevülést vettem észre a sokaságban. . . . E pillanatban igen meg lehet itélni a nemzet és Páris jellemét; sok hetvenkedés, fecsegés, ostobaság; sem ész, sem szabály, sem módszer lázadások szavakban, és egy lélek sem, mely ne remegne egy káplár előtt.»

hangjával birnak, még ha a pásztor mészáros is, még ha a juhászkutya farkas is. Kerülni az elszigeteltséget, minél előbb a nagyobb csapathoz csatlakozni, mindig tömeget és testet képezni, s azért a felülről jövő lökést követni, mely összeszedi a szétszórt egyéneket, ez a nyáj ösztöne. A szövetségesek csapatában azt kezdik mondogatni, hogy az alkotmány el lévén fogadva és a convent elismerve, nem szabad többé oltalmazni a képviselőket, kiket törvényen kivül helyezett: «ez pártoskodás volna». Erre a képviselők elválnak a csapattól, és kicsiny szakaszuk külön folytatja útját. Mivel tizenkilenczen vannak, elszántak és jól fegyverzettek, a mezővárosok hatóságai, hol átmennek, nem állják erőszakkal útjokat; harczra kellene szállni, s ez túlmegy egy tisztviselő buzgalmán; különben őket illetőleg a népség közönbös vagy épen rokonszenvező. De igyekeznek visszatartani őket, néha körülfogni és meglepni; mert elfogatási rendelet van ellenök, mely végig járt az egész hierarchiai lajtorján, s minden helyi tisztviselő kötelesnek tartja magát a csendőr tisztét végezni. E hatósági hálóban, melynek mindenütt bogaiba ütköznek, a száműzötteknek nincs más tennivalójok, mint rejtekhelyeiken meglapúlni vagy a tengeren át menekűlni. Bordeauxba érve más birkákat találnak, melyek a mészárszékre készülnek. Saige polgármester az engesztelődést és türelmet hirdeti: visszautasítja szolgálatát négy-ötezer fiatal embernek, háromezer nemzetőrségi gránátosnak, kétháromszáz lovagnak, önkénytesnek, kik clubot alkottak a jakobinus club ellen; szétoszlásra szólítja fel őket, könyörgő küldöttséget indít Párisba, hogy a convent feledjen el «egy pillanatnyi hibát», s kegyelmezzen meg az «eltévelyedett testvéreknek». «Azzal kecsegtették magokat,

mondja egy szemtanú képviselő,* hogy a gyors meghódolás lecsillapítja a zsarnokok bosszúját, s fognak érezni vagy szenvelegni annyi nagylelkűséget, hogy megkiméljék e várost, mely valamennyinél jobban kitüntette magát a forradalom alatt.» Egész végig ily csalódásban fognak élni a bordeauxiak s ugyanez engedékenységet fogják tanúsítani. Midőn Tallien ezer nyolczszáz parasztjával és zsiványával Bordeauxba lép, a nemzetőrség tizenkétezer embere fölfegyverkezve, fölszerelve, egyenruhában, eléje vonul és tölgykoszorúkkal fogadja; hallgatva állják ki «lesujtó és gyalázó» beszédét; a parancsnokok engedik, hogy elragadja tőlük tölgyágaikat, kokárdáikat, vállrózsáikat; a csapatok elfogadják a feloszlatást és azon helyben szétmennek; hazatérve, a vezérek és katonák lehajtott fővel hallgatják a rendeletet, mely meghagyja «minden lakosnak, különbség nélkül, hogy harminczhat óra folytán, halálbüntetés terhe alatt lerakja a Château-Trompette bástyáján fegyvereit, s a határidő letelte előtt harminczezer puskát, kardokat, pisztolyokat, még tollkéseket is szolgáltatnak be». Itt is, valamint Párisban június 20-án, augusztus 10-én, szeptember 2-án, május 31-én és június 2-án, s a vidéken úgy, mint Párisban a forradalom döntő mozzanataiban, a megszokott alárendeltség és szelídség, az administrativ monarchia és százados polgárosultság eredménye, eltompította az emberben a veszély előrelátását, a harczias ösztönt, a képességet egyedül önmagára számítani, az akaratot, segíteni egymáson és megmenteni önmagát. Midőn a fejetlenség ily nemzetet a természeti

* Meillan, 143. Mortimer Ternaux, VIII. 203. (a convent ülése aug. 10-én.) Mallet-Dupan, *Mémoires*, II. 9.

állapotba vezet vissza, a szelidített állatokat csalhatatlanúl megeszik a vadállatok. Ezeket szabadon bocsátják s természetök abban a nyomban nyilvánúl.

VIII.

Ha a hegypárt emberei államférfiak vagy legalább józan emberek, emberséges eljárást tanúsítottak volna, ha nem is emberséges indulatból, legalább érdekből; mert ebben a Francziaországban, mely oly kevéssé köztársasági, valamennyi republikánus sem volt sok a köztársaság megalapítására, és elveiknél, műveltségöknél, társadalmi rangjoknál, számuknál fogva a girondisták voltak a párt színe és ereje, éltető nedve és virága. Hogy a hegypárt halálra üldözi a lozérei* és vendéei fölkelőket, ez érthető: azok a fehér zászlót tűzték ki, vezéreiket és utasításaikat Koblenzből és Londonból kapják. De sem Bordeaux, sem Marseille, sem Lyon nem királypárti, nem is szövetkezik a külfölddel. «Mi, lázadók! — irják a lyoniak** — hiszen nem lobog nálunk más, mint a háromszínű zászló; a fehér kokárda, a lázadás jelképe soha sem jelent meg falaink közt. Mi, királypártiak! hiszen mindenfelől ez a kiáltás hallatszik: éljen a köztársaság! És a július 2-diki ülésen mindnyájan önként megesküdtünk, hogy eltiporjuk,

* Ernest Daudet, *Histoire des conspirations royalistes dans le Midi* (II. III. k.)

** Guillon de Montléon, I. 313. (Felhivás a Lyon ellen indított nemzetőrséghez, júl. 30.) II. 40. (Egy lyoni felszólítása Kellermann hadseregének hazafi katonáihoz.)

bárki ajánlana királyt . . . . Képviselőitek azt mondják nektek, hogy ellenforradalmárok vagyunk, pedig elfogadtuk az alkotmányt. Azt mondják, oltalmazzuk a kivándoroltakat, pedig ajánlatot tettünk, hogy mindazokat kiszolgáltatjuk, kiket megjelölnek. Azt mondják, hogy útczáink tele vannak ellenszegülő papokkal, pedig még azt a harminczkét papot sem bocsátottuk ki a Pierre-Encizeből, kiket a régi helyhatóság, jegyzőkönyv, feladás nélkül, csupán azért zárt oda, mert papok.» Így tehát Lyonban az állítólagos aristokraták nemcsak republikánusok voltak, hanem demokraták és radikálisok, hívei a fennálló kormánynak, alárendelve magokat a leggonoszabb forradalmi törvényeknek; s ugyanez a helyzet volt Bordeauxban, Marseilleben, magában Toulonban is.* Sőt a mi több, belenyugodtak ott a május 31-iki és június 2-iki merényletekbe is;** megszüntek felszólalni Páris bitorlásai

* Mortimer-Ternaux, VIII. 222. A touloni fölkelés, mely kezdetben girondista volt, júl. 14-én történt. A touloni új hatóság levele a conventhez: «Mi az egy és oszthatatlan köztársaságot akarjuk; nem látható nálunk semmi jele a lázadásnak. . . Barras és Fréron képviselők gyalázatosan hazudnak, ha minket úgy festenek, mint ellenforradalmárokat, kik egyetértünk az angolokkal és a vendéei rajongókkal.» A touloni hatóság továbbra is élelmezi az olaszországi hadsereget. Július 19-én egy angol naszádnak, mely hadi követségbe jött, be kellett vonni a fehér zászlót s a háromszínű lobogót kitűzni. Az angolok bevonulása Toulonba csak aug. 29-én történt.

** Guillon de Montléon, II. 67. (A lyoniak levele a nép képviselőihez, szept. 20.) «A lyoni nép állandóan megtartotta a törvényeket, és habár, mint több más megye, a Rhône-et-Loire megye is csalódott egy pillanatra a május 31-iki eseményeket illetőleg, mihelyt hihette, hogy a convent nincs elnyomva, sietett elismerni

ellen; nem kivánták többé a kizárt képviselők visszatérését. Augusztus 2-án Bordeauxban, július 30-án Lyonban visszalépett a rendkívüli közjóléti bizottság; nem volt többé a conventtel szemben semmi vetélkedő gyülekezet. Július 24-ike óta* Lyon ünnepélyesen elismerte központi és legfőbb hatalmát, és nem kivánt vissza többé mást, mint helyi szabadságait. Sőt a mi több, a politikai igazhitűség fényes bizonyságául, a megyei főtanács augusztus 10-re polgári ünnepet rendelt, hasonlót a párisihoz; mikor már be voltak kerítve, a lyoniak még akkor sem engedtek meg magoknak semmi ellenséges tettet; augusztus 7-én kimentek barátkozni az ellenök küldött első csapatokkal;** minden engedményt megtettek, kivéve egyet, miről nem mondhattak le a nélkül, hogy magokat el ne veszítsék, tudniillik a bizonyosságot, hogy nem fogják őket védelem nélkül kiszolgáltatni helyi zsarnokaik korlátlan önkényének, jakobinus csőcselékök fosztogatásainak, proscriptiójának, boszújának. Egészben véve, Marseilleban, Bordeauxban, kivált Lyonban és Toulonban a sectiók csak ezért keltek föl: gyors és önkéntelen erőfeszítéssel a nép elhárította torká-

és végrehajtani rendeleteit. Még most is, minden nap, kihirdetik és követik falai közt azon rendeleteket, melyek ide juthatnak.»

* *Moniteur*, XVII. 269. július 28-iki ülés. (Rhône-et-Loire közigazgatásának levele a conventhez, július 24.) «A conventhez küldjük egyéni visszavonásunkat és a nyilatkozatot, melyet ma tett Lyon város fennálló hatósága. A törvényhez alkalmazkodván, élveznünk kell oltalmát is. Kérjük a conventet, nyilatkozzék visszavonásunkról és szüntesse meg ránk vonatkozó határozatait, vagy vegyen ki minket név szerint . . . A mi hitvallásunk mindig az igazi republikánusoké volt.»

** Guillon de Montléon, I. 309., 311., 315., 335. Mortimer-Ternaux, VIII. 197.

ról a kést, melyet egy maroknyi gazember neki szegzett; nem akart átesni a párisi szeptemberi jeleneteken; egyéb kívánsága nem volt; föltéve, hogy nem szolgáltatják ki összekötött kézzel-lábbal mészárlóinak, kész volt megnyitni kapuit. E csekély áron a hegypárt, július vége előtt, befejezhette volna a polgárháborút; csak Lindet Róbert példáját kellett volna követnie, ki Évreuxben, Buzot hazájában Caenben, Corday Sarolta hazájában és a menekült girondisták központi székhelyén, helyreállította az engedelmességet mérséklete által, melyet tanusított, igéretei által, melyeket megtartott.* Az eljárás, mely megbékéltette a legjobban kompromittált tartományt, bizonyára a többieket is visszatérítette volna, és e politikával Páris körül egyesítik vala, minden csapás nélkül, a központ, a délnyugat és a délvidék fővárosait.

Ellenkezőleg, ha tovább is makacsúl reájok tolják maratistáik uralkodását, azt koczkáztatják, hogy az ellenség karjaiba űzik őket. Mintsem ismét a banditák hatalmába essék, kik kizsákmányolták és megtizedelték, a kiéheztetett Toulon inkább kész volt falai közé fogadni az angolokat s kiszolgáltatni nekik a déli nagy fegyvertárt. A nem kevésbbé kiéheztetett Bordeaux kisértetbe jöhetett, hogy egy más angol hajóhad segítségét kérje. Néhány napi úttal a piemonti hadsereg Lyonba érkezett, Franciaország ketté volt vágva, a dél elszakadt az északtól; és e tervet, hogy a délt fellázítsák az észak ellen, legeszesebb tanácsadójok ajánlotta a szövetségeseknek.** Ha e tervet követik, valószinű, hogy a haza veszve van. Minden esetben veszélyes

* Mortimer-Ternaux, VIII. 141.

** Mallet-Dupan, I. 379. és kk., I. 468., II. 10.

volt kétségbeesésig hajtani a fölkelőket: mert diadalmaskodó gyilkosaiknak zabolátlan dictaturája és az ostromló sereg puskalövései közt nem lehetett habozniok a bátraknak; többet ért a bástyákon harczolni, mint megkötöztetni magokat a guillotine számára; a vérpadhoz szorítva egyetlen mentségök a végletig menő védelem volt. Igy a hegypárt követeléseivel arra kárhoztatta magát, hogy több hónapos ostromokat tartson,* kiürítse Vart és Savoyát, kimerítse fegyvertárait, francziák ellen százezer katonát küldjön,** hadi szerekkel, melyekre Francziaországnak oly nagy szüksége volt a külföld ellen, és mind ezt abban a pillanatban, midőn a külföld elfoglalta Valenciennest*** és Mainzot, midőn harminczezer királypárti fölkelt Lozéreben, midőn a nagy vendéei sereg Nantest ostromolta, midőn minden újabb felcsapó láng az égő határral † és a katho-

* A köztársasági csapatok Lyonba október 9-én vonulnak be, Toulonba deczember 19-én. Bordeaux augusztus 2-án hódolt meg; elkeseredve az augusztus 6-iki rendelet miatt, mely elitél mindenkit, ki bűnös volt a fölkelésben, a város augusztus 19-én elkergeti Baudot és Isabeau képviselőket. Ujra meghódol szeptember 19-én. De a méltatlankodás oly erős ott, hogy Tallien és három társa csak október 16-án mernek bevonulni. (Mortimer-Ternaux, VIII. 197. és kk.)

** Hetvenezer főnyi hadsereg volt szükséges Lyon meghódítására (Guillon de Montléon, II. 226.) és hatvanezer ember Toulon ellen.

*** A külügyi levéltár, 329. k. (Chépy politikai ügynök levele, Grenobleból, 1793. július 26-án.) «Habozás nélkül kimondom: inkább akarom meghódítni Lyont, mint megmenteni Valenciennest».

† Ugyanott 329. k. (Chépy levele Grenobleból, 1793. augusztus 24-én.) «A piemontiak urai lettek Clusenek. Nagyszámú hegylakó csatlakozott hozzájok. Annecyben a nők kivágták a szabadság fáját és elégették a club és a község levéltárát. Chambéryben a

likus vidékek állandó tüzével egyesülhetett. Egy veder hideg vízzel, a maga idején, a hegypárt elolthatta volna a lángot, melyet a nagy republikánus városokban gyujtott; különben nem volt más hátra, mint engedni, hogy nagyra nőjjön, mint saját kezével szítani, koczkáztatva, hogy a haza is lángba borúl, s minden más remény nélkül, mint hogy romhalmaz alá fojtja a tüzet, minden más czél nélkül, mint hogy legyőzöttek, foglyok és holtak fölött fog uralkodni.

De épen ez a czélja a jakobinusnak; mert nem elégszik meg mással, mint korlátlan alávetéssel; uralkodni akar minden áron, kénye-kedve szerint, akármily eszközök által, akármily romok fölött. Ösztönénél és intézményénél fogva zsarnok; dogmája királylyá szentelte föl; király természeti és isteni jognál fogva, mint egy spanyol II. Fülöp, a szent officium áldásával. Ezért nem mondhat le tekintélyének legkisebb részecskéjéről sem a nélkül, hogy meg ne gyöngítse alapját, sem nem alkudozhat a lázadókkal, ha csak kegyelemre meg nem adják magokat; egyedül azért, hogy fölkeltek a törvényes felség ellen, árulók és gonosztevők. És mennyivel nagyobb bűnösök* e csalfa testvérek, kik abban a pillanatban, midőn a felekezet három évi várakozás és erőlködés után végre hatalomra jutott, ellenszegültek előmenetelének! Nîmesben, Toulouseban, Bordeauxban, Toulonban és Lyonban nemcsak megelőzték vagy megakadályozták a csínyt, melyen a főváros átment, hanem

nép ugyanezt akarta tenni, de fegyvert fogattak a kórház betegeivel és megfékezték.»

* *Moniteur*. XVIII. 474. (Billaud-Varennes jelentése, 1793. október 18.) «Az európai hatalmak minden egyesült erőfeszítése nem veszélyeztette annyira a szabadságot és a hazát, mint a federalisták pártja. A legfélelmesebb gyilkos az, ki a házban lakik.»

le is sujtották a támadókat, bezárták a clubot, lefegyverezték az őrjöngőket, elfogták a fő maratistákat; sőt a mi még rosszabb, Toulonban és Lyonban öt vagy hat mészárlót, vagy a mészárlás előmozdítóit, Chaliert és Riardt, Jassaudot, Sylvestret és Lemaillet törvényszék elé állították, elitélték és kivégezték, teljesen formaszerű pör után. Ez a kiengesztelhetetlen bűn; mert e pörben a hegypárt az egyik fél; Sylvestre és Chalier elvei az övéi; a mit ő tesz Párisban, azt kisérlették meg ezek a vidéken; ha bűnösök, ő is bűnös; nem tűrheti el büntetésöket a nélkül, hogy bele ne egyezzék a magáéba. Kell hát, hogy hősöknek és vértanúknak kiáltsa ki őket, hogy kanonizálja emléköket,* hogy megboszulja szenvedésöket, hogy újra kezdje és folytassa merényleteiket, hogy czimboráikat visszaállítsa helyeikre, hogy mindenhatóvá tegye őket, hogy minden lázadó várost csőcselékének és gonosztevőinek uralma alá hajtson. Mindegy, hogy a jakobinusok kisebbségben vannak ott, hogy Bordeauxban huszonnyolczból csak négy sectiójok van, Marseilleben harminczkettőből csak öt sectió tart

* A convent szántszándékkal szentesíti a gyújtogatókat és gyilkosokat. (*Moniteur*, XVIII. 483., a II. évi brumaire 28-iki ülés és XVII. 176, az 1793. július 19-iki ülés.) Rehabilitálja Bordiert és Jourdaint, kiket 1793. augusztusban felakasztottak; megsemmisíti az eljárást, melyet az 1792-iki szeptemberi meluni mészárlás szerzői ellen indítottak és kiszabadítja a vádlottakat. V. ö. Albert Babeau (I. 277.) Rehabilitálja, s mi több, kártalanítja a II. évi messidorban a lázadókat és gyilkosokat, kiket az 1789. szeptember 9-iki troyesi zendülés alkalmából elitéltek. *Külügyi levéltár*, 331. k. (Chépy levele Grenobleből, II. év frimaire 8.) «A megyei törvényszék és bűnfenyítő esküdtszék a körülmények magaslatára emelkedett: felmentette a kastélyok felégetőit.»

velök, Lyonban csak ezerötszáz hivőre számíthatnak.* A szavazatokat nem szám, hanem súly szerint kell venni; mert a jog nem a számon, hanem a hazafiságon alapúl, és a felséges nép csak a sans-culotteokból áll. Annál rosszabb a városokra nézve, hol az ellenforradalmi többség oly nagy; annál veszedelmesebbek; republikánus tüntetéseik mögött a régi pártok és gyanús osztályok, mérsékeltek, feuillantok, royalisták, kereskedők, ügyvédek, tőkepénzesek, gavallérok ellenségeskedése rejtőzik.** Kigyófészkek ezek; nincs velök más tenni való, mint eltiporni.

IX.

Valóban, akár alávetik magokat, akár nem, eltiporják őket. Honárulóknak nyilvánítják nemcsak a megyei bizottságok tagjait, hanem, Bordeauxban, mind azokat, kik «hozzájárultak vagy csatlakoztak a közjóléti bizottság tényeihez», Lyonban minden polgári vagy katonai tisztviselőt, kik «összehivták vagy eltűrték a Rhône-et-Loire gyülekezetét», sőt «minden egyént, kinek fia, vagy segédje, vagy szolgája, vagy rendes munkása fegyvert fogott, vagy

* Mortimer-Ternaux, VIII. 293. (A bordeauxi 24 sectio küldöttsége a conventhez, augusztus 30.) Buchez et Roux, XXVIII. 494. (A buches-du-Rhône-i kiküldött képviselők jelentése, szeptember 2.) Ugyanott, XXX. 386. (Rousin, a lyoni forradalmi sereg parancsnokának levele.) 120,000 lélekből álló népesség . . . Nincs ezek közt, nem 1500 hazafi, de 1500 személy sem, kiket kimélni lehetne.» Guillon de Montléon, I. 355., 374. (20,000 minden rendbéli lyoni aláírása, 1793. augusztus 17.)

** Guillon de Montléon, I. 394. (Dubois-Crancé levele a lyoniakhoz, 1793. augusztus 19.)

hozzájárult az ellenálláshoz», vagyis az egész nemzetőrséget, mely fegyvert fogott, és csaknem az egész népséget, mely pénzt szolgáltatott vagy szavazott a sectiókban.* A rendelet értelmében minden ellenvéleményű «törvényen kívül» áll, azaz guillotinera való ugyanazonosságának egyszerű megállapítása után, és javait elkobozzák. Ennek következtében Bordeauxban, hol egy puskalövés sem történt, Saige polgármestert, a meghódolás fő szerzőjét, rögtön, minden más törvényes eljárás nélkül, vérpadra viszik,** és még 881 más követi, a lesujtott nép komor hallgatása közt;† 200 nagykereskedőt elfognak egy éjszaka; 1500 személynél többet börtönbe vetnek; megsarczolnak minden módos embert, még azokat is, kik ellen nem találhattak semmi politikai kifogást; kilencz milliónyi birságot hajtanak be a «gazdag önzőktől». Van olyan,†† kit «gondatlanságról és mérsékletről» vádolnak, és 20,000 frankot fizettetnek vele, «mivel nem fogatta be magát a forradalom

* Mortimer-Ternaux, VIII. 198. (Augusztus 6-iki rendelet.) Buchez et Roux, XXVIII. 297. (Július 12-iki rendelet.) Guillon de Montléon, I. 342. (Dubois-Crancé felszólítása, augusztus 8.)

** Meillan, 142. A külügyek levéltára, 332. k. (Desgranges levele Bordeauxból, II. év brumaire 8.): «Saige polgármester kivégzése nagyon fájt a népnek, melyet jótéteményeivel halmozott; de semmi bűnös moraj sem hallatszott.»

† Nemzeti levéltár, AF. II. 46. (Julien levele a közjóléti bizottsághoz Bordeauxból, II. év, messidor 11.) «Ezelőtt komor hallgatás volt a nép válasza az összeesküdtek elleni halálítéletekre a katonai bizottság üléseiben. Ugyane hallgatás kisérte őket a vérpadra. Az egész község titokban sóhajtani látszott kivégzésök felett.»

†† Berryat Saint-Prix, *«La justice révolutionnaire.»* 277., 299. l. Nemzeti levéltár. AF. II. 46. (A bordeauxi felügyelő bizottság lajstroma.) Prairial 21-től 28-ig az elfogottak száma 1504 és 1529 közt ingadozik. A lefejezettek száma 882. (Sénart emlékiratai.)

szekerébe». Mást, a kire «rábizonyult, hogy megvetést nyilvánított sectiója és a szegények iránt, havonkint harmincz livret adva», 1.200,000 livrere itélnek, és az új hatóság, egy zsebelő polgármester, tizenkét gazember, kikből a forradalmi bizottság áll, üzérkednek a javakkal és életekkel.* Marseilleben, mondja Danton,** «nagy leczkét kell adni a kereskedelmi aristokratiának»; épen oly «rettentően kell bánnunk a kereskedőkkel, mint a nemesekkel és papokkal; erre tizenkétezret elitélnek, javaikat eladják.***

* Nemzeti levéltár, AF. II. 46. (Julien levele, II. év messidor 12.) «Sokat loptak itt. A polgármesterre, ki most börtönben ül, jelentékeny elharácsolások sültek ki. A néhai felügyeleti bizottság erős gyanúban volt; sokan, kik a törvényen kívül helyeztettek, csak úgy tértek vissza, ha fizettek: a tény meg van állapítva . . . Azok közt, kik így vették meg életöket, vannak, kik nem érdemelték meg annak elvesztését, s a kiket mégis halállal fenyegettek.» Buchez et Roux, XXXII. 428. (Kivonat Sénart emlékirataiból) «A katonai bizottság elnöke valami Lacombe volt, kit tolvajságért már száműztek volt a városból. A többiek, kiket Tallien alkalmazott, nem voltak mások, mint inasok, csődbe jutott emberek és gazemberek halmaza.»

** Buchez et Roux, XXVIII. 493. (Danton beszéde 1793. augusztus 31. és a megfelelő rendelet.)

*** Mallet Dupan, II. 17. «Marseilleban és Bordeauxban ezernyi kereskedőt, itt a tiszteletreméltó Gradisokat, ott a Tarteronokat legyilkolták és javaikat lefoglalták. Láttam a marseillei kivándoroltak harminczkettedik lajstromát, kiknek javait elkobozták. Csupán itt 12.000-en vannak s a lajstromok még nincsenek befejezve. (1794 február 1.) Anne Plumptre: *A narrative of three years' residence in France from 1802 to 1805.* «Ez egész időszak alatt Marseille útczái csaknem olyanok voltak, mint egy elpusztult városé. Az ember elmehetett a város egyik végétől a másikig a nélkül, hogy olyannal találkoznék, kit lakosnak lehetne nevezni. A nagy terroristák, kik közül csaknem egy sem volt marseillei, a katonák és

A guillotine az első naptól fogva teljes erővel dolgozott; Fréron képviselő mégis lassúnak találja s módot lel meggyorsítására. «A katonai bizottság, melyet a forradalmi törvényszék helyén állítottunk fel, írja ő maga, félelmesen bánik el az összeesküdtekkel . . . Ugy hullnak, mint a záporeső, a törvény pallosa alatt. Tizennégyen már fejökkel fizették meg gyalázatos árulásaikat. Holnap tizenhatan kerülnek a guillotinera, csaknem mindnyájan csapatvezérek, jegyzők, sectiók és a néptörvényszék tagjai; három kereskedő holnap szintén a carmagnolet fogja tánczolni; *leginkább ezekbe kapaszkodunk.*»* El kell pusztulnia mindennek, embernek és dolognak: le akarja bontatni a várost és a kikötő betömését tervezi. Midőn nagy nehezen visszatartják, megelégszik azzal, hogy lerombolja «az aristokratia fészkeit», két templomot, a hangverseny-termet, a környező házakat, és huszonhárom épületet, hol a lázadó sectiók székeltek.

Lyonban, a zsákmány növelésére, a képviselők határozatlan igéretekkel eleinte megnyugtatták az iparosokat és kereskedőket: ezek kinyitották boltjaikat; a becses árúkat, a bevételi könyveket, a tárczákat elővették rejtekeik-

tape-durök, a mint magokat nevezték, voltak majdnem az egyedüliek, kiket látni lehetett. Ezek, ötvenen vagy hatvanan, carmagnoleban, bőrszíjakkal, megrohanták azokat, kik nem voltak tetszésökre, különösen a kiknek tiszta ingök, vagy fehér nyakkendőjök volt. Többeket vertek így halálra. Egy nő sem ment ki karján kosár nélkül és minden férfi carmagnolet viselt; különben arisztokrata számba mentek.» (II. 94.)

* *Mémoires de Fréron.* (Barriére és Berville gyűjteménye.) Fréron levelei Bayle Mózeshez, brumaire 23., nivôse 16. és 19., pluviôse 5. és 14. és az Isnardtól adott részletek 350—365 l. — Nemzeti levéltár, AF. II. 144. (Fréron, Barras, Ricord és Salicetti képviselők határozata, II. év nivôse 17.)

ből. A kiterített zsákmányt rögtön megragadják: «lajstromot készítenek minden tulajdonról, mely a gazdagokhoz és ellenforradalmárokhoz tartozik»; elkobozzák «a városi hazafiak javára»; azonfelül hat milliónyi sarczot rónak ki, melyet a hét folyamán fizetniök kell azoknak, kiket az elkobzás még megkimélhetett;* elvül mondják ki, hogy minden egyesnek fölöslege a sans-culotteok öröksége, és hogy mind az, mit valaki a szoros szükségen felül megtart, a nemzet kárára elkövetett lopás.** E szabálynak megfelelőleg hat hónapig tartó egyetemes harácsolás a zsiványok kezébe adja a 120,000 lélekből álló város minden vagyonát. A forradalmi bizottságok a lefoglalt palotákban és boltokban leltárak készítése nélkül pecsételnek le mindent; elűzik a lakásból az asszonyt, a gyermekeket, a cselédeket, «hogy ne legyenek tanúik»; megtartják a kulcsokat, tetszés szerint járnak ki és be, vagy elhelyezkednek, hogy rimákkal orgiákat tartsanak. Ugyanakkor nyakaznak, agyonlőnek, kartácsolnak; a forradalmi bizottság hivatalosan 1682 gyilkosságot vall be öt hónap alatt, és Robespierrenek egy meghittje titokban hatezret jelent be.*** Kovácsokat halálra ítélnek, mert megpatkolták a lyoni lovasság paripáit, tüzoltókat, mert eloltották a republikánus bombák által gyújtott tüzet, egy özvegyet, mert hadi adót fizetett az ostrom alatt, halkofákat, mert nem viseltettek

* Mallet-Dupan, II. 17. — Guillon de Montléon, II. 259.

** Guillon de Montléon, II. 281. (A convent határozata, október 12.) II. 312. (Couthon és társai megállapodása, október 25.) II. 366—372. (Az ideiglenes bizottság utasítása, brumaire 26.)

*** Ugyanott, III. 135—137 (A forradalmi bizottság határozata, germinal 17. és Cadillot levele Robespierrehez, II. év floréal.) Ugyanott, III. 63.

tisztelettel a hazafiak iránt. Valódi szervezett, törvényes, tartós «septembrizálás» volt ez: szerzői oly öntudattal birnak a dologról, hogy nyilvános levelezéseikben használják e kifejezést.* Toulonban még rosszabbúl megy; rakásonként, csaknem találomra gyilkolnak. Bár a legjobban kompromittált lakosok, szám szerint 4000-en, az angol hajókra menekültek, a képviselők mondása szerint az egész város bűnös. Négyszáz tengerészeti munkás Fréron elé menvén, ez megjegyzi, hogy az angol foglalás alatt is dolgoztak, és azon helyben kivégezteti őket. Rendelet megy «a jó polgárokhoz, hogy halál-büntetés alatt jelenjenek meg a Mars-mezőn». Megjelennek háromezren. Fréron, lóháton, ágyúktól és csapatoktól környezve, megjön mintegy száz maratistával, Lemaille, Sylvestre és más ismert gyilkosok hajdani czinkosaival; ezek az ő segédei és helyi tanácsadói; azt mondja nekik, válaszszanak a tömegből, tetszésök, haragjok, irigységök vagy szeszélyök szerint: mind azokat, kiket kijelöltek, felállítják egy fal hosszában és rájok tüzelnek.** Másnap és a következő napokon újra kezdik a műtétet: Fréron nivôse 16-ról azt irja, «hogy már 800 toulonit lövetett agyon». «Agyonlövés, irja egy másik levelében, és ismét agyonlövés, mindaddig, míg nem lesz több áruló.» A következő három hónap alatt a guil-

* Guillon de Montléon, II. 299. (Perrotin, az ideiglenes bizottság tagjának levele a moulinsi forradalmi bizottsághoz, 1793. november 26.) «A műveletet, melyet az új bizottság készül tenni, úgy kell tekinteni, mint a *septembrizálás* szervezését; ugyanazon eljárás lesz ez, de rendelettel törvényesítve.»

** *Mémoires de Fréron* (Barrière és Berville gyűjteménye), 350—360. Fréron levelei; az élve maradt és szemtanú touloniak bizonyságai. — Lauvergne: *Histoire du département du Var.*

lotine 1800 személyt végez ki: tizenegy fiatal nő egyszerre lép a vérpadra, hogy megüljenek egy republikánus ünnepet; egy kilenczvennégy éves aggastyánt karos széken visznek oda; s huszonnyolczezerről a lakosság száma hat vagy hét ezerre száll le.

Mind ez nem elég; a két városnak, mely ostromot mert kiállani, el kell tűnnie a franczia földről. A convent elhatározza, hogy «Lyon városát lerontatja;* mind azt, a hol a gazdagok laktak, lebontják; nem marad meg más, mint a szegények házai, a felkonczolt vagy elitélt honfiak lakásai, az iparnak szolgáló épületek, az emberiességnek és közoktatásnak szentelt emlékek». Hasonlókép Toulonban** «a benső házakat elpusztítják; nem tartanak meg mást, mint a hadi és tengerészeti szolgálatra, a fölszerelésekre és élelmezésre való épületeket». Ennek következtében tizenkétezer kőművest szednek össze Varban és a szomszéd megyékben, hogy Toulont eltöröljék a föld színéről. Lyonban tizennégyezer munkás lerombolja a Pierre-Encize kastélyt, a Bellecour-tér pompás házait, a Saint-Clair part, a Flandre, Bourgneuf és más utczák épületeit: a műtét decadonkint 400,000 livrebe kerül; hat hónap alatt tizenöt milliót költ a köztársaság, hogy elpusztítson három vagy négyszáz milliónyi értéket, mely a köztársaságé.*** Az ötödik és tizenharmadik század mongoljai óta nem volt látható ily roppant és esztelen rombolás, ily düh az emberi ipar és polgárosodás leghasznosabb művei ellen. A mongolok részéről, kik nomádok voltak, még meg lehet ezt

* Buchez et Roux, XXIX. 192. (Október 12-iki rendelet.)

** Ugyanott, XXX. 457. (Deczember 24-iki rendelet.)

*** *Mémoires de Fréron*, 363. (Fréron levele, nivôse 6.) — Guillon de Montléon, II. 391.

érteni: nagy pusztává akarták tenni a földet. De lebontani egy várost, melynek fegyvertárát és kikötőjét fentartják, kipusztítani az ipar főnökeit és házaikat oly városban, hol meg akarják tartani a munkásokat és műhelyeket, megtartani a forrást, melynek patakját elfojtják, vagy a patakot, melynek elfojtják forrását, ilyen képtelen terv csak egy jakobinus fejébe férkőzhetett. Szelleme oly hevült és kurta, hogy nem érzi az ellenmondásokat; a barbár vad butasága találkozik benne az inquisitor rögeszméjével: csak számára és a fajabeli igazhitűek számára van hely ezen a földön. Ügyetlen és gonosz emphasissal rendeli el az eretnekek kiirtását; nemcsak emlékeik és lakásaik semmisülnek meg személyeikkel együtt, hanem utolsó nyomaik is elpusztulnak és még nevöket is kitörlik az emberek emlékezetéből.* «Toulon neve eltöröltetik; e község ezentúl Port-la-Montagne nevét fogja viselni.» «Lyon neve kitöröltetik a köztársaság városainak lajstromából; a megtartott házak gyülekezete ezentúl a Ville-Affranchie nevet fogja viselni. Lyon romjai fölött oszlop fog emelkedni . . . e fölirattal: *Lyon háborút viselt a szabadság ellen. Lyon nincs többé.*»

* Október 12. és deczember 24-iki rendeletek. — Nemzeti levéltár, AF. II. 44. A kiküldött képviselők el akarták törölni Marseille nevét is. (Fréron, Barras, Ricord és Salicetti határozata. II. év nivôse 17.) «Marseille neve, melyet e bűnös város még visel, megváltozik. A nemzeti convent felhivatik, adjon neki más nevet. Egyelőre *név nélkül* marad és ez elnevezést fogja viselni (*Sansnom*).» Valóban több későbbi okiratban Marseillet *névtelen községnek* nevezik.

X.

De Párisban sem kimélik a fölkelés vagy a párt fejeit, képviselőket, tábornokokat vagy minisztereket; ellenkezőleg, be kell fejezni a convent leigázását, elfojtani a jobb oldal morgását, elnémítani Ducost, Fonfrédet, Verniert, Couheyt, kik még mindig beszélnek és tiltakoznak.* Ezért csaknem minden héten elfogatási és halálítéletek sujtanak a hegypárt ormáról a többségre, mint puskalövések a tömegre. Elfogatási rendelet június 15-én Duchatel ellen, 17-én Barbaroux ellen, 23-án Brissot ellen, július 8-án Devérité és Condorcet ellen, 14-én Duperret és Fauchet ellen, 30-án az ifjabb Duprat, Vallée és Mainvielle ellen, augusztus 2-án Rouilhier, Brunel és Carra ellen; Carrát, Duperret-t és Fauchet-t, kik az ülésen jelen vannak, azon nyomban elfogják; érezhető és physikai figyelmeztetés ez, a leghathatósabb az engedetlenek megfékezésére. Vádhatározatok július 18-án Coustard ellen, 28-án Gensonné, Lasource, Vergniaud, Mollevault, Gardien, Grangeneuve, Fauchet, Boileau, Valazé, Cussy, Meillan ellen; és mindegyikök tudja, hogy a törvényszék, mely előtt meg kell jelenniök, a guillotine vároterme. Halálítélet július 12-én Birotteau ellen, július 28-án Buzot, Barbaroux, Gorsas, Lanjuinais, Salles, Louvet, Bergoeing, Pétion, Guadet, Chassey, Chambon, Lidon, Valady, Fermont, Kervelégen,

* Buchez et Roux, XXVIII. 204. (Június 24-iki ülés): «Erős morgás hallatszik a jobb oldalon.» Legendre: «Kivánom, hogy az első lázadó ezek közűl (a jobb oldalra mutatva), ki félbeszakítja a szónokot, az Abbayeba küldessék.» Valóban Couheyt oda küldték, mert megtapsolt egy federalista föliratot. V. ö. e három hónapról Mortimer-Ternaux, VIII. k.

Larivière, Rabaut-Saint-Etienne és Lesage ellen; árulóknak nyilvánítják s törvényen kívül helyezik őket, és itélet nélkül fogják vérpadra vinni. Végre, október 3-án, egy nagy háló magában a nemzetgyűlésben, padjaikon ragadja meg mind azokat, kik még képeseknek látszanak valami önállóságra: bevezetésül, a közbiztossági bizottság előadója, Amar, becsukatja a terem ajtait,* majd két óráig tartó szavaló és rágalmazó tényálladék után két lajstromot olvas fel: negyvenöt többé-kevésbbé kiváló girondista képviselőt rögtön a forradalmi törvényszék elé állítnak; más hetvenhármat, kik titkos tiltakozásokat irtak alá május 31-ike és június 2-ika ellen, börtönbe zárnak. Semmi vitatkozás; a többség még véleményt sem mer mondani. Néhányan az elitéltek közül menteni akarják magokat, de nem hallgatják meg. Egyedül a hegypártiaknak van szavok s ezt csak arra használják, hogy szaporítsák a lajstromot, egyéni ellenségeskedésök szerint; Levasseur hozzácsatoltatja Vigéet, Duroi Richont. Nevök hallatára mind e jelenlevő boldogtalanok engedelmesen «helyet foglalnak a sorompók közt, mint a vágóhidra szánt bárányok»: és itt két csapatra osztják őket, egy felől a hetvenhármat, más felől a tizet vagy tizenkettőt, kik a már lakat alatt őrzött girondistákkal együtt a szent és népszerű számot fogják szolgáltatni, a huszonkét árulót,** kiknek halálára szüksége van a jakobinus képzelemnek; balra a börtön szállítmánya, jobbra a vérpadé.

* Buchez et Roux, XXIX. 175. — Dauban: *La démagogie à Paris 1793.* 436. l. (Dulaure szemtanú elbeszélése.)

** A forradalmi törvényszék elé állított képviselők száma valósággal csak 21 volt.

A kinek kedve jönne utánozni vagy védni őket, arra nézve elég leczke a mód, a mint velök bánnak. Az útjokban álló megérák kiabálása és szidalmai között * a hetvenhármat a polgármesteri hivatal letartóztatási szobájába vezetik, mely már tele van; itt töltik az éjszakát, állva vagy padokon, alig tudva lélekzetet venni. Másnap a gyilkosok és tolvajok börtönébe, a Forceba dugják őket, a hatodik emeletre, a födél alá; e padlásszoba oly keskeny hogy ágyaik egymást érintik, és két képviselő, ágy hiányában, a földön alszik. A lépcső alján és a szelelő lyukak alatt, melyek ablakúl szolgálnak, két disznó-ól van; a közös árnyékszék a terem végén és az éjjeli dézsa egyik szögletben, teljesen megmérgezik a levegőt, melyet máris megrontott az emberi kigőzölgés; az ágyak szalmazsákból állnak, mely férgektől hemzseg; a képviselőket a fegyenczek élelmére szorítják. S még szerencsések, hogy ezen az áron menekülhetnek: mert Amar** összeesküvésnek mondja hallgatásukat, és más hegypártiak őket is a forradalmi törvényszék elé szeretnék küldeni: legalább abban állapodnak meg, hogy a közbiztossági bizottság megvizsgálja irományaikat s továbbra is fentartja jogát, hogy új bűnösöket jelöljön ki közülök. Igy élnek tiz hónapon át a kés alatt és mindennap várhatják, hogy a többi huszon-

* Dauban, XXVI. 440. l. (Blanqui, a 73 egyikének elbeszélése.)

** Bouchez et Roux, XXIX. 178—179. Osselin: «Vádhatározatot kivánok valamennyi ellen.» — Amar: «A conventi kisebbségnek látszólag semminemű viselete június 2-ika óta új összesküvés volt, melyet Barbaroux szervezett.» — Robespierre: «Ha vannak más bűnösök azok közt, kiket fogságba tettetek, a közbiztossági bizottság át fogja nektek nyújtani azok névsorát s mindig szabadságtokban lesz reájok sujtani.»

kettőhöz csatlakoznak a Forradalom-téren. A mi ezeket illeti, nem arról van szó, hogy ítéletet mondjanak fölöttük, hanem hogy megöljék őket, és színleges pörük nem más, mint törvényszéki gyilkosság; nem hoznak föl ellenök más vádat, mint holmi club-pletykát, hogy vissza akarták állítni a királyságot, hogy egyetértettek Pittel és Koburggal,* hogy fellázították a Vendéet; nekik rójják fel Dumouriez árulását, Lepelletier meggyilkolását, Marat meggyilkolását; az állítólagos tanúk, személyes ellenségeik, ugyanezt a rosszúl szőtt mesét ismétlik, mint valami kicsinált dolgot: mást nem mondanak, mint határozatlan hivatkozásokat, kézzelfogható hazugságokat; semmi határozott tény, semmi meggyőző bizonyság: annyira hiányoznak a bizonyítékok, hogy kénytelenek minél előbb elfojtani a pört. «Derék . . . , kik a törvényszéket alkotjátok, irja Hébert, ne mulassatok a halogatással. Annyi czeremónia kell-e a gonosztevők megkurtítására, kiket a nép már elitélt?» Különösen őrizkednek, hogy szóhoz ne engedjék jutni őket; Guadet logikája, Vergniaud ékesszólása mindent elronthatna az utolsó pil-

* Buchez et Roux, XXIX. 437., 432., 447. Amar jelentése (ez volt a vádirat): «Gyáva csatlósai a királyi zsarnokságnak, hitvány ügynökei az idegen zsarnokoknak» stb. — Wallon: *Histoire du Tribunal révolutionnaire de Paris.* II. 407., 409. (Fouquier-Tinville levele a conventhez.) «A részletes vita után nem fog-e minden vádlott általános védbeszédet tartani akarni? Vége-hossza nem lesz hát e pernek. Különben mire valók a tanúk? A convent, egész Francziaország vádolja azokat, kiknek pöre készül; bűneik bizonyítékai világosak; mindenkinek lelkében él a meggyőződés, hogy bűnösök . . . A convent dolga eltüntetni mind ama formaságokat, melyek lebékózzák a törvényszék menetét.» *Moniteur*, XVII. 291. (Október 28-iki ülés.) A jakobinusok kérvénye által előidézett rendeletet Osselin indítványára s Robespierre hozzájárulásával hozzák.

lanatban; ezért hirtelen rendelet jön, mely megengedi a törvényszéknek a tárgyalás befejezését, mihelyt az esküdtek eléggé fel vannak világosítva. Ez megvan a hetedik ülésen, s a halálitélet váratlanúl sujt a vádlottakra, kik nem védhették magokat. Egyikök, Valazé, mindjárt az ülésen leszúrja magát, s másnap a nemzeti nyakvágó harminczkilencz percz alatt leüti a megmaradt húsz fejet. Még gyorsabb az eljárás azon vádlottak ellen, kik kivonták magokat az itélet alól: Gorsast elfogják Párisban október 8-án s még aznap lefejezik; Birotteau, kit október 24-én Bordeauxban fognak el, huszonnégy óra lefolyta alatt a vérpadra lép. A többiek, farkasok gyanánt hajszolva, álruhában, nomádok módjára rejtekről rejtekre bolyongnak, s a legtöbbnek, egymás után kézre kerülve, csak a különféle halálnemek közt van választása. Chambont önvédelmében ölik meg; Lidon védi magát, aztán agyába lő; Condorcet megmérgezi magát Bourg-la-Reine őrállomásán; Roland kardjába dől az országúton; Clavière leszúrja magát börtönében; Rebecquit megfúlva találják a marseillei kikötőben, Pétiont és Buzot-t, félig felfalva a farkasoktól, Saint-Émilion egy pusztáján; Valadyt kivégzik Périgueuxben, Duchéreaut Rochefortban, Grangeneuvet, Guadet-t, Sallest és Barbarouxt Bordeauxban, Coustard-t, Cussyt, Rabaut-Saint-Étiennet, Bernard-t, Mazuyert és Lebrunt Párisban. Még azok is, kik 1793. januárjában visszaléptek, Kersaint és Manuel, éltökkel fizetik meg a bűnt, hogy a jobb oldalon ültek, és magától értődik, hogy Rolandnét, kit a párt fejének tartanak, az elsők között viszik a guillotinera.*

* Louvet: *Mémoires*, 321. (Az elveszett vagy bebörtönzött girondisták névsora. Huszonnégy menekült életben maradt.)

Száznyolczvan girondistából, kik a conventet vezették, száznegyven elveszett, vagy börtönben ül, vagy halálítélettel fején elmenekült. Ilyen példa után a képviselők maradéka nem lehet nem szófogadó;* sem a központi, sem a helyi hatalmaknál nem talál többé ellenállásra a hegypárt; zsarnoksága fel van állítva a gyakorlatban: még csak az van hátra, hogy törvényben is kikiáltsa.

XI.

Augusztus 24-én Bazire indítványára a convent elhatározta, hogy «Francziaország forradalomban van egész addig, míg függetlenségét el nem ismerik». Ez azt jelenti,**

* Az életben maradt többség rémületét és undorát a szavazók kis száma tanusítja, és tartózkodása annál jelentősebb, mert diktátorok kinevezéséről van szó. (Mortimer-Ternaux, VIII. 395., 416., 435.) A közjóléti bizottság tagjai, kiket július 10-én választanak, csak 100—192 szavazatot kapnak; a közbiztossági bizottság tagjai, kiket június 16-án választanak, csak 22—113 szavazatot kapnak; ugyanazon bizottság, melyet szeptember 11-én újítnak meg, csak 52—108 szavazatot kap; a forradalmi törvényszék, melyet augusztus 3-án egészítnek ki, csak 47—65 szavazatot hoz össze. Meillan, 85. (A forradalmi kormány első alakulásának alkalmából, Bazire indítványára, augusztus 28.) «60 vagy 80 képviselő hozta e határozatot; a másikat, mely megelőzte, 30 főnyi többség hozta 10 ellen . . . Két hónapon át a legnépesebb ülésen nem volt száz tényleges képviselő . . . A hegypártiak bejárták a megyéket, hogy megcsalják vagy megfélemlítsék a népet . . . A többiek, bátorságukat vesztve, tartózkodtak az ülésektől, vagy nem vettek részt a tárgyalásokban.»

** *Moniteur*, XVII. 519. E nyilatkozat értelmét és indító okait tisztán megjelöli Bazire beszéde: «Az alkotmány elfogadása óta — úgymond — a feuillantismus fölemelte fejét; harcz támadt az

hogy elmúlt a képmutató frázisok korszaka, hogy az alkotmány csak vásári czégér volt, hogy a nyeglékneknek, kik parádéztak vele, nincs többé rá szükségök, hogy elteszik a régi falragaszok közé, hogy a köz- és magán-, helyi és parlamenti szabadságok el vannak törölve, hogy a kormány önkényes és absolut, hogy semmi intézmény, törvény, elv, dogma vagy előzmény nem biztosítja többé ellene az egyén vagy a nép jogait, hogy minden vagyon és minden élet kényére van bizva, hogy nincsenek többé emberi jogok. Hat hét multán, midőn a hatvanhétnek proscriptiója és a hetvenháromnak elfogása biztosította a convent engedelmességét, mind ezt a szószéken, arczátlanúl és hivatalosan adják elő. «A körülmények közt, melyekben a köztársaság van, mondja Saint-Just, nem lehet felállítni az alkotmányt; biztosítéka lenne a szabadság elleni támadásoknak, mert nem volna meg a szükséges ereje azok elnyomására.» Nem arról van többé szó, hogy «a természeti béke és jogosság elvei szerint» kormányozzanak. «Ez elvek jók a szabadság barátai közt»: de honfiak és rosszakaratúak közt nem használhatók. Ezek «kívül vannak a felségjogon», kívül a törvényen, ki vannak zárva a társadalmi szerződésből, lázadó rabszolgák, csak büntetésre és kényszerítésre valók, és ezek közé kell tenni a «közömbösöket» is.*

erélyes és mérsékelt honfiak közt. Az alkotmányozó gyűlés végén a feuillantpártiak felkapták a *törvény*, *közrend*, *béke*, *biztosság* szavakat, hogy lebilincseljék a szabadság barátainak buzgalmát; ugyane fogást használják ma is. Össze kell törnetek ellenségeitek kezében a fegyvert, melyet ellenetek használnak.» — Durand-Maillane, 154. «Az alkotmányos törvények egyszerű végrehajtása, mondá Bazire, mely béke idejére készült, tehetetlen volna a mindenfelől környező összeesküvések között.» — Meillan 108.

* *Moniteur*, XVIII. 106. (Saint-Just jelentése a forradalmi

«Meg kell büntetnetek mindenkit, a ki szenvedőleg viseli magát a köztársaságban és semmit sem tesz érette»; mert tétlensége árulás és a nyilvános ellenségek közé sorozza. Már pedig «a nép és ellenségei közt semmi sem közös, csak a pallos; vassal kell kormányozni azokat, kiket nem lehet a jogossággal kormányozni»; el kell nyomni a monarchikus vagy semleges többséget; «a köztársaság csak azon a napon lesz megalapítva», midőn a sans-culotteok, a nemzet egyedüli képviselői, az egyedüli polgárok «fognak uralkodni a hódítás jogánál fogva». Ez érthető s a többi is.* A kormányzat, melynek Saint-Just előterjeszti tervét, olyan, minőt a hódítók oligarchiája állít és tart fenn a leigázott nemzet fölött. Ezzel a kormányzattal Görögországban 10,000 spártai, a doriai benyomulás után, 300,000 helótát és perioikost igázott le. Ezzel a kormányzattal Angliában 60,000 norman a hastingsi csata után két millió szász

kormány szervezéséről, október 10. és megfelelő rendelet.) — Ugyanott 473. (Billaud-Varennes jelentése az ideiglenes és forradalmi kormány módjáról, november 13. és megfelelő rendelet.) — Ugyanott 479. (1793. november 22-iki ülés, Hébrard, egy cantali küldöttség szónokának beszéde.) «Központi felügyelő bizottságot, forradalmi hadsereget állítottak fel megyénkben. Az aristokraták, a gyanús, kétes, mérsékelt emberek, az önzők, *az urak valamennyien, különbség nélkül, vajjon semmit sem tettek-e a forradalomért vagy ellene cselekedtek*, elzárva várják a további rendszabályokat, melyeket a köztársaság érdeke fog kívánni. Mondtam, *különbség nélkül a gondatlanok és gyanúsak közt;* mert mi Solon szavaival tartunk: *Ki nincs velünk, ellenünk van.*» (Tisztelő megemlítés a jegyzőkönyvben.)

* *Moniteur,* (1794. márczius 26-iki ülés.) Danton beszéde: «A forradalmi bizottságok alkotása által a diktatura egy nemét akartuk felállítani, melyet a szabadsághoz leghivebb polgárok gyakoroljanak a gyanúsak fölött.»

fölött uralkodott. Ezzel a kormányzattal Irországban, a boynei csata után, 200,000 protestáns angol egy millió ir katholikust hajtott igába. Ezzel a kormányzattal a 300,000 franczia jakobinus leigázhatja a hat vagy hét millió girondistát, feuillantpártit, királypártit vagy közömböst.

Nagyon egyszerű ez, és abból áll, hogy az alárendelt népet a legnagyobb gyöngeségben és legnagyobb rémületben tartsák. E czélból lefegyverzik,* felügyelet alá helyezik, megtiltanak neki minden közös cselekvést, a mindig fölemelt bárdot, a mindig nyitott börtönt mutatják neki, tönkre teszik és megtizedelik. Hat hónap óta mindenféle szigort elrendelnek és gyakorolnak, lefegyverzik a gyanusakat, adót vetnek a gazdagokra, maximumot szabnak a kereskedőkre, megsarczolják a birtokosokat; egymást követik a tömeges elfogatások, gyors ítéletek, önkényes halálítéletek, nyilvános és gyakori kivégzések. Hat hónap

* Mallet-Dupan, II. 8. (1794. február.) «E pillanatban az egész nép le van fegyverezve. Egy puska sem maradt sem a városokban, sem a falvakban. Ha valami bizonyíthatja a természetfölötti hatalmat, melyet a convent vezetői élveznek, ez ama látvány, hogy egy pillanat alatt, akaratuknak egyetlen tényére, s a nélkül, hogy valaki ellenállani vagy panaszkodni merészelne, az egész nemzet, Perpignantól Lilleig, megfosztja magát minden védelemtől az elnyomás ellen, még hallatlanabb könnyűséggel, mint a hogy 1789-ben a királyság egyetemes fölfegyverzése történt.» — *A residence in France,* II. 409.: «A nemzetőrség, mint szabályos intézmény, nagy részben megszünt 1793 nyara óta, és azokat, a kikből állt, fokozatosan lefegyverezték. Tovább is folytatták az őrállásokat; de a polgárok, kik e szolgálatot teljesítették, kevés kivétellel, csak dárdákkal voltak fölfegyverezve és még ezeket sem vihették haza. Mindegyikök az őrállás végén visszaadta fegyvereit, pontosabban, mint ha a diadalmas ellenséggel kötött fegyverletétel kötelezte volna.

óta készen van és működik a végrehajtás minden eszköze, közjóléti bizottság, közbiztossági bizottság, korlátlan hatalommal ellátott mozgó proconsulok, helyi bizottságok, felhatalmazva azt megadóztatni és börtönbe vetni, a kit akarnak, forradalmi hadsereg, forradalmi törvényszék. De a benső összhang és központi lökés híján a gép csak félig működik, s cselekvése sem nem eléggé közvetetlen, sem nem elég egyetemes, sem nem elég erős. «Nagyon messze vagytok minden merénylettől, mondja Saint-Just,* az kell, hogy a törvény pallosa mindenütt rohamosan járjon, és karotok mindenütt jelen legyen a bűn meggátlására ... A miniszterek megvallják, hogy csak tétlenséget és gondatlanságot találnak első és második alárendeltjeiken túl. «A kormány minden ügynökénél, teszi hozzá Billaud-Varennes,** egyenlő a tétlenség ... A másodrendű hivatalok, melyek támasztékai a forradalomnak, csak lebéklyózására szolgálnak»; a közigazgatási lajtorján tovább szállított rendeletek csak elkésve érkeznek meg s csak lanyhán alkalmaztatnak. «Hiányzik nálatok a kényszerítő erő, mely alapelve a létezésnek, mozgásnak és végrehajtásnak ... Minden jó kormánynak birnia kell egy központi akarattal s a hozzá csatolt emeltyűkkel .... Szükséges, hogy a közhatalom minden kiszármazása kizárólag a forrásból legyen merítve.» «A rendes kormányzatban, mondja végre Couthon,*** a népet illeti a választás joga, s nem foszthatjátok meg tőle. A rendkívüli kormányzatban a központból kell kiin-

* *Moniteur*, XVIII. 106. (Saint-Just jelentése, október 10.)

** Ugyanott 473. (Billaud-Varennes jelentése, november 13.)

*** Ugyanott 591. (Couthon beszéde, deczember 4.) Barère beszéde: «A választói gyülések *monarchiai* intézmények; a királysághoz tartoznak; kerülni kell azokat, kivált forradalmi időben.»

dulni minden lökésnek, a conventből kell származni a választásoknak . . . Ártanátok a népnek, reá bizva a köztisztviselők választási jogát, mert kitennétek annak, hogy oly embereket válaszszon, kik elárulnák». Következőleg az 1789-iki alkotmányos elvek az ellenkezőknek adnak helyet; a helyett, hogy a kormányt vetnék a nép alá, a népet vetik a kormány alá. Forradalmi nevek alatt visszaállítják a régi kormányzat hierarchiáját, és ezentúl a hatalmat, mely sokkal félelmesebb a régi uralom hatalmánál, nem alulról fölfelé, hanem fölülről lefelé származtatják.

Legfelül egy tizenkéttagú bizottság, hasonlóan a régi királyi tanácshoz, gyakorolja az együttes királyságot. Névleg a tekintély egyenlően van felosztva a tizenkettő között; tényleg néhány kézben összpontosúl. Többek csak alárendelt tiszttel birnak, például Barère, e mindig kész szónok vagy szerkesztő, titkár vagy hivatalos szócső; mások, a szakemberek, Jean Bon Saint-André, Lindet, kivált Prieur de la Côte-d'or és Carnot, mindnyájan saját külön szakjaikba huzódnak, a tengerészeti, hadi, élelmezési ügyekbe, fehér lappal, melyért cserében átengedik aláirásukat a politikai vezetőknek. Ezek, kiket «államférfiaknak» neveznek, Robespierre, Couthon, Saint-Just, Billaud-Varennes, Collot-d'Herbois, a valódi uralkodók, s ők adják meg az összeség irányát. Igaz, hogy megbizásukat minden hónapban meg kell újítni, de ez nem maradhat el: a convent mostani állapotában, szavazata, mely előre meg van nyerve, csaknem hiú formaság. Engedelmesebb, mint XIV. Lajos parlamentje, s vitatkozás nélkül elfogadja a határozatokat, melyeket a közjóléti bizottság készen nyújt eléje; nem egyéb, mint lajstromozó kamara, még ennél is kevesebb, mert lemondott a jogról, hogy maga állítsa össze saját

benső bizottságait; a közjóléti bizottságra hagyta ennek a gondját, és egészben megszavazza a névsort, melyet eléje terjeszt.* Természetesen csak híveit vagy teremtményeit tette oda; így az egész törvényhozó és parlamenti hatalom az övé. A mi a végrehajtó és igazgató hatalmat illeti, a miniszterek legényeivé lettek a bizottságnak; «minden nap, megszabott órában, megjelennek átvenni végzéseit és rendeleteit»;** helybenhagyása alá terjesztik «minden ügynökük indokolt névsorát», kiket a megyékbe és külföldre küldenek: hozzá fordulnak a legcsekélyebb részletekben; irnokok, egyszerű gépek vagy bábok, oly semmik, hogy utóljára még czímöket is elveszik tőlök, és «külügyi biztosúl» egy hajdani iskolamestert fogadnak fel, tehetetlen clubtagot, a tekeasztal és korcsma hősét, a ki alig képes elolvasni az iratokat, melyeket aláírás végett hozzá visznek a kávéházba, hol életét tölti.*** Igy az állam második hatalmából a bizottság cselédsereget csinált, s az elsőből tapsonczok hallgatóságát.

Két keze van arra, hogy megtartsa őket kötelességökben. Az egyik, a jobb, mely váratlanúl galléron ragadja az embereket, a közbiztossági bizottság, melynek tagjai a túlzó hegypártiak, Panis, Vadier, Lebas, Geoffroy, Amar,

* Mortimer-Ternaux, VIII. 40. (Rendelet Danton indítványára, szeptember 13.) A Dantontól felhozott indok az, hogy «a bizottságokban vannak még tagok, kiknek véleménye közel jár a federalismushoz». Következőleg megtisztítják a bizottságokat, kivált a közbiztossági bizottságot. Hat tagját kizárják (szeptember 14.) és a közjóléti bizottságtól benyújtott névsort vita nélkül elfogadják.

** *Moniteur*, XVIII. 592. (1793. deczember 4-iki ülés, Robespierre beszéde.)

*** Miot de Melito: *Mémoires* I. 47.

David, Lebon, Ruhl, Lavicomterie, mindnyájan hívei és alárendeltjei, kiket maga jelölt, azaz nevezett ki. Rendőri tisztviselői s hetenkint egyszer együtt dolgoznak vele, mint hajdan a Sartineok, a Lenoirok a fő ellenőrrel. Kit e zugzsinat gyanúsnak itél, akárki legyen, képviselő, miniszter vagy tábornok, hirtelen megragadják s másnap reggel már a tiz új bastille egyikének lakatja alatt van. Itt torkon ragadja a másik kéz: a forradalmi törvényszék, kivételes bíróság, hasonló a régi uralom rendkívüli bizottságaihoz, de sokkal rettentőbb. Rendőreinek segítségével a közjóléti bizottság maga választotta a tizenhat birót, a hatvan esküdtet,* még pedig a legszolgaiabb vagy legotrombább vagy legdühösebb rajongók közül,** minők Fouquier-Tinville,

* Buchez et Roux, XXVIII. 153. — Mortimer-Ternaux, VIII. 443. (1793. szeptember 28-iki rendelet.) — Wallon, *Histoire du Tribunal révolutionnaire de Paris.* IV. 112.

** Buchez et Roux, XXXIV. 300. (Fouquier-Tinville és társainak pöre.) Vádirat: «Egyikök nyilvánosan dicsekedett, hogy mindig halálra szavazott. Mások szavai szerint, elég volt az embereket látniok, hogy megállapodjék itéletök; egyedül a külső megszemlélése elég volt nekik, hogy halálra szavazzanak. Egy másik azt mondta, hogy mikor nem volt bűn, képzelni kellett. A másik szokásos részeges és soha sem vett részt másképp az ülésben, mint részegen stb. stb. Jegyezzük meg, hogy a birák és esküdtek ölni tartoznak, halálbüntetés terhe alatt. (Ugyanott 301.) «Fouquier-Tinville mondja, hogy prairial 22-én be akarta adni lemondását, valamint Chatelet, Brochet, Leroy, s találkoztak Robespierrel, ki a nemzeti conventből jött, Barère-rel karöltve. Fouquier hozzáteszi, hogy aristokratáknak és ellenforradalmároknak nevezték őket s azzal fenyegették, hogy följelentik, ha nem akarnak megmaradni helyökön.» Pigert, Ganney, Girard, Dupley, Foucault, Nollin és Maire hasonló nyilatkozatot tettek. «Sellier hozzáteszi, hogy a törvényszék felszólalván a prairial 22-iki törvény miatt, Dumas azzal

Herman, Dumas, Payan, Coffinhal, Fleuriot-Lescot, s ezeken alul hitehagyott papok, renegát nemesek, bukott művészek, hóbortos mázolók, kézművesek, kik alig tudnak irni, asztalosok, vargák, ácsok, szabók, fodrászok, hajdani inasok, hülyék, mint Gauney, süketek, mint Leroy-Dix-Août; nevök és minőségök eleget mond: szabadalmazott és fizetett gyilkosok ezek; magoknak az esküdteknek napjára tizennyolcz frankot adnak, hogy több kedvök legyen munkájokhoz. Ez a munka abból áll, hogy bizonyítékok, perbeszédek, csaknem vallatás nélkül, hamarjában, csapatostul elitéljenek mindenkit, kit a közjóléti bizottság hozzájok küld, még a legkipróbáltabb hegypártiakat is: Danton, a törvényszék feltalálója, nemsokára maga is tapasztalni fogja ezt. E két kormányzati géppel a közjóléti bizottság minden fejet bárdja alatt tart, és minden fej, hogy le ne hulljon, meghajol,* a vidéken úgy, mint Párisban.

Mert a vidéken úgy, mint Párisban, a helyi hierarchia megcsonkítása és új hatalmak bevezetése által, mindenütt és minden pillanatban jelen való lett mindenható akaratja. Közvetetlenül vagy közvetve, «a kormányzat és közjó minden

fenyegette, hogy elfogatja. Ha beadjuk lemondásunkat, Dumas lefejeztetett volna.»

* *Moniteur*, XXIV. 12. (III. év ventôse 29-iki ülés, Bailleul beszéde.) «A rémület megfékezett minden szellemet, összeszorított minden szívet; az volt a kormány ereje, és e kormány olyan volt, hogy egy roppant terület nagyszámú lakói el látszottak veszteni a tulajdonságokat, melyek az embert megkülönböztetik a házi állattól. Ugy látszék, mintha még életök is csak annyi volna, mennyit a kormány akart nekik engedni. Az emberi «én» nem létezett többé; minden egyén nem volt más, mint gép, mely járt, kelt, gondolkozott vagy nem gondolkozott, a mint a zsarnokság hajtotta vagy éltette.»

rendszabályára nézve, s mind arra nézve, a mi a személyekre s az általános és benső rendfentartásra vonatkozik, minden testület és köztisztviselő az ő felügyelete alatt áll»;* elgondolhatjuk, hogy nem teszik ki magokat a guillotinnak. Hogy előre megszüntessen minden kedvet a közigazgatási tétlenségre, elvonta a nagyon hatalmas, nagyon tekintélyes, «a federalismusra nagyon hajlandó» megyei közigazgatásoktól megyei kiválóságukat és «politikai befolyásukat»;** arra szorította, hogy részletezzék az adókivetést, felügyeljenek az utakra és csatornákra; megtisztítja őket, hasonlóképen megtisztítja a kerületi igazgatóságokat és helyhatóságokat is. Hogy előre elnyomja a nép ellenállásának minden lehetőségét, a sectiók üléseit hetenkint kettőre szorította, fejenkint napi negyven souval sans-culotte többséget hoz létre ott, és «újabb rendeletig» fölfüggeszti a helyhatósági választásokat.† Végre a helyben való parancsolásra a maga embereit nevezi ki, eleinte a biztosokat és kiküldött képviselőket, az ideiglenes felügyelők egy nemét, kiket korlátlan hatalommal küld minden megyébe,††

* II. év frimaire 13-iki rendelet (1793. deczember 4.)

** *Moniteur*, XVIII. 473., 474., 478. (Billaud-Varennes beszéde.) «Kell, hogy Damokles kardja függjön ezentúl az egész felület fölött.» Billaud e szava magában foglalja az egész új intézmény szellemét.

† *Moniteur*, XVIII. 275. (1793. október 26-iki ülés, Barère beszéde.) «E rendszabály a legforradalmiabb, melyet használhattok. (*Taps.*)

†† Ugyanott 520. (Barère jelentése, II. év frimaire 5. és megfelelő rendelet.) «A kiküldött képviselők kötelesek szorosan a közjóléti bizottság végzéseihez alkalmazkodni. A tábornokok és a hatalom más ügynökei nem hivatkozhatnak semmi külön rendeletre, hogy megtagadják a mondott végzések végrehajtását.» —

a nemzeti ügyvivőket, az állandó kiküldöttek egy nemét, kik által minden kerületben vagy helyhatóságban a syndikus prokurátorokat pótolja.* Csatoljuk e hivatalnoki sereghez minden városban, mezővárosban, vagy faluban a forradalmi bizottságot, melynek minden tagja 3—5 frankot kap naponkint, s mely köteles rendeleteit alkalmazni és neki számot adni: soha ily egyetemes és szoros hálót nem vetettek ki felülről huszonhat millió ember körülfogására és megtartására. Ilyen a tényleges alkotmány, melyet a jakobinusok díszalkotmányuk helyére tesznek. A monarchia fegyvertárában, melyet leromboltak, fölkutatták a legzsarnokiabb intézményeket, a hatalom központosítását, királyi tanácsot, rendőrtiszteket, kivételes bíróságokat, felügyelőket és kiküldötteket; kiásták a régi római felségsértési törvényt, és kiköszörülték a polgárosultságtól megtompult pallosokat, hogy rászegezhessék minden torokra: most már teljes erővel csapkodnak velök a szabadságok, javak, életek és lelkiismeretek között. Ezt nevezik «forradalmi kormány»-nak. A hivatalos nyilatkozatok szerint addig kell tartania, míg béke lesz; az igazi jakobinusok értelmében addig kell tartania, míg minden franczia «ujjászületik» a formula szerint.

Moniteur, XVIII. 291. (Barère jelentése, 1793. október 29.) Ez időtájt 140 képviselő van kiküldetésben.

* Nemzeti levéltár, AF. II. 22. (A közjóléti bizottság iratai, jegyzet a forradalmi kormány eredményei fölött, kelet és aláírás nélkül.) «A frimaire 14-iki törvény két indító központot teremtett, melyeknek a cselekvést a (közjóléti) bizottság kebléből kellett merítniök és azt a többi hivatalos tekintélyre árasztani. E két sarka a forradalmi kormánynak, a bizottságon kívül, a kiküldött képviselők és kerületi bizottságok melletti nemzeti ügyvivők voltak. Maga a *forradalmi kormány* neve bűvös, kiszámíthatatlan befolyást gyakorolt.» — Mallet-Dupan, *Mémoires*, II. 2. és kk. l.

MÁSODIK KÖNYV.

A JAKOBINUS PROGRAMM.

I. FEJEZET.

I. A jakobinus-párt programmja. — Az elmélet elvont elve és magától való kifejlődése. — II. A társadalom fogalma. — A társadalmi szerződés. — Az egyén teljes beolvadása a közösségbe. — Az állam a dolgok tulajdonosa. — Elkobzások és lefoglalások. — Az élelmiszerek és árúczikkek elővétele és behajtása. — Személyek toborzása a katonai szolgálat számára. — Személyek toborzása a polgári szolgálat számára. — Az állam emberbarát, nevelő, theologus, erkölcstanító, biráló, az eszmék és benső érzelmek igazgatója. — III. Az állam czélja, az ember ujjászülése. — E munka két része. — A természeti ember visszaállítása. — A társadalmi ember alakítása. — A vállalat nagysága. — Végrehajtására az erőszak alkalmazása jog és kötelesség. — IV. A természeti ember két idomtalansága. — A tételes vallás. — Az orthodox vallás eltiltása. — Rendszabályok az esküt nem tett egyháziak ellen. — Rendszabályok az orthodox hívek ellen. — Az alkotmányos vallás lerombolása. — Az esküt tett papokra gyakorolt nyomás. — Az egyházak bezárása és a szertartások megszüntetése. — Az üldözés folytatása a consulság koráig. — V. A társadalmi egyenlőtlenség. — A faji aristokratia gonoszsága. — Rendszabályok a király és a nemesek ellen. — A vagyoni aristokratia gonoszsága. — Rendszabályok a birtokosok és tőkepénzesek ellen. — A nagy vagyonok elpusztítása. — Rendszabályok megújulásoknak megakadályozására. — VI. A polgár

képződésére megkivánt föltételek. — Tervek az inség megszüntetésére. — Rendszabályok a szegények javára. — VII. Az önzés elnyomása. — Rendszabályok a földmivesek, iparosok és kereskedők ellen. — Socialista tervek. — A federalismus elnyomása. — Rendszabályok a helyi, társulati és családi szellem ellen. — VIII. A szellemek és lelkek alakulása. — A polgári vallás. — A nemzeti nevelés. — Az egyenlőségi erkölcsök. — A kötelező polgáriság. — Az emberi természet újjáalakítása és megszorítása a jakobinus typusnak megfelelőleg.

I.

Nincs veszedelmesebb, mint általános eszme a szük és üres agyakban: mivel üresek, nem talál bennök semmi tudást, mely akadályt emeljen eléje; mivel keskenyek, nem sokára egészen betelnek vele. Ettől fogva nem magokéi többé, az eszme uralkodik rajtok; ez cselekszik bennök és általok; a szó tulajdonképeni értelmében meg van szállva az ember. Valami, a mi nem ő, egy szörnyeteg élődi, egy idegen és aránytalan gondolat él benne, fejlődik és gonosz akaratokat szül, melyekkel viselős. Nem látta előre, hogy így lesz, nem tudta, mit foglal magában dogmája, mily mérges és gyilkos következmények kelnek ki belőle. Végzetesen, egymás után és a körülmények nyomása alatt kelnek ki belőle, először a fejetlenségi következmények, azután a zsarnokiak. A hatalomra jutva, a jakobinus magával viszi rögeszméjét; a kormányzatban úgy, mint az ellenzékben termékeny az eszme, és a mindenható formula új területen nyujtja tovább nagyszámú gyürűinek gyarapodó láncát.

M. T. AKADÉMIA KÖNYVTÁRA

II.

Kövessük e benső fejlődést s menjünk vissza a jakobinussal az elvekhez, a kezdetleges szerződéshez, a társadalom felállításához. Csak egy jogos társadalom van, az, mely a «társadalmi szerződésen» alapúl; és «e szerződésnek jól felfogott czikkelyei valamennyien egyetlen egyre szoríthatók össze, arra, hogy minden egyén, minden jogával együtt a közösségbe olvad . . . , mindegyik egészen átadván magát, úgy a mint tényleg van, ő maga és minden erői, melyeknek egy részét teszik birtokolt javai».* Semmi kivétel, semmi fentartás. Semmi, a mi volt, vagy a mivel birt előbb, nem tulajdona többé; a mi vagy a mije van ezentúl, csak megbizás útján hárult reá. Javai és személye most része a közdolognak; csak második kézből bir velök, csak átruházás útján élvezi. Letéteményesök, engedményesök, kezelőjök, semmi több.** Más szóval csak ügyvezető velök szemben, azaz hivatalnok, hasonló a többiekhez, bizonytalan s mindig visszavonható czímen nevezve ki a meg-

* E szöveg és a következők Rousseauból vannak véve. (*Contrat social.*) — V. ö. *Ancien régime,* III. köt. IV. fej. 303—306., 321—327.

** Ez eszme uralma oly egyetemes és korán megérett, hogy már Mirabeau kijelenti az 1789. augusztus 10-iki ülésen. (Buchez et Roux, II. 257.): «Csak három módját ismerem a társadalomban való létezésnek: koldusnak, tolvajnak vagy béresnek kell ott lenni. A birtokos maga nem egyéb, mint a béresek elseje. A mit mi közbeszédben birtokának nevezünk, nem más, mint a bér, melyet a társadalom fizet neki az osztogatások fejében, melyeket más egyének iránt köteles tenni, fogyasztásai és kiadásai által. A birtokosok ügyvivői, gazdái a társadalmi testnek.»

bizó állam által. «Valamint a természet mindegyik embernek föltétlen hatalmat ad minden tagja fölött, a társadalmi szerződés is föltétlen hatalmat ad a társadalmi testnek minden tagja fölött.» Mindenható felség, egyetemes tulajdonos létére az állam kénye szerint gyakorolja korlátlan jogait a személyek és dolgok fölött: következőleg mi, képviselői, kezet teszünk a dolgokra és személyekre: a miéink, mivel az államéi.

Elkoboztuk a papság javait, körülbelül négy milliardot; elkobozzuk a kivándoroltak javait, körülbelül három milliardot;* elkobozzuk a kivégzettek és deportáltak javait: százával vannak itt a milliók: majd később számoljuk össze, mivel a lajstrom nyitva marad s mindennap tovább terjed. Lefoglaljuk a gyanúsak javait, a mi nekünk adja a haszonélvezetet: itt megint százával kapjuk a milliókat; a háború és a gyanúsak száműzése után megragadjuk a tulajdonjogot is a haszonélvezettel együtt: ismét több milliardnyi tőke.** Addig is elveszszük a kórházak és más jótékony intézetek javait, körülbelül nyolczszáz milliót; elveszszük a gyárak, alapítványok, nevelőintézetek, irodalmi vagy tudományos társaságok javait: megint egy rakás millió.*** Visszaveszszük az uradalmakat, melyeket az állam három vagy több század óta elzálogosított vagy elidege-

* Roland jelentése, 1793. január 6. Cambon jelentése, 1793. február 1.

** Buchez et Roux, XXXI. 311. (Saint-Just jelentése, II. év ventôse 8. és megfelelő rendelet.)

*** II. év brumaire 13-iki rendelet. — Cambon jelentése, 1793. február 1. Cambon egyedül a maltai rend és a kollégiumok javait 400 millióra becsüli.

nitett: itt is van két milliard.* Elveszszük a községek javait adósságaik erejéig. Örökség gyanánt már átvettük a korona régi uradalmát és a királyi háztartás újabb birtokát. Ily módon több mint a talaj három ötödrésze kezeink közé kerül,** és e három ötödrész az, mely sokkal jobban el van látva a többinél; mert magában foglal csaknem minden nagy és szép épületet, kastélyt, apátságot, palotát, úri házat, csaknem minden fényűzési vagy kényelemre szolgáló bútorzatot, királyi, püspöki, úri és polgári értékes bútorokat, edényeket, könyvtárakat, képeket, műtárgyakat, melyeket századok óta halmoztak össze. Jegyezzük meg még a készpénz s mindennemű arany és ezüst tárgyak lefoglalását; egyedül az 1793-ik év november és deczember hónapjaiban három vagy négyszáz milliót hoz fiókjainkba e foglalás,*** még pedig nem assignátákban, hanem csengő pénzben. Szóval akármilyen alakja van az állandó tőkének, mind azt elveszszük belőle, a mit tudunk, valószinűleg többet három negyedrészénél. Hátra van az a rész, mely nem állandó s elvész a használat által, tudniillik az élelmi tárgyak, a föld gyümölcsei, a

* *Moniteur*, XVIII. 419. és 486. (Cambon jelentése II. év, brumaire 22. és frimaire 1.) «Mindenek előtt kerítsük meg az elzálogosított uradalmakat, daczára a megelőző törvényeknek.»

** V. ö. *Ancien Régime*, 18. lap.

*** Mallet-Dupan, *Mémoires*, II. 19. — *Moniteur*, XVIII. 565. (Cambon jelentése, II. év frimaire 11.) A toulousei néptársaság felhivására Haute-Garonne-megye meghagyta, hogy arany vagy ezüst tárgyait mindenki vigye kerületének pénztárába, hol assignatákkal cserélték ki. «E rendelet a mai napig körülbelül 1.500,000 vagy 1.600,000 livret aranyban vagy ezüstben vitt a toulousei pénztárakba.» Hasonlókép Montaubanban és másutt: «Többen társaink közül, mondja Cambon, még halálbüntetést is szabtak azokra, kik meghatározott időben be nem szállítanák aranyaikat és ezüstjöket».

mindennemű élelmezések, a művészet és emberi munka minden terméke, melyek hozzájárulnak az élet fentartásához. Az elővétel és behajtás jogánál fogva «a köztársaság azonnal tulajdonosa lesz mind annak, mit a kereskedés, ipar és földmívelés létrehozott Franciaország talaján»:* minden élelmiszer és árúczikk a miénk, mielőtt birlalójáé volna; elviszszük tőle azt, a mi nekünk tetszik; kifizetjük papirossal, mely semmit sem ér; gyakran sehogy sem fizetjük ki. Nagyobb kényelem tekintetéből a dolgokat közvetlenül s azon a helyen ragadjuk meg, a hol vannak, a gabonát a földmívesnél, a takarmányt a termelőnél, a barmokat a tenyésztőnél, a bort a szőlőmívesnél, a bőröket a mészárosnál, a szíjakat a timárnál, a szappant, faggyút, czukrot, pálinkát, vásznat, posztót s a többit a gyárosnál, raktárosnál, kereskedőnél. Megállítjuk a kocsikat és lovakat az útczán; belépünk a közlekedési vállalkozóhoz és kiürítjük istállóit. Elviszszük a konyhaedényeket, hogy rezünk legyen; kidobjuk az embereket szobáikból, hogy ágyat kapjunk; lehúzzuk vállukról a köpenyeget és hátukról az inget; egy napon tizezer embert teszünk mezítlábossá egyetlen egy városban.** «Közszükség esetén, mondja Isoré képviselő, minden a népé, és semmi sem az egyéneké.»

* *Moniteur*, XVIII. 320. (II. év brumaire 11-iki ülés.) A jelentéstevő Barère szavai.

** Nemzeti levéltár, AF. II. 106. (Beauchamp képviselő határozata, l'Isle-Jourdain, II. év pluviôse 2.) «Minden kék vagy zöld köpenyeg, úgy a Haute-Garonne-megyében, mint Landes, Gers és más megyékben, mostantól fogva beszedés alá kerül. Huszonnégy óra alatt minden polgárnak, kinek kék vagy zöld köpenyege van, be kell azt jelentenie és letennie a helyi hatóságnál, a hol tartózkodik.» Ha nem, «gyanús», s mint ilyennel bánnak vele. — Ugyanott AF. II. 92. (Taillefer határozata, II. év brumaire 3., Villefranche-

Ugyanezen jog erejénél fogva a személyekkel is úgy rendelkezünk, mint a dolgokkal. Elrendeljük a tömeges újonczozást, és a mi különösebb, ki is viszszük, legalább több pontján a területnek és az első hónapokban: Vendéeban s az északi és keleti megyékben az egész épkézláb férfinépességet, egész az ötvenedik évig, nyájával hajtjuk az ellenség elé.* Azután besorozunk egy egész nemzedéket, minden fiatal embert tizennyolczadik évétől a huszonötödikig, csaknem egy millió embert;** tiz évi bilincs vár mindenkire, ki nem jelen meg a felhivásra; szökevénynek minősítik, javait elkobozzák, rokonait vele együtt megbüntetik; később a kivándorlottak közé sorozzák, halálra itélik, atyját, anyját, fölmenő rokonságát gyanúsaknak veszik, következőleg börtönbe vetik és javaikat lefoglalják. Ujonczaink fölfegyverzésére, ruházására, fölszerelésére munkásokra van szükségünk; összehivjuk a székhelyen a fegyvergyártókat, kovácsokat, lakatosokat, minden szabót, minden

l'Aveyronban.) — De Martel, *Étude sur Fouché*, 368. (Fouché, Collot-d'Herbois és Delaporte rendelete, Lyonban, II. év brumaire 21.) — *Moniteur*, XVIII. 384. (Brumaire 19-iki ülés.) Barras és Fréron levele, Marseilleből keltezve. — *Moniteur*, XVIII. 513. (Lebon és Saint-Just rendelete Strassburgban, II. év brumaire 24. és 25-én.) — Isoré levele Bouchotte miniszterhez, 1793. nov. 4-én. (Legros, *La Révolution telle qu'elle est.*) Mind e rendszabályok elvét Robespierre állította fel a tulajdonról tartott beszédében (1793. április 24-én) és a jogok kinyilatkoztatásában, melyet a jakobinusok társasága egyhangúlag elfogadott. (Buchez et Roux, XXVI. 93. és 130.)

* Rousset, *Les Volontaires*, 234—254. lap.

** Cambon jelentése, III. év pluviôse 3, 3. lap. «A tényleges népesség ötödrésze van a közös védelemre alkalmazva.» 1793. évi május 12-iki és augusztus 23-iki rendeletek. — 1793. nov. 22-iki rendelet. A directorium határozata, 1798. október 18-án.

vargát a kerületből, «mestereket, inasokat, legényeket»;* börtönbe vetjük azokat, kik nem jönnek, a többieket csapatonkint elhelyezzük a középületekben és kiosztjuk köztök a munkát; tilos bármit szállítniok a magánosok számára; mostantól fogva Francziaország vargái csak számunkra dolgoznak, és mindegyikök, birság terhe alatt, minden tiz napban ennyi meg ennyi pár topánkával szolgál nekünk. De a polgári szolgálat nem kevésbbé fontos, mint a katonai szolgálat, és a népet élelmezni épen oly sürgős, mint védelmezni. Ezért vetjük sarcz «alá mind azokat, kik hozzájárulnak a legszükségesebb élelmi szerek és áruczikkek kezeléséhez, szállításához és árulásához»,** névszerint a favágókat fuvarosokat, tutajosokat, molnárokat, aratókat, cséplőket, kazalrakókat, sarlósokat, munkásokat, mindennemű és mindenfokú földmívelőket. Ezek a mi napszámosaink; börtön és birság terhe alatt járatjuk és dolgoztatjuk őket. Nincs többé rest ember, kivált mikor az aratásról van szó; a mezőre vezetjük egész népességét valamely községnek vagy kerületnek, odaértve a «henye férfiakat és nőket» is;*** akár

* *Moniteur,* XIX. 631. (II. év ventôse 14.) — Nemzeti levéltár, D. § I. 10. (Delacroix, Louchet és Legendre képviselők végzése, Pont-Audemer, II. év, frimaire 14.) — *Moniteur,* XVIII. 622. (II. év frimaire 18-iki rendelet.)

** Floréal 15—18-iki rendelet. — 1793. szeptember 29-iki rendelet. — (A negyven legszükségesebb tárgy elsorolása.) — A 9-ik czikkely három napi börtönt szab a munkásokra és gyárosokra, kik «törvényes ok nélkül megtagadják rendes munkáikat». — 1793. szeptember 16. és 20-iki rendeletek és szeptember 11-iki rendelet, 1., 6., 19., 20. és 21. czikkely.

*** Nemzeti levéltár, AF. II. 111. (Ferry képviselő végzése, Bourges, II. év messidor 23.) Ugyanott AF. II. 106. (Dartigoyte képviselő végzése, II. év floréal 28.)

ietszik, akár nem, csapatostul dolgoznak szemünk előtt, másoknál úgy, mint magoknál, és különbség nélkül a közmagtárba hordják a kévéket.

De minden összefügg a munkában, a kezdettől a befejezésig, a legnyersebb anyagtól a legkidolgozottabb termékig, a nagy vállalkozótól a legalsó részletárusig; ha a láncz első gyürűjére tettük kezünket, a legutolsóra is rá kell tennünk. Erre is elegendő a sarcz: ezt alkalmazzuk minden munkára; mindenki köteles a magáét folytatni, a gyáros, a kereskedő, még kárára is, mert ha veszít rajta, a közönség nyer, és a jó polgár köteles magán haszna elé helyezni a közjót.* Valóban, bármi hivatása van, a közösségnek hivatalnoka; következőleg ez nemcsak megszabhatja, hanem meg is választhatja munkáját; a közösségnek nincs szüksége őt megkérdezni, a magánosnak nincs joga visszautasítni. Ezért nevezzük ki, vagy tartjuk meg az embereket, még ellenökre is, a tisztviselői, parancsnoki, mindennemű állásokban; hiába mentegetőznek vagy vonják el magokat, tábornokok, birák, polgármesterek, nemzeti ügynökök, helyhatósági tanácsosok, jótékonysági vagy közigazgatási biztosok lesznek vagy maradnak,** akaratjok ellenére is. Az ő bajuk, ha e feladat

* II. év brumaire 11-iki rendelet, 7-ik czikk.

** Gouvion Saint-Cyr: *Mémoires sur les campagnes, de 1792. à la paix de Campo-Formio,* I. 91—109.; «Az előléptetés, melytől mindenki félt ez időben . . .» Ugyanott 229. «Az emberek, kiknek volt valami módjok, makacsúl kikerültek mindennemű előléptetést.» — Nemzeti levéltár, DS. I. 5. (Albert képviselő küldetése Aube és Marne megyékbe, névszerint Albert végzése, Châlons, III. év germinal 7., a birák és helyhatósági tisztek számos kérvényével, kik helyettesítésöket kérték.) — Gosse festő levele (meg-

terhes vagy veszedelmes, ha nincs meg a szükséges idejök, ha nem érzik magokban a kivánt képességet, ha a hivatal vagy a szolgálat a börtönbe vagy a guillotinera juttatja őket; ha arra hivatkoznak, hogy a hivatal robot, azt feleljük, hogy ők az állam robotosai. Ilyen mostantól fogva minden francziának, még a nőnek is, állapota. Kényszerítjük az anyákat, hogy leányaikat a néptársaságok üléseire vezessék. Kötelezzük a nőket, hogy csoportosan szerepeljenek s vonuljanak fel a köztársasági ünnepeken; kiveszszük házaikból a legszebbeket, hogy antik istennőkké öltöztessük és szekéren nyilvánosan megsétáltassuk; néha még ki is jelöljük közülök a gazdagokat, hogy hazafiakhoz menjenek nőül:* nincs arra semmi ok, hogy a házasság,

jelent a *Tempsban,* 1882. május 31-én), nagyon érdekesen tünteti föl a magánélet nyomorúságait a forradalom alatt: «Atyámat jótékonysági és katonaruházási biztossá nevezték ki; a rémuralom pillanatában nagyon oktalan lett volna visszautasítni valami hivatalt.» — Nemzeti levéltár, F^{7}, 3485. (Girard Toussaint, párisi jegyző esete, ki «a törvény pallosa alá került II. év thermidor 9-én».) Ez a Girard, a forradalom első idejében nagyon szabadelvű és sectiójának elnöke volt 1789-ben; de augusztus 10-ike után meghúzta magát. A haza barátai sectiójának bizottsága, «tekintetbe véve, hogy Girard polgár csak akkor mutatkozott, mikor az udvar és Lafayette uralkodtak a sansculotteokon», hogy az egyenlőség forradalma óta *megfosztotta tudományától polgártársait, a mi bűn a forradalomban* . . . egyhangúlag gyanúsnak vallja a nevezett polgárt és határozza, hogy a Luxembourgba vitessék».

* Ludovic Sciout: *Histoire de la Constitution civile du clergé,* IV. k. 131., 135. (Dartigoyte és Pinet végzései.) — *Recueil de pièces authentiques servant à l'histoire de la Révolution à Strassbourg,* I. k. 230. lap. (Schneider beszéde Barrban, Funck hazafi házasságánál.) — Ugy látszik, Schneider még többet is tett, és pedig saját javára. (Ugyanott 317.)

mely a legfontosabb szolgálat, ne essék szintén sarcz alá. Azért behatolunk a családokba is, elviszszük a gyermeket, polgári nevelés alá vetjük. Paedagógok, philanthropok, theologusok, moralisták vagyunk. Fölerőszakoljuk vallásunkat és istentiszteletünket, erkölcstanunkat és erkölcseinket. Kormányozzuk a magánéletet és a lelkiismeretet; parancsolunk a gondolatoknak, kutatjuk és megbüntetjük a titkos hajlandóságokat, elitéljük, bebörtönözzük, lefejezzük nem csupán a rosszakaratúakat, hanem a «közömbösöket, mérsékelteket, önzőket» is.* Ráparancsoljuk az egyénre, látható tettein túl, eszméit és benső érzelmeit is; megszabjuk érzését és hitét, s az előre felállított minta szerint ujjá alkotjuk értelmét, lelkiismeretét és szivét.

III.

Nincs e műveletben semmi önkényes; mert az eszményi minta előre el van készítve. Az állam azért mindenható, hogy «ujjászülje az embereket», és az elmélet, mely rá ruházza jogait, ugyanakkor kijelöli tárgyát is.

Miben áll az embernek ez ujjászületése? Tekintsünk valamely állatot házi állapotában, a kutyát vagy a lovat. Sovány, meg van verve, kötve vagy lánczolva; ezer kihasznált vagy elcsigázott mellett egy akad, melynek jó dolga van és zsírjában fúl meg; és valamennyinél, kövérnél és soványnál, a lélek még jobban el van romolva,

* Buchez et Roux, XXIX. 160. (Saint-Just jelentése 1793. október 10.) «Nemcsak az árulókat kell megbüntetnetek, hanem a *közömbösöket* is; meg kell büntetnetek mindenkit, ki *szenvedőleg* viseli magát a köztársaságban és semmit sem tesz érette.»

mint a test. Babonás tisztelet görnyeszti őket terhök alá vagy teszi csúszó-mászóvá urok előtt. Szolgaiak, restek, nyalánkok, gyöngék, képtelenek ellenállni a viszontagságoknak, ha megszerezték a rabszolgaság nyomorult tehetségeit, rájok ragadtak betegségei, szükségei és bűnei is. Ferde szokások és romlott hajlamok kérge, bizonyos csinált és ráadásféle lény födte el nálok az eredeti természetet. És más részről, eredeti természetök jobb része, alkalmazás hiányában nem fejlődhetett ki. Elválasztva egymástól nem szerezték meg a közösség érzését; nem tudják, mint pusztai testvéreik, egymást segíteni s egyéni érdeköket a nyáj érdekének alárendelni. Mindegyikök maga felé húz, egyik sem törődik a másikkal, mind önzők, társadalmi ösztöneik elvesztek. Ilyen ma az ember, elidomtalanított teremtmény, melyet helyre kell állítni, befejezetlen teremtmény, melyet be kell végezni. Igy kettős munkánk van: rombolnunk kell és építnünk: előbb kihámozzuk a természeti embert, hogy azután felépítsük a társadalmi embert.

A vállalat roppant nagy és mi érezzük roppant nagyságát. «Ujjá kell teremteni, mondja Billaud-Varennes,* bizonyos tekintetben a népet, melyet vissza akarunk adni a szabadságnak, mert régi előítéleteket kell lerombolni, ősi szokásokat megváltoztatni, elfajult érzéseket tökéletesíteni, fölösleges szükségeket megszorítni, megrögzött bűnöket kiirtani.» De a vállalat magasztos, mert arról van szó, hogy «betöltsük a természet vágyait,** teljesítsük az em-

* Buchez et Roux, XXXII. 338. (Billaud-Varennes jelentése a conventhez a demokratikus kormány elméletéről, 1794. ápr. 20.)

** Ugyanott XXXI. 270. (Robespierre jelentése az elvekről, melyeknek a nemzeti conventet vezetni kell a köztársaság benső igazga-

beriség végzetét, beváltsuk a bölcsészet igéreteit.» «Helyettesítni akarjuk, mondja Robespierre,* az erkölcsiséggel az önzést, a becsületességgel a becsületet, az elvekkel a szokásokat, a kötelességekkel az illemszabályokat, az ész uralmával a divat zsarnokságát, a bűn megvetésével a balsors megvetését, a büszkeséggel az arczátlanságot, a lelki nagysággal a hiúságot, a dicsőség szeretetével a pénz szeretetét, a jó emberekkel a jó társaságot, az érdemmel a cselszövényt, a lángészszel a szellemességet, a boldogság bájával a gyönyör unalmait, az ember nagyságával a nagyok kicsinyességét, nagylelkű, hatalmas, boldog néppel a szeretetreméltó, léha, nyomorúságos népet, azaz a köztársaság minden erényével és minden csodájával a monarchia minden bűnét és minden nevetségességét.» Megteszszük ezt, mind ezt, kerüljön bármibe. Nem sokat törődünk az élő nemzedékkel: mi a jövendő nemzedékek számára dolgozunk. «Az ember, a ki kénytelen elszigetelni magát a világtól és önmagától, a jövőbe veti horgonyát és szivére szorítja a jelen bajokban ártatlan utódokat.» **

tásában, 1794. február 5.) — V. ö. (*Ancien Régime*, 289—301.) Rousseau eszméit; Robespierre eszméi csak azoknak lenyomatai.

* Buchez et Roux, XXXI. 270. Az emberi érzések reformálásának hangoztatása benn van minden programmban. Ugyanott 305. (Saint-Just jelentése, 1794. február 26.) «Czélunk a dolgoknak oly rendjét megteremteni, hogy a jóra való egyetemes hajlam álljon be és, hogy a pártoskodók egyszerre a vérpadra jussanak.» — Ugyanott 337. (Saint-Just jelentése, 1794. márczius 13.) «Csak egy eszközt tudunk a rossz feltartóztatására, ha a forradalmat végre a polgári állapotba viszszük és háborút indítunk a romlottság minden faja ellen, mint a melyet szándékosan azért támasztottak köztünk, hogy elgyöngítsék a köztársaságot.»

** Buchez et Roux, XXXV. 276., 287. — *Moniteur*, XVIII. 343. (Baudot beszéde a jakobinusok ülésén, II. brumaire 13.)

Művének feláldozza saját és mások életét. «A mely napon meg fogok győződni, irja Saint-Just, hogy lehetetlen megadni a franczia népnek a szelid, erélyes, érzelmes, a zsarnokság és jogtalanság iránt kérlelhetetlen erkölcsöket, leszúrom magamat.» «A mit délen tettem, mondja Baudot, azt teszem északon is: hazafiakká teszem őket, vagy meghalnak, vagy meghalok.» «Inkább temetővé teszszük Francziaországot, mondja Carrier, hogysem ujjá ne alkossuk a magunk módja szerint.» Hiába akarnának tiltakozni a vak szellemek vagy az elfajult szivek; azért tiltakoznak, mert vakok vagy elfajultak. Hiába hivatkoznék egyéni jogaira az egyén; nem bir többé velök: a társadalmi szerződés által, mely kötelező és egyedül érvényes, átengedte egész lényét; semmit sem tartván fenn, «semmit sem követelhet». Kétségkívül rugdalózni fognak némelyek, mert a fölvett modor megmaradt nálok és a mesterséges szokás még elfödi az eredeti ösztönt. Ha a lovat kifognák a malomból, újra körben kezdene forogni; ha felszabadítnák a komédiás kutyáját, újra hátulsó lábaira állna; hogy visszaadjuk nekik természetes magoktartását, keményen meg kellene rázni őket. Hasonlóképen kell megrázni az embert is, hogy visszanyerje rendes magatartását. De ebben nincsenek aggályaink;* mert nem görnyesztjük le,

* Buchez et Roux, XXIX. 142. (Jean Bon Saint-André beszéde a conventben, 1793. szeptember 25.) «Azt mondják, önkényes hatalmat gyakorlunk, vádolnak, hogy zsarnokok vagyunk. Zsarnokok! mi! ah! kétségkívül, ha a zsarnokságnak kell diadalra juttatni a szabadságot, e zsarnokság a politikai ujjászületés». (*Taps.*) — Ugyanott XXXI. 276. (Robespierre jelentése, II. pluviôse 17.) «Mondják, hogy a rémuralom a zsarnoki kormányzás eszköze. Hasonlít-e a tietek a zsarnoksághoz? Igen, mint a pallos, mely a

hanem kiegyenesítjük; Rousseau kifejezése szerint «kényszerítjük szabaddá lenni»; a legnagyobb jótéteményben részesítjük, melyet emberi teremtmény nyerhet; visszavezetjük a természethez és visszavezetjük a jogossághoz. Ezért, ha most, midőn figyelmeztetve van, tovább is makacsul ellenáll, bűnös lesz és méltó minden büntetésre;* mert kitűnik, hogy lázadó és esküszegő, ellensége az emberiségnek és áruló a társadalmi szerződés ellen.

IV.

Először is képzeljük el a természeti embert; bizonyára ma nehéz ráismerni; nem igen hasonlít a mesterséges lényhez, melyet helyén látunk, a teremtményhez, melyet a kényszer és csalás emlékezetet haladó uralma elidomtalanított, a babonaságok és alárendeltségek öröklő pánczélja magába szorított, vallása elvakított, a tekintély leigázott, kormánya kihasznált és botütések idomítottak, mely mindig be volt fogva, mindig a józan ész és természet ellen alkalmazva, akármilyen volt osztálya, magas, vagy alacsony, akármilyen volt jászola, tele vagy üres majd szolgai munkákra használva, mint az elbutult ló, mely bekötött szemmel forgatja malmát, majd hivságos

szabadság hőseinek kezében csillog, hasonlít ahhoz, melylyel a zsarnokság csatlósai vannak fegyverezve . . . A forradalom kormánya a szabadság zsarnoksága a kényuralom ellen.»

* Buchez et Roux, XXXII. 253. (1794. április 20-iki rendelet.) A convent kijelenti, hogy a franczia nép erényeire támaszkodva, diadalra juttatja a demokratikus köztársaságot és *irgalom nélkül bünteti ellenségeit.*»

parádékkal foglalkozva, mint a tanult kutya, mely fölpiperézve nyilvánosan mutogatja művészetét.* De szüntessük meg a gondolat által a piperét, a szemkötőt, a békót, a társadalmi ól osztályait, és új embert látunk előtűnni, az ős embert, ki érintetlen, s szellemben, lélekben és testben egészséges. Ily állapotban ment az előítéletektől, nincs körülvéve hazugságokkal, nem zsidó, sem protestáns, sem katholikus: ha a világ összességét s a dolgok kezdetét igyekszik felfogni, nem tételti magát bolonddá holmi állítólagos kinyilatkoztatással, nem hallgat másra, mint eszére: lehet, hogy néha atheussá lesz, de csaknem mindig deistává válik. Ily állapotban nem tartozik semmi hierarchiához, sem nem nemes, sem nem paraszt, sem nem munkás, sem nem gazda, sem nem tulajdonos, sem nem proletár, sem nem alattvaló, sem nem fölebbvaló. Egyik olyan független mint a másik, mindnyájan egyenlők, és ha kedvök van társulatba lépni egymással, józan eszök első czikkelyül az eredeti egyenlőség fentartását fogja kikötni. Ime az

* A régi uralom e festésében a korszak dagálya és hiszékenysége óriási túlzásokban nyilatkozik. (Buchez et Roux, XXXI. 300. Saint-Just jelentése, 1794. február 26.) «1788-ban XVI. Lajos 8000 mindennemű és korú embert áldozott fel Párisban, a Meslay-útczában és a Pont-Neufön. Az udvar megújítá e jeleneteket a Mars-mezőn. Az udvar akasztatott a börtönökben; a vízbefúltak, kiket a Szajnából kihúztak, áldozatai voltak. 400,000 fogoly volt; évenkint 15,000 csempészt akasztottak föl, 3000 embert törtek kerékbe; több fogoly volt Párisban, mint ma . . . Járjátok be Európát; négy millió fogoly van Európában, kiknek nem halljátok kiáltását.» — Ugyanott XXIV. 432. (Robespierre beszéde 1793. május 10.) «Mostanáig nem volt más a kormányzás művészete, mint a többség kifosztása és leigázása a kisebbség javára, és a törvényhozás nem volt egyéb, mint e merényletek rendszerbe állításának eszköze.»

ember, kit a természet készített, a történet elrontott s a forradalomnak újra kell készítnie.* A két kötelékre, melyek rácsavarodnak, a tételes vallásra, mely összeszorítja és meghamisítja értelmét, s a társadalmi különbségre, mely meghamisítja és megcsonkítja akaratát, nem lehet elég erősen sújtani;** mert minden ütésre elszakad egy kötél, s minden elszakadt kötéllel egy-egy mozdulatot adunk vissza a megbénított tagnak.

Kövessük a felszabadító művelet haladását. Az egyházi intézménynyel való harczban a mindig félénk alkotmányozó gyűlés csak félrendszabályokat tudott alkalmazni; belekezdett a kéregbe, de nem merte a fejszét a törzs vastagába vágni. A papság javainak elkobzása, a szerzetes rendek feloszlatása, a pápa tekintélyének elnyomása, erre szorítkozott munkája; uj egyházat akart felállítni és a papokat az állam fölesküdt hivatalnokaivá tenni. Többet nem tett. Mintha a katholicizmus, még ha a kormánytól függő is, megszünnék katholicizmus lenni! mintha a kártékony fa, ha

* Buchez et Roux, XXXII. 353. (Robespierre jelentése a conventhez, 1794. május 7.) «A természet azt mondja, hogy az ember szabadságra született, és a századok tapasztalása azt mutatja, hogy az ember rabszolga. Jogai szivébe vannak irva, megalázása a történetbe.»

** Ugyanott 372. «A papok az erkölcsiségre nézve azok, a mik a nyeglék az orvostudományra nézve. Mennyire különbözik a természet istene a papok istenétől! Nem ismerek semmit, a mi jobban hasonlítana az atheismushoz, mint a vallások, melyeket a papok csináltak.» — Már az alkotmányos gyűlésben azt akarta, hogy tilos legyen az atyának egyik gyermekére többet hagyni. «Semmit sem tettetek a szabadságért, ha törvényeitek hatásos és szelid eszközök által nem törekszenek a vagyoni egyenlőtlenség csökkentésére.» (Hamel, I. 403.)

nyilvánosan meg van bélyegezve, elvesztené kártékony erejét! Nem rombolták le a hazugságok régi műhelyét, hanem egy másikat kiváltságoltak mellette, úgy hogy egy helyett most kettő van. Hivatalos czímlappal vagy a nélkül, Francziaország minden községében tényked ik, és mint a multban, büntetlenül osztogatja szét a közönség közt kotyvalékait. Épen ez az, a mit nem tűrhetünk. Igaz, hogy meg kell őriznünk a látszatot, és szóval újra rendeletet hozunk a vallásszabadságról.* De tényleg és a gyakorlatban leromboljuk a műhelyt és megakadályozzuk a szer árulását: nem lesz többé katholikus istentisztelet Francziaországban, sem keresztelés, sem gyónás, sem esketés, sem utolsó kenet, sem mise: senki sem mond vagy hallgat prédikácziót, senki sem oszt ki vagy vesz föl szentséget, ha csak nem rejtekben, kilátással a vérpadra vagy börtönre. E czélra rendszeresen fogunk eljárni. Az egyház, mely orthodoxnak mondja magát, nem hoz zavarba: tagjai, megtagadván az esküt, törvényen kívül vannak: a ki elutasítja valamely társadalom szerződését, kizárja magát belőle; elvesztették polgári minőségöket, egyszerű idegenek lettek, kik a rendőrség felügyelete alatt állnak: és mivel a szeretetlenséget és engedetlenséget terjesztik

* II. év frimaire 18-iki rendelet. — Jegyezzük meg a megszorításokat: «A convent, a megelőző intézkedések által, nem akar semmikép sem útjába lépni a törvényeknek, sem a közjólét óvakodásainak az engedetlen vagy lázongó papok ellen, vagy azok ellen, kik vissza akarnának élni a vallás ürügyével a szabadság ügyének veszélyeztetésére. Rosszalni sem akarja azt, a mi a mai napig történt a népképviselők végzéseinek erejénél fogva, sem bárkinek ürügyet szolgáltatni arra, hogy nyugtalanítsa a hazafiasságot és meglassítsa a közszellem szárnyalását.»

magok körül, még nem is idegenek, hanem lázadók, álarczos ellenségek, egy szétterjedő és titkos Vendée szerzői; nem szükséges üldöznünk őket, mint nyegléket, elég reájok sujtanunk, mint lázadókra. E czímen már száműztük Francziaországból a föl nem esküdött egyháziakat, mintegy 40,000 papot, és deportáljuk mind azokat, kik nem léptek át a határon a megszabott idő alatt; franczia földön csak a hatvanéveseket és betegeket tűrjük meg s ezeket is csak letartóztatva és zár alatt; halálbüntetés vár reájok, ha nem jelennek meg bebörtönzés végett illető székhelyökön, halálbüntetés a száműzöttekre, ha visszatérnek, halálbüntetés a papok elrejtőire.* Következőleg orthodox papság hiányában nem lesz többé istenszolgálat; a babonaság két

* 1792. május 27. és augusztus 26-iki, 1793. márczius 18., április 21. és október 20-iki, 1794. április 11. és május 11-iki rendeletek. — Vegyük hozzá (*Moniteur*, XIX. 697.) a rendeletet, mely elkobozza azon egyháziak javait, «kik önként kivándoroltak vagy névszerint deportáltattak, kik mint aggastyánok vagy betegek elzárattak, vagy kik a deportatiót az elzáratás elé helyezték». — Ugyanott XVIII. 492. (Frimaire 2-iki ülés. Forestier beszéde.) «A mi a papságot illeti, gyakorlatának folytatása szégyen, sőt bűn lett.» Nemzeti levéltár, AF. II. 36. (Lequinio, a nép képviselője Charente-Inférieureben, Vendéeben és Deux-Sèvresben, II. nivôse 1-én Saintesben e végzést hozza :) «Hogy a vallásszabadság egész teljességében fennálljon, tilos mindenkinek, bárki legyen, prédikálni vagy irni bárminő vallás vagy vallási vélemény előnyére.» Névszerint «határozottan tilos minden néhai lelkésznek, bármily vallású legyen, az erkölcstant prédikálni, irni vagy tanítni, különben gyanúsnak tekintetik s mint ilyen azonnal börtönbe vettetik . . . Minden ember, ki bárminő vallási maximát mer prédikálni, egyedül ez által bünt követ el a nép ellen . . . Erőszakot tesz . . . a társadalmi egyenlőségen, mely nem engedi, hogy valamely egyén nyilvánosan fölül emelje eszményi törekvését szomszédjáén.

gyára közűl a veszedelmesebbik be van zárva. Hogy jobban megakadályozzuk a mérges élelmi czikkek árulását, épen úgy büntetjük azokat, a kik kérik, mint azokat, a kik szállítják, s nemcsak a nyáj pásztorait, hanem rajongóit is üldözzük; ha nem szerzői az egyházi lázadásnak, de pártolói és czinkosai. Ámde, a hitszakadás folytán előre ismerjük őket és névsoruk minden községben készen van. Rajongónak nevezzük mind azt, ki elutasítja a fölesküdt pap szolgálatát, a polgárokat, kik azt bitorlónak mondják, az apáczákat, kik nem gyónnak meg neki, a parasztokat, kik nem mennek miséjére, az öreg asszonyokat, kik nem csókolják meg patenáját, a szülőket, kik nem akarják megkereszteltetni vele újszülöttüket. Mindezek az emberek s a kik érintkeznek velök, rokonaik, szövetségeseik, barátjaik, vendégeik, látogatóik, lelkökben lázadók, következőleg gyanúsak. Elveszszük tőlök választói jogukat, megfosztjuk fizetésöktől, külön adókkal terheljük, házaikba internáljuk, bebörtönözzük ezrével, lefejezzük százával, a maradék lassankint elveszti bátorságát és lemond a gyakorolhatatlan vallás gyakorlatáról.* Hátra vannak a lanyhák, a birkanyáj, mely szertartásaihoz ragaszkodik; ott veszi, a hol vannak, és mivel a jogosult egyházban ugyanazok, mint az ellenszegülő egyházban, a helyett, hogy a meg nem hódolt paphoz menjen, a meghódolt paphoz fog menni. De buzgóság, bizalom nélkül, sőt gyakran bizalmatlansággal fog menni, azt kérdezve magában, vajjon e szertartások, ki-

* Ludovic Sciout: *Histoire de la Constitution civile du clergé,* III. és IV. kötet, több helyen. — Jules Sauzay: *Histoire de la persécution révolutionnaire dans le Doubs,* III., IV., V. és VI. kötet. Névszerint a deportáltak, lefejezettek, internáltak és bezártak lajstroma e kötetek végén.

közösített paptól szolgáltatva ki, nem értéktelenek-e? Az ily egyház nem szilárd, s csak egy lökésre van szükségünk, hogy ledöntsük. Minden erőnkkel lerontjuk az alkotmányos papok hitelét; eltiltjuk őket az egyházi öltönytől; rendelettel kötelezzük hitehagyott társuk házasságának megáldására; felhasználjuk a rémületet és börtönt, hogy őket magokat is házasságra kényszerítsük; nem hagyunk nekik békét, míg vissza nem térnek a polgári életbe, némelyek csalóknak nyilvánítván magokat, mások visszaadva papsági oklevelöket, a legtöbben lemondva helyeikről.* E szándékos

* A convent napirendje, 1792. deczember 17-én, a végrehajtó tanács körlevele 1793. január 22-én, a convent rendeletei 1793. július 19., augusztus 12., szeptember 17., november 15-én. — Ludovic Sciout, III., XV. fej. és kk. IV., I—VII. fej. — *Moniteur*, 1793. október és november több helyen (november 23. a párisi község végzése minden egyház bezárását illetőleg). — Az alkotmányos papok rémületét eléggé mutatja a következő okirat. (Nemzeti levéltár, F^7, 3116^7.) «Pontard polgár, Dordogne megye püspöke, lakik Bourbon polgárnő házában, Faubourg-Saint Honoré 66. sz., megtudván, hogy a *Républicain* című hirlapban egy czikk azt állítá, mintha a nevezett házban papok gyűlése tartatott volna, erősíti, hogy nem volt róla semmi tudomása; hogy a lakosztályok őrizetével megbizottak mindnyájan forradalmi érzelmüek; hogy ha oka volna ily tettet gyanítni, rögtön kihurczolkodnék, és ha lehetséges okát találni ily hírnek, ez csak házassága lehet, melyet Caminade polgár, kitünő hazafi, a Champs-Élysées-sectió 9-ik osztálya kapitányának unokahugával tervel, mely házasság végleg meg fogja buktatni a rajongást megyéjében, hacsak nem az, hogy egy papot sans-culotte módon szentelt föl tegnap a kápolnában, mely vonás szintén forradalmi érzületről tanúskodik. Talán szükséges hozzátennie, hogy meglátogatta egy plébánosa, ki jelenleg Párisban van s azért jött, hogy házasságának előmozdítására kérje. A mondott plébános neve Greffier Sauvage, még Párisban van és vele egy időben készül megházasodni. Ez indító okokon kívül, melyek

vagy kényszerített szökések által megfosztva vezetőitől, a katholikus nyáj könnyen kivezetteti magát aklából, és hogy kisértetbe ne essék visszatérni oda, lebontjuk a régi kerítést. A községekben, hol urak vagyunk, a helyi jakobinusok által a vallás eltörlését kivántatjuk, és a többi községben kiküldött képviselőink által parancsszóval töröltetjük el. Bezárjuk az egyházakat, ledöntjük a tornyokat, elolvasztjuk a harangokat, a pénzverőbe küldjük a szent edényeket, széttörjük a szenteket, megszentségtelenítjük az ereklyéket, megparancsoljuk a polgári temetést, elrendeljük a decadi pihenőt és a vasárnapi munkát. Semmi kivétel: mivel minden tételes vallás tévedések tanítója, eltiltunk minden vallást; a protestáns pásztoroktól nyilvános hittagadást

némi szóbeszédre adhattak alkalmat, Pontard polgár semmit sem lát, miből a legcsekélyebb gyanú származhatnék. Különben is oly igaz hazafi, hogy csak az igazságot kivánja megismerni s minden gondolkozás nélkül a forradalmi útra lép. Aláirja nyilatkozatát, igérve, hogy minden időben fentartja azt irataival úgy, mint viseletével. Benyújtja naplójának két számát, melyet most nyomatott ki Párisban, hogy lássák elveinek minőségét. — Páris, 1793. szeptember 7., az egy és osztatlan köztársaság II. évében, F. Pontard, a köztársaság püspöke Dordogne-megyében.» — Dauban: *La Demagogie en 1793,* 557. lap. Osselin képviselő elfogatása, és testvérének, a saint-aubini plébánosnak levele a Mucius Scaevola sectióhoz, II. brumaire 20. «Brutus és Mucius Scaevola példájára lábbal tiprom az érzelmeket, melyekkel testvéremet bálványoztam. Oh istensége a köztársaságiaknak, oh igazság, te ismered érzelmeim feddhetetlenségét.» (És igy tovább ötvenhárom soron át.) «Ezek nézeteim. Testvérileg maradok: Osselin, vallás-szolga Saint-Aubinban. — U. i. Épen természeti szükségem kielégítésére indultam, midőn megtudtam e szomorító újságot.» (Rhetorizált addig, míg frázisokat talált; végül, hülyévé válva a félelemtől, üres agygyal, ez utolsó részletet találja annak bizonyítására, hogy nem bűntárs.)

MAGYAR
TUDOMÁNYOS
AKADÉMIA
KÖNYVTÁRA

követelünk; a zsidóknak megtiltjuk szertartásaik gyakorlását; «autodafét csinálunk a Mózes-vallás minden könyvéből és jelvényéből».* De a különféle szemfényvesztő gépek közt a katholikus a legrosszabb, legnagyobb ellensége a természetnek papi nőtlensége által, leginkább ellenkezik az észszel dogmáinak képtelensége által, legnagyobb ellentéte a demokratiának, mert nála a hatalmat felülről lefelé adják, legjobban meg van védve a polgári hatalom ellen, mert feje kívül lakik Francziaországon. Leginkább ellene kell hát agyarkodni; még Thermidor után is folytatjuk ellene az üldözést, kicsinyben és nagyban; egész a consulság koráig deportáljuk és agyonlövetjük a papokat, megújítjuk a rajongók ellen a rémuralom törvényeit, «lebéklyózzuk mozdulataikat, kimerítjük türelmöket, nyugtalanítjuk nappal, zaklatjuk éjjel, nem engedünk nekik egy pillanatnyi pihenést sem».** A népséget a decad szerinti vallásgyakorlatra szorítjuk; egész asztaláig üldözzük propagandánkkal; megváltoztatjuk a vásári napokat, hogy egy hívő se vehessen halat a bőjtnapokon.*** Semmi sem fekszik jobban

* *Recueil de pièces authentiques à l'histoire de la Révolution à Strasbourg*, II. 299. (Kerületi végzés.)

** Ludovic Sciout, IV. 426. (A directorium utasítása a nemzeti biztosokhoz, IV. frimaire.) — Ugyanott X—XVIII. fejezet.

*** Ugyanott IV. 688. A directorium végzése (IV. germinal 14.) «A helyhatósági hivatalok minden décade meghatározott napjára tűzzék ki illető kerületeik vásárait, a nélkül, hogy bármely esetben meg lehetne változtatni a megállapított rendet azon ürügy alatt, hogy e vásárok hajdani ünnepnapokra esnének. *Különösen igyekezzenek megszüntetni minden összefüggést a halvásárok és a régi naptár böjtnapjai közt.* Minden egyén, ki élelmi szereit és árúczikkeit a helyhatósági hivatal által meghatározott napokon kívül rakja ki, a rendőri bíróság elé kerül, mint a ki megzavarta a

szívünkön, mint e háború a katholicizmus ellen; programmunk egy pontját sem hajtjuk végre oly makacsul és kitartóan; mert az igazságról van szó; mi vagyunk letéteményesei, lovagjai, szolgái; és soha máskor nem alkalmazták az erőszakot az igazság szolgái oly részletességgel és következetességgel a tévedés kiirtására.

V.

A babona mellett van még egy más elpusztítni való szörnyeteg. s az alkotmányozó gyűlés ezen az oldalon is megkezdte a támadást. De bátorság vagy logika hiányában megállapodott, két vagy három gyönge ütés után. A czímerek, nemesi czímek és földbirtokoktól vett nevek eltiltása, kárpótlás nélküli eltörlése a jövedelmeknek, melyeket a földesúr, mint személyek birtokosa nyert, engedély a többi hűbéri jognak kialkudott áron való megváltására, a királyi hatalom korlátozása, ez volt minden, a mit a természeti egyenlőség helyreállítására tett; de ez nem elég; bitorlókkal és zsarnokokkal máskép kell bánni; mert kiváltságuk már magában merénylet az emberi jogok ellen.

nyilvános közlekedést.» — A thermidoriánusok épen oly antikatholikusok maradnak, mint elődeik; csakhogy tagadják a nyilt üldözést s a lassú nyomásra számítnak. (*Moniteur*, XXIII. 523. Boissy-d'Anglas beszéde, III. ventôse 3.) «Vigyázzatok arra, a mit nem gátolhattok meg; szabályozzátok, a mit nem tilthattok el . . . Nemsokára csak megvetés tárgyaikép fogják ismerni e képtelen dogmákat, a tévedés és félelem gyermekeit, melyek befolyása oly állandóan ártalmas volt az emberi nemre . . . Nemsokára Sokrates, Marc-Aurel és Cicero vallása lesz a világ vallása.»

Következőleg mi letettük a királyt és levágtuk a fejét;* kárpótlás nélkül megszüntettünk minden hűbéri követelményt, ide számítva a jogokat is, melyeket a földesurak, mint telekbirtokosok vagy mint egyszerű bérbeadók nyertek; személyeiket és javaikat kiszolgáltattuk a helyi parasztság foglalásainak és gyülölködésének; kivándorlásra szorítottuk őket; bebörtönözzük, ha itthon maradnak; lefejezzük, ha visszatérnek. A felsőség megszokásában nevelkedvén és meg lévén győződve, hogy más fajból vannak, mint a közönséges emberek, faji elfogultságuk gyógyíthatatlan; képtelenek az egyenlők társadalmába lépni; nem tiporhatjuk el vagy legalább nem tarthatjuk őket a földön elég gondosan.** Különben egyedül az által, hogy éltek, már vétkesek: mert elül jártak, parancsoltak jog nélkül, és minden jog ellenére visszaéltek az emberrel; miután élvezték rangjokat, méltó, hogy szenvedjenek is miatta. Kiváltságukkal épen ellenkezőleg, úgy bánunk velök, mint az ő uralkodásuk alatt bántak a becsületes kereset nélküli emberekkel, a rendőrség összeszedi őket családostúl, a központba szállítjuk, börtönbe vetjük egy rakásban, kivégezzük tömegestül, vagy legalább kikergetjük Párisból, a kikötőkből és erődített városokból, internáljuk, kötelezzük, hogy mindennap jelentkezzenek a helyhatóság előtt, megfosztjuk politikai jogaiktól, kizárjuk a közhivatalokból, «a néptársaságokból,

* *Moniteur*, XIV. 646. (A király pere, Robespierre beszéde.) «A zsarnok megbüntetésének és letételének joga ugyanazon egy dolog.» Saint-Just beszéde: «A királyság örök bün, mely ellen minden embernek joga van fölkelni és fegyverkezni . . . Nem lehet ártatlanúl uralkodni.»

** Marat hírlapjának felirata: Ut redeat miseris, abeat fortuna superbis.

felügyelő bizottságokból, községi és sectiói gyűlésekből.»* És még irgalmasok vagyunk: mivel becstelenekké vannak bélyegezve, gályaraboknak kellene őket tekintenünk és besoroznunk, hogy az utakon dolgozzanak.** «A nép ellenségeit és a zsarnokság párthiveit a jogosság örök rabszolgaságra kárhoztatja nálunk.»***

De ez nem elég; mert a rang aristokratiáján kívül vannak mások is, melyekhez az alkotmányozó gyülés nem mert nyúlni,† névszerint a vagyon aristokratiája. Minden felsőség közül az a legsúlyosabb, melyet a gazdag gyakorol a szegény fölött. Valóban, az egyenlőség megvetésével

* Buchez et Roux, XXXII. 323. (Saint-Just jelentése, II. germinal 26. és germinal 26—29-diki rendelet, 4., 13., 15., czikk.) u. o. 315.

** U. o. XXIX. 166. (Saint-Just jelentése, 1793. okt. 10.) «Ez lenne az egyetlen jó, mit a haza iránt tettek. . . Jogos volna, hogy most a nép uralkodjék elnyomói fölött, és izzadság fürészsze homlokuk gőgjét.»

*** U. o. XXXI. 309. (Saint-Just jelentése, II. ventôse 8.)

† U. o. XXVI. 435. (Robespierre beszéde az alkotmányról, 1793. május 10.) «Mik voltak szokásaink és állítólagos törvényeink, ha nem az arczátlanság és aljasság codexe, melyben az emberek megvetése bizonyos árszabályzatnak volt alávetve, s épen oly különcz, mint sokféle szabályok szerint fokozva? Megvetni és megvettetni, csuszni, hogy uralkodjunk, rabszolgák és zsarnokok felváltva, majd az úr előtt térdelve, majd lábbal tiporva a népet, ez volt becsvágyunk mindnyájunknak, a míg *jól született vagy jól nevelt emberek, közönséges vagy előkelő emberek, törvényszéki vagy pénzemberek voltunk, ügyvédi köntöst vagy kardot viseltünk.*» Nemzeti levéltár, F^{7}, 3116^{7}. (Az ügyelő Charmont jelentése, II. nivôse 19.) «Boileau képét, mely a lisieuxi collegiumban volt, a szentek szobrai közé tették, melyeket kivettek fülkéikből. Igy nincs már különbség: a szentek és az irók ugyanazon osztályba vannak sorolva.»

nemcsak hogy többet fogyaszt, mint a mennyit a közmunka termékében való része tesz, és fogyaszt termelés nélkül, de a szabadság megvetésével megállapíthatja a béreket is, és az emberiség megvetésével mindig a lehető legalacsonyabban állapítja meg. Közte és a rászorulók közt mindig csak igaztalan szerződések vannak. Mint a földnek, tőkének s az életre szükséges minden dolognak egyedüli lefoglalója fóltételeket szab, melyeket a többiek kénytelenek elfogadni, ha nem akarnak éhen halni; kénye szerint kizsákmányolja a szükséget, mely nem képes várni és arra használja monopoliumát, hogy inségben tartsa az inségeseket. Ezért «gyalázat — irja Saint-Just* — a gazdagság; abban áll, ha kevesebb természetes vagy fogadott gyermeket táplálunk, mint a hány ezer livre jövedelmünk van» «Nem szabad, mondja Robespierre, hogy a leggazdagabb franciának 3000 livrenél több jövedelme legyen.» A szorosan szükségesen kívül semmi tulajdon sem törvényes; jogunk van elvenni a feleslegest, a hol találjuk, nemcsak ma, mert ma szükségünk van rá az állam és a szegények számára, hanem minden időben, mert a felesleges minden időben főlényt ad a birtokosnak a szerződésekben, hatalmat a bérek fölött, önkényt az életre szükséges dolgokban, szóval oly felsőséget, mely rosszabb, mint a rang kiválósága. Igy hát nemcsak a

* Buchez et Roux, XXXV. 296. (Saint-Just institutiói.) Meillan: *Mémoires*, 17. l. Anne Plumptre: *A Narrative of three years' residence in France from 1802. to 1805.* II. 96. Marseilleben «a pusztulásra szántak két nagy bűne a gazdagság és aristokratia volt. A terroristák elrendelték, hogy senkinek sem lehet 200 franknál több évi jövedelme, és nem fogják tűrni, hogy bármily jövedelem túlmenjen ez összegen.

nemeseket veszszük elő, hanem a gazdag vagy jómódú polgárokat,* a birtokosokat és tőkepénzeseket is; alapostul lebontjuk alattomos hűbériségöket.** Először, az új intézmények által megakadályozzuk a tőkepénzest, hogy, mint rendesen, a legjobb részt vegye magának mások munkáinak gyümölcseiből; a herék nem eszik meg többé minden nap a méhek mézét. Hogy ide jussanak, nincs egyéb tenni való, mint szabadon engedni az assignátákat s a kényszerű árfolyamokat. A papirpénz értékvesztése által a henye birtokos vagy tőkepénzes elolvadni látja jövedelmét kezei közt: nem kap többé mást, mint névértékeket. Január elsején lakásbérlője tényleg fél házbért fizet neki egész házbér helyett; márczius elsején földbérlője egy zsák gabonával egyenlíti ki tartozását;*** az eredmény ugyanaz, mint ha újra szerkesztet-

* Nemzeti levéltár, F^{7} 4437. (A clavissoni [Gard] néptársulat felirata, II. messidor 7.) «A polgárok, kereskedők, nagybirtokosok mind a néhai urak igényeivel birnak. A törvény semmi eszközt sem nyújt a nép szemének kinyitására ez új zsarnokokat illetőleg. A társulat azt óhajtaná, hogy a forradalmi törvényszék jogot nyerjen egy pillanatra letartóztatni e gőgös egyének osztályát. A nép látná, hogy kihágást követtek el s felhagyna a tiszteletfélével, melyet irántok érez.» Jegyzetben, Couthon kezétől: «A népbizottságok itélete alá küldendő.»

** Morris kormányzó (1796. jan. 4-diki levele.) «A tőkepénzeseket Franczíaországban pénzbelileg az assignáták, testileg a guillotine tették tönkre.» Buchez et Roux, XXX. 26. (Robespierretől írt jegyzetek, 1793. júniusban.) «A benső veszélyek a polgároktól származnak. . . . Kik a mi ellenségeink? A gonosz emberek és a gazdagok.»

*** (Sylvestre de Sacy elbeszélése, 1873. május 23.) Atyjának egy majorja volt, mely évenként 4000 frankot jövedelmezett; a bérlő 4000 frankot ajánlott assignátákban vagy egy disznót; de Sacy a disznót választotta.

tünk volna minden szerződést, és felével, háromnegyedével vagy többel leszállítottuk volna a kölcsönpénz kamatját, a házbéreket, a kiadott földek árendáját. Míg a tőkepénzes jövedelme elpárolog, tőkéje elolvad s mi minden erővel segítjük erre. Ha követelései vannak régi polgári vagy vallási testületek vagy intézetek ellen, akármik azok, rendi tartományok, gyülekezetek, intézetek, kórházak, elveszszük a jelzálogát, és követelését állampapirrá változtatjuk, s akár tetszik neki, akár nem, magánvagyonát a közvagyonhoz csatoljuk, s az egyetemes tönk felé vonszoljuk, mely felé vezetjük a köztársaság minden hitelezőjét.* Különben még közvetlenebb és gyorsabb eszközeink is vannak tönkretételére. Ha kivándorolt, s a kivándorlók százezrével vannak, elkobozzuk javait; ha lefejezték vagy deportálták, s a lefejezettek és deportáltak tizezrével vannak, elkobozzuk javait; ha kisül rá, hogy a «köztársaság ellensége»,** és «minden gazdag az ellenforradalmat óhajtja»,*** zár alá vetjük javait, mi húzzuk jövedelmeit a békéig, mi leszünk tulajdonosai

* Buchez et Roux, XXXI. 441. (Cambon jelentése az államadósság főkönyvének felállításáról, 1793. aug. 15.)

** U. o. XXXI. 311. (Saint-Just jelentése, 1794. febr. 26. és megfelelő rendelet, egyhangúlag elfogadva névszerint, a 2-dik czikk.) *Moniteur*, II. ventôse 12. (a jakobinusok ülése, Collot d'Herbois beszéde.) «A convent azt mondta, a foglyoknak be kell bizonyítniok, hogy 1789. május 1-e óta hazafiak voltak. Mikor a hazafiak és a forradalom ellenségei tökéletesen ismeretesek lesznek, az előbbiek ulajdonait sérthetetlenek és szentek maradnak, az utóbbiak javai pedig elkoboztatnak a köztársaság javára.»

*** Buchez et Roux, XXVI. 455. (a jakobinusok ülése, 1793. május 10. Robespierre beszéde.) U. o. XXXI. (Saint-Just jelentése, 1794. febr. 26.) «A ki hazája ellenségének bizonyult, nem lehet ott birtokos. Csak annak vannak jogai hazánkban, ki hozzájárult felszabadításához.»

a háború után; haszonélvezet vagy tulajdonjog: mind ez esetekben az állam örököl; legfölebb csak pillanatnyi segélyt adunk a családnak; még az élelemre sincs joga.

Lehetetlen jobban kiirtani a vagyont; a melyeket nem döntünk meg egyetlen csapással, azokat darabonként ütjük le, ellenök két fejszénk van. Egy részről elvileg elrendeljük az emelkedő adót, s ez alapon felállítjuk a kényszer kölcsönt,* a jövedelemben elválasztjuk a szükségest a fölöstől; a szükségest fejenkint ezer frankra határozzuk; a szerint, a mint a fölös több vagy kevesebb, negyedét, harmadát, felét, s 9000 frankon felül az egészet elveszszük: csekély élelmi tartalékán túl a leggazdagabb család sem tarthat meg többet 4500 frank jövedelemnél. Másrészről a forradalmi adókkal elevenébe vágunk a tőkének; tartományi bizottságaink és proconsulaink önkényesen hajtanak be annyit, a mennyit akarnak, háromszázezer, ötszázezer, egy millió kétszázezer frankot is, ettől a bankártól, attól a kereskedőtől vagy polgártól vagy özvegytől, a mit egy hét alatt ki kell fizetni;** a megadóztatott személy baja, ha nincs meg a kivánt összege vagy nem veheti kölcsön; gyanúsnak nyilvánítjuk, börtönbe vetjük, javait lefoglaljuk s helyette az állam élvezi azokat. Minden esetben, még ha fizetett is, kényszerítjük, hogy kezünkbe

* Buchez et Roux, XXXI. 93. és 130. (Robespierre beszéde a tulajdonról, és a jogok kinyilvánítása, melyet a jakobinusok társasága elfogadott.) 1793. szept. 3-diki rendelet. (13. és 14. czikk.)

** *Moniteur,* XXII. 719. (Cambon jelentése, II. frimaire 6.) «Bordeauxban Rabat 1.200,000 frank birságra itélték, Péchotteot 500,000, Martin-Martint 300,000 frankra.» V. ö. Rudolphe Reuss: *Seligmann Alexandre ou les Tribulations d'un israélite de Strasbourg.*

adja arany és ezüst pénzét, néha assignáták fejében, néha ingyen; ezentúl a csengő pénznek kell forgalomba jönni s becses érczek lefoglalás alá kerülnek;* ezüstneműjét mindenki beszolgáltatja. És nehogy valaki rejtegetni próbálja kincsét; edények, gyémántok, rudak, pénzzé vert vagy nem vert arany vagy ezüst, minden kincs, «a mit fölfedeztek vagy föl fognak fedezni a földbe ásva, vagy a pinczékbe, a falak bensejébe, a háztetők, a padozat alá, a tűzhelyekbe vagy kályhacsövekbe és más titkos helyekre rejtve,»** a köztársaságé lesz, s a feladó huszadrészét nyeri jutalmul assignátákban. Mivel különben a készpénzzel és becses érczekkel együtt beszedjük a fehérneműt, az ágyneműt, a ruhákat, az élelmi szereket, a borokat és a többit, el lehet képzelni valamely palota állapotát, kivált ha mi laktunk benne; mintha a tűz pusztított volna ott; az ingó tőke ép úgy elveszett, mint a másik. Most, hogy mind a kettő elpusztult, meg kell akadályozni, hogy újra ne alakuljon. E czélból elvben eltöröljük a végrendelke-

* *Moniteur*, XVIII. 486. (Cambon jelentése, II. frimaire 1.) «Az önzők, kik kevéssel ezelőtt alig akarták kifizetni még assignátákban is a nemzeti uradalmakat, melyeket megszereztek a köztársaságtól, ma aranyaikat hozzák nekünk. . . Az adóbérlők, kik elásták aranyaikat, most arany és ezüst rudakat ajánlottak fel annak fejében, a mivel a nemzetnek tartoznak. Visszautasíttattak, a nemzetgyűlés e tárgyak elkobzását rendelvén el.»

** II. év, brumaire 23. rendelet. A vidéki adóztatásokról és elkobzásokról l. De Martel: *Étude sur Fouché* és *Recueil de pièces authentiques servant à l'histoire de la Révolution à Strasbourg*. L. később e művelet részleteit Troyesben. Meillan, 90. «Bordeauxban a kereskedőket erősen megbirságolták, nem házafiatlanságuk, hanem vagyonuk okáért.»

zési jogot,* minden örökségben elrendeljük az egyenlő és kényszerített osztályt,** épen oly jogot adunk rá a korcsoknak, mint a törvényes gyermekeknek; megengedjük a «végtelenig menő örökösödést» azért, hogy szaporítsuk az örökösöket és «eldaraboljuk az örökséget»;*** a rendelkezés alá eshető mennyiséget egyenes ágon tizedrészre, oldalágon hatodrészre szorítjuk; megtiltjuk valamit adni azoknak, kiknek jövedelme többre megy ezer mázsa gabonánál; behozzuk az örökbefogadást, e «csodálatraméltó és lényegesen köztársasági» intézményt, mert válság nélkül «létre hozza a nagy birtokok felosztását». Már a törvényhozó gyűlésben kimondta egy képviselő, hogy a «jogegyenlőség csak úgy állhat fenn, ha folytonosan a vagyonok egyen-

* 1793. márczius 7—11-diki rendelet.

** *Moniteur*, XVIII. 274. (Brumaire 4-diki rendelet.) U. o. 305. (II. brumaire 9. rendelet, az örökségek egyenlő felosztására nézve, visszaható erővel egész 1789. július 14-ig.) A házasságtörésből származó korcsok ki vannak véve, és a jelentéstevő Cambacérès sajnálja e boszantó kivételt.

*** Fenet, *Travaux du Code Civil.* (Cambacérès jelentése a polgári törvénykönyv első tervéről, 1793. aug. 9.) A jelentéstevő mentegetőzik, hogy nem vont el az atyától minden szabad rendelkezés alá eső mennyiséget. «A bizottság azt hitte, hogy ily rendelkezés nagyon sértené szokásainkat, a társadalom minden előnye, az erkölcsiség minden haszna nélkül. Különben biztosítást szereztünk, hogy a birtokok mindig fel fognak osztatni.» Az élők közötti adományra nézve: «Ellenkezik a jótékonyság eszméjével, hogy a gazdagnak adni lehessen. Ellenkezik a természettel, hogy ily adományokat lehessen tenni, mikor szemünk előtt van a nyomor és boldogtalanság képe. *Ez elérzékenyítő megfontolások* arra birtak, hogy egy meghatározott pontot, a maximum egy nemét állapítsuk meg, mely nem engedi meg azoknak adományozni valamit, kik ezt elérték.»

lősítése felé haladunk».* Gondoskodtunk erről a jelenben, és gondoskodunk a jövőre nézve. Nem fog megmaradni semmi a roppant kinövésekből, melyek kiszívták az emberi növény nedvét; néhány gyors csapással lemetszettük, és a lassú gép, melyet maradandóan felállítunk, le fogja vágni utolsó szálait, ha újra kihajtanának.

VI.

A természeti embernek e helyreállítása által előkészítettük a társadalmi embert. Arról van most szó, hogy polgárt formáljunk, és ez csak az állapotok egyformává tétele által lehetséges; a jól szervezett társadalomban «nem kellenek sem gazdagok, sem szegények» :** leromboltuk már a bőséget, mely megront, hátra van megszüntetni a nélkülözést, mely lealacsonyít. A dolgok zsarnoksága alatt, mely épen oly terhes, mint az emberek zsarnoksága, önmaga alá sülyed az ember; soha sem csinálnak polgárt a boldogtalanból, ki arra van kárhoztatva, hogy egész életében szolga, béres vagy koldus maradjon,

* *Moniteur,* XII. 730. (1792. június 22. Lamarque beszéde.) Különben ez alapelve minden jakobinusnak. «A tényleges egyenlőség végső czélja a társadalmi művészetnek.» (Condorcet: *Tableau des progrés de l'esprit humain,* II. 59.) «A politikára akartuk alkalmazni — irja Baudot — az egyenlőséget, melyet az evangeliom a kereszténveknek nyújt.» (Quinet: *Rév. franç.* II. 407.)

** Buchez et Roux, XXXV. 296. (Saint-Just szavai.) *Moniteur,* XVIII. 505. (A párisi községtanács végzése, II. frimaire 3.) «A gazdagságnak és a szegénységnek egyaránt el kell tűnni az egyenlőség uralma alatt.»

hogy ne gondoljon másra, mint magára és napi ellátására, hogy hiába keressen dolgot, hogy naponként tizenkét óráig kinlódjék gépies munkájában, hogy igavonó baromként éljen és kórházban haljon meg.* Kell, hogy legyen kenyere, lakása és mindene, a mi nélkülözhetetlen az életre, hogy túlság, aggodalom és kényszer nélkül dolgozzék, «hogy függetlenül éljen, hogy tisztelje önmagát, legyen saját felesége, legyenek egészséges és erős gyermekei.»** A közösségnek biztosítania kell jólétét, biztosságát, abbeli bizonyosságát, hogy nem fog koplalni, ha megbetegszik, és családja nem lesz elhagyatva, ha meghal. «Nem elég, mondja Barère,*** eret vágni a gazdag kereskedelmen, lerombolni a nagy vagyonokat; el kell tüntetni a köztársaság talajáról még a nyomor rabszolgaságát is». Nincs «többé koldus, sem alamizsna, sem szegényház». «A boldogtalanok, mondja Saint-Just,† a föld hatalmasai, joguk van úr gyanánt szólni a kormányokhoz, melyek elhanyagolják őket; joguk van a nemzeti jótékonyságra.»†† «A szervezkedő demokratiában mindennek oda kell irányulni, hogy minden polgárt fölül emeljen az első szükségen,

* Buchez et Roux, XXXV. 296. (Saint-Just institutiói.) «Az ember nincs sem a mesterségekre, sem a kórházak, sem a menedékházak számára teremtve: mindez borzasztó.» U. o. XXXI. 312. (Saint-Just jelentése, II. ventôse 8.) «Tudja meg Európa, hogy nem akartok többé boldogtalant a franczia területen! . . . A boldogság új eszme Európában.»

** U. o. XXXV. 296. (Saint-Just institutiói.)

*** *Moniteur,* XX. 444. (Barère jelentése, II. floréal 22.) «A kolduság összeférhetetlen a népkormányzattal.»

† U. o. XIX. 568. (Saint-Just jelentése, II. ventôse 8.)

†† U. o. XX. 448. (Barère jelentése, floréal 22.)

munka által, ha ép és erős, nevelés által, ha gyermek, segélyezés által, ha tehetetlen vagy elaggott.» És soha nem volt erre kedvezőbb időpont. «Meggazdagodva az uradalmak által, a köztársaság a kevésbbé vagyonos polgárok sorsának javítására szánja a milliárdokat, melyeket a gazdagok az ellenforradalomra szántak. . . . A kik meg akarták gyilkolni a szabadságot, gazdaggá tették. . . .» «Az összeesküvők javai itt vannak minden szerencsétlen számára.»* Vegyen belőle a szegény teljes lelkiismereti nyugalommal: nem alamizsnát, hanem «kárpótlást» adunk neki; megkíméljük büszkeségét, gondoskodva jólétéről, és segítünk rajta a nélkül, hogy megaláznók. «Az irgalom műveit a monarchiáknak hagyjuk; a segélyezés ez arctalan és aljas módja csak rabszolgákhoz és urakhoz való: helyére mi a nemzeti munkák nagy és tág módját teszszük, melyek nyitva állnak a köztársaság egész területén».**

* *Moniteur*. XIX. 568. (Saint-Just jelentése, ventôse 8. és ventôse 13-diki rendelet.) «A közjóléti bizottság jelentést fog tenni a módokról, melyek szerint minden boldogtalant *kártalanítni* lehet a köztársaság ellenségeinek javaival.»

** U. o. XIX. 484. (Barère jelentése, II. ventôse 21.) U. o. XX. 445. (Barère jelentése, II. floréal 22.) Rendeletek a közsegélyezésekről, II. év frimaire 2. floréal 22. 1793. június., július 25-én. Különben az elv ki volt mondva az 1793-diki alkotmányban. «A közsegélyezés szent adósság; a társadalom tartozik ellátni a szerencsétlen polgárokat, akár munkát szerezve számukra, akár megadva a megélhetés módját azoknak, kik munkára képtelenek.» Nemzeti levéltár, AF. II. 37. E rendszabály jellege igen tisztán ki van fejezve a következő körlevélben, melyet a jóléti bizottság küldött a tartományokba kiküldött képviselőkhöz, II. ventôse havában: «Egy nagy csapás volt szükséges az aristokratia lesujtására. A nemzeti convent megtette e csapást. *Az erényes nélkülözésnek be kellett lépni azon birtokba, melyet a bűnök bitoroltak.* A

Más részről összeállítjuk minden községben a «teljesen birtok nélküli polgárok» és «az el nem adott nemzeti javak táblázatát»; kicsiny részekre osztjuk e javakat; «nemzeti eladás alakjában» szétosztjuk az ép és erős nélkülözők közt: «bérleti czímen» egy-egy holdat adunk minden családfőnek, kinek egy holdnál kevesebb tulajdona van; «így minden polgárt a birtokhoz és a hazához fűzünk; visszaadjuk a földmívelésnek a henye és erős karokat és a családokat, melyek elvesztek vagy elpuhultak a műhelyekben és a városokban». Az agg vagy beteg földmívelők vagy mesteremberek és szűkölködő anyáik, nejeik vagy özvegyeik számára minden megyében megnyitjuk «a nemzeti jótékonyság főkönyvét»; minden ezer lakóra négy földmívest, két mesterembert, öt feleséget, anyát vagy özvegyet irunk be; mindegyiket az állam látja el fizetéssel, mint a béna katonát, a munka rokkantjai épen oly tiszteletre méltók, mint a háború rokkantjai. A szegénység e kiváltságosain kívül az egész szegény osztályt segélyezzük és fölemeljük, nem csupán az 1.300,000 szűkölködőt, kiket Franczia országban számítnak,* hanem mindazokat is, kiknek nem lévén valami készletök, napról napra élnek kezök munkája után. Elrendeltük,** hogy

nemzeti convent kikiáltotta jogait. Valamennyi letartóztatottnak általános táblázatát kell megküldeni a közbiztossági bizottságnak, melynek feladata sorsuk fölött itélni. A közjóléti bizottság át fogja venni minden község szűkölködőinek táblázatát, hogy szabályozza az őket megillető kártalanítást. Kell, hogy a rémület és az igazság egyszerre érintsenek minden pontot. A forradalom a nép műve; ideje, hogy már élvezze.»

* *Moniteur*, XX. 449. (Barère jelentése, II. floréal 22.)

** 1793. április 2—5-ki rendelet.

a közkincstár, a nagy vagyonokra kivetett adó által, «minden községnek vagy sectiónak meg fogja adni a szükséges összeget, hogy a kenyér árát arányba hozza a bérek nagyságával.» Képviselőink a vidéken kötelezik a gazdagokat, «hogy illető cantonjaik minden beteg, elaggott, szűkölködő, árva polgárát lakással, élelemmel, ruhával lássák el».* Az összevásárlásról szóló rendelet és a maximum felállítása által minden szegényre nézve hozzáférhetőkké teszszük a közvetlenül szükséges tárgyakat. Naponként 40 sout fizetünk a sectiók gyűlésein való részvételért, és napi három frankot a felügyelő bizottság tagságáért. Közülök toborozzuk a forradalmi hadsereget;** közülök választjuk a zárlatok megszámlálhatatlan őreit: ily módon a sansculotteok százezrével lépnek a közszolgálatba. Szóval, a nyomorultak ki vannak vonva a nyomorból: mindenkinek van most szántóföldje, fizetése, nyugdíja; «a jól rendezett köztársaságban senki sincs némi tulajdon nélkül».*** Ezentúl a magánosok közt csekély lesz a jólét különbsége; a maximumtól a minimumig csak egy fok lesz, és minden házban körülbelől ugyanaz a háztartás lesz található,

* *Moniteur*, XVIII. 505. (Fouché és Collot-d'Herbois végzése, Lyonból keltezve és a párisi községgel közölve II. frimaire 3-án.) De Martel: *Étude sur Fouché*, 132. Fouché végzése, nièvrei kiküldetésében, 1793. szeptember 19-én. «Minden kerület székhelyén *emberbaráti bizottság* fog felállíttatni, melynek joga lesz a szűkölködők számának arányához képest adót vetni a gazdagokra.»

** 1793. április 2—5-diki rendelet. «Minden nagy községben polgárőrség fog alakúlni, a vagyontalanok közűl választva. E polgárok a köztársaság költségén fognak fölfegyverkezni és fizetést húzni.»

*** *Moniteur*, XX. 449. (Barère jelentése, II. floréal 22.)

takarékos és egyszerü háztartás, a milyen a mezei kisbirtokosé, a jómódú bérlőé, a mesteremberé, a milyen Rousseaué volt Montmorencyban, a milyen a savoyai lelkészé, a milyen Duplay asztalosé, kinél Robespierre lakik.* Nincs többé cselédség: «csak a gondoskodás és hála szerződése létezhet a dolgozó ember és alkalmazója között».** «A ki a polgár számára dolgozik, családjához tartozik és vele eszik.»*** Az alacsony állapotoknak középszerű állapotokká való átalakítása által visszaadjuk a az ember méltóságát, s a proletárból, inasból, napszámosból ki kezdjük fejteni a polgárt.

VII.

Két fő akadály gátolja a hazafiság kifejlődését, s ezek elseje az önzés. Míg a polgár önmaga elé helyezi a közösséget, az önző önmagát helyezi a közösség elé; csak saját érdekére gondol, nem veszi számba a köz szükségletet, nem látja a felsőbb jogokat, melyek fölötte állanak az ő származtatott jogának; fölteszi, hogy tulajdona megszorítás,

* *Moniteur*, XIX. 689. (Saint-Just jelentése, II. ventôse 23.) «A boldogságról beszéltünk nektek. Nem Persepolis boldogsága az, melylyel kínálunk, hanem Spartáé és Athené, szép napjaikban. Az erény, a jólét és középszerüség boldogsága, a boldogság, mely a fölösleges nélküli szükségesnek élvezéséből ered, . . a kunyhó és a kezeitek által termékenyített mező gyönyörüsége, . . . egy eke, egy szántóföld, egy kunyhó, megvédve a közkincstár ellen, egy család, megvédve a haramia tisztátlan vágya ellen, ez a boldogság.»

** Buchez et Roux, XXXI. 402. (1793-diki alkotmány.)

*** U. o. XXXV. 310. (Saint-Just institutiói.)

föltétel nélkül az övé, elfeledi, hogy ha szabad vele élnie, ez soha sem történhetik mások kárával.* Igy tesznek jelenleg, még a közép és alsó osztályban is, az életre szükséges tárgyak birtokosai. Mennél jobban növekszik a szükség, annál jobban emelik áraikat; nemsokára már csak túlságos áron akarnak eladni; a mi rosszabb, megszünnek eladni, és összehalmozzák termékeiket vagy portékáikat, abban a reményben, hogy ha várakoznak, még drágábban fogják eladni. Ezzel mások szükségére számítnak, rosszabbá teszik az általános nyomort, köz ellenségekké lesznek. Köz ellenség ma csaknem minden földmívelő, iparos és kereskedő, a kicsinyek úgy, mint a nagyok, bérlők, majorosok, konyhakertészek, minden fokú földmívesek, valamint a mesteremberek, boltosok, névszerint borárusok, pékek és mészárosok. «Minden kereskedő lényegileg ellenforradalmár és eladná hazáját néhány sou nyereségért.»** Nem fogjuk tűrni e törvényes zsiványságot. Mivel «a föld-

* Buchez et Roux, XXVI. 93. és 131. (Robespierre beszéde a tulajdonról, 1793. április 24. és a jogok kinyilvánítása, elfogadva a jakobinusok társasága által.) Mallet-du-Pan, *Mémoires,* I. 401. (Egy gardi küldöttség beszéde.) «A valódi gazdagságok nem tartoznak teljes tulajdonjoggal a társadalmi test egyik külön tagjához sem, valamint a pénzzé vert vészes érczek sem.»

** *Moniteur*, XVIII. 452. (Hébert beszéde a jakobinusoknál, II. brumaire 26.) *Un séjour en France de 1792. à 1795.* 218. (Amiens, 1794. okt. 4)». A mint ma reggel egy bolt ajtajánál várakoztam, hallám mint alkuszik egy koldus egy szelet tök felett. Nem tudván az árra nézve megegyezni az árusnővel, azt mondá neki, hogy «meg van mételyezve az aristokratiától». «Bizonyítsd be,» felelt amaz; de beszédközben elsápadt és hozzá tevé: «Polgári érzületem kipróbált. . . . De vidd csak a tököt.» «Ah! most már jó köztársasági vagy,» mondá a koldus.

mívelés* semmit sem tett a szabadságért és nem keresett mást, mint hasznának gyarapítását», felügyelet alá helyezzük, és ha kell, kezelésbe veszszük. Mivel «a kereskedelem a fösvény zsarnok egy nemévé lett», mivel «önmagát megbénította», és mivel «bizonyos ellenforradalmi rossz indulatból elhanyagolta különféle anyagok gyártását, kezelését és szállítását», ki fogjuk játszani «barbár arithmetikájának számításait, meg fogjuk tisztítani az aristokratikus és megrontó kovásztól, mely dagasztja». Főbenjáró bűnné teszszük az összevásárlást;** összevásárlónak nevezzük azt, ki «elvonja a forgalomtól a közetlenül szükséges élelmi szereket és árúczikkeket», és «zárva tartja valamely helyen, a nélkül, hogy naponkint és nyilvánosan eladásra tenné ki». Halálbüntetés arra, ki nyolcz nap alatt meg nem teszi jelentését vagy hamis jelentést tesz. Halálbüntetés a magános emberre, ki több kenyeret tart magánál, mint a mennyi fentartására szükséges.*** Halálbüntetés a földmívesre, ki nem viszi minden héten vásárra

* *Moniteur*, XVIII. 320. (II. brumaire 11-diki ülés, Barère jelentése.) Meillan, 17. Már május 31-ke előtt «a szószék csak az összevásárlások miatti panaszoktól visszhangzott, és mindenki összevásárló volt, ki nem napi keresményéből vagy alamizsnából élt.»

** 1793. júl. 26., szept. 11. és 29-diki, II. brumaire 11. és ventôse 6-diki rendeletek.

*** *Moniteur*, XVIII. 359. «II. év brumaire 16-án, halálra ítéltetik Gondier Péter, harminczhat éves, váltó ügynök (lakása Párisban, Bellefond-útczában), kire kisült, hogy nagy mennyiségű kenyeret vásárolt össze és rejtett el magánál, hogy inséget hozzon létre a bőség ölén.» Gyomorbaja volt, s nem ehetett mást, mint kétszersült kenyérből készitett levest, és a pék, ki külön az ő számára sütött, egyszerre harmincz kenyeret szállított hozzá. (Wallon, II. 155.)

gabonáját. Halálbüntetés a kereskedőre, ki nem hirdeti kívülről raktárának tartalmát vagy nem tartja nyitva boltját. Halálbüntetés az iparosra, ki nem igazolja munka anyagjának naponkénti feldolgozását. A mi az árakat illeti, tekintélyünkkel lépünk az eladó és vevő közé: minden tárgyra nézve, mely közelről vagy távolról az emberek táplálékára, italára, melegítésére, ruháik mosására, öltözetökre szolgál, utolsó árat állapítunk meg; bebörtönözzük, a ki ezen felül ajánl vagy kiván. Mit sem tesz, ha ez ár mellett a kereskedő vagy iparos nem jön ki; ha a maximum felállítása után bezárja műhelyét vagy felhagy kereskedésével, gyanúsnak nyilvánítjuk; foglalkozásához lánczoljuk, veszteségre kötelezzük. Igy kell levágni a nagy és kis ragadozó állat körmeit. De a körmök újra nőnek, s talán jobb volna levágás helyett egészen kitépni. Néhányan közülünk gondoltunk már erre; minden tárgyra alkalmaznók az elővétel jogát; minden megyében «nemzeti raktárakat állítanánk fel, hová a földmívelők, birtokosok, kézmívesek kötelesek volnának mérsékelt árért, melyet rögtön megkapnának, beszállítni mindennemű árúczikkeikből azt, mi saját fogyasztásukat túlhaladja. A nemzet ugyanez árúczikkeket szétosztaná a nagy kereskedők közt, hat százalék nyereséget tartva magának; a nagykereskedő nyeresége nyolcz százalékra, a részletárusé tizenkét százalékra volna megszabva».* Ily módon a földmívesek, iparosok és kereskedők mind az állam megbizottai lennének, jutalmat vagy árleengedést kapva fizetés fejében; nem nyerhetvén sokat, nem jönnének kisértetbe,

* *Journal des débats de la Société des Jacobins*, 532. sz. II. brumaire 20. Dauban, *Paris en 1794*. 483. l.

hogy túlságos nyereséget kívánjanak; megszűnnének nyereségvágyók lenni s nemsokára megszűnnének önzők lenni. Valóban, mivel az önzés a fő bűn és ennek táplálója az egyéni tulajdon, miért ne szüntessük meg az egyéni tulajdont? Szélső logikusaink, élökön Baboeuffel, egészen idáig mennek, és Saint-Just is* e véleményen látszik lenni. Nincs szó az agrarius törvényről; a nemzet magának tartaná a talajt és megosztaná az egyének közt, nem a földeket, hanem a bérleteket. Ez elv alkalmázása mellett már előre lehet látni oly helyzetet, melyben az állam, mint egyedüli ingatlan-birtokos, egyedüli tőkepénzes, egyedüli iparos, egyedüli kereskedő, bérében és szolgálatában tartva minden francziát, mindegyiknek kiszabná munkáját képessége szerint, és kiosztaná részét szükséglete szerint. E különféle befejezetlen tervek még távoli ködben lebegnek, de közös czéljok már fényes nappal megjelen. «Mind azt, a mi az emberi szenvedélyeket az egyénben központosítja, el kell vetni vagy nyomni;** le kell rombolni a külön érdekeket, el kell venni az egyéntől a módot és indokot, hogy elszigetelje magát, el kell nyomni az elfogultságot és nagyravágyást, melyekkel önmagát teszi központtá a valódi központ rovására, szóval el kell szakítni önmagától, hogy egészen az államhoz kössük.

Ezért a szűkebb önzésen kívül, melylyel az egyén a közösség elé helyezi magát, a tágabb önzést is üldözzük, melylyel az egyén a közösség elé helyezi a csoportot, melynek tagja. Semmi ürügy alatt sem szabad elválnia az egésztől; semmi áron sem lehet megengedni

* Buchez et Roux, XXXV. 272. (Saint-Just institutiói.)

** U. o. XXXI. 273. (Robespierre jelentése, II. pluviôse 17.)

neki, hogy kisebb hazája legyen a nagy hazában, mert a nagyot megfosztja mindazon szeretettől, melylyel a kisebb iránt viseltetik. Semmi sem rosszabb, mint a politikai, polgári, vallási, házi federalismus; minden alakjában harczolunk ellene.* Ebben az alkotmányozó gyűlés megtörte előttünk az útat, mivel feloszlatta a főbb történeti vagy természetes csoportokat, melyekkel az emberek elváltak a tömegtől és külön bandákat alkottak: a tartományokat, papságot, nemességet, parlamenteket, szerzetes rendeket és czéheket. Mi befejezzük művét, leromboljuk az egyházakat, megszüntetjük az irodalmi és tudományos társulatokat, az oktatási vagy jótékonysági intézeteket s még a pénzügyi társaságokat is.** Eltiltjuk a megyei vagy községi «helyi szellemet»; «gyűlöletesnek s minden elvvel ellenkezőnek találjuk, hogy a helyhatóságok közt némelyek gazdagok, mások szegények, némelyiknek roppant örökölött javai vannak, másiknak csak adóssága».*** E javakat a

* *Moniteur*, XIX. 653. (Barère jelentése, II. ventôse 21.) «Minden intézményetekben meg kell látnotok és támadnotok a federalismust, mint természetes ellenségteket. Egy nagy központi intézet a köztársaság minden munkája számára, hathatós eszköz a federalismus ellen.» Buchez et Roux, XXXI. 351. és XXXII. 316. (Saint-Just jelentései, II. ventôse 23. és germinal 26 án.) «Az erkölcstelenség federalismus a polgári államban. . . A polgári federalismus, elszigetelve az állam minden részét, elapasztotta a bőséget.»

** II. germinal 26—29-diki rendelet. «A pénzügyi társaságok megszűnnek. Tilos minden bankárnak, kereskedőnek és bármi más személynek ily nemű intézetet alakítani, bármily ürügy vagy elnevezés alatt.»

*** Carnot emlékiratai, I. 278. (Carnot jelentése.) «Ez nem családi élet. Ha vannak helyi kiváltságok, nemsokára egyéniek is lesznek, és a helyek aristokratiája maga után fogja vonni a lakosokét.»

nemzetnek adjuk s ez adósságokkal a nemzetet terheljük. Elveszszük a gazdag községek és megyék gabonáját, hogy a szegény községeket és megyéket tápláljuk. Az állam költségén készíttetjük minden kerület hidjait, útjait és csatornáit; «bő és sikeres módon központosítjuk a franczia nép munkáját».* Nem akarunk többé helyi érdekeket, emlékeket, nyelvjárásokat és hazafiasságokat. Az egyének közt csak egy kapocsnak kell létezni, mely a társadalom testéhez csatolja; a többit mind eltörüljük; nem tűrjük a magánosok egyesülését; a mennyire birjuk, lerontjuk a legszívósabbat, a családot. E czélból a házasságot a rendes szerződésekhez teszszük hasonlóvá; felbonthatóvá és ideiglenessé teszszük, s a mennyire csak lehet, hasonlóvá a nemek szabad és futólagos egyesüléséhez; felbontható lesz a két fél akaratából, sőt az egyik fél akaratából is, egy hónapi formaság és próba után; ha a házasok hat hónapig tényleg elválva éltek, a felbontás minden további próba és halasztás nélkül megtörténik; az elvált házasok újra megházasodhatnak. Más részről elnyomjuk a férji tekintélyt; mivel a házasok egyenlőek, mindegyiköknek egyenlő joga van a közös vagyon és a másik vagyona fölött; a kezelést elvonjuk a férjtől és «közössé» teszszük. Eltöröljük az «atyai hatalmat»; «a természet megcsalása, ha kényszerrel állapítjuk meg jogait». . . Felügyelet és oltalom, ez minden joguk a szülőknek».** Az atya nem

* *Moniteur*, XIX. 683. (Barère jelentése, II. ventôse 21.) Egészen el kell olvasni e jelentést, ha jól meg akarjuk érteni a jakobinusok kommunistikus és központosító szellemét.

** Fenet: *Travaux du Code civil*, 105. (Cambacérès jelentései 1793. aug. 9. és 1794. szept. 9-én.) 1793. szept. 0-diki és II. floréal 4-diki rendeletek (a házasság felbontásáról). V. ö. Saint-

vezeti többé gyermekeinek nevelését; az állam vállalja ezt magára. Az atya nem ura többé javainak; a mennyiség, melyről adomány vagy végrendelet utján rendelkezik, a legcsekélyebb; az egyenlő és kénytelen osztályt rendeljük el. Betetőzésül az örökbefogadást ajánljuk, eltörüljük a korcsosságot, a szabad szerelem vagy önkényes akarat gyermekeinek ugyanazon jogokat tulajdonítjuk, mint a törvényeseknek. Szóval, megtörjük a zárt kört, a kizárólagos csoportot, ezt az aristokratikus szervezetet, melyet az önzés és gőg alkotott a család neve alatt.* Ekkor aztán a

Just tervezeteit (Buchez et Roux, XXXV. 302.) «A férfi és nő, kik szeretik egymást, hitvesek; ha nincsenek gyermekeik, titokban tarthatják egyezségöket.»

* A jakobinus programm e czikke, mint a többi, meghozta a maga gyakorlati eredményét. «Párisban huszonhét hónap alatt, mely az 1792. szeptemberi törvény kihirdetését követte, a törvényszékek 5994 házasságot bontottak fel, és a VI. évben az elválások száma fölülmulta a házasságokét.» (Glasson: *Le Mariage civil et le divorce*, 51. l.) «Az elhagyott gyermekek száma, mely 1790-ben nem volt több 23,000-nél, ma (X. év) 63,000-nél több Franciaországban.» (A Sarthe statisztikája, Auray megyefőnök által, X. év.) Lot-et-Garonneban (Pieyre megyefőnök statisztikája, X. év) 1500-nál több elhagyott gyermeket számítnak; «a forradalom alatt nőtt a talált gyermekek száma ily rendkívüli fokra, mert a teherbe ejtett leányokat és talált gyermekeket nagyon könnyen befogadták a menedékházakba, s a vallási és erkölcsi elvek meg voltak ingatva.» «Nem ritka dolog, hogy 13 vagy 14 éves gyermekek úgy beszélnek, oly viseletet tanúsítnak, mely hajdan egy 20 éves ifjú részéről is megbotránkoztatott volna.» (Moselle, *Analyse*, par Ferrière.) «A munkások gyermekei henyék, engedetlenek; némelyek a legnagyobb bántalmakra vetemednek szüleik ellen; mások lopnak, szennyes és durva beszédeket mondanak.» (Meurthe statisztikája Marquis megyefőnök által. V. ö. Anne Plumptre: *A Narrative of three years' residenc in France from 1802. to 1805.* I. 436.

gyermeki vonzalom és engedelmesség nem marad elismerés nélkül; a rossz támasztékok, melyekbe repkény gyanánt kapaszkodtak: az osztályok, egyházak, testületek, tartományok, községek vagy családok, tönkre mennek és eltünnek; az egyenlősített talajon csak az állam áll fenn s egyedül az nyujt csatlakozási pontot; mind e kúszó indák egy kötegben fogják átölelni a nagy központi oszlopot.

VIII.

Ne engedjük meg, hogy eltévelyedjenek, vezessük őket, irányozzuk a lelkeket és szellemeket, és ezért avassuk be az embert tanainkba. Össz-eszmék kellenek neki, a belőlök származó mindennapi gyakorlatokkal; szüksége van elméletre, mely megmagyarázza neki a lények eredetét és természetét, mely kijelöli helyét és szerepét a világban, mely megtanítja kötelességeire, mely szabályozza életét, megszabja a munka és nyugalom napjait, mely beléje vési magát emlékezések, ünnepek, szertartások,

«Hinné-e asszonyom, mondá neki egy nîmesi kertész, hogy a forradalom egy bizonyos szakában nem mertük gyermekeinket elkövetett hibáikért korholni? A kik önmagokat *hazafiaknak* nevezték, a szabadság alapelvének tartották, hogy a gyermekeket soha sem kell büntetni. Ez oly fegyelmezetlenekké tette őket, hogy igen gyakran, midőn a szülők egyike korholni próbálta gyermekét, ez azt mondta, hogy menjen saját dolgára és hozzá tevé: «Szabadok vagyunk, egyenlők vagyunk, nincs más atyánk és anyánk, mint a köztársaság; ha te nem vagy megelégedve, én meg vagyok; mehetsz más helyet keresni, mely jobban inyedre van. . .» «A gyermekek még mindig nagyon arczátlanok; évek kellenek, hogy ismét tűrhető modort vegyenek föl.»

katechizmus és naptár által. Ekkoráig az ezzel megbizott hatalom a vallás volt, az egyház által értelmezve és szolgálva; most az ész lesz, az állam által értelmezve és szolgálva. Erre többen a miéink közől, az encyklopedisták tanítványai, istenséggé teszik az észt és isteni tiszteletben részesítik; de nyilvánvalóan egy abstractiót személyesítnek; rögtönzött istennőjök nem egyéb, mint allegoriai phantom; egyikök sem látja benne a világ értelmi okát; szivök mélyében tagadják e legfőbb okot, és állítólagos vallásuk nem más, mint a fitogtatott vagy álarczozott vallástalanság.

Mi eltávolítjuk az atheismust, nem csupán mint hamisat, hanem és kivált mint felbontót és egészségtelent.* Hatásos, vigasztaló és erősítő vallást akarunk, s ez a természeti vallás, mely épen oly társadalmi, mint igaz. «Nélküle,** mint Rousseau mondja, lehetetlen jó polgárnak lenni. . . Az istenség létezése, a jövendő élet, a társadalmi szerződés és a törvények szentsége.» Ime minden dogmája; «senkit sem lehet kötelezni, hogy higyjen bennök; de a ki ki meri mondani, hogy nem hisz bennök, a franczia nép, az emberi nem, a természet ellen támad». Következőleg elrendeljük, hogy «a franczia nép elismeri a legfőbb Lény létezését és a lélek halhatatlanságát».

Ez egészen bölcsészi vallást most be kell ültetni a

* Buchez et Roux, XXXII. 364. (Robespierre jelentése, II. floréal 18.)

** U. o. 385. Egy jakobinus küldöttség beszéde a conventhez, II. floréal 27. (Flauber Gusztáv elbeszélése családi emlékei után.) Bayeuxben, az ifjú leány, ki a szabadságot képviselte, mellén vagy hátán a következő feliratot viselte. «*Ne csináljatok belőlem szabadosságot.*»

szivekbe. Beviszszük a polgári államba, elveszszük az egyháztól a naptárt, megtisztítjuk minden keresztény képtől, az új időszámítást a köztársaság keletkezésétől kezdjük, az évet a méter-rendszer szerint osztjuk fel, a hónapokat az időszakok viszontagságai szerint nevezzük el, «mindenütt az ész valóságaival helyettesítjük a tudatlanság vizióit, a természet igazságaival a papi tekintélyt»,* décadeot teszünk a hét helyére, décadit a vasárnapéra, világi ünnepeket az egyházi ünnepekére.** Minden decadin ünnepélyes és tudományosan összeállított pompa által bevéssük a nép értelmébe a magas igazságokat, melyek hitczikkelyeink; dicsőítjük, napirend szerint, a természetet, igazságot, jogosságot, szabadságot, egyenlőséget, népet, boldogságot, emberi nemet, köztársaságot, jövendőt, dicsőséget, honszeretetet, hősiességet és más erényeket. Azonkívül megüljük a forradalom nagy napjait, a Bastille bevételét, a trón bukását, a zsarnok kivégzését, a girondiak kiűzését. Nekünk is megvannak évfordulóink, szentjeink, vértanúink, ereklyéink, Chalier és Marat*** ereklyéi,

* Buchez et Roux, XXXI. 415. (Fabre-d'Eglantine jelentése 1793. okt. 6.) (Grégoire: *Mémoires*, I. 341.) «Az új naptárt Romme találta fel, hogy megszüntesse a vasárnapot: ez volt czélja; megvallotta nekem.»

** U. o. XXXII. 274. (Robespierre jelentése, II. floréal 18.) «A nemzeti ünnepek lényeges részét teszik a nyilvános nevelésnek. A nemzeti ünnepek rendszere leghatalmasabb eszköze az újjászületésnek.»

*** U. o. XXVIII. 345. Marat szive oltárra helyezve a cordelierek clubjában, vallásos tisztelet tárgya volt. Grégoire: *Mémoires*, I. 341. «Némely iskolában a keresztvetést Marat, Lazowski stb. nevében tették.»

körmeneteink, isten-szolgálataink, szertartásunk,* és az érzéki diszletek nagy készlete, melyek által valamely dogma nyilatkozik és elterjed. De a miénk, a helyett, hogy képzelt ég felé tévesztené az embereket, visszatereli az élő haza felé, és szertartásaink, valamint dogmánk által a polgári érzületet prédikáljuk.

Ha prédikálni kell azt a felnőtteknek, még inkább rá kell tanítani a gyermekeket; mert a gyermekeket könnyebb idomítni, mint a felnőtteket. E még hajlékony lelkeket egészen hatalmunkba vehetjük, s a nemzeti nevelés által «miénk lesz a születendő nemzedék».** Semmi sem szükségesebb, sem nem törvényesebb. «A hazának, mondja Robespierre, joga van nevelni gyermekeit; nem bizhatja e letétet a családok gőgjére, sem a magánosok előítéleteire, ez örökös táplálékaira az aristokratiának és a házi federalismusnak, mely elszigetelvén szűkké teszi a lelket. Azt akarjuk, hogy *a nevelés közös és egyenlő legyen minden franczziára nézve*, és nagy jelleget nyomunk reá, hasonlót kormányzásunk természetéhez és köztársaságunk magasztos rendeltetéséhez. Nem *urak*, hanem polgárok képzéséről van szó.»***

* De Martel: *Étude sur Fouché*, 137. Brutus mellszobrának felavatási ünnepe Neversben. U. o. 222. Polgári ünnep Neversben a vitézség és erkölcsök tiszteletére. Dauban: *Paris en 1794*. A legfőbb Lény sceauxi ünnepének programmja.

** Rabaut Saint-Étienne kifejezése.

*** Buchez et Roux, XXXII. 373. (Robespierre jelentése. II. floréal 18.) Danton egészen ugyanazt a véleményt fejezte ki, ugyanazon érvekre támaszkodva, a II. év frimaire 22-diki ülésén. (*Moniteur*, XVIII. 654.) «A gyermekek a köztársaságéi, mielőtt szüleikéi volnának. . . . . Ki felel róla, hogy e gyermekek az atyák önzésének hatása alatt nem lesznek veszedelmesek

Kötelezzük* a férfi és női tanítókat, hogy polgári érzületökről, azaz jakobinusmusokról, bizonyítványt mutassanak fel. Bezárjuk iskolájokat, ha «a forradalmi erkölcstannal ellenkező tanokat vagy elveket» tanítnak, azaz a keresztény erkölcstannak megfelelő tanokat. A gyermekek a jogok kinyilatkoztatásából és az 1793-diki alkotmányból fognak olvasást tanulni. Köztársasági kézi könyveket vagy katechizmusokat gyártunk használatukra.** «Megismertetjük velök az erény vonásait, melyek leginkább becsületére válnak a szabad embernek, és különösen a franczia forradalom vonásait, melyek legalkalmasabbak fölemelni a lelket és méltóvá tenni az egyenlőségre és szabadságra». Dicsőítni vagy igazolni fogjuk előttök július 14-két, augusztus 10-ét, szeptember 2-át, január 21-ét, május 31-ét. Elvezetjük őket *** a helyhatóságok, biróságok és «különösen a néptársaságok üléseire; e tiszta forrásokból fogják meríteni jogaik, kötelességeik, a törvények, a köztársasági erkölcstan ismeretét», és midőn a világba lépnek, át lesznek hatva minden jó elvtől. Politikai véleményeiken kívül

a köztársaságra? És mért tekintsünk egyes ember érdekére a nemzet érdekével szemben? Ki nem tudja köztünk, mily veszélyeket szülhet ez örökös elszigetelés? A nemzeti iskolákban kell a gyermeknek a köztársasági tejet szívnia. A köztársaság egy és oszthatatlan, a nyilvános oktatásnak is ez egység központjához kell alkalmazkodnia.»

* II. év vendémiaire 30. és brumaire 7-diki rendelet. Sauzay, VI. 252. (e rendeletek alkalmazásáról a vidéken).

** Albert Duruy: *l'Instruction publique et la Révolution*, 164—172. (Kivonatok különféle köztársasági ábécés könyvekből és katechizmusokból). II. frimaire 29. I. oszt. 1-ső czikk, 3. §.; II. oszt. 2-dik czikk; III. oszt. 6-dik és 9-dik czikk.

*** *Moniteur*, XVIII. 653. (Frimaire 22-diki ülés, Bouquier, jelentéstevő beszéde.)

idomítani fogjuk gyakorlati szokásaikat is. Nagyban alkalmazzuk a nevelési tervet, melyet Jean-Jacques vázolt.* Nem akarunk többé tanult uracsokat; a hadseregben «a gavallér az első hadjáratnál megszakad»;** nekünk oly fiatal emberek kellenek, kik képesek ellenállni a nélkülözéseknek és fáradalmaknak, «nehéz munka által» vannak edzve, mint Émile, és testi gyakorlatok által. A nevelés e részére nézve még csak terveink vannak; de a kísérletek egyformasága elegendő elvünk értelmének és jelentőségének nyilvánítására. «Minden gyermek, különbség és kivétel nélkül, mondja Lepelletier Saint-Fargeau,*** a fiúk ötödik évöktől a tizenkettedikig, a leányok öt évtől tizenegyig, közösen nevelkednek a köztársaság költségén; mindnyájan, az egyenlőség szent törvénye szerint, ugyanazon ruházatban, táplálékban, nevelésben, gondozásban részesülnek,» a cantonok szerint szétosztott nevelő intézetekben, melyeknek mindegyike 400—600 növendéket foglal magában. «A növendékek mindennap és minden pillanatban szoros szabály igája alatt görnyednek. . . . Kemény ágyon fekszenek, élelmök egészséges, de egyszerű, ruházatuk kényelmes, de durva.» Cselédjök nincs; a gyermekek önmagokat szolgálják ki, s azonkívül szolgálnak az öregeknek és betegeknek, kik velök vagy mellettök laknak. «A nap fel-

* *Moniteur*, XVIII. 351—359. (II. brumaire 15-diki ülés, Chénier jelentése.) «Törvényeket csináltatok; csináljatok erkölcsöket. . . . A közoktatásra és az egész nemzetre alkalmazhatjátok az eljárást, melyet J. J. Rosseau Émilre nézve követett.»

** Bouquier szavai, II. frimaire 22-diki ülés.

*** Buchez et Roux, XXIV. 57. (Lepelletier Saint-Fargeau tervezete, melyet Robespierre olvasott fel a conventben, 1793. júl. 13-án.) U. o. 85. (Rendeleti javaslat ugyanaz által.)

használásában a kézi munka lesz a fő foglalkozás, a többi mind mellékes.» A leányok megtanulnak szőni, varrni, mosni; a fiúk ütcsinálók, pásztorok, munkások lesznek: mindnyájan szakmányban fognak dolgozni, akár az iskolai műhelyekben, akár a mezőn vagy a szomszéd gyárakban; bérbe adjuk munkájokat a környék iparosainak vagy földmivelőinek. Saint-Just még szorosabban veszi.* «A fiú gyermekek ötödik évöktől tizenhatig a haza számára neveltetnek. Minden időszakban vászonruhát viselnek. Szalmazsákon fekszenek és nyolcz órát alszanak. Közösen étkeznek s nem élnek mással, mint gyökerekkel, gyümölcscsel, főzelékkel, tejjel, kenyérrel és vizzel. Befejezett tizenhatodik évök előtt nem esznek húst. . . Tizedik évöktől tizenhatig nevelésök katonai és földmivelői. Hatvan főnyi csapatokba vannak osztva; hat csapat egy zászlóaljt tesz; egy kerület gyermekei egy legiót alkotnak. Minden évben összegyűlnek a székhelyen, tábort ütnek s minden gyalogsági gyakorlatot megtesznek az e czélra készített fövényen; megtanulják a lovassági mozdulatokat is és minden katonai fordulatot. Aratáskor kiosztatnak a földmívesek közt.» Tizenhatodik évöktől fogva «mesterségre mennek», valamely földmíveshez, iparoshoz, kereskedőhöz vagy kézműveshez, ki «nevelőjök» lesz, s a kinél kötelesek huszonegyedik évökig megmaradni, «mert különben egész életökre megfosztatnak polgári joguktól.** Minden gyermek ugyanazt a ruhá-

* Buchez et Roux, XXXV. 229. (Saint-Just institutiói.)

** U. o. XXXI. 261. (nivôse 17-diki ülés.) A bizottság benyújtja a közoktatásról szóló rendeletek végleges szerkezetét, és a convent elfogadja a következő czikket: «Az ifjak, kik kilépve az első fokú iskolából nem foglalkoznak földmíveléssel, kötelesek megtanulni valami tudományt, művészetet vagy mesterséget, mely

zatot tartja meg tizenhatodik évéig; tizenhattól huszonegy évig munkás ruhát viselnek, huszonegytől huszonhatig katona ruhát, ha nem tisztviselők.» Kiváló példa által már is láthatókká teszszük az elmélet következményeit; a Mars-iskolát alapítjuk:* minden kerületben hat ifjat választunk ki. tizenhatodik évétől tizennyolczadfélig, «a sansculotteok gyermekei közől»; Párisba szólítjuk őket, hogy ott «forradalmi nevelés által megszerezzék a köztársasági katona minden ismeretét és erkölcsét. A testvériségre, fegyelemre, mértékletességre, jó erkölcsökre, hazaszeretetre és a királyok gyülöletére fogjuk idomítni». E három vagy négy ezer fiatal embert sánczkarók közé tereljük, melyeknek közei vas-szöges gerendákkal vannak kitöltve.** Sátor alatt fognak lakni; fekete kenyérrel, avas szalonnával és eczetes vízzel tartjuk őket; gyakoroljuk a fegyver forgatásban; parádéztatjuk a nemzeti ünnepeken, hazafias szónoklatokkal hevítjük. Tegyük fel, hogy minden franczia ily iskolából kerül ki; az ifjú által megszerzett szokások megmaradnak a felnőttben, s minden felnőttben a spártaiak vagy rómaiak józanságát, erélyét, hazafiasságát fogjuk találni.

Rendeleteink nyomása alatt már is behatol a polgári érzület az erkölcsökbe, és nyilvánvaló jelek hirdetik minden felől a köz újjászületést. «A franczia nép, mondja

hasznos a társadalomra.» Ha nem, húsz éves korukban «tíz évre elvesztik polgári jogaikat és ugyan e büntetés éri atyjokat, anyjokat, gyámjokat vagy gondnokjokat.«

* II. prairial 13-diki rendelet.

** Langlois: *Souvenirs de l'École de Mars.*

Robespierre,* úgy látszik, kétezer évvel előzte meg az emberi nem többi részét; sőt kisértetbe jövünk úgy tekinteni, mint külön fajt. Európában a munkás, a mesterember betanított állat a nemes ember gyönyörűségére; Franciaországban a nemesek munkásokká, mesteremberekké igyekeznek átalakulni s még e tisztességet sem érhetik el.» Fokonkint a napi élet minden gyakorlata demokratikus szint ölt. A gazdag foglyoknak tilos jobb ételeket venni vagy különös kényelmet szerezni; ugyanazon tálból esznek a szegény foglyokkal.** A pékek rendeletet kapnak, hogy csak egy fajta kenyeret süssenek, a szürke vagy másképp egyenlőségi kenyeret, és hogy kikapja részét, mindenki sorát várja a tömegben. Ünnepnapokon minden egyes ember leviszi élelmi szereit és szomszédaival családilag ebédel az útczán.*** A décadi napján mindnyájan

* Buchez et Roux, XXXII. 355. (Robespierre jelentése II. floréal 18.)

** *Moniteur*, XVIII. 326. (II. brumaire II. a községtanács ülése.) A biztos jelenti, hogy Fontainebleauban és más helyeken «felállította az egyenlőséget a börtönökben és fogházakban, hol a gazdag és szegény ugyanazon táplálékkal él.» U. o. 210 (a jakobinusok ülése, II. vendémiaire 29. Laplanche beszéde gersi küldetéséről.) «Papok egész kényelemben éltek a fogházakban; a sansculotteok szalmán aludtak a börtönben. Az előbbiek matráczokat szolgáltattak nekem az utóbbiak számára.» U. o. XVIII. 445. (a convent ülése, II. brumaire 26.) «A convent elrendeli, hogy a foglyok tápláléka a fogházakban vékony legyen és egyforma mindenki számára, a gazdag fizetvén a szegényért.»

*** Nemzeti levéltár, AF. II. 37. (Lequinio végzése, Saintes, II. nivôse 1.) «Minden községben, minden polgár felhivatik, hogy a décadi napját testvéri lakomával ülje meg, mely fényüzés nélkül készülve, elfeledtesse a munkással fáradságát és a szűkölködővel nyomorát, mely a szegény és boldogtalan lelkébe a társadalmi

együtt énekelnek és össze-vissza tánczolnak a legfőbb Lény templomában. A convent rendeletei s a képviselők végzései a nőkre rájok parancsolják a köztársasági szalagrózsát; a közszellem és a példa a férfiakra a sans-culotte öltözetet kényszeríti; még az uracsok is bajuszt, hosszú hajat, vörös sipkát, carmagnolet, fatopánkát vagy durva czipőt viselnek.* Senki sem mondja többé a másiknak: uram vagy asszonyom; polgár és polgárnő az egyetlen megengedett czím, és a tegezés szabályszerű. Nyers bizalmasság pótolja a monarchiai finomságot; mindnyájan egyenlők és bajtársak módjára érintkeznek. Csak egy hang, egy styl, egy nyelv van; forradalmi formulák alkotják a beszédek és iratok szövetét, és úgy látszik, hogy az emberek már csak a mi eszméinkkel és frázisainkkal tudnak gondolkozni. A nevek is átalakultak, a hónapok és napok, a helyek és emlékek nevei, a családi és keresztnevek: Saint-Denis Franciade lett, Pierre-Gaspard Anaxagoras, Antoine-Louis Brutus; Leroi, a képviselő, Laloinak, Leroy, az esküdt, Dix-Août-nak nevezi magát. Addig idomítjuk így a külsőt, míg a bensőig érünk, és a külső hazafiság által előkészítjük a benső hazafiságot. Mind a kettő kötelező, de a második még inkább, mint az első; mert ez

egyenlőség érzését önti és méltóságának magaslatára emeli, mely a gazdagban a gőg legkisebb érzetét, s a köztisztviselőben a kevélység és aristokratia legkisebb magvát is elfojtja.»

* Nemzeti levéltár, AF. II. 48. (II. floréal 25-diki végzés.) «A közjóléti bizottság felhívja David képviselőt, mutassa be nézeteit és terveit, mily módon lehetne megjavítni a jelenlegi nemzeti öltözéket s a köztársasági erkölcsökhöz és a forradalom jellegéhez idomítani.» U. o. (II. prairial 5.) Rendelet, hogy a polgári öltözék mintáját 20,000 példányban, a katonai, bírói, törvényhozói öltözék 3 mintáját 6000 példányban adják ki, szinezett metszetben.

«az alapelv,* a lényeges rugó, mely a demokratikus és népkormányt fentartja és mozgatja». Lehetetlen a társadalmi szerződést alkalmazni, ha nem tartja meg mindenki híven első pontját, hogy önmagát egészen átengedje a közösségnek; szükséges tehát, hogy mindenki egészen oda adja magát, nemcsak tényleg, hanem szívből is, és a közjónak szentelje magát; a közjó pedig az ember újjászületése, úgy, a mint mi határoztuk meg. Igy a valódi polgár az, ki mivelünk tart. Nála, valamint nálunk a böl-

* Buchez et Roux, XXXI. 271. (Robespierre jelentése, II. pluviôse 17.) U. o. 272. «E magasztos érzelem föltételezi a közérdekeknek minden magánérdek fölé való helyezését, a honnan származik, hogy a hazaszeretet minden erényt föltételez vagy létre hoz.» «Mivel a köztársaság vagy a demokratia lényege az egyenlőség, következik, hogy a hazaszeretet szükségképen magában foglalja az egyenlőség szeretetét.» . . . «A köztársaság lelke az erény, az egyenlőség.» Lavalette: *Mémoires*, I. 254. (Lavalettené elbeszélése.) Kényszerítették részt venni a közünnepekben, és minden hónapban a hazafias körmenetekben. «Nagyon rosszul bántak ott velem társnőim, a városnegyed leányzói, egy kivándorolt marquisnak és egy bebörtönzött anyának leánya nem részesülhetett a tiszteletben, hogy velök legyen; . . . rossznak találták, hogy nem adták mesterségre. . . Beauharnais Hortense-ot mesterségre adták anyjának varrónőjéhez, és Eugènet egy faubourg-saint-germaini asztaloshoz.» Az egyszerű lelkekben nagyon érdekes az uralkodó dogmatismus hatása. (Nemzeti levéltár, AF. II. 135. Riesler Orsolyának, Eschtreich polgár szolgálójának, kit vele együtt elfogtak, kérvénye Garnerinhez, a közjóléti bizottság ügynökéhez.) «Kéri Garnerin polgárt, szíveskedjék kiszabadulása iránt érdeklődni; csak azért fog élni, hogy érette imádkozzék a legfőbb lényhez, mivel ő fogja megváltani életét. Azonkívül eszközt fog neki nyújtani arra, hogy egy jövendő férj karjaiba rohanjon, ki valóban republikánus, kitől teherben van s a ki nem hagy meg benne semmit a rajongás majomkomédiáiból.»

cészet elvont igazságai parancsolnak a lelkiismeretnek, és kormányozzák az akaratot. Dogmáinkból indúl ki s azokat követi egész végig; azokat a következtetéseket vonja le belőlök, melyeket mi; helyesli minden cselekedetünket, hitvallásunkat hangoztatja, fegyelmünket követi, hívő és gyakorló jakobinus, orthodox jakobinus, az eretnekség vagy hitszakadás minden foltja vagy gyanúja nélkül Soha sem hajol balra a túlzás, vagy jobbra az engedékenység felé; elhamarkodás és lassúság nélkül halad a szűk, meredek, egyenes ösvényen, melyet eléje szabtunk: az ész ösvénye az: mivel csak egy az ész, az ösvény is csak egy lehet. Senki se térjen le róla: mind a két oldalán mélységek vannak. Kövessük kalaúzainkat, az elvek embereit, a tisztákat, kivált Couthont, Robespierret, Saint-Justöt; válogatott példányok ezek, mindnyájan az igazi minta szerint vannak öntve; ez egyetlen és merev minta szerint kell átöntenünk minden franciát.

II. FEJEZET.

I. Az állam retrográd felfogása. — Ennek és a régi eszmének analogiája. — A régi és új világ különbsége. — Változás a körülményekben. — II. Változás a lelkekben. — A lelkiismeret és keresztény eredete. — A becsület és hűbéri eredete. — Az egyén ma megtagadja önmagának teljes elidegenítését. — Indítóokai. — Még több indítóok a jelenkori demokratiában — A választás jellege s a megbizott minősége. — III. A jelenkori állam eredete és természete. — Ténykedései, jogai, korlátai. — IV. Kisértetbe jő túllépni határain. — Előzmények és okok, melyekre hivatkozik. — V. A közvetlen közérdek. — A kényszer hiányában áll. — Két ok a szabadság javára. — Az ember egyéni jelleme általában. — A jelenkori ember megszerzett bonyolultsága. — VI. A közvetett közérdek. — Az önkéntes erők leggazdaságosabb és legtermékenyebb alkalmazásában áll. — Különbség az önkéntes és a felparancsolt munka közt. — Az emberi cselekvés önkéntes forrásai. — Mily föltétel alatt ömlenek, dolgoznak és termelnek. — Indítóokok, melyeknél fogva tulajdonosaik kezében kell hagyni. — A magán terület terjedelme. — Az egyesek kedvök szerint kiterjeszthetik. — Az állam területe az a rész, melyről lemondanak. Az állam kötelező ténykedései. — Az állam tetszése szerinti ténykedései. — VII. A társadalmi szerszámok gyártása. — Ugyanazon elv alkalmazása. — Hogyan képződnek minden nemben a hasznos munkások. — A szükséges és elégséges föltétel az önkéntes források tisztelete. — Az állam köteles azokat tisztelni. — Kiapadnak, ha egy kézbe halmozzák össze. — A hazafiasság vége. — Más nemes akaratok vége. — Minden termelő képesség elszegényedése. — A jakobinus-rendszer romboló hatása. — VIII. Ennek és más zsarnokságnak összehasonlítása. — II. Fülöp és XIV. Lajos. — Cromwell és II. Frigyes. — Nagy Pé-

ter és a szultánok. — A tömegnek, melyet fölemelnek és az erőnek, melylyel rendelkeznek, aránya. — A tömegnek, melyet a jakobinusok föl akarnak emelni és az erőnek, melylyel rendelkeznek, aránytalansága. — Vállalkozásuk képtelensége. — Kormányzási eszközül csak a physikai erőt tartották meg. — Kénytelenek azt kifejteni. — Kénytelenek vele visszaélni. — Kormányuk jellege. — Vezéreik megkivántató jelleme.

I.

Logikai összeállítása egy megszorított emberi typusnak, erőlködés hozzá alkalmazni az élő egyént, a köztekintély beavatkozása a magánélet minden ügyeibe, a munkára, a cserére és tulajdonra, a családra és nevelésre, a vallásra, erkölcsökre és érzelmekre gyakorolt kényszer, a magánosok feláldozása a közösségnek, az állam mindenhatósága: ez a jakobinus felfogás. Nincs ennél valami hátramenőbb; mert a modern embert oly társadalmi formába igyekszik visszavinni, melyen tizennyolcz század óta áthaladott s melyen már túl van. A történeti korszakban, mely a miénket megelőzi, névszerint a régi görög vagy latin államokban, Rómában és Spartában, melyeket a jakobinusok mintáúl vesznek,* az emberi társaság hadsereg vagy kolostor mintájára volt faragva. A kolostorban, valamint a hadseregben egyetlen, mindent elnyelő eszme uralkodik: a szerzetes minden áron tetszeni akar Istennek; a katona minden áron győzni akar; ezért mondanak le minden más akaratukról és egészen alávetik magokat: a szerzetes a szabálynak, a katona a fegyelemnek. Hasonlóképen a régi világban két gondolat uralkodott.

* Buchez et Roux, XXXII. 354. (Robespierre beszéde a conventben, II. floréal 18.) «Sparta villámkép ragyog a roppant sötétségben.»

Első sorban a városnak megvoltak alapító és védő istenei: e czímen aprólékos és kitartó tiszteletben részesítette őket; ha nem, elhagyták; a legcsekélyebb elmulasztott szertartás megsérthette őket s elveszíthette a várost. Második sorban, a háború szakadatlan volt és a hadi jog kegyetlen; ha a várost elfoglalták, minden egyes készen lehetett arra, hogy megölik, megcsonkítják, eladják őt, nejét és gyermekeit a legtöbbet igérőnek.* Szóval, ha valamely várost elképzelünk, templomos akropolisával, erődített falaival, gyűlölködő és fenyegető szomszédai közt, hasonlónak találjuk a johanniták intézményéhez rhodusi vagy maltai sziklájokon; katonai és vallási társulat, templom körűl táborozva. Ily állapotban nincs hely a szabadság számára, a közhit sokkal parancsolóbb, a közveszély sokkal nagyobb. Nyomásuk és uralkodásuk alatt az egyén lemond a közösség javára: ez elveszi az egész embert, mert fennállása végett szüksége van az egész emberre. Ettől fogva senki sem fejlődhetik külön és önmagának; senki sem cselekedhetik vagy gondolkozhatik másképp, mint meghatározott keretben. Typust állított fel, ha nem is a logika, legalább a hagyomány; minden élet és minden életnek minden része köteles hozzá alkalmazkodni; máskép veszélyben van a közjó: a gymnastikai nevelés lazulása meggyöngíti a hadsereget; az oly utas, ki megtagadja az istenek képeitől a szokásos áldozatot, a városra vonja az ég haragját. Következőleg a kitérések elfojtása

* Melos bevétele az atheniek által; Theba Nagy Sándor győzelme után; Korinth a rómaiak győzelme után. A peloponnesosi háborúban a plataeaiakat, kik kegyelemre adják meg magokat, halálra küldik; Niciast hidegvérrel megölik siciliai veresége után; Aegos-Potamos foglyainak levágják hüvelykét, stb.

végett az állam, a föltétlen úr, korlátlan joghatóságot gyakorol; nincs az egyénben semmi független, semmi fentartott részlet, semmi zug, mely fedve volna a közhatalom keze ellen, sem vagyona, sem gyermekei, sem személye, sem véleményei, sem lelkiismerete * Ha a szavazás napján tagja is a népfelségnek, minden más napon, lelke legmélyéig, alattvaló. E czélra Rómának két censora volt; az egyik atheni archon hitnyomozó volt; Sokratest halálra vitték, mert «nem hitt az istenekben, kikben a a város hitt».** Alapjában véve nemcsak Görögországban és Rómában, hanem Egyiptomban, Chinában, Indiában, Persiában, Judeában, Mexicóban, Peruban, minden első hajtású polgárosultságban,*** az emberi társaságok elve még mindig az, a mi az állati társaságoké: az egyén a maga

* Fustel de Coulanges: *La Cité antique*, XVII. fej.

** Plato: Sokrates apologiája. L. Kritonban Sokrates okait, miért nem futott s miért állta ki a büntetést; az állam antik eszméje igen tisztán ki van ott fejezve.

*** V. ö. Manu törvényeit, a Zend-Avestát, a Pentateuchot, és a Cseu-lit. Ez utóbbi törvénykönyvben (Biot fordításában) a rendszer tökéletességét találjuk, névszerint I. 241., 247.; II. 393.; III. 9., 11., 21., 52.: «Minden kerületi főnök, az első hold első napján összegyűjti kerületének tagjait, felolvassa nekik a szabályok tábláit; megvizsgálja erényöket, viseletöket, haladásukat a jó úton és a tudományokban és bátorítja őket; kikeresi tévedéseiket, hibáikat s meggátolja őket a rosszban. . . A házasság tisztviselői ügyelnek, hogy a nép emberei a meghatározott korban házasodjanak.» Mennyire automáttá szorította össze az embert, nagyon jól jelzi a «szájpeczkek elüljárójának» intézménye. A nagy vadászatokon, a csapatok egyesülésénél elrendeli a szájpeczek alkalmazását. Ez esetben peczket tesznek a katonák szájába, «ekkor zaj és kiabálás nélkül teljesítik kötelességöket.»

közösségéhez tartozik, mint a méh a kashoz, a hangya a bolyhoz; nem más, mint szerv a szervezetben. Különféle alakokban és különféle alkalmazásban az állami socialismus uralkodik.

Egészen megfordítva van a modern világban; a mi hajdan szabály volt, kivétel lett, és a régi rendszer már csak ideiglenes társulatokban él, minő a hadsereg, vagy részletes egyesületekben, minő a kolostor. Az egyén fokonkint kibontakozott, és századról századra kitágította területét: mert a két láncz, mely a közösség rabjává tette, elszakadt vagy meglazult. Első sorban, a közhatalom megszűnt csendőrség lenni valamely vallás körül. A kereszténység felállítása által a polgári társadalom és a vallási társadalom két külön ország lett, és maga Krisztus választotta szét a két joghatóságot: «adjátok meg a császárnak, a mi a császáré, és Istennek, a mi Istené». Más részről, a protestantismus létre jöttével, a nagy keresztény egyház több felekezetre oszlott, melyek nem rombolhatván le egymást, kénytelenek együtt élni, úgy hogy az államnak, még ha előbbre helyezné is az egyiket, el kell tűrnie a többieket. Végre a protestantismus, a bölcsészet, a tudományok által megszaporodtak a speculativ hitek; csaknem annyi van ma, a hány gondolkodó szellem; és mivel a gondolkodó szellemek naponkint számosabbak lesznek, a vélemények is napról napra szaporodnak, a miből következik, hogy ha az állam az egyiket feltolná, a többiek végtelen számát maga ellen lázítná; a mi, ha okos, oda viszi, hogy előbb semleges marad, azután elismeri, hogy — nem illeti meg a közbelépés. Második sorban, a háború kevésbbé gyakori és kevésbbé kártékony lett, mert az embereknek nincs többé annyi indítóokuk,

hogy háborút viseljenek egymás ellen, sem hogy végletekig vigyék. Hajdan főforrása volt a gazdagságnak: a győzelem által rabszolgákat, alattvalókat, adózókat szereztek; kihasználták őket, kedvökre élvezték kényszerített munkájokat. Ma nem történik semmi efféle; nem akarnak többé emberi igavonó barmokat szerezni; rájöttek, hogy valamennyi közt ez a legkényelmetlenebb, legkevésbbé termékeny és legveszedelmesebb. A szabad munka és a gépek által gyorsabban és biztosabban elérik a jólétet; a fő czél nem többé a hódítás, hanem a termelés és kicserélés. Mindennap előbbre halad az ember a polgári pályákon, és nehezebben tűri, hogy elzárják előle; ha rá áll, hogy katona legyen, nem a támadásért teszi, hanem a támadás elleni védelemért. Ámde a háború, szereinek bonyolultsága által, tudományosabbá válván, költségesebb lett; az állam önmagának tönkretétele nélkül nem sorozhat be többé állandóan minden fegyverfogható férfit, nem is békózhatja le nagyon a szabad ipart, mely az adó által fedezi kiadásait; ha csak egy kissé előrelátó, kiméli a polgári érdekeket, még katonái érdekében is. Igy a két háló közül, melyekkel az egész emberi életet átfogta, az első szétszakadt, a másodiknak csomói meglazultak. Nincs többé ok a közösséget mindenhatóvá tenni; az egyénnek nem szükséges többé egészen más kezébe adni magát; baj nélkül magának tarthatja önmagának egy részét, és most ha társadalmi szerződést irattok alá vele, biztosak lehettek, hogy fentartja a maga részét.

II.

Valóban nemcsak a külső körülmények különbözők, hanem a lelki tartalom is megváltozott, s a jelenkori emberben oly érzelem fejlődött ki, mely iszonyodik a régi szerződéstől. Kétségkívül a nehéz helyzetekben s az otromba kényszer nyomása alatt adhatok néha határozatlan és ideiglenes fehér lapot. De, ha megértem a kifejezések szabatos értelmét, soha sem fogom jóhiszeműleg aláírni önmagamnak teljes és maradandó átengedését: ez a *lelkiismeret és becsület ellen* volna, s e két dolgot nem lehet elidegenítni. Becsületemet és lelkiismeretemet nem bocsáthatom ki kezemből; egyedül én vagyok letéteményese és őre; nem biznám még apámra sem. Két új szó ez,* mely a régiek előtt ismeretlen két eszmét fejez ki, melyeknek mindegyike mély értelemmel és végtelen jelentőséggel bir. Ezek által, mint a hajtás, mely elszigeteli magát szárától és külön ereszt saját gyökeret, az egyén elvált a kezdetleges közösségtől, clantól, családtól, kaszttól vagy várostól, melyben megkülönbözetlenül és összekeveredve élt: megszünt szerv és függelék lenni; személy lett. Ez eszmék elseje keresztény eredetű, másodika hűbéri eredetű, és

* E két szónak nincs határozottan megfelelő kifejezése a görög és latin nyelvben. *Conscientia*, *dignitas*, *honos* különböző árnyalattal birnak. Jobban megérezzük ez árnyalatot, ha figyelembe veszszük a két modern szó összetételeit, a *lelkiismeret gyöngédsége*, a *lelkiismeret aggályai*, *erre vagy arra tenni becsületét*, *valamit becsületbeli dolognak venni*, *a becsület törvényei* stb. Az antik erkölcstan műkifejezései: *a szép*, *a tisztes*, *a legfőbb jó* stb., más rendű és más eredetű eszméket jeleznek.

mind a kettő, egymás végibe illesztve, megadja mértékét a roppant távolságnak, mely az antik embert elválasztja a modern embertől.

Egyedül állva Istennel szemben, a keresztény viaszként érezte elolvadni magában mindazon kötelékeket, melyek életét csoportjának életéhez köték; mert szemtől szemben áll a bíróval, és e csalhatatlan biró úgy látja a lelkeket, a mint vannak, nem összezavarodva és tömegben, hanem külön-külön és egyenkint. Törvényszéke előtt senki sem szavatos másokért; mindenki csak magáról felelős; egyedül tettei számíttatnak be neki. De e tettek következménye véghetetlen; mert ő maga, megváltva Isten vére által, véghetetlen értékű; azután, a mint hasznára fordítja vagy nem fordítja az isteni áldozatot, jutalma vagy büntetése végtelen lesz; a végitéleten a szenvedések vagy örömök örökkévalósága nyílik meg előtte. Szemben ez aránytalan érdekkel a többiek mind elenyésznek; ettől fogva az a legfőbb dolga, hogy igaznak találtassék, nem az emberek, hanem Isten előtt, és minden nap újra kezdődik benne a tragikus társalgás, melyben a biró kérdez és a bűnös felel. E párbeszéd által, mely tizennyolcz századja tartott és most is tart, a lelkiismeret kicsiszolódott és az ember fogalmat nyert az absolut igazságosságról. Akár mindenható úrban lakjék ez, akár önmagában álljon fenn, a mathematikai igazságok mintájára, az semmit sem vesz el szentségéből, következőleg tekintélyéből. Uralkodói hangon parancsol, s a mit parancsol, azt be kell tölteni, akármibe kerül: vannak szoros kötelességek, melyekhez minden ember szigorúan kötve van. Semmi más lekötelezés nem ment fel tőlök; ha vétkezik ellenök, mert ellentétes kötelezettségeket vállalt, nem kevésbbé bűnös, sőt még azért is bűnös, mert

lekötelezte magát; bűn volt, a bűnre köteleznie magát. Igy vétke kettős vétek gyanánt tűnik föl előtte, s a belső tövis egy helyett kétszeresen sebzi meg. Ezért mennél gyöngédebb a lelkiismeret, annál inkább irtózik az engedéstől; előre elutasít minden frigyet, mely rossz cselekedetre vezethetné, és megtagadja az emberektől a jogot, hogy furdalásokat erőszakoljanak rá.

Ugyanazon időben más érzelem is támadt, nem kevésbbé becses, és még élénkebb, emberiebb, hatásosabb. Egyedül élve várában, bandájának élén, a hűbéri főnök nem számíthatott másra, mint magára; mert akkor nem volt közhatalom. Önmagát kellett védenie, még pedig nagyon védenie: e fejetlen és katonai világban, a ki eltűrte a legkisebb jogsérelmet, a ki büntetlenül hagyta a bántalom legcsekélyebb látszatát, az gyenge vagy gyáva számba ment és azonnal prédára jutott; büszkének kellett lenni halálbüntetés terhe alatt. És higyjük el, nem volt nehéz annak lennie. Mint egyetemes tulajdonos és csaknem absolut uralkodó, egyenlők és hasonlók nélkül uradalmában, úgy áll ott, mint egyetlen, felsőbb fajú teremtmény, arányon kívül a többiekkel szemben.* E körül forog folytonos monologja a komor magány hosszú óráiban,** és e mono-

* Montaigne: *Essais*, I. k. XLII. fej. «Nézzétek az udvartól távolfekvő tartományokban, például Bretagneban, életmódját, alattvalóit, tisztjeit, foglalkozásait, szolgálatát és szertartását egy visszavonult és otthon ülő főúrnak, ki cselédjei között él, és nézzétek képzelmének szárnyalását: nincs annál semmi királyiabb; egyszer hall évenkint uráról beszélni, mint akár a persa királyról. A felség súlya alig kétszer életében érinti a franczia nemest. A melyik közülök meg akar húzódni tűzhelye mellett s czivódás és per nélkül tudja házát vezetni, ép oly szabad, mint a velenczei herczeg.»

** Châteaubriand emlékiratai, I. k. (A combourgi kastély estéi.)

log kilencz századig tartott. Következőleg személye és minden övéi sérthetetlenné válnak szemében; hogysem kikezdeni engedje egy részletét, inkább koczkáztatja és feláldozza az egészet. A fokozott büszkeség* legjobb őre a jognak; mert nemcsak azért foglalja el őrállását, hogy megóvja jogát, hanem és kivált azért, hogy eleget tegyen magának: az ember kigondolt egy, rangjának megfelelő jelleget s magára parancsolta azt, mint valami őrparancsot. Ettől fogva nemcsak mások által tiszteltetni magát, hanem ő is tiszteli önmagát, megvan benne a becsületérzés: nemes önszeretet ez, melynél fogva nemes teremtménynek tekinti magát és megtiltja magának az alacsony cselekedeteket. Néha csalódni fog e cselekedetek megkülönböztetésében; néha a divat vagy a hiúság nagyon messzire fogják ragadni, vagy félrevezetik gyermekességek vagy őrültségek felé; rossz helyen fogja keresni becsületét. De egészben e mozdulatlan ponton tartja fenn magát egyenesen, még az absolut monarchia alatt is, II. Fülöp alatt Spanyolországban, XIV. Lajos alatt Franczia-országban, II. Frigyes alatt Poroszországban. A hűbéri bárótól az udvari nemesig és a modern gentlemanig megmarad a hagyomány, s emeletről emeletre száll alá a társadalom aljáig: ma minden jóravaló embernek, a polgárnak, a parasztnak, a munkásnak úgy megvan a becsülete, mint a nemesnek. A körülvevő társadalom behatolásain keresztül ő is fentartja magának külön területét, bizonyos erkölcsi kerítést, melyen belül elhelyezte hitét, véleményeit, érzel-

* Chinában egészen ellenkező az erkölcsi elv: «A zavarok és nehézségek közepett a chinaiak mindig azt mondják: *siaosin*, azaz: *kicsinyítsd meg szívedet.*» (Huc: *l'Empire chinois*, I. 204.)

meit, fiúi, férji, atyai kötelezettségeit és személyének egész benső kincsét. Ez az erősség egyedül az övé; senkinek sincs joga, még a közönség nevében sem, oda belépni; kiszolgáltatni azt, gyávaság volna: hogysem átadja kulcsait, inkább megöleti magát a résen;* midőn e harczias becsület a lelkiismeret szolgálatába lép,** magává az erénynyé lesz. Ilyen ma európai erkölcstanunk két uralkodó eszméje:*** az egyik által az egyén kötelességeket ismert el,

* Az Egyesült Államokban az erkölcstan leginkább a puritán eszméken alapúl; mindamellett lehet ott találni a feudális eszméknek egy igen mély, sokkal mélyebb nyomát, mint másutt: a közhódolatot a nők iránt; oly tekintettel vannak irántok, mely egészen lovagi és csaknem túlságos.

** Jegyezzük meg, e szempontból, a modern nőnél a női erény óvó szereit. A kötelességérzet első őre a szeméremnek; de van ennél is erősebb segéde, azaz a becsület, vagyis a benső büszkeség.

*** Az erkölcstan változik, de állandó törvény szerint, mint valami mathematikai művelet. Minden társadalomnak megvannak elemei, szerkezete, története, környezetei, melyek sajátjai, következőleg életföltételei, melyek sajátjai. A kasban, mihelyt meg van választva és termékenyítve a méhkirálynő, e föltétel a versenyző nőstények és a haszontalan hímek legyilkolása. (Darwin.) Chinában ez: az atyai tekintély, az irodalmi nevelés és a szertartások megtartása. A régi államban: az állam mindenhatósága, a gymnastikus nevelés és a rabszolgaság. Minden században és minden országban ez életföltételeket többé vagy kevésbbé örökölt parancsok fejezik ki, melyek a cselekvések egy vagy más osztályát elrendelik vagy eltiltják. Midőn az egyén e parancsok valamelyikére gondol, ***kötelezettnek*** érzi magát; ha nem teljesíti, ***furdalást*** érez: az erkölcsi összeütközés a benső küzdelem, mely az általános parancs és a személyes óhajtás közt támad. A mi európai társadalmunkban az életföltétel, következőleg az általános parancs, mindenkinek tisztelete önmaga és mások iránt (ide értve a nőket és gyermekeket).

melyek alól senki sem mentheti fel; a másik által jogokat tulajdonított magának, melyektől senki sem foszhatja meg: e két gyökérből tenyészett és tenyészik polgárosultságunk. Tekintsük mélységét és terjedelmét a történeti mezőnek, melybe mélyednek, s megitélhetjük, vajjon erősek-e. Tekintsük magasságát és végetlen növekedését a fának, melyet táplálnak, s megitélhetjük, vajjon egészségesek-e. Másutt mindenütt, hol az egyik vagy másik hiányzott, Chinában, a római birodalomban, az Islamban, az életnedv megállapodott, a fa elkorcsosult vagy kidőlt. A miénk mindegyre él és nagyobbodik általok; ezek szolgáltatják legnemesebb ágainak, legjobb gyümölcseinek állagát; az emberi hajtás többé vagy kevésbbé szép a szerint, a mint a gyökerek nedve többé vagy kevésbbé tisztán jut hozzájok, és ezeket akarja elvágni a jakobinus fejsze. A modern embernek, ki sem nem chinai, sem nem régi korbeli, sem nem muzulmán, sem nem barbár, sem nem vad ember, a keresztény nevelés formálta és lelkiismeretébe mint szentélybe menekült embernek, a hűbéri nevelés formálta és becsületébe mint erősségbe zárkózott embernek parancsolja az új társadalmi szerződés, hogy szolgáltassa ki szentélyét és erősségét.

És kinek követelik, hogy kiszolgáltassam, ebben a demokratiában, mely a szám túlsúlyán alapúl? Elméletben a közösségnek, azaz a tömegnek, hol a névtelen ösztön

E parancsnak, mely új a történelemben, különös előnye van az előbbiek fölött: minden egyén, tiszteletben tartatván, saját természete szerint fejlődhetik, következőleg találmányokat tehet minden irányban, termelhet minden nemben, hasznos lehet önmagának és másoknak minden módon, a mi a társadalmat határtalan fejlődésre teszi képessé.

pótolja az egyéni itéletet, hol a cselekvésnek nem akad ura, mert együttes volt, hol senki sem érzi magát felelősnek, hol én úgy gördülök tova, mint porszem a homokfelhőben, hol minden merényletet előre igazol az államérdek; gyakorlatban, a fejenkint számított többségnek, a többségnek, mely a harcztól fölhevülve, vissza fog élni győzelmével, hogy erőszakot tegyen a kisebbségen, melyhez talán én tartozom, ideiglenes többségnek, melyet előbbutóbb más fog felváltani, úgy hogy ha ma én vagyok az elnyomó, biztos lehetek, hogy holnap engem nyomnak el; még szabatosabban, hat vagy hétszáz képviselőnek, kik között csak egy van, kinek választása rám tartozik. Ez egyetlen megbizott választására csak egy szavazatom van tizezer közt, s én csak tizezredrészben járulok hozzá megválasztásához; és még tizezredrészben sem járulok a többiek választásához. És e hat vagy hétszáz idegenre bizom, hogy helyettem akarjon, teljes felhatalmazásommal, jegyezzük meg e szót, *határtalan felhatalmazással*, nemcsak vagyonom és életem, hanem benső lelkiismeretem fölött is; összes egyesített felhatalmazásommal, azaz sokkal terjedelmesebb felhatalmazással, mint a milyent külön adok a tiz személynek, kikben legtöbb bizalmam van, a törvénytudónak, ki vagyonomat kezeli, a tanítónak, a ki gyermekeimet neveli, az orvosnak, a ki egészségemet kormányozza, a gyóntatónak, a ki lelkiismeretemet vezérli, barátaimnak, kik végrendeletemet fogják végrehajtani, a tanúknak, kik párbajban éltem itélő birái lesznek, véremmel gazdálkodnak és becsületemet őrzik. Nem is beszélve a siralmas komédiáról, melyet annyiszor játszanak a választásoknál, sem az erőszakolt vagy meghamisított választásokról, melyek visszájáról tüntetik föl a közérzületet, sem a hivatalos

hazugságról, melylyel ép e pillanatban egy maroknyi rajongó vagy dühöngő, ki csak önmagát képviseli, a nemzet képviselőjének állítja magát: mérjük meg a bizalom fokát, melyet még a törvényes választások után is ily megbizottakba helyezhetek. Gyakran a legyőzött jelöltre szavaztam; ekkor a másik képvisel, kit nem akartam képviselőmnek. Midőn a megválasztottra szavaztam, ez rendesen jobb hiányában történt és mivel versenytársát még rosszabbnak tartottam. Őt magát, legtöbb esetben nem láttam, legfölebb futtában; alig hogy annyit tudok róla, milyen szine van ruhájának, milyen csengése van hangjának, hogyan teszi szivére kezét. Csak hitvallásából ismerem, mely hangzatos és határozatlan, csak a hirlapok kiabálásából, a salonok, kávéházak vagy az útcza mendemondájából. Bizalmamra való jogczímei a legkevésbbé hitelesek s a legvékonyabbak: semmi sem bizonyítja előttem tisztességét, sem illetékességét; nincs oklevele vagy ajánlója, mint a tanítónak; nem nyújt érte biztosítékot testülete, mint az orvosért, papért és ügyvédért; oly semmis bizonyítványok mellett mint az övéi, cselédet sem mernék fogadni. Annál inkább, mert az osztály, honnan csaknem mindig kénytelen vagyok őt venni, a politikusok osztálya, gyanús osztály, kivált az általános szavazat országában; mert nem a legfüggetlenebb, legképesebb, legtisztességesebb emberek közül szedi tagjait, hanem a cselszövő szószátyárok és bevallott nyeglék közül; a kik, megfelelő magatartás hiányában felsülvén a magánpályákon, hol nagyon szorosan ügyelnek rájok s nagyon közelről itélik meg őket, azon ösvényekre vetették magokat, hol az aggályosság és tartózkodás hiánya nem gyöngeség, hanem erő; gyöngédtelenségök és arczátlanságuk előtt tárva-nyitva áll a köz-

pálya. Ilyen az a magasztos személyiség, melynek kezébe, az elmélet szerint, át kell adnom akaratomat, egész akaratomat; bizonyára, ha le kellene mondanom enmagamról, kevesebbet koczkáztatnék, ha király vagy arisztokratia javára adnám oda magamat, még ha öröklők is; mert akkor képviselőimet legalább látható rangjok és valószinű illetékességök ajánlaná. Természeténél és alkotásánál fogva a demokratia az a kormányforma, melyben az egyén a legkevesebb bizalmat és hódolatot nyújtja képviselőinek; azért ez az a kormányforma, melyben a legkevesebb hatalmat kell rájok ruháznia. A lelkiismeret és becsület azt kivánják, hogy mindenütt megtartsa a maga számára függetlenségének valamely részét; de sehol sem ad át belőle ily keveset. Ha minden jelenkori alkotmányban korlátoltnak kell lennie az állam hatalomkörének, a jelenkori demokratiában kell azt legjobban megszorítni.

III.

Igyekezzünk megismerni határait. A betörések és hóditások tombolása után, a mikor a társadalmi felbomlás tetőpontra hágott, a mindennapi harczok közepett, melyeket a maganerők vívtak egymással, minden európai társadalomban fölemelkedett a *közerő*, és ez az erő, mely századokon át fennállt, még ma is létezik. Hogyan alakult, mily kezdetleges erőszakosságok által, mily esetlegek és összeütközések közt, mily kezekbe van most letéve, vajjon örökös-e vagy ideiglenes, mily szabályok szerint száll át, vajjon örökösödés vagy választás útján: mind ez csak másodrendű érdekkel bir; fontos a hivatala és a mód, mely-

lyel teljesíti. Lényegénél fogva nagy kard, kivonva hüvelyéből és a kis kések fölé emelve, melyekkel az egyesek hajdan egymást mészárolták. Fenyegetése elől a kések visszatértek tokjaikba; mozdulatlanok, hasztalanok lettek ott, aztán megrozsdásodtak: jelenleg, a gonosztevők kivételével, senkinek sem szokása, sem kedve nincs a kés használatára, és ettől fogva a megbékéltetett társadalomban oly félelmes a nyilvános kard, hogy minden magánellenállás megdől csupán közeledtére. Két érdek gyártotta e kardot: ily nagyságban volt szükséges először a hasonló pallosok ellen, melyeket más társadalmak forgatnak a határon, azután a kések ellen, melyeket a gonosz szenvedélyek sohasem szűnnek meg élesíteni a határokon belül. Védelmet akartak a külső ellenségek s a belső gyilkosok és tolvajok ellen, és lassan, nehezen, sok tapogatózás és újrakezdés után, az állhatatos akaratok öröklő összeműködése elkészíté az egyetlen fegyvert, mely képes hatásosan oltalmazni a vagyont és életet. Mindaddig, míg csak erre szolgál, adósa vagyok az államnak, mely markolatát tartja biztosságot ad nekem, melylyel nélküle nem birnék; cserében én köteles vagyok hányadrészemben az eszközöket nyújtani neki fegyverének fentartására; a ki valamely szolgálatot élvez, köteles költségeit viselni. Közte és köztem tehát, ha nem is határozott szerződés, de legalább hallgatag lekötelezés van, milyen a gyermek és szülei, a hívő és egyháza közt, és kötelezettségünk szabatos mind a két oldalon. Az állam igéri, hogy biztosságomra ügyel, kívül és belül; én megigérem, hogy megadom rá az eszközöket, s ez eszközök tiszteletem és elismerésem, polgári buzgalmam, katonai szolgálatom, adózási segélyezésem, szóval mind az, a mi szükséges a hadsereg, tengerészet, diplomatia

a polgári és bűnfenyítő bíróságok, a csendőrség és rendőrség, a központi és helyi ügyvitelek, az összhangzatosan szervezett test fentartására, melynek tápláléka, állaga és vére az én hűségem és engedelmességem. E hűséggel és engedelmességgel lelkiismeretemben és becsületemben tartozom, akármi vagyok, gazdag vagy szegény, katholikus, protestáns, zsidó vagy szabadgondolkozó, királypárti vagy köztársasági, individualista vagy socialista; mert megkaptam az egyenértékét; jól esik nekem, hogy nem igáznak le, nem gyilkolnak meg, nem lopnak meg; megtérítem az államnak — s ezt méltán követelheti — az eszközökre és felügyeletre oly czélból tett költségeit, hogy megfékezze a baromi kívánságokat, a mohó vágyakat, a gyilkos rajongásokat, az egész üvöltő falkát, melynek előbb-utóbb zsákmányúl esném, ha nem födözne szakadatlanúl őrködő oltalmával. Ha megtérítést követel, nem az én vagyonomat veszi el, hanem a magáét veszi vissza, és e jogczímnél fogva törvényesen megfizettethet erővel is. De csak azon föltétel alatt, hogy ne kívánjon többet követelésénél, és többet kíván, ha túlmegy első feladatán, ha ráadásúl oly testi vagy erkölcsi munkát vállal, melyet nem kérek tőle, ha sectarius, moralista, philosoph vagy paedagog lesz, ha otthon vagy másutt terjeszteni akar valami vallási vagy bölcsészeti dogmát, politikai vagy társadalmi formát. Mert ekkor új czikkelyt csatol az eredeti szerződéshez, és e czikkelyre nézve a megegyezés nem egyhangú és bizonyos, mint a szerződésre nézve. Mindegyikünk elfogadja, hogy megvédjék az erőszak és csel ellen; ezen túl, és csaknem minden ponton szétágaznak a vélemények. Megvan a magam vallása, megvannak véleményeim, erkölcseim, modorom, saját módom a mindenség felfogásában s az élet gyakorlatában; már pedig épen ez az, a mi sze-

mélyemet alkotja, ez az, a mit elidegenítni tilt a lelkiismeret és becsület, ez az a minek védelmét igérte az állam. Azért midőn e hozzáadott czikkely által a maga módja szerint kisérli meg azok szabályozását, ha módja nem az enyém, megsérti eredeti szerződését, és oltalom helyett elnyom. Ha a többség vele volna is, ha minden szavazó, egy kivételével, megegyeznék abban, hogy ráruházza e ráadásos ténykedést, ha csak egy ellenvéleményű volna is: ez az egy meg van sértve, és pedig két módon. Első sorban és minden esetben, az állam, új dolgának teljesítése végett több segélyt és szolgálatot kiván tőle; mert minden új hivatal új költséggel jár; a költségvetést terheli, midőn az állam magára vállalja, hogy a munkásokat foglalkoztassa vagy a művészeknek dolgot adjon, hogy fentartson valamely ipart vagy kereskedést, jótékonyságot gyakoroljon, nevelést adjon. A pénzkiadáshoz számítsuk még a vérkiadást, ha nagylelkűségből vagy propagandából háborúba kezd. Már pedig mind e kiadásokhoz, melyeket rosszal, a kisebbség épen úgy hozzájárul, mint a többség, mely helyesli; a besorozott és az adózó még rosszabbúl jár az esetben, ha az elégedetlenek csoportjából van; akár tetszik neki, akár nem, az adószedő benyúl az adózó zsebébe, s a csendőr keze megfogja a besorozott gallérját. Második sorban és számos helyzetben az állam nem csupán jogtalanúl vesz tőlem többet követelésénél, hanem a pénzt, melyet tőlem kicsikar, jogtalanúl, arra használja, hogy új kényszert alkalmazzon reám; például midőn rám parancsolja theologiáját vagy philosophiáját, midőn elrendel vagy eltilt egy vallást, midőn szabályozni akarja erkölcseimet és modoromat, korlátozni munkámat vagy költségemet, irányozni gyermekeim nevelését, megállapítni árúczikkeim vagy fizetésem összegét.

Mert ekkor, rendeleteinek vagy kiadásainak támogatására, könnyű vagy súlyos büntetéseket szab az ellenszegülőkre, a politikai vagy polgári képtelenségtől a birságig, börtönig, számüzetésig és guillotineig. Más szóval, a tallérral, melylyel nem tartozom neki s melyet ellop tőlem, fedezi az üldözés költségeit, melyet reám ró: kénytelen vagyok erszényemből vétetni ki inquisitorom, börtönőröm és hóhérom fizetését. Nem lehetne kiáltóbb elnyomást képzelni. Őrizkedjünk az állam elhatalmasodásától s ne tűrjük, hogy más legyen, mint őreb. Mialatt a ház többi vendégei meg hagyták kurtítani fogaikat és körmeiket, az ő körmei félelmesekké lettek; ma már óriás s már csak ő szokott harczolni. Tápláljuk bőven a farkasok ellen; de soha se nyúljon békés asztaltársaihoz; étvágya megjönne evésközben; nem sokára maga is farkassá lenne, a legfalánkabbá, házi farkassá. Lánczon kell tartani és ólában.

IV.

Járjuk körül az ólat; terjedelmes az, és sarkaival behatol a magánélet minden zugába. Valóban, minden magánterület, anyagi vagy erkölcsi, ki van téve szomszédjai beavatkozásának, és hogy érintetlen maradjon, egy harmadik közbenjárására szorul. Szerezni, birni, eladni, ajándékozni, hagyományozni, szerződni, férjnek vagy feleségnek, atyának, anyának vagy gyermeknek, úrnak vagy szolgának, gazdának vagy alkalmazottnak lenni, e cselekvések vagy helyzetek mindegyike oly jogokat hoz magával, melyeket szomszédos és ellentétes jogok határolnak, és az állam vonja meg köztök a határvonalat. Nem mintha ő teremtené; hanem, hogy föl lehessen ismerni, megjelöli,

következőleg polgári törvényeket alkot, melyeket bíróságai és csendőrei által alkalmaz, úgy hogy mindenkinek megadja a magáét. Szabályozója és ellenőre tehát nem csupán a magántulajdonnak, hanem a családnak és házi életnek is; tekintélye törvényesen bejutott a fentartott körbe, melybe visszavonult az egyéni akarat, és a hatalmak szokása szerint, ha egyszer kikezdte a kört, el igyekszik foglalni egészen. E czélból új elvre hivatkozik. Erkölcsi személy lévén, mint valami egyház, egyetem, jótékony vagy tudós társaság, nem köteles-e, mint minden örök időkre alapított testület, messzire és tágan körültekinteni s eléje tenni a külön érdekeknek, melyek élethosszig tartanak, a közérdeket, mely örökkévaló? Nem ez-e a főczél, melynek a többit mind alá kell rendelni, s föl kell-e áldozni e fő érdeket két durva ösztönnek, melyek gyakran esztelenek és néha veszélyesek, a mystikus őrjöngésbe átmenő vakhitnek, és a gyilkos párbajokra késztető becsvágynak? Bizonyára nem, és először is, legnagyobb műveiben, midőn az állam mint törvényhozó szabályozza a házasságot, az örökösödést és végrendeleteket, az egyéni akaratok tisztelete nem egyetlen kalaúza: nem elégszik meg azzal, hogy mindenkit adósságának, minden adósságának, még hallgatag, akaratlan és veleszületett adósságainak is fizetésére kötelezzen, számításába veszi a közérdeket; kiszámítja a távoli hajtásokat, a jövendő ellenhatásokat, a tömeg és összesség hatásait. Világos, hogy midőn megengedi vagy eltiltja a házasság felbontását, midőn kibővíti vagy megszorítja a rendelkezhető hányadot, midőn előmozdítja vagy eltiltja a helyettesítéseket, ezt leginkább valamely politikai, gazdasági vagy társadalmi előny szempontjából teszi, hogy megtisztítsa vagy megszilárdítsa a nemek egyesülését, hogy a családba ültesse

a fegyelem szokásait vagy a szeretet érzelmeit, hogy a kezdemény szellemét vagy az egyetértés szellemét öntse a gyermekekbe, hogy a nemzet számára a természetes vezérek táborkarát vagy a kisbirtokosok hadseregét készítse elő; és mind ebben a közmegegyezés hatalmazza fel. Sőt mi több, s mindig közmegegyezéssel, eredeti munkáján fölül másokat is végez, és senki sem találja bitorlónak, midőn pénzt ver, midőn megszabja a súlyt és mértéket, midőn vesztegzárakat állít fel, midőn kártalanítás fejében kisajátítja a magánosokat a közhaszon kedvéért, midőn világító tornyokat, kikötőket, gátakat, csatornákat, utakat készít, midőn tudományos utazások költségeit fedezi, midőn múzeumokat és könyvtárakat alapít: néha még azt is eltűrik, hogy egyetemeket, iskolákat, egyházakat, színházakat tartson fenn, és hogy igazolja az új érvágást, melyet ekkor a magánerszényeken gyakorol, nem hivatkozik másra, mint a közérdekre. Miért ne venne így magára minden vállalatot, mely mindenkire hasznos? Miért haboznék megparancsolni valami munkát, ha az előnyös a közösségre, és miért mulasztaná el megtiltani valamit, ha kártékony a közösségre? Már pedig, jegyezzük meg, az emberi társadalomban, minden egyéni cselekvés vagy mulasztás, még a legmagánosabb és legbensőbb is, veszteség vagy haszon a társadalomra: ha rosszúl gondozom vagyonomat vagy egészségemet, értelmemet vagy lelkemet, tönkreteszem vagy meggyöngítem magamban a közösség egy tagját, s a közösség csak tagjainak gazdagsága, ereje és egészsége által gazdag, egészséges és erős, úgy hogy e szempontból minden magáncselekedetem nyilvános jó vagy gonosz tett. Miért haboznék tehát az állam, e szempontból megparancsolni nekem az egyiket, eltiltani a másikat? Miért ne tenné

magát a munka egyetemes vállalkozójává és a termékek egyetemes osztogatójává, hogy jobban gyakorolja e jogot s jobban betöltse e kötelességet? Miért ne lenne ő az egyedüli földmívelő, iparos és kereskedő, az egyedüli tulajdonos és ügyvezető Francziaországban? Épen azért, mivel ez ellenkező lenne mindenkinek érdekével. Itt a második elv, épen az, melyet az egyéni függetlenségre löveltek, megfordúl, s ellenség helyett védővé lesz. Távol attól, hogy leoldja az állam bilincseit, második lánczot akaszt nyakába s megerősíti a kerítést, melybe a jelenkori becsület és lelkiismeret bezárta a köz őrt.

V.

Valóban, miben áll mindenkinek érdeke? Minden egyesnek érdekében, és minden egyest azok a dolgok érdekelnek, melyeknek birása reá nézve kellemes, elvesztésök fájdalmas. Ebben az egész világ hiába értene egyet, hogy meghazudtolja; minden érzés személyi. Szenvedésemet és élvezetemet nem lehet elvitatni tőlem, valamint vonzódásomat sem azon dolgok iránt, melyek megszerzik az egyiket, s idegenkedésemet azon dolgoktól, melyek okozzák a másikat. Nem lehet hát önkényesen meghatározni minden egyesnek érdekét; a törvényhozótól függetlenül és tényleg létezik ez érdek: nincs egyéb hátra, mint megállapítni azt, a minek mindenki előnyt ad. A fajok, idők, helyek és körülmények szerint az izlés különbözik: de a dolgok közt, melyeknek birása mindig kívánatos, elvesztése mindig rettegett, van egy, melynek birása közetlenül és önmagáért óhajtva, a polgárosodás hala-

dásával mindegyre édesebb lesz, melynek elvesztése, közvetlenül és önmagáért lévén rettegett, a polgárosodás haladása által mindegyre keserűbb lesz, tudniillik, mindenkire nézve, a lényével való teljes rendelkezés, saját testének és javainak tökéletes birása, a képesség tetszése szerint gondolkozni, hinni, imádkozni, másokkal társulni, s egyedül vagy másokkal, minden értelemben és békók nélkül cselekedni, szóval a szabadság. Hogy e szabadság oly tág legyen, a mint csak lehet, ez volt minden időben az ember egyik nagy szükséglete, és ez napjainkban legerősebb szükséglete. Két oka van ennek, az egyik természeti, a másik történeti. Természeténél fogva egyén, azaz külön kis világ, külön központ egy zárt körben, különvált, önmagában teljes szervezet, mely szenved, midőn önkéntes törekvéseit idegen erő közbelépése gátolja. Történetileg, bonyolúlt szervezetté lett, hol három vagy négy vallás, öt vagy hat polgárosultság, harmincz százados műveltség hagyta hátra nyomait, hol a szerzemények egybeolvadták, hol az öröklések kereszteződtek, hol a sajátosságok összehalmozódtak, hogy a legeredetibb és legérzékenyebb lényt hozzák létre: a növekedő polgárosultsággal bonyolódott volta is növekszik: következőleg eredetisége mélyebb, és érzékenysége élénkebb lesz; a miből az következik, hogy mennél jobban polgárosúl, annál inkább irtózik a kényszertől és egyformaságtól. Ma mindegyikünk végső és különös terméke egy csodálatos képződménynek, melynek rétegei csak ez ízben helyezkedtek ily módon egymás fölé, a maga nemében egyetlen növény, fensőbb és gyöngédebb lényegű külön egyén, mely veleszületett alkotással és elidegeníthetetlen typussal birván, csak saját gyümölcseit teremheti. Semmi sem ellenkezik jobban a tölgy érdekével, mint ha

azért kinozzák, hogy az almafa almáit teremje meg: semmi sem ellenkezik jobban az almafa érdekével, mint ha azért gyötrik, hogy a tölgy makkjait teremje meg; semmi sem ellenkezik jobban a tölgy, az almafa és a többi fa érdekével, mint ha azért faragják, nyesik, csavarják, hogy a köteles minta szerint tengődjék, melyet valamely mérnök rövid és merev képzelme rajzolt papirra. Igy mindenkinek első érdeke az, hogy a lehető legkevésbbé kényszerítsék; ha kényszerítő ügynökséget állítottak fel magoknál, azért tették, hogy megóvják magokat az erősebb kényszerektől, névszerint azoktól, melyeket az idegenek és a gonosztevők gyakorolnának reájok. Eddig és nem tovább előnyös rájok nézve közbelépése; ezen túl azon bajok egyikévé lesz, melyeknek elhárítására állították fel. Ime tehát, ha mindenkinek első érdekéről gondoskodunk, az állam egyetlen hivatala: megakadályozni a kényszert, következőleg sohasem kényszerítni másért, mint a rosszabb kényszerek megakadályozásáért, mindenkinek tiszteletet szerezni physikai és erkölcsi területén, csak ezért lépni be ide, rögtön visszavonulni, tartózkodni minden tolakodó beavatkozástól, sőt, s a mennyire csak teheti a közbiztosság veszélyeztetése nélkül, leszállítni régi követeléseit, csak a legcsekélyebb segélyt és szolgálatot kivánni, fokozatosan megszorítni még hasznos cselekvését is, a dolgok legcsekélyebb részét tartani fenn maga számára, mindenkinek meghagyni a kezdemény és tér legnagyobb részét, lassankint felhagyni egyedárúságaival, nem versenyezni a magánosokkal, lemondani a ténykedésekről, melyeket azok épen oly jól betölthetnek, mint ő maga; és meglátjuk, hogy a határok, melyeket a közérdek jelöl ki számára, épen azok, melyeket a kötelesség és jog szabott eléje.

VI.

Ha most tekintetbe veszszük, nem többé közvetlen, hanem közvetett érdekét mindenkinek, ha nem az emberekre gondolunk, hanem műveikkel foglalkozunk, ha úgy szemléljük az emberi társadalmat, mint anyagi és szellemi műhelyt, melynek tökéletessége az, hogy a leggazdaságosabb és legtermékenyebb legyen, a legjobb szerszámokkal és legjobb igazgatással birjon, még e szempontból is, e mellékes és másodrendű czél mellett is, megszorítandó az állam hatalomköre: nagyon kevés új ténykedést lehet neki tulajdonítni; a többieket csaknem mind jobban betölthetik a szabad egyének, a természetes társaságok vagy önkéntes egyesülések. Tekintsünk oly embert, a ki saját öklére dolgozik, akár földmíves, akár iparos vagy kereskedő, és lássuk, mily szívvel fogja be magát munkájába. Mert érdeke és önszeretete van kérdésben, a saját és övéinek jólétéről, tőkéjéről, hírnevéről, világi rangjáról és előmeneteléről van szó: a másik oldalon a nélkülözés, tönkrejutás, sülyedés, függés, bukás és kórház van. E választással szemben résen áll és megfeszíti eszét; dolgára gondol még ágyában és asztalánál is; tanulmányozza azt, nem messziről, szemlélkedőleg, nagyjában, hanem helyben, gyakorlatilag, részletben, környezeteiben és függelékeiben, a nehézségek és segélyforrások szakadatlan kiszámításával, oly éles tapintattal és oly személyes értesülésekkel, hogy kívüle mindenkire nézve megoldhatatlan volna a mindennapi feladat, melyet megold, mert senki sem birja és méri ki úgy, mint ő, szabatos elemeit. Hasonlítsuk ez egyetlen hévhez és különös illetékességhez valamely közigazgatási főnöknek, még ha

jártas és becsületes is, köznapi képességét és bágyadt szabályosságát. Biztos, hogy megkapja fizetését, ha csak tűrhetőleg végzi is dolgát, és tűrhetőleg végzi, ha megtartja hivatalos óráit. Ha iratai szabatosak, megfelelők a szabályzatnak és hagyománynak, nem lehet tőle többet kívánni; nincs szüksége azon túl kutatnia, fejét törnie. Ha valami meggazdálkodást vagy javítást gondol ki, nem ő veszi hasznát, hanem a közönség, e névtelen és határozatlan lény. Különben minek is, ha a találmány vagy javítás csak egy jelentésben végződik s e jelentés aludni megy valamely fiókba? A gép sokkal terjedelmesebb és bonyolultabb, sokkal merevebb, sokkal nehézkesebb a rozsdás kerekektől, «a régi jogoktól és szerzett helyzetektől», hogysem tetszés szerint újjá lehetne alkotni, mint valami majort, raktárt, hutát. Azért óvakodik is neki szentelni tehetségeit, nem gondol rá többé, ha eltávozott hivatalából: engedi, hogy automatikus menetével haladjon, végezze úgy a hogy, elég nagy kiadással és elég középszerű eredménnyel, gépies dolgát. Még oly feddhetetlen országban is, mint Franciaország, kiszámították, hogy valamely vállalat az állam kezében egy negyeddel többe kerül s egy negyeddel kevesebbet hoz, mintha magános ember kezeli. Következőleg ha a munkát elvonnák a magánosoktól, hogy az államra bízzák, végeredményben fele veszteséggel járna a közösségre nézve.

Már pedig ez igaz minden szellemi vagy anyagi munkára nézve, nemcsak a földmívelés, ipar vagy kereskedelem, hanem a tudomány, művészet, irodalom, bölcsészet, jótékonyság, nevelés és hitterjesztés munkáira nézve is, nem csupán akkor, mikor a mozgató erő valamely önző érzés, mint a személyes érdek és köznapi hiúság, de akkor is, mikor a mozgató erő valamely önzetlen érzés, mint az igazság föl-

fedezésének vagy a szépség megalkotásának szüksége, a ragadós hit vagy a közlékeny meggyőződés, a vallási lelkesedés vagy a természetes nagylelkűség, a tág vagy a megszorított szeretet, attól kezdve, mely az emberiséget átöleli, egész addig, mely a barátokban és rokonokban központosúl. Mind a két esetben ugyanaz az eredmény, mert az ok is ugyanaz. A műhelyben, melyet a szabad egyén kormányoz, mindig roppant, csaknem végtelen a mozgató erő, mert élő forrás, melynek mindig ömlő vize minden időben dolgozik és soha sem apad ki. Az anya szakadatlanúl gyermekére gondol, a tudós tudományára, a művész művészetére, a feltaláló találmányaira, az emberbarát alapítványaira. Faraday a villamosságra, Stephenson a mozdonyra, Pasteur mikrobáira, Lesseps isthmosára, az apáczák szegényeikre. E rendkívüli figyelem által az ember minden lehető szolgálatot kisajtol tehetségeiből és környezetéből; maga is tökéletes szerszámmá lesz és tökéletesíti a szerszámokat: a hatalmas gépben, melyet vezet s melynek ő az első kereke, minden nap kevesbíti a dörzsölődést, növeli a jövedelmezőséget, gazdálkodik, fentart, javít, igazít, oly illetékességgel és sikerrel, melyet senki sem von kétségbe; szóval, kiváló módon gyárt. De ez élő forrás, mely a gyár kiválóságát teszi, nem választható el a gyárostól; mert szíve az, legerősebb, legbensőbb érzése. Csak általa foglalkozik; kezén kívül, idegen kézben, megszűnik ömleni, dolgozni, termelni. Következőleg ha jól és sokat akarunk termelni, egyedül reá kell bízni a műhelyt; ő annak benlakó tulajdonosa, beiktatott és előre kijelölt munkáltatója, született rendezője. Hiába kisértenék meg máshová vinni át a forrást; csak azt érnék el, hogy betömnék természetes fakadását, eltorlaszolnák jótékony csatornáit, elterelnék találomra, haszon

nélkül, veszteséggel, hogy megrothadjon a süppedékekben vagy lezuhanjon a meredek lejtőkön. Legfölebb annyira vihetnék, hogy a magán medenczékből erőszakkal megmerített milliónyi vederrel nagy nehezen betölthetnék félig a nagy központi és mesterséges vízfogót, hol az alacsony és álló víznek soha sem lesz elég bősége és lendülése, hogy a roppant közkereket mozgassa, mely a kis, külön kerekeket pótolja s melynek egyedül kell megtennie a nemzet egész munkáját.

Igy, még ha nem látunk is mást az emberekben, mint gyárosokat, ha úgy veszszük őket, mint értékek és szolgálatok egyszerű termelőit, kiknek nincs más czéljok, mint a társadalom élelmezése és a fogyasztók előnye, a magán működési tér magában foglalja mind azon vállalatokat, melyeket a magánosok, akár elszigetelten, akár egyesülten, személyes érdekből és személyes vonzalomból kezdenek: ez elég arra, hogy jobban vezessék, mint az állam; és e jogczímnél fogva reájok háramlottak. Következőleg a munka tág mezején magoknak kell kiválasztaniok részöket; ők fogják, saját akaratukból megállapítni a határokat. Kibővíthetik hát működésök terét annyira, a menynyire akarják, és határtalanúl megszoríthatják az államét. Ellenben az állam nem követelhet mást, mint a maradékot; a mily mértékben előre haladnak amazok az osztályos és kétséges határú talajon, azon mértékben köteles hátrálni, átengedni nekik a helyet; bármi működést, csak amazok hiányában vállalhat magára, vagy hosszas távollétökben, vagy bebizonyított lemondásukra. Következőleg az államot először is azok a hivatalok illetik meg, melyeket a magánosok soha sem fognak a magok számára követelni s mindig szivesen kezei közt fognak hagyni,

mert ők nem birnak s az állam egyedül bir a megfelelő szerszámmal, a külön és nélkülözhetetlen eszközzel, tudniillik a fegyveres erővel: ilyen a közösség oltalmazása az idegen ellen, a magánosok oltalmazása egymás ellen, a katonaszedés, az adószedés, a törvények végrehajtása, az igazságszolgáltatás és a rendőrség. Ide tartoznak továbbá azok a dolgok, melyeknek teljesítése közvetlenül fontos mindenkire, a nélkül, hogy valakit közvetlenül érintene: ilyen az el nem foglalt talaj, a közös erdők, a folyamok, a parti tenger és a közutak igazgatása; ilyen a meghódított országok kormányzása; ilyen a törvények kidolgozása és szerkesztése, a pénzverés, a polgári jog megadása, ilyen az érintkezés a közösség nevében a helyi vagy külön testületekkel, megyékkel, községekkel, bankokkal, intézetekkel, egyházakkal, egyetemekkel. Adjunk ezekhez, a körülmények szerint, némely tetszés szerinti és változékony közreműködéseket:* majd a nagyon hasznos intézeteknek nyújtott segélyezéseket, melyeknek költségeire nem

* Midőn a teljesítendő ténykedés bizonytalan jellegű vagy vegyes fajú, a következő szabályt lehet alkalmazni, hogy eldönthessük, vajjon az államnak vagy a magánosoknak kell azt gyakorolni, és a közreműködés esetében kifejtsük, mily rész illeti az egyeseket, mily rész az államot. Általános szabály, ha a ténykedés közvetlenül érdekli és illeti az elszigetelt vagy társult magánosokat s csak közvetve a közösséget, a magánosokhoz tartozik és nem az államhoz. Ellenben ha a ténykedés közvetlenül érdekli a közösséget s csak közvetve az elszigetelt vagy társult magánosokat, az államhoz tartozik és nem a magánosokhoz. E szabály szerint meg lehet vonni a határvonalat a magán és közterület között, és kimondhatjuk, hogy e határvonal előre vagy hátra változtatja helyét, a mint a közvetett és közvetlen érdekek és vonzódások változtatják helyeiket.

elegendők a magánosok aláirásai: majd a társulatoknak adott kiváltságokat, melyekért cserében egyenértékű kötelezettségeket ró fel: gyakran az egészségügyi óvó-intézkedéseket, melyeket a magánosok gondatlansága elhanyagol; néha az ideiglenes támogatásokat, melyek fentartván vagy fölébresztvén az embert, képessé teszik, hogy majdan ne szoruljon támogatásra: általában kiméletes és kevésbbé érezhető közbelépéseket a jelenben, de a melyek nagy fontossággal birnak a jövőre nézve, milyen egy messze kiható törvénykönyv vagy rendeletek, melyek kimélve az élő egyének szabadságát, előkészitik a távoli nemzedékek jólétét. Ezen túl nincs semmi joga.

VII.

Még a jövendő jólétnek ez előkészitésében is ugyanazon elv lesz az uralkodó. A becses terményeket közt a legbecsesebbek és elsők nyilván a lelkes szerszámok, tudniillik az emberek, mivel ők termelik a többit. Arról van tehát szó, hogy embereket képezzünk, oly embereket, kik alkalmasak a legtevékenyebb, legkitartóbb, legjobban értett és leggyümölcsözőbb physikai, értelmi vagy erkölcsi munkára; ámde tudjuk már, mily föltétel alatt képződnek. Szükséges és elegendő, hogy az élő források, melyeket előbb leirtunk, helyökön ömöljenek, mindegyik a maga természetes nyilásán és tulajdonosának keze alatt. E föltétel mellett erősebb lesz áramlata, mert a megszerzett lendület növeli az eredeti lökést; a munkáltató ügyesebb lesz, mert a gyakorlatból okúl; a szomszédok magok jobb munkások lesznek, mert sikerétől felbátorodnak és otthon alkalmazzák föltedezéseit. Igy egyedül az által, hogy az

állam tiszteletben tartja és tartatja az egyének kezeiben az egyéni forrásokat, kifejleszti bennök és körülöttük az akaratot és tehetséget jól és sokat termelni, a képességet és vágyat mindig jobbat és többet termelni, más szavakkal, mind a különféle erélyeket és képességeket, mindegyiket a maga nemében és a maga helyén, mind azzal a terjedelemmel és hatásossággal, melyet magokban hordanak. Ilyen a hivatala és egyetlen hivatala: először is a zavaros és hideg források mellett, mint az önszeretet, melynek munkája felügyeletét kívánja, azután és még inkább a meleg és tiszta források mellett, melyek jótékonysága vegyítetlen, mint a családi érzelmek és magán barátságok, a ritka és magasabb minőségű források mellett, mint a szép iránti szenvedély, az igazság iránti szükségérzet, a társulási szellem, a hazafiasság és az emberiség szeretete, végre és leginkább, a két szentelt, mindenkinek üdvös forrás mellett, a lelkiismeret mellett, mely az akaratot kötelességének áldozza fel, és a becsület mellett, mely az akaratot a maga jogához köti. Akadályozza meg, hogy hozzájok nyúljanak s maga tartózkodjék hozzájok nyúlni; tegye meg ezt, s ne tegyen mást, csak ezt: tartózkodása épen oly szükséges, mint ébersége. Őrködjék csak mindenütt, és ez őrködés mellett látni fogja, hogy minden pillanatban és minden helyen, épen azon a fokon, mely iránt a pillanat és hely fogékony, önként alakulnak a legdolgosabb és legilletékesebb munkások: a földmívelő, az iparos és a kereskedő, a tudós és a művész, a feltaláló és a terjesztő, a férj és a feleség, az atya és az anya, a hazafi, az emberbarát és az irgalmas apácza.

Ellenben, ha, mint a mi jakobinusaink, saját hasznára akar elkobozni minden természetes erőt, ha absolut

uralkodóvá teszi az érzelmet, melynek ő a tárgya, ha el igyekszik nyomni a többi szenvedélyt és többi érdeket, ha nem tűr más eszmét, mint a közösségét és a közjóét, ha kényszerrel minden tagját spártaiakká vagy jezsuitákká akarja átalakítni, akkor, roppant költséggel, nemcsak lerontja a magán kútakat s kiszámíthatatlan károkat okoz az egész területen, hanem saját forrását is kiszárítja. Mi az államot csak azon szolgálatokért szeretjük, melyeket nekünk nyújt és e szolgálatok arányában, arányban a biztossággal, melyet nekünk ad, és a szabadsággal, melyet nekünk biztosít, az egyetemes jóltevő címénél fogva, midőn szánt szándékkal legdrágább érdekeinkben és legélénkebb érzelmeinkben megsért, midőn még becsületünkben és lelkiismeretünkben is üldöz, midőn egyetemes gonosztevővé lesz, bizonyos idő multával szeretetünk gyűlöletté változik. Ha e kormányzás tovább tart, a hazafiasság elszegényül, kiapad, aztán egymás után a többi jó forrás; végre nem látunk az országban mást, mind tespedő mocsárokat vagy rohamos áradásokat, alattvalókat vagy haramiákat. Mint a római birodalomban a negyedik században, mint Olaszországban a tizenhetedik században, mint napjainkban a török tartományokban, egy rosszul vezetett nyáj marad fenn, elkorcsosult, elzsibbadt lények, a mindennapi szükségre és az állati ösztönre korlátolva, közömbösök a közjó és saját távoli érdekök iránt, odáig sülyedve, hogy elfeledték saját találmányaikat, kitanultak tudományaikból, művészeteikből, iparaikból, s a mi rosszabb, romlott, hazug és aljas lelkek, becsület és lelkiismeret nélkül. Semmi sem rombolóbb, mint az állam korlátlan beavatkozása, még ha bölcs és atyai is: Paraguayban, a jezsuiták minden csekélységre kiterjedő fegyelme alatt az indusok arczkifeje-

zése «olyan volt, mint a tőrbe esett állatoké». Dolgoztak, ettek, ittak, nemzettek, csengetyűszóra, a felügyelő szeme előtt, szabatosan, gépiesen; de nem volt kedvök semmihez, még az élethez sem: automátokká tették őket; de ez legalább szelíd eszközökkel történt s az előtt csak barmok voltak. A forradalmi jezsuita, embereket akar ma automátokká alakítni, még pedig kemény eszközökkel.

VIII.

Európa történetében több ízben súlyosult csaknem ily kemény zsarnokság az emberi akaratra; de egy sem volt oly sült bolond, mert egyikök sem akart oly nehéz tömeget emelni fel oly rövid rúddal.

És pedig, bármily önkényes volt a zsarnok, beavatkozásának voltak határai. Midőn II. Fülöp megégette az eretnekeket, üldözte a moriscókat és elkergette a zsidókat, midőn XIV. Lajos erőszakkal térítette a protestánsokat, csak az ellenvéleményűeken tettek erőszakot, körülbelül tizenötödvagy huszadrészén alattvalóiknak. Cromwell, protectorrá lévén, sectárius maradt és a sectáriusok seregének lekötelezett szolgája, mégis őrizkedett más egyházakra rápárancsolni egyházának theologiáját, szertartásait és kormányformáját:* ellenkezőleg, elnyomta a rajongók erőszakoskodásait, az anabaptistákat úgy oltalmazta, mint saját independenseit, a presbyteriánusoknak fizetett lelkészségeket és nyilvános vallásgyakorlatot engedett, a püspöki egy-

* Carlyle: *Cromwell's speeches and letters*, III. 418. (Cromwell beszéde a parlamenthez, 1656. szept. 19.)

háznak tág türelmet és magán vallásgyakorlatot adott, s a zsidóknak megengedte, hogy zsinagógát építsenek. — A következő században II. Frigyes katonái közé sorozott minden termetes parasztot: húsz évig tartotta szolgálatban őket, rosszabb fegyelem alatt, mint a rabszolgaság, körülbelül biztos halál kilátásával, és utolsó háborújában férfi alattvalóinak mintegy hatodrészét megölette:* de ezek jobbágyok voltak, és katonaszedése nem érinté a polgárokat. A polgárok és mások zsebeiből kivett minden pénzt, a mit csak vehetett; szükség esetén még hamis pénzt is készített és nem fizette tisztviselőit; de mindig nyitva tartá szemeit, s a közigazgatás feddhetetlen, a rendőrség jól szervezett, az igazságszolgáltatás jól kezelt, a türelem korlátlan és az irás szabadsága teljes volt: a király megengedte, hogy a legmaróbb pamphleteket kinyomassák ellene s még Berlinben is árulják. Valamivel előbb a nagy keleti birodalomban,** Nagy Péter, korbácscsal kezében, jártatta és tánczoltatta európai módra muszka medvéit; de ezek medvék voltak, atyáról fiúra hozzá szokva a korbácshoz és lánczhoz; különben pedig orthodox feje maradt vallásuknak s nem nyúlt *mir*-jökhöz. Végre Európa másik szélén, s még Európán kívül is, a tizenötödik században, a hetedik században, a szultán vagy a khalifa, Mahomet vagy Omar, egy durva török vagy egy rajongó arab, meghódítva karddal a kereszténveket, maga szabott határokat önkényének; ha a legyőzötteket súlyosan megsarczolt adófizetőkké tette s naponkint megalázott

* Seeley: *Life and times of Stein*, II. 143. — Macaulay: *Biographical Essays, Frederic the Great*, 33., 35., 87., 92.

** Eugène Schuyler: Peter the Great, 2. köt.

alárendeltek állapotára juttatta : de engedélyezte vallásukat, polgári törvényeiket, házi szokásaikat ; meghagyta nekik intézményeiket, kolostoraikat és iskoláikat ; megengedte, hogy közösségöket tetszésök szerint igazgassák, patriarcháik vagy más nemzeti főnökeik joghatósága alatt. Igy bárki volt a zsarnok, nem akarta az egész embert átalakítni, sem minden alattvalóját az átalakításnak alávetni. Bármily átható volt a zsarnokság, egy bizonyos pontnál megállapodott a lélekben: ezen a ponton túl szabadok maradtak az érzelmek. Bármily szigorú volt a zsarnokság, az embereknek csak egy osztályára csapott le: hálóján kivül a többi ember szabad volt. Midőn egyszerre minden érzékeny ideget megsebzett, ez csak korlátolt kisebbségnél történt, mely képtelen volt a védelemre; a védelemre képes többségnél tisztelte a fő idegszálakat, névszerint a legérzékenyebbet, ezt vagy amazt, a mint jött, majd a lelkiismeretet, mely az embert vallásához csatolja, majd az önszeretetet, mely az embert becsületéhez csatolja, majd a megszokást, mely az embert magán erkölcseihez, öröklött szokásaihoz, külső modorához csatolja. Különben csak óvatosan és mértékkel érintette a többi nagyon érzékeny idegeket, azokat, melyekkel az ember tulajdonához, jólétéhez, társadalmi rangjához ragaszkodik. Ily módon a kiméletesség meggyöngitette az ellenállást, és a vállalat, még ha rosszat művelt is, nem volt képtelen. Be lehetett tölteni; elég volt erre oly hatalom a kézben, mely egyenlő a kihivott ellenállással.

És más részről ez a hatalom a kézben volt. A fejedelem mögött, hogy együtt dolgozzanak vele és ellensúlyozzák az ellenállást, karok voltak, nagyon nagy számú vagy nagyon erős karok. II. Fülöp vagy XIV. Lajos mö-

gött, hogy a másvallásúak elnyomására serkentsen vagy beleegyezzék, ott volt a nagy katholikus többség, épen oly rajongó vagy épen oly kevéssé szabadelvű, mint királya, II. Fülöp, XIV. Lajos, II. Frigyes és Nagy Péter mögött hogy közreműködjék csaknem minden erőszakosságukban, ott volt az egyértelmű nemzet, melyet uralkodója köré gyűjtött szentelt címe és kétségbe nem vont joga, a hagyomány és a szokás, a kötelesség határozott érzése és a közjó határozatlan eszméje. Nagy Péternek segédcsapatúl szolgáltak országának jeles és művelt emberei valamennyien: Cromwellnek megvolt fegyelmezett és húszszor győzelmes hadserege: a khalifa vagy szultán kiváltságolt és katonai népét hozta magával. Ily eszközökkel súlyos tömegeket lehet fölemelni: gyakran maradandólag fölemelni. Megtörténvén a művelet, bizonyos egyensúly támad: állandó ellensúlyok által fentartva, a tömeg a levegőben marad, és csak csekély mindennapi munkára van szükség hogy vissza ne essék.

Egészen megfordítva járnak el a jakobinusok: nálok, a gyakorlatban, a mindig követelőbb elmélet még nehezebb tömegeket ád a fölemelt tömeghez, és végre végtelen súlyú tömegeket. Kezdetben a jakobinus csak a királyságot, az egyházat, a nemességet, a parlamenteket, a kiváltságokat, az egyházi és hűbéri birtokot, szóval a középkor intézményeit támadta meg; most már sokkal régibb és sokkal szilárdabb intézményeket, a pozitiv vallást, a tulajdont és a családot támadja meg. Négy éven át megelégedett a rombolással: most már alkotni akar; nem csupán arról van már szó, hogy eltörölje a pozitiv vallást és elnyomja a társadalmi egyenlőtlenséget, eltiltsa a kinyilatkoztatott dogmákat, az örökölt hitet és fennálló

istentiszteletet, a rang elsőségét és a vagyon fensőbbségét, a gazdagságot és henyeséget, a finomságot és előkelőséget; formálni kell azonkívül az embert is, új érzelmeket gyártani, az egyénre ráparancsolni a természetvallást, polgári nevelést, egyenlőségi erkölcsöket, jakobinus modort, spártai erényt, szóval semmit sem hagyni benne, a mi nincs megszabva, vezetve és kényszerítve. Igy aztán nemcsak a régi uralom párthívei, a papok, nemesek, parlamenti tagok, királypártiak és katholikusok vannak a forradalom ellen, hanem minden ember, ki magába szívta az európai polgárosultságot, ki tagja valamely rendes családnak, birtokosa valamely nagy vagy kicsiny tőkének, ellene vannak a minden nemű és fokú tulajdonosok, földmívesek, iparosok, kereskedők, bérlők, mesteremberek s még a forradalmárok nagyobb része is, kik, csaknem valamennyien, nem szándékoznak elviselni a megszorításokat, melyeket ők gyakorolnak, s a kényszer-zubbonyt csak mások hátán szeretik. E pillanatban megmérhetetlen lesz az ellenálló akaratok súlya; könnyebb volna egy hegyet fölemelni: és épen e pillanatban a jakobinusok eldobtak magoktól minden erkölcsi erőt, melylyel a politikai mérnök az akaratokra hat.

Nincs mögöttök, mint II. Fülöp és XIV. Lajos mögött, a roppant többség türelmetlensége: mert a helyett, hogy tizenöt vagy húsz igazhitű esnék egy eretnekre, az ő egyházukban alig áll egy orthodox tizenöt vagy húsz dissidens ellen.* Nincs mögöttük, mint a törvényes uralkodók

* *La Révolution*, II. k. 63. és 408. III. k. 1. fej. A külügyek levéltára, 322. k. (Thiberge levele, Marseille, II. brumaire 14.) «Marteygueben voltam, e kis városkában tiz mérföldre Marseilletől, Fournet kollégám kiséretében; e városban, hol a népesség 5000 lelket tesz, 17 hazafit találtam». U. o. (Regulus irnok

mögött, egy egész nép makacs hűsége, melyet vezérének nyomában tart az örökölt jog varázsa és a régi engedelmesség megszokása. Ellenkezőleg, tegnap óta uralkodnak, és betolakodottak, kiket előbb államcsiny, azután látszólagos választás helyezett be, kik kicsikarták vagy kicsalták a szavazatokat, melyek tekintélyöket adják, s annyira megszokták a csalást és erőszakot, hogy saját gyülekezetökben az uralkodó kisebbség erőszakkal és csalással ragadta magához és tartotta meg a hatalmat, zendüléssel fékezte magához a többséget, fegyverrel fékezte meg a megyéket, és hogy a jog színét adja durvaságainak, két komédiát rögtönöz, egyrészről a papiros-alkotmány hirtelen elkészítését, melyet aztán penészedni küld levéltárába, másrészről az erőszakolt és meghamisított népszavazás botrányos komédiáját. A párt élén egy tuczat vezető határtalan tekintélyt központosít

levele, Bergues, II. brumaire 15.) «Berguesben, úgymond, a helyhatóság kereskedőkből áll, kiknek boltja üres, és serfőzőkből, kiknek nincs sörük, a maximum törvénye óta.» Következőleg egyetemes lanyhaság; csak «negyven személyt találtak a néptársaság alakítására, melynek gyűléseit, kegyelemből, öt-öt napban tartják. A közszellem meg van ölve Berguesben; egyedül a rajongás uralkodik ott». Nemzeti levéltár F⁷. 7164. (Var megye, V. évi jelentések, «általános eszme».) «Draguignanban 7000 lélekből 40 hazafi, kiket megvetnek mint gonoszokat; Vidaubanban 9--10, hazafi kiket a helyhatóság pártol s kik igen költségesen élnek, a nélkül, hogy módjuk volna rá; Brignollesben gyakori lopások az útakon, a tolvajok nagy hazafiaknak mondták magokat a forradalom elején; félnek tőlök és senki sem meri megnevezni őket; Fréjusben 9 főhazafi, kik minden idejöket a kávéházban töltik.» Berryat Saint-Prix: *La Justice révolutionnaire*, 146. l. Thierry Brutus, szatócs, az angersi forradalmi bizottság tagja, azt mondá, hogy «Angersben nem volt hatvan forradalmár».

kezében; de saját vallomásuk szerint, kölcsönzött a tekintélyök; a convent küldte ki őket; ideiglenes jogczímöket minden hónapban meg kell újítni; a többség változása elseperheti őket és munkájokat; a csőcselék zendülése, melyet hozzászoktattak a zendülésekhez, elseperheti őket, munkájokat és többségöket. Saját híveikre csak vitás, korlátolt, rövidéletű befolyásuk van. Nem hadvezérek, mint Cromwell vagy Napoleon, kiknek hadseregök vakon engedelmeskedik, hanem egyszerű szóvivők, a hallgatóságtól függve, mely megitéli őket. E hallgatóságban hiányzik minden fegyelem: elveinél fogva minden jakobinus független marad. Ha vezetőit követi, ezt csak *sub beneficio inventarii* teszi; maga választván, elállhat választásától; bizalma szünetelő, hűsége ideiglenes, és ragaszkodása kedvtöltés lévén, mindig fentartja jogát, hogy elejtse mai kedvenczeit, mint elejtette a tegnapiakat. E hallgatóságban nincs semmi alárendeltség; a legutolsó demagóg, egy alárendelt kiabáló, egy Hébert vagy Jacques Roux emelkedni vágyik, és rálicitál a hivatalban levő nyeglékre, hogy megkerítse helyeiket. Még ha tartós és teljes befolyással birnának is simulékony párthivek szervezett csapatára, a jakobinus vezérek mindig gyengék volnának, a biztos és elegendő eszközök hiányában; mert buzgó híveik csak a kétes becsületességű és képesség nélküli emberek közt vannak. Cromwell körül, puritán programmjának alkalmazására, ott volt a nemzet erkölcsi színe-java, a szoros lelkiismeretű rigoristák hadserege, kik még szigorúbbak voltak magokhoz, mint másokhoz, kik nem engedtek meg magoknak sem egy káromkodást, sem egy kihágást az ivásban, kik nem adtak magoknak sem egy negyedórai érzékiséget, sem egy órai heverést, kik meg-

tiltottak magoknak minden cselekvést, melyre nézve aggályuk lehetett, kik a legmértékletesebb, legdolgosabb, legkitartóbb emberek voltak,* egyedül képesek megalapítni a gyakorlati erkölcstant, melyből élnek még ma is Anglia és az Egyesült-Államok. Nagy Péter körül, európai programmjának alkalmazására, ott volt az ország értelmi színe-java, a beköltözött tehetségek és nemzeti féltehetségek táborkara, minden tanult ember, benlakó idegenek és benszülött oroszok, kik egyedül voltak képesek iskolákat és közintézeteket szervezni, nagy központi és szabályos közigazgatást állítni fel, szolgálatok és érdem szerint osztogatni a rangokat, szóval az idomtalan barbárság havas sarában felállítni a melegágyat, melyben a polgárosodás, exotikus fa gyanánt átültetve, tenyészik és fokozatosan meghonosúl. Couthon, Saint-Just, Billaud, Collot és Robespierre körül, ha kiveszszük a szakembereket, kik, mint Carnot, nem az utópiának, hanem a hazának szentelik magokat, s kik a rendszer bérruhájában Francziaország szolgái, nem igen vannak mások a jakobinus programm alkalmazására, mint sectariusok, kik elég korlátoltak, hogy észre ne vegyék a programm balgaságát, vagy elég rajongók, hogy elfogadják borzalmát, egy rakás helyéből kizökkent ember, kik államférfiakat rögtönöztek magokból, kiket megbódított tehetségeik és szerepök aránytalansága, ál szel-

* Macaulay: *History of England*, I. 152. «A királypártiak magok megvallották, hogy a tisztességes munka minden ágában a szabadságolt katonák minden másnál jobban boldogultak, hogy egyet sem vádoltak közülök haramiasággal vagy lopással, hogy egyiköket sem látták alamizsnát kérni, és hogy ha valamely pék, kőmíves, fuvaros józansága és szorgalma által magára vonta a figyelmet, nagyon valószínűleg egyike volt Cromwell régi katonáinak.»

lemek, kiknek nevelése felületes, illetékességök semmi, becsvágyuk határtalan, kiknek lelkiismeretök megromlott, megkeményedett vagy kihalt, s a kiket elferdített a sophisma, megkeményített a gőg vagy a bűn, a büntetlenség és a siker.

Igy míg más zsarnokok, középszerű súly fölemelésére magokhoz szólítják a nemzet színét vagy többségét, használnosítják az ország legnagyobb erőit s a lehető hosszúra nyujtják emelő rúdjokat, a jakobinusok, kik roppant súlyt akarnak fölemelni, eltaszítják magoktól a nemzet színét és többségét, elhárítják az ország legnagyobb erőit s lehetőleg megrövidítik emelő rúdjokat. Csak legvégét tartják kezökben, a durva vasbunkót, mely csikorog és zúz, azaz a physikai erőt, a csendőr súlyos kezét, mely a gyanús vállára csap, a lakatot, melyet a porkoláb a fogoly ajtajára ver, a puska-agyat, melylyel a sansculotte oldalba üti a polgárt, hogy egyenesen és gyorsan haladjon, és legkivált a septembrizálók dárdáját az aristokrata hasának és a bárdot, mely a guillotine félkörébe dugott főre esik. Ilyen mostantól fogva egyetlen kormányzó eszközük, mert a többieket eldobták. Kénytelenek feltárni eszközüket; mert csak úgy van hatása, ha minden képzelemben állandóan helyet foglal véres képe: ha a szerecsen király vagy a basa azt akarja, hogy minden fej meghajoljon útjában, hóhérjaival kell végig haladnia köztük. Kénytelenek visszaélni eszközükkel; mert a rettegést eltompítja a megszokás és példákkal szükséges újra éleszteni: ha a szerecsen király vagy a basa fenn akarja tartani a félelmet, mely által uralkodik, napról napra súlyosabbá kell azt tennie, sokat kell ölnie, hogy eleget öljön, pillanat alatt, per nélkül, rakásonként, összevissza, csaknem találomra, mindegy, akármily hibáért, gyanúra, együtt az ártatlanokat és

bűnösöket. Elveszti magát és az övéit, mihelyt elhanyagolja e szabályt; minden jakobinus, valamint minden szerecsen király vagy basa, kénytelen azt követni, hogy bandájának feje lehessen és maradhasson. Innen van, hogy a felekezet főnökei, természetes és előre kijelölt vezetői theoretikusok, kik képesek felfogni elvét, és logikusok, kik képesek levonni belőle a következményeket, de elég együgyűek meg nem érteni, hogy erejöket és minden emberi erőt felülmúl vállalatuk, elég tapasztaltak megérteni, hogy a durva erő egyetlen eszközük, elég embertelenek, hogy azt furdalás és tartózkodás nélkül alkalmazzák, elég elfajultak, hogy rémület gerjesztés végett nagyban gyilkoljanak.

HARMADIK KÖNYV.

A KORMÁNYZÓK.

I. FEJEZET.

A jakobinus vezérek lélektana. — I. Marat. — Tehetségeinek és igényeinek aránytalansága. — Az őrült. — A becsvágyó őrjöngés. — Az üldözési mánia. — Az állandó lidércnyomás. — A gyilkos monománia. — II. Danton. — Tehetségeinek bősége. — Állapotának és ösztöneinek aránytalansága. — A barbár. — Műve. — Bukása. — III. Robespierre. — Tehetségeinek középszerűsége. — A pedáns. — Eszmék hiánya. — Frázisok tanulmánya. — A szenvedő önszeretet. — A megkeményült önszeretet. — A betölt önszeretet. — Elbizottsága. — Áldozatnak adja ki magát. — Sötét regényei. — Miben lesz hasonló Marathoz? — Miben különbözik tőle? — Az őszinteségéről meggyőződött képmutató. — A legfőbb Lény ünnepe és a prairial 22-iki törvény. — Robespierre és a forradalom külseje és benseje.

I.

A jakobinusok közt három ember, Marat, Danton, Robespierre, emelkedett ki és birta a tekintélyt: mert szellemöknek és szívöknek ferdeségével vagy idomtalanságával betöltötték a kivánt föltételeket. Hármok közt Marat a legszörnyűségesebb; határos az őrülttel s ennek fő vonás-

sait tünteti fel: a dühös lelkesedést, a folytonos izgatottságot, a lázas tevékenységet, az irás kiapadhatatlan özönét, a gondolat automatismusát és az akarat merev görcsét, a rögeszme kényszere és igazgatása alatt; ezen kívül a rendes physikai tüneteket, az álmatlanságot, az ónszinű arczot, az izzó vért, az öltözet és test piszkosságát,* végül, az utolsó öt hónap alatt, bőrbetegségeket és az egész test viszketegségét.** Különböző nemzetiségű szülőktől származva, kevert és mély erkölcsi forradalmaktól megzavart vérből születve,*** különcz magvat hord magában: testileg torzszülött, erkölcsileg nagyratörő, ki a legnagyobb szerepekre tör. Orvos atyja első gyermekkorától tudósnak szánta; idealista anyja emberaráttá készitette elő, s önmagától mindig e kettős orom felé haladott. «Öt éves koromban,† mondja, iskola-

* Harmand (de la Meuse): *Anecdotes relatives à la Révolution*: «Körülbelül úgy öltözködött, mint valami szegényes bérkocsis . . . Tekintete nyugtalan és mindig működésben volt; mozdulatai rövidek, gyorsak, szaggatottak voltak; a folytonos mozgékonyság izmait és vonásait görcsös vonaglásban tartá, mely járására is kiterjedt: nem járt, hanem ugrált.»

** Chevremont: *Jean Paul Marat* és Alfred Bougeart, *Marat*, több helyen. E két munka okmányokkal ellátott panegyrise Maratnak. — Bougeart, I. 11. (Marat arczképe Fabre d'Églantine által); II. 259. és I. 83. — Marat hirlapja: *Journal de la République française*, 93. sz. 1793. január 9. «Huszonnégy órából kettőt fordítok az álomra és csak egyet az asztalra, öltözködésre és házi gondokra . . . Több mint három éve, hogy egy negyed órai pihenésem sem volt.»

*** Chevremont, I. 1. és 2. lap. Családja, apai ágon, spanyol volt, mely régóta Sardiniában telepedett le. Atyja, dr. Mara János elhagyván a katholicismust, Genfbe ment, elvett egy ottani nőt és Neufchâtel cantonban telepedett le.

† Journal de la République française, 98. sz. (A nép barátjának arczképe önmaga által.)

mester szerettem volna lenni, tizenöt éves koromban tanár, tizennyolcz évvel iró, húsz éves koromban teremtő lángész, azután és egész végig az emberiség apostola és vértanúja . . . Kis koromtól fogva a dicsőség szomja emésztett, mely szenvedély változtatta ugyan tárgyait életem különböző korszakaiban, de egy pillanatra sem hagyott el.» Harmincz éven át Európában hányódott vagy Párisban tengődött, nomád vagy alárendelt módjára, mint irót kifütyülték, mint tudóst megtámadták, mint bölcsészt nem ismerték, mint publicista harmadrendű volt, mindenféle hírnév és nagyság után törekedett, örökös és örökösen visszavetett jelölt volt. Becsvágya és képességei közt nagyon erős volt az aránytalanság. Nem birva tehetséggel,* képtelen lévén a birálatra, középszerű szellemével nem volt egyébre való, mint hogy valami tudományt tanítson, vagy valami művészetet gyakoroljon, hogy többé-kevésbbé merész és szerencsés tanár vagy orvos legyen, hogy kitérésekkel egy előre kijelölt útat kövessen. De, mondja, «mindig elvetettem minden tárgyat, melyben nem remélhettem, hogy nagy eredményekre jutok és eredeti leszek; mert nem tudom arra szánni magamat, hogy újra elővegyek egy jól dolgozott tárgyat vagy hogy mások művein kérődzzem.» Következőleg, mikor feltalálni próbál, másol vagy csalódik. Az *emberről* szóló értekezése physiologiai és erkölcsi közhelyek, rosszúl emésztett olvasmányok, egy-

* Olv. regényét: *Les Aventures du jeune comte Potowski.* Lucile levele: «Mindig csak Potowskira gondolok; a szerelem fáklyáján meggyújtott képzeletem szünetlenül elém állítja édes képét». — Potowski levele házassága után: «Lucile most mindent megad a szerelemnek, a mit a szemérem megenged . . . Elragadtatásomban azt hiszem, az istenek irigylik sorsomat».

más után s mintegy találomra összefűzött nevek,* hiábavaló, össze nem függő föltevések zagyvaléka, hol a tizenhetedik és tizennyolczadik század tanai párosulnak, a nélkül, hogy üres frázisoknál egyebet hoznának létre. «A lélek és a test külön állagok, minden szükséges viszony nélkül, s egyedül az ideges folyadék által egyesítve egymással»: e folyadék nem kocsonyaszerű, mert a szeszfélék, melyek megujítják, nem foglalnak magokban kocsonyát; a lelket ez mozgatja s ezt a lélek; e czélból «az agyhártyában» székel. *Optikája* ** ellenlábasa a nagy igazságnak, melyet Newton már egy század óta feltalált s egy másik század óta tapasztalatok és számítások igazoltak. A melegségre és villamosságra nézve csak könnyű hypothesiseket és irodalmi általánosságokat hoz létre: egy ízben, megszorítva, tűt csempész egy rúd-gyantába, hogy vezetővé tegye, s a természettudós Charles rajta kapja a tudományos csaláson.*** Még arra sem képes, hogy megértse a nagy feltalálókat, kortársait, Laplacet, Monget, Lavoisiert, Fourcroyt; ellenkezőleg, rágalmazza őket, mint a lázadó, az alacsony bitorló, ki minden jogczím nélkül el akarja foglalni a törvényes tekintélyek helyét. A politikában fölszedi a divatos hóbortot, a természeti jogra alapított társadalmi szerződést, és még hóbortosabbá teszi, fölvéve a

* Előszó, XX. «Descartes, Helvetius, Haller, Lecat mind nem ismerték a nagy elveket; látjuk, hogy az ember ismeretét rejtélylyé, áthatolhatatlan titokká tették.» Jegyzetben: «Bizonyságait lehet látni a Humek, Voltairek, Bonnet-k, Racine-ok, Pascalok műveiben.»

** Akadémiai emlékiratok a világosságról, előszó, VII. — Névszerint megtámadja «a heterogen sugarak különböző mégtörhetőségét», mely Newton elméletének alapja.

*** Chevremont, I. 74. (Arago bizonysága, 1844. febr. 24.)

durva socialisták, az erkölcstanban eltévelyedett physiologisták okoskodását, azaz, az anyági szükségre alapítva a jogot. «Egyedül az ember szükségeiből származnak valamennyi jogai . . .* Midőn egyiköknek mindene hiányzik, joga van elragadni a másiktól a fölösleget, melylyel bővelkedik. Mit mondok? Joga van elragadni tőle a szükségest is, és mintsem hogy éhen veszszen el, joga van legyilkolni és felfalni vonagló húsát . . . . Hogy fentartsa életét, az embernek joga van megtámadni embertársainak tulajdonát, szabadságát, még életét is. Hogy megmeneküljön az elnyomástól, joga van elnyomni, lebékózni, gyilkolni. Hogy biztosítsa boldogságát, joga van mindent tenni.» Látni lehet a következményeket. De bármik legyenek a következmények, bármit irjon és bármit tegyen, mindig bámulja magát, és mindig visszásan, épen úgy dicsekedve encyclopaedikus tehetetlenségével, mint társadalmi kártékonyságával. Ha szavának hiszünk, halhatatlan fölfedezéseket tett a physikában:** «Nincs kisebb czéljok, mint megváltoztatni az optika arczulatát . . . Míg én föl nem fedeztem, az igazi eredeti szinek ismeretlenek voltak.» Newton ő s még több is. Előtte nem ismerték a helyet, melyet a delejes folyadék, mint egyetemes ágens tekintve, elfoglal a természetben. «Én megismertettem, oly módon, mely nem hagy fenn semmi kétséget.»*** A mi a tüzes folyadékot illeti, «e lényt, melyet előttem nem ismertek,

* Chevremont, I. 104. (Az emberi és polgári jogok kinyilatkoztatásának terve.)

** A világosságról szóló emlékiratainak jeligéje: «Szél és dagály ellen fenn fognak úszni.» — Ugyanott, előszó VII.: *Découvertes de M. Marat,* 1780. 2-ik kiadás, 140. lap.

*** Recherches physiques sur l'électricité, 1782. 13., 17. lap

megtisztogatom az elméletet minden hypothesistől, minden találgatástól, minden furfangos okoskodástól, megtisztítom a hibáktól, szemlélhetővé teszem, letéteményezem egy kis kötetbe, mely feledésre kárhoztatja mind azt, mit a tudós társaságok valaha kiadtak e tárgyról.»* Az emberről szóló értekezése előtt a természeti és erkölcsi világ egymáshoz való viszonya érthetetlen volt. «Descartes, Helvetius, Haller, Lecat, Hume, Voltaire, Bonnet, áthatolhatatlan titkot, rejtélyt csináltak belőle.» Ő megfejtette a rejtélyt, megállapította a lélek székhelyét, kimutatta a közvetítőt, mely által a lélek és a test közlekednek egymással.** A felsőbb tudományokban, melyek a természetről általában, vagy az emberi társadalomról szólnak, egészen a végpontig jutott. «Azt hiszem, körülbelül kimerítettem az emberi szellem minden combinatióját az erkölcstanról, bölcsészetről és politikáról.† Nemcsak megtalálta az állam igazi elméletét, hanem ő maga az államférfi, a tapasztalt gyakorlati ember, a ki képes előre látni s elkészítni a jövőt. Átlag hetenkint kétszer jósol és mindig helyesen: a convent első napjaiban †† már «háromszáz jövendölést számít fel magának a forradalom főbb eseményeiről, melyeket mind igazoltak a tények.» Szemben az alkotmányozókkal, kik oly lassan bontanak és építenek, ő kötelezi magát, hogy mindent egy pillanat alatt leront, újra készít és bevégez. «Ha néptribun volnék, kít néhány ezer elszánt ember támogat,††† felelek róla, hogy

* Chevremont, I. 59.

** *De l'homme*, előszó, VII. és 4. könyv.

† Journal de la République française, 98. sz.

†† Ugyanott 1. sz.

††† *L'Ami du Peuple*, 173. sz. 1790. július 20. A hiú teremtésben, ki minden mértéken túl pöffeszkedik és felfuvalkodik, még

az alkotmány hat hét alatt kész lenne, hogy a politikai gép a legjobban működnék, hogy a nemzet szabad és boldog lenne, hogy kevesebb mint egy év alatt virágzóvá és félelmessé válnék, és hogy az lenne, míg én élnék.» Szükség esetén hadvezér, még pedig győzelmes hadvezér lenne: csak kétszer kellene megfigyelnie a módot, melylyel a vendéeiak verekszenek, s már megtalálná az eszközt, hogy a háborúnak «az első találkozásnál» véget vessen.* «Ha el tudnám birni az útat, felajánlanám magamat, hogy végrehajtsam nézeteimet; egy kis sereg élén, mely biztos csapatokból áll, könnyű egyetlen egy nap alatt utolsóig eltemetni a lázadókat. Nem vagyok járatlan a katonai dolgokban s hetvenkedés nélkül képes volnék jótálln a sikerről.» Ha nehézségek vannak, ennek oka az, hogy nem hallgattak tanácsaira; ő a nagy politikai orvos: a forradalom kezdete óta diagnosisa mindig biztos, prognosisa csalhatatlan, therapeutikája hatásos, emberséges és

az emlékező tehetség is meg van hamisítva. Láttam a tébolydákban a nagyzás hóbortjában szenvedő betegeket, kik képzelt sikereiket körülbelül oly hangon adták elő, mint Marat. (Chevremont, I. 40., 47., 54.) — «Fényes gyógyításaim hire a betegek csodálatos tömegét vonta hozzám; ajtómat folyton ostromolták azok szekerei, kik mindenfelől hozzám jöttek orvosi tanácsért . . . Végre napvilágot látott a tűzről irt kisérleteimnek a kivonata: csodálatos hatást tett egész Európában; minden hirlap megemlítette; hat hónapon át nálam volt az udvar és a város . . . Az akadémia, belátván, hogy nem fojthatja el fölfedezéseimet, igyekezett kivinni, hogy saját keblében szülessenek.» Három akadémikus ment hozzá, ugyanazon napon, egymás után, kérdezősködve, nem akar-e föllépni jelöltnek? «Mostanáig több koronás fő keresett föl, és mindig munkáim hire után.»

* *Journal de la République française*, 1793. július 6.

üdvös volt. Nála van az egyetemes orvosság, engedjétek meg, hogy beadja; de hogy jól működjék, szükséges, hogy ő maga adja be. Tegyétek hát kezébe a köz műtőkést, hogy megtehesse az emberséges érvágást. «Ez volt az én véleményem, kinyomtattam műveimben, alájok irtam nevemet és nem pirulok érte. Ha nem vagytok azon a magaslaton, hogy megértsetek, annál rosszabb reátok nézve.»* Más szóval, Marat szemében, egyedül Marat az egyetlen megváltó, szellemének és jellemének felsőbbségénél fogva.

Ily jelekből az orvos rögtön fölismerné a világos eszű bolondot, kit nem zárnak be, de a ki azért nem kevésbbé veszedelmes:** sőt még a betegség műnevét is megmondaná: ez a becsvágy őrültsége, melyet jól ismernek az őrültek házaiban. Forrásai az itélet állandó ferdesége és az önszeretet óriási túlsága,*** és e két forrás sehol sem ömlött bővebben, mint Maratnál. Soha sem volt embernek, oly sokféle műveltség mellett, oly gyógyíthatatlanúl ferde szelleme. Soha sem volt ember, a ki annyi tévedés után az elméletben és annyi balsiker után a gyakorlatban, oly magas fogalmat szerzett és tartott meg önmagáról. Benne a két forrás mindegyike gyarapítja a másikat: képes lévén nem úgy látni a dolgokat, a mint

* *Moniteur*. (a convent ülése, 1792. szeptember 25.) Valóban Marat soha sem szünt meg önmagának ideiglenes diktaturát kivánni. (L'Ami du Peuple, 258., 268., 466., 668. sz. és *Appel à la Nation*, 53. lap.)

** V. ö. Trélat. *La folie lucide*.

*** Chevremont. II. 81. «Kevéssel a Bastille bevétele után, megtámadván a párisi helyhatóságot, kijelentém neki, hogy én vagyok a nép szeme, s hogy tollamat szükségesebbnek hiszem a szabadság diadalára, mint 100,000 főnyi hadsereget.»

vannak, erényt és lángészt tud magának tulajdonítani; meg lévén győződve, hogy lángesze és erénye van, merényleteit érdemeknek, hóbortjait igazságnak veszi. Ettől fogva önként, saját folyama által, a betegség bonyolulttá lesz: a becsvágyó őrültséghez az üldözési mánia csatlakozik. Valóban, a nyilvánvaló vagy bebizonyított igazságoknak, minőket ő nyújt, az első pillanatban gyújtaniok kellene a közönség közt; ha sokáig huzódnak, vagy kialszanak, az onnan van, mert az irígyek és ellenségek eltaposták; nyilvánvaló, hogy összeesküdtek ellene, és ő ellene az ármánykodások sohasem szüntek meg. Ilyen volt először a bölcsészek összeesküvése: midőn az emberről szóló értekezést Amsterdamból Párisba szállították,* «érezték a csapást, melyet elveikre mértem és a vámnál lefoglaltatták a könyvet». Azután jött az orvosok összeesküvése: «fájó szívvel számíták ki nagy jövedelmemet . . . Ha szükséges volna, be tudnám bizonyítni, hogy gyakori gyüléseket tartottak, a leghatásosabb módokról tanácskozva, melyekkel rossz hirbe hozhatnak.» Ilyen volt végre az akadémikusok összeesküvése, «a méltatlan üldözés, melylyel a tudományos akadémia nem szünt meg tíz éven át eljárni ellenem, midőn meggyőződött, hogy a fényt illető fölfedezéseim felforgatják százados munkáit, és hogy nagyon kevéssé igyekszem keblébe jutni . . . Elhinnék-e, hogy e tudományos testület nyegléinek sikerült egész Európában becsmérelni fölfedezéseimet, fölkelteni ellenem minden tudós társaságot, elzárni előlem minden hirlapot?» ** Természetesen, az úgynevezett üldözött védi magát, azaz támad. Természetesen, mivel ő a

* Chevremont, I. 40. (Marat levelei, 1783.)

** Journal de la République française, 98. sz.

támadó, visszautasítják vagy elnyomják, és miután képzelt ellenségeket gyártott magának, valódi ellenségeket szerez, kivált a politikában, a mikor elvből mindennap a lázadást és gyilkosságot hirdeti. Végre természetes, hogy üldözik, rendőrileg nyomozzák, hogy kénytelen menekülni, rejtekről rejtekre bolyongani, hónapokon át denevér módjára élni, «pinczében, föld alatt, sötét börtönben».* Egy ízben, mondja barátja Panis, «hat hetet töltött fél oldalt ülve», mint az őrült ketreczében, egyes egyedül ábrándjával. Nem csoda, ha ily életmód mellett ábrándja nagyobbá lesz, és ránehezedik, ha állandó lidérczynyomássá változik, ha felfordult szellemében a tárgyak is felfordulnak, ha nappal is csak nagyító tükörben látja az embereket és dolgokat, ha néha, midőn szemei nagyon vörösek és az idült betegség akuttá lesz, orvosa** eret vág rajta, hogy megakadályozza a rohamot és megelőzze a betegség növekedését.

De ez már szokássá vált nála: a hazugságok mostantól fogva úgy tenyésznek agyában, mint szülőföldjökön; behelyezkedett az esztelenségbe és a képtelenséget műveli, még a physikában és mathematikában is. «A legalacsonyabban számítva, úgymond,*** a jövedelem negyedéből befolyó

* Marat és Panis kifejezései. (Chevremont, I. 197., 203. és *La Révolution*, II. 290. 2-ik jegyzet.)

** Michelet: *Histoire de la Révolution*, II. 89. (Bourdier, Marat orvosa beszélte el Serresnek, a physiologistának). Barbaroux: *Mémoires*, 355. (Maratnál tett látogatása után). «Látni kellett, mily könnyűséggel készítette Marat czikkeit. Nem ismerve valamely nyilvánosan szereplő embert, a legelsőtől kérdezősködött felőle, és irt. «Eltiprom a gonosztevőt», mondá.

*** Chevremont, I. 361. (Marat pamphletje Necker ellen, 1790. július.)

hazafias adó 4860 millióra megy, s talán kétszer annyira is menne»; ez összeggel Necker ötszázezer embert állíthat, és Necker erre számít, hogy szolgaságba hajtsa Franciaországot. A Bastille bevétele óta «egyedül a helyhatóság tékozlásai 200 milliónál többre mennek: két milliónál többre becsülik, a mit Bailly dugott zsebre; a mit Mottié (La Fayette) tett zsebre két év óta, az kiszámíthatatlan.»* 1791. november 15-én a kivándoroltak gyülekezete «legalább 120,000 volt nemest és párthíveiket és fegyelmezett katonákat foglal magában, nem számítva a német fejedelmek haderejét, mely hozzájok fog csatlakozni.»** Ennek következtében, mint Bicêtre-i kollégái, szüntelenül a borzalmasban és tisztátlanban kalandozik: megkezdődött a kegyetlen vagy undorító kisértetek felvonulása.*** Szerinte a tudósok, kik nem akarták őt bámulni, hülyék, nyeglék és plagiatorok. Laplace és Monge, ez egyszerű «automatok», nem egyebek, mint számoló gépek; Lavoisier, «vélt apja minden fölfedezésnek, mely zajt üt, nem bir egy saját eszmével sem,» kifosztogatja a többieket a nélkül, hogy megértené, és «úgy változtatja a rendszereket, mint czipőit». Fourcroy, tanítványa és trombitája, még vékonyabb anyagból van. Mindnyájan haszon-

* *L'Ami du Peuple*, 552. sz. (1791. augusztus 31.)

** Ugyanott 626. sz. (1791. deczember 15.) A fegyvert fogott kivándorlók számára nézve v. ö. *La Révolution*, II. 129. Ez időtájt a köztudomású és igazolt szám 4000.

*** Lehetetlen szennyes támadásait idézni. — L. Buchez et Roux, IX. 419. (1791. április 26.) és X. 220. (június 17., 19., 21. sz.) Tényálladéka Lafayette ellen; kimutatása, becstelenítő minősítésekkel, a «gonosztevőkről és gazemberekről», kik választók akarnak lenni, és levelei az akadémikusokról.

talan ficzkók: «Idézhetnék száz hűtlenséget a párisi akadémikus urakról, száz visszaélést a letétekkel»: 12,000 franknyi összeget biztak rájok, hogy a léggolyó kormányozhatóságának módját keressék, «s ők megosztoztak rajta egymás közt, s elköltötték a Râpéeban, az operában és a lányokkal.* A politikában, hol a viták harczok, még rosszabbúl megy: a «Nép barátjának» ellenségei csak gonosztevők lehetnek. Mily bambaság, Lafayette vitézségét és önzetlenségét dicsérni! Amerikába csak szerelmi búbánatból ment, «mert egy Messalina visszautasította»: «úgy őrizett ott egy ágyútelepet, mint a tiszti szolgák őrzik a tiszt podgyászát»: ezek az ő hőstettei; sőt mi több, tolvaj. Bailly is tolvaj, és Malouet «bohócz». Necker «azt a szörnyű tervet gondolta ki, hogy kiéheztesse és megmérgezze a népet, mindörökre a francziák irtózatává s az emberi nem gyalázatává tette magát». Mi más az alkotmányozó gyűlés, mint «aljas, csúszó-mászó, silány és képtelen emberek» halmaza? «Gyalázatos törvényhozók, silány gonosztevők, aranynyal és vérrel eltelt szörnyetegek, ti az uralkodóval vagyonunk, jogaink, szabadságunk és életünk fölött kufárkodtok.» «A második törvényhozó test nem kevésbbé rothadt, mint az első.» A conventben «Roland, a készséges Gilles és hamisító Pasquin, becstelen főnöke az összevásárlók hadának.» «Isnard szemfényvesztő, Buzot Tartufe, Vergniaud papi kém.»** Ha a tébolyodott maga

* Buchez et Roux, X. 407. (1791. szeptember.) — V. ö. ugyanott 473. Marat szerint szükségtelen megmérni a délkör valamely fokát; e mértéket már megadták az egyiptomiak. Az akadémikusok «ezer tallért adattak magoknak a miniszter által a művelet költségeire, a mit testvérileg megosztanak egymás közt.»

** Chevremont, I. 238., 249. — *L'Ami du Peuple*, 419.,

körül mindenütt, a padozaton, a falon, a mennyezeten skorpiókat, pókokat, mérges és undok férgeket lát, nem gondol másra, mint hogy eltiporja azokat, s az elmebetegség végső korszakába lép: a becsvágyó őrültség, az üldözési mánia, az állandó lidércznyomás következtében kitör a gyilkos monománia.

Maratnál már a forradalom első hónapjaiban kitört: mert vele született, előre bele volt oltva: szándékosan, elvszerűleg öltötte magára: az okoskodó őrültség soha sem nyilatkozott ennél világosabb esetben. Egy részt, a physikai szükségből származtatván az ember jogait, azt következtette, «hogy a társadalom köteles azon tagjainak, kiknek semmi tulajdonuk nincs és munkájok alig elegendő szükségeikre, biztos ellátást nyújtani, melyből kellően táplálkozzanak, lakjanak és öltözködjenek, gondozzák magokat betegségökben, öregségökben s fölneveljék gyermekeiket. A kik fölösleggel bővelkednek, kötelesek azok szükségletein segíteni, kiknél a szükséges hiányzik.» Ha nem, «a tisztes polgár, kit a társadalom elhagy nyomorában és kétségbeesésében, visszatér a természeti állapotba és joga van fegyveres kézzel vívni vissza az előnyöket, melyeket talán csak azért idegenített el, hogy még nagyobbakat szerezzen. Minden tekintély, mely ennek ellenáll, zsarnoki, és a biró, ki az ilyent halálra itéli, gyáva gyil-

519., 543., 608., 641. sz. — Más valótlanságok, melyek oly roppant nagyok, hogy csaknem groteszkek. 630. sz. (április 15.) «Simoneau étampesi polgármester, becstelen miniszteri összevásárló.» — 627. sz. (1792. április 12.) Delessart miniszter «pénzért beleegyezik, hogy előre kicsinált rendelettel sujtassa magát.» — 650. sz. (1792. május 20.) «XVI. Lajos csak azért sürgette a háborút, hogy rendíthetetlen alapokra fektesse zsarnokságát.»

kos».* Igy hát igazolva van a számtalan lázadás, melyet az inség gerjeszt, s mivel az inség állandó, a mindennapi lázadás is törvényes. Más részt, elvül állítván fel a népfelséget, levonja belőle «a szent jogot, melynél fogva a megbizók visszahívhatják megbizottjaikat», galléron ragadhatják őket, ha hibáznak, félelem által kötelességökre szoríthatják, kitekerhetik nyakukat, ha valaha kisértetbe jönnének rosszúl szavazni vagy rosszúl igazgatni. Már pedig mindig efféle kisértetben vannak. «Örök igazság, melyről nagyon fontos meggyőzni az embereket, hogy a leghalálosabb ellenség, kitől a nép retteghet, a kormány.» «Minden miniszter gyanús, ki kétszer huszonnégy óráig van helyén, midőn a kormánynak módjában van a haza ellen árránykodni.»** Keljetek fel hát, városi és falusi nyomorultak, munkátlan munkások, utczai csavargók, kik a hidak alatt alusztok, országúti csavargók, hontalan koldusok, rongyos mezítlábasok, kik tarisznyát és botot hordoztok, s jertek torkon ragadni hűtlen megbizottaitokat. Július 14-én, október 5-én és 6-án «a népnek joga volt, nemcsak néhány összeesküvőt végezni ki, hanem valamennyit feláldozni, kardélre hányni a királyi csatlósok egész csapatát, kik összeesküdtek vesztünkre, és a honárulók megszámlálhatatlan tömegét, bárminő volt állásuk és fokozatuk.»*** Ne menjetek soha a nemzetgyülésbe a nélkül,

* Chevremont, I. 106. Az emberi és polgári jogok kinyilatkoztatásának terve. (1789.) — Ugyanott I. 196.

** *L'Ami du Peuple*, 24. és 274. sz. — V. ö. Marat falragaszát 1792. szeptember 18. «A nemzeti conventnek szünet nélkül a nép szeme előtt kell lennie, hogy ez megkövezhesse, ha elfelejti kötelességeit.»

*** Ugyanott 108., 111. sz. (1790. május 20—23.)

«hogy zsebetek tele legyen kövekkel a gonoszok megkövezésére, kik szemtelenül merik hirdetni a monarchiai elveket»; nem ajánlok nektek más óvatosságot, «mint hogy «vigyázz»-t kiáltsatok szomszédjaitoknak».* «Nem a miniszterek visszalépése, hanem fejök kell nekünk, a nemzetgyűlés valamennyi miniszteriális tagjának feje, polgármesteretek, tábornoktok, csaknem az egész táborkar, a helyhatóság nagy részének, a végrehajtó hatalom fő ügynökeinek fejei kellenek nekünk.» Mit érnek a félrendszabályok, mint a De Castries palota kifosztása?** «Legyen bosszútok észszerű. A halál, a halál, ez legyen az árulók büntetése, kik vesztetekre agyarkodnak: ez az egyetlen, mely rémülettel dermeszti meg őket... Utánozzátok hát kérlelhetetlen ellenségeitek példáját, ne járjatok soha fegyver nélkül, és ne hogy elmeneküljenek előletek az igazságszolgáltatás hosszadalmassága által, szúrjátok le rögtön vagy lőjétek főbe őket.» «Huszonöt millió embert hallok egyhangúlag felkiáltani: «Ha a feketék és rákfenés miniszterpártiak elég vakmerőek keresztülvinni a hadsereg szabadságolását és újjászervezését, polgárok, emeljetek nyolczszáz bitófát a Tuilleriák kertjében és akaszszatok oda minden árulót, élükön a gyalázatos Riquettivel, Mirabeau gróffal, ugyanakkor állítsatok a medencze közepén egy nagy máglyát, hogy megsüssétek rajta a minisztereket és czinkosaikat.»*** Ha a «Nép barátja» kétezer elszánt embert csatolhatna szavához, «a haza megmentésére kitépné a pokoli Mottié szivét számos rabszolga csapatainak köze-

* *L'Ami du Peuple*, 258. sz. (1790. október 22.)
** Ugyanott 286. sz. (1790. november 20.)
*** Ugyanott 198. sz. (1790. augusztus 22.)

pette, megégetné palotájában az uralkodót és czinkosait, karóba húzná székeiken a képviselőket és barlangjok felgyújtott romjai alá temetné.»* A határon megdördülő első ágyúszóra «elkerülhetetlen, hogy a nép becsukja minden város kapuit és habozás nélkül lerázzon magáról minden lázadó papot, forradalomellenes köztisztviselőt, minden ismert árványkodót és czinkosaikat.» «A nép előljáróinak bölcsesége azt kivánja, hogy azonnal roppant mennyiségű kést gyártassanak, erős, rövid és kétélű pengéjű, jól kiköszörült kést, hogy e késekkel fegyverezzenek föl minden polgárt, a ki mint a haza barátja ismeretes. És pedig abból áll e rémítő fegyverrel való harcz egész művészete, hogy a bal kart paizsúl használjuk, hónaljig gyapot ujjasba burkolva, mely jól meg van tömve rongyokkal, szőrrel és hajjal, azután az ellenségre rontunk a pallost tartó jobb karral.»** Használjuk minél előbb e késeket; mert mily más mód marad számunkra, hogy véget vethessünk nyomasztó bajainknak? Ismétlem, nincs semmi más mód, mint «a nép által végrehajtandó kivégzések».*** Végre megdőlt a trón; de «remegjetek valami álszánalomnak engedni át magatokat . . . Semmi kegyelem; indítványozom, hogy tizedeljétek meg a helyhatóság, a békebiróság, a megyék és a nemzeti gyűlés forradalomellenes tagjait».† Kezdetben

* *L'Ami du Peuple*, 523. és 524. sz. (1791. júl. 19. és 25.)

** Ugyanott 626. sz. (1791. deczember 15.)

*** Ugyanott 668. sz. (1792. július 8.) — V. ö. 649. sz. (1792. május 6.) Helyesli Dillon tábornok meggyilkolását katonái által, s tanácsolja a csapatoknak, hogy mindenütt így tegyenek.

† Ugyanott 677. (1799. augusztus 10.) — L. a következő számokat is, névszerint az augusztus 19-iki 680. számot, mely az apátsági foglyok lemészárlására izgat, és az augusztus 21-iki számot

csekély számú élet is elég lett volna: «a Bastille bevétele után le kellett volna vágni ötszáz fejet, akkor minden jól lett volna». De gondatlanságból és félénkségből elterjedni engedték a bajt, s mennél jobban elterjed, a metszésnek annál nagyobbnak kell lenni. A sebész biztos szemmértékével Marat megadja méretét; előre megtette számításait. 1792. szeptemberében, a községtanácsban hozzávetőleg 40,000-re becsüli a fejek számát, melyeket le kell ütni.* Hat héttel később a társadalmi fekély csodálatosan megnővén, abban az arányban növekszik a szám is: 270,000 fejet kér,** mindig emberiességből, «a köznyugalom biztosítására», azon föltétellel, hogy őt magát bízzák meg e műtéttel és csupán e műtéttel, mint

«A mi a tiszteket illeti, megérdemlik, hogy fölnégyeltessenek, mint Capet Lajos és a manége-párti czinkosai.

* Buchez et Roux, XXVIII. 105. Saint-Dizier lovagnak, az első felügyelő bizottság tagjának levele (1792. szeptember 10.) Michelet, II. 94. (1790. deczember a fejek száma, melyeket kíván, már 20,000-re megy.)

** Moniteur, 1792. október 26-iki szám. (A convent gyűlése október 24-én.) «N . . . — Tudom, hogy e gyűlés egy tagja hallotta Marattól, hogy a köznyugalom biztosítására még 270,000 fejnek kell lehullnia.» — *Vermont.* «Kijelentem, hogy Marat így nyilatkozott előttem.» — *Marat.* «Nos, igen, igen . . . Ismétlem, ez az én véleményem.» — Egész végig a sebészi műtétek mellett van. (1793. július 12-iki szám, halála előtt való napon.) Az ismert ellenforradalmárokról van szó: «Hogy megakadályozzuk őket új (katonai) testületbe való lépésben, annak idején mint az okosság elkerülhetetlen rendszabályát ajánlottam füleiknek, vagy inkább hüvelyköknek levágását.» — Marat tanítványokat hagy hátra: a cettei néptársaság küldöttei sajnálják, hogy nem követték tanácsát s nem vágtak le 300,000 fejet. (A convent ülése, 1794. április 4. Buchez et Roux, XXXII. 186.)

sommás és ideiglenes bakót. Az utolsó pontot kivéve, a többit mind megadták neki; kár, hogy nem láthatta saját szemeivel programmjának tökéletes teljesülését, a forradalmi törvényszék szállítmányait Párisban, a lyoni és touloni mészárlásokat, a nantesi vízbefulasztásokat. Eleitől fogva és egész végig benn volt a forradalom egyenes kerékvágásában, világosan látván elvakultságánál fogva, mert meg volt benne az őrült logikája, mert magánbetegsége megegyezett a közbetegséggel, mert őrjöngése teljes és korán érett volt a többi tökéletlen és késedelmes őrjöngés közepett; egyedül ő maradt változatlan, furdalások nélkül, az első szökéssel a hegyes ormon telepedve meg, hova vetélytársai nem mernek felhatolni vagy csak tapogatózva hatolnak fel.

II.

Dantonban semmi sincs az őrültből; ellenkezőleg nemcsak neki van a legjózanabb szelleme, hanem politikai képességgel is bir, még pedig kitünő mértékben, oly mértékben, hogy ez oldalról munkatársai vagy ellenfelei közül senki sem közelíti meg, és a forradalmi férfiak közül egyedül Mirabeau ért föl vele vagy múlta fölül. Eredeti, önkéntes szellem, és nem mint kortársainak nagyobb része, okoskodó és firkáló theoretikus,* azaz pedáns rajongó, csinált és könyvek által gyártott teremtmény, malomhúzó ló, mely szemkötővel halad és vég nélkül forog egy zárt

* «Danton soha sem irt le vagy nyomatott ki egy beszédet sem. Azt mondá: *Én nem irok.*» (Garat: *Mémoires*, 31.)

körben. Szabad ítéletét nem békózzák le az elvont előítéletek: nem hoz magával társadalmi szerződést, mint Rousseau, sem társadalmi művészetet, mint Sieyès, kormányelveket vagy combinatiókat;* eltávolította ezeket magától ösztönből, talán megvetésből is: nem volt rájok szüksége, nem tudott volna mit tenni velök. A rendszerek mankók a tehetetlenek számára, és ő erős; a formulák pápaszemek a rövidlátók számára, és ő neki jó szeme van. «Olvasott, keveset elmélkedett, mondja egy tudós és bölcsész tanú;** csaknem semmit sem tudott és nem volt büszke arra, hogy kitaláljon valamit; de *nézett és látott.* Természetes képessége, mely igen nagy volt és nem volt megtöltve semmivel, természeténél fogva bezárult a határozatlan, bonyolult és hamis fogalmak előtt, és természeténél fogva megnyílt minden tapasztalati fogalomnak, melyeknek igazsága nyilvánvaló volt . . .» Következőleg szemmértéke az emberekre és dolgokra nézve, gyors, tiszta, részrehajlatlan és igaz volt, s birt a szilárd és gyakorlati okossággal. Szabatosan maga elé képzelni a különböző pártok és huszonhat millió lélek szétágazó vagy megegyező, felületes vagy mély, tényleges vagy lehetséges akaratát, pontosan megbecsülni a valószínű ellenállások és a rendelkezés alá eshető erők nagyságát, észrevenni és

* Garat: *Mémoires,* 111. «Danton nem tanulmányozta a bölcsészeket, kik körülbelül egy század óta észrevették az emberi természetben a társadalmi mesterség elveit. Nem kereste saját elmélkedéseiben a nagy és egyszerű combinatiókat, melyeket egy nagy birodalom megkiván . . . Meg volt benne a nagy iránti ösztön, mely a lángészt hozza létre, és az a hallgatag körültekintés, mely az észt szüli.»

** Ugyanott 311., 312.

megragadni a döntő pillanatot, mely egyetlen, összeállítni a végrehajtás eszközeit, megtalálni a cselekvés embereit, mérlegelni az eredményt, előre látni a közeli és távoli ellenhatásokat, nem bánni meg és nem makacskodni, elfogadni a bűnöket politikai hatásosságuk arányában, szünetelni a nagyon erős akadályok előtt, megállni vagy mellékútra lépni még a hangoztatott elvek megvetésével is, a dolgokat és embereket csak úgy tekinteni, mint a gépész, ki az erőket kiszámítja és a gépezetet összeállítja,* ezek voltak a tehetségek, melyekről bizonyságot tett augusztus 10-én, szeptember 2-án, a tényleges diktatura alatt, melyet augusztus 10-ike és szeptember 21-ike közt magának tulajdonított, azután a conventben, az első közjóléti bizottságban,** május 31-én és június 2-án: itt lehetett őt munkában látni. Egész végig, pártfeleinek daczára, igyekezett csökkenteni, vagy legalább nem gyarapítani az ellenállásokat, melyeket a kormánynak le kellett győznie. Csaknem egész végig, ellenfeleinek daczára, igyekezett gyarapítni vagy legalább le nem rombolni az erőt,

* Az államfő úgy tekintheti magát, mint a betegek és őrültek kórházának igazgatója; kétségkívül kórházának igazgatásában tanácsot kell kérnie a moralistától és physiologtól; de mielőtt alkalmazná rendeleteiket, jusson eszébe, hogy kórházának minden lakója, oda értve az őröket és önmagát is, többé-kevésbbé beteg, kóros és őrült.

* De Sybel: *Histoire de l'Europe pendant la Révolution française*, Dosquet fordítása, II. 303. «Már most kijelenthetjük, hogy Dantonnak és az első közjóléti bizottságnak e rendszabályai, a szövetségesek közt dúló viszályokkal együtt, voltak az eszközök, melyek a köztársaságnak erőt adtak, hogy ellenállhasson Európának. Ellenben látni fogjuk, hogy a hegypárttól származó minden rendszabály inkább lebékózta, mintsem siettette a fegyverkezést.

melyet a kormány netalán igénybe vesz. A clubok lármája közepett, melyek a poroszok kiirtását, a porosz király elfogását, valamennyi trón megdöntését és XVI. Lajos meggyilkolását követelték, kialkudta a braunschweigi herczegnek csaknem békés visszavonulását,* iparkodott Poroszországot elszakítni a szövetségtől,** a propaganda-háborút érdekháborúvá akarta változtatni, elrendeltette a conventtel,*** hogy «Francziaország semmiképen sem avatkozik más államok kormányzásába», megszerezte Svédország szövetségét, előre lerakta a bázeli szerződés alapjait, arra gondolt, hogy megmentse a királyt.† A girondisták bizal-

* De Sybel: *Histoire de l'Europe pendant la Révolution française*, I. 558., 582., 585. (A közvetítők Dumouriez és Westermann voltak.)

** Ugyanott II. 290., 291., 293., II. 28.

*** Buchez et Roux, XXV. 445. (1793. április 13-iki ülés.)

† Théodore de Lameth gróf elbeszélése. Ez a legifjabb volt a négy Lameth testvér közt, ezredes és a törvényhozó gyűlésen követ. Ez időben jól ismerte Dantont; a szeptemberi mészárlások után Svájczba menekült és a kivándorlottak lajstromába került. Körülbelül egy hónappal a király halála előtt, végső erőfeszítést akart tenni és Párisba ment. «Egyenesen Dantonhoz mentem, és nem nevezve meg magamat, sürgettem, hogy rögtön vezessenek eléje. Végre bebocsátottak, és Dantont fürdőben találtam. — Ön itt! kiáltott; tudja-e hogy egy szavammal a guillotinera juttathatom? — Danton, mondám neki, ön nagy bűnös, de vannak becstelenségek, melyekre nem képes, például az, hogy engem följelentsen. — A király megmentésére jött? — Igen. — Erre igen barátságosan és igen bizalmasan beszélgettek. — Kész vagyok, mondá Danton, megkisérteni a király megmentését, de egy millióra van szükségem, hogy megnyerjem a szükséges szavazatokat, még pedig mától fogva egy hét alatt. De tudtára adom, hogy ha nem biztosíthatom a király életét, halálára fogok szavazni. Meg akarom ugyan menteni a fejét, de nem az enyémet elveszteni. — Lameth

matlanságai és támadásai közepett, kik meg akarják becstelenítni és elveszteni, megátalkodottan kezét nyújtja felé jök, csak azért izen nekik háborút, mert megtagadják tőle a békét,* és erőlködik megóvni őket, midőn a földön hevernek. A sok fecsegő és firkász közt, kiknek logikája csak szavakból áll vagy dühök vak, kik frázisok sipládái vagy gyilkoló gépek, értelme mindig tág és hajlékony marad, s egyenesen a tettekre irányúl, nem hogy elidomtalanítsa és elcsavarja, hanem hogy alájok vesse magát, hozzájok idomuljon és megértse. Ily minőségű szellemmel messzire lehet jutni, akármely úton: csak az út legyen jól megválasztva. A régi uralom alatt, hasonló esetben, Mandrin is kiváló ember volt;** csakhogy útjául az országutat választotta.

A demagog és a haramia közt benső hasonlat van: mind a kettő bandavezér, és mindegyiknek alkalomra van szüksége, hogy megalakítsa bandáját: Dantonnak, hogy a magáét megalakítsa, a forradalomra volt szüksége. «Születés, pártfogás», vagyon nélkül, a helyeket elfoglalva és «a párisi ügyvédkedést hozzáférhetetlennek» találván, «erőlködések» után ügyvéddé lévén, sokáig lézengett és várakozott a kövezeten vagy a kávéházakban, mint ma-

pénzt kezdett keresni, találkozott a spanyol követtel, izent Pittnek, ki megtagadta. Danton, mint előre megmondta, halálra szavazott; azután megkönnyítette vagy eltűrte Lameth visszatérését Svájczba. (Ez elbeszélést M.-től nyertem, ki Théodore de Lameth gróf szájából hallotta.)

* Garat: *Mémoires*, 317. «Húszszor ajánlottam föl nekik a békét, mondá nekem egy ízben; nem akarták; vonakodtak hinni nekem, hogy megtartsák a jogot elvesztésemre.»

** V. ö. *L'Ancien régime*, 501.

napság a hozzá hasonlók a korcsmákban. A «café de l'École»-ban a gazda, «rövid kerek parókás, szürke kabátos jámbor ember, karján asztalkendővel», mosolyogva járkált az asztalok körül s leánya a pénztárnál székelt.* Danton beszélgetett vele és nőül kérte; hogy elnyerhesse, rendezkednie kellett, ügyvédi állást vennie a királyi tanácsnál, kis szülővárosában jótállókat és kölcsönzőket találnia.** Midőn megházasodott, a szomorú «Passage du Commerce»-ben lakott, «több adóssággal, mint pörrel terhelve,» ülő életmódra szorítva, hol a kitartás, a szabatosság, a mérsékelt hang, az illendő styl és a kifogástalan viselet szigorúan megkivántatott, szük háztartásra szorítva, melyben alig lehetett volna kijönni az egy louis segítség nélkül, melyet a kávés após adott hetenkint,*** fellázadtak nagy hajlamai, szükségletei, melyek felváltva a hév és közönyösség közt váltakoztak, vágyai, melyek élvezetre és uralkodásra törtek, nyers és erőszakos ösztönei, melyek nyilvánulásra, kezdeményezésre, cselekvésre vágytak: ő alkalmatlan polgári pályáink békés gyakorlatára; a mi neki megfelel, az nem a fennálló régi társadalom szabályos fegyelme, hanem a felbomló vagy alakuló társadalom zajongó durvasága. Vérmérsékleténél és jelleménél fogva *barbár*, még pedig oly barbár, ki arra született, hogy parancsoljon a hozzá

* *Danton*, dr. Robinettől, több helyen. (Béonnak, Danton iskolatársának jegyzetei. — Saint-Albin töredéke.) *La Révolution*, II. 35. jegyzet.

** Émile Bos: *Les Avocats au conseil du roi*, 515., 520. (Danton házassági szerződése és vagyonának tárgyalása. 1787-től 1791-ig csak három ügyben vett részt.)

*** Madame Roland: *Mémoires.* (Dantonné elbeszélése Rolandné előtt.)

MAGYAR
TUDOMÁNYOS
AKADÉMIA
KÖNYVTÁRA

hasonlóknak, mint a hatodik század nagy hűbéresei vagy a tizedik század bárói. «Tatárfejű» óriás alak, himlőtől végigszántott arcz, tragikus és rettentő rút, a morgó «bulldog» görcsös arczkifejezése,* apró szemek, melyek a mozgó, fenyegető homlok roppant ránczai alá mélyednek, harczias mozdulatok, a vér, harag és erély túlbősége és forrongása, kiáradása oly erőnek, mely határtalannak látszik, mint a természet ereje, zabolátlan szavalás, hasonló a bika bömböléséhez, melynek hangjai zárt ablakon keresztül ötven lépésnyire elhallatszanak az útczán, mértéktelen képek, őszinte emphasis, a méltatlankodás, bosszú, hazafiság reszketései és sikoltásai, melyek a legbékésebb lélekben képesek felkölteni a vad ösztönöket** és a legfásultabb lélekben a nemes ösztönöket, káromkodások és vaskos kifejezések,*** nem egyhangú és csinált cynismus, mint Héberté, hanem felszökő, önkéntes és élő forrásból fakadó, roppant és Rabelaisra méltó nyerseségek, joviális érzékiség és pajzán kedélyesség, szívélyes és bizalmas modor, nyilt és pajtáskodó hang, szóval oly benső és külső, mely legalkalmasabb meghódítni a gall és párisi népség bizalmát és rokonszenvét, minden közreműködött arra, hogy megteremtse népszerűségét s őt «a sans-culotteság nagy urává» tegye.† A ki ily képességekkel bir a

* Garat és Roederer kifejezései. — Laréveillère-Lepeaux «cyclops»-nak nevezi.

** Fauchet kifejezése: «az ékesszólás Plutója».

*** Riouffe: *Mémoires sur les prisons.* A börtönben «minden mondása össze volt keverve káromkodásokkal és szennyes kifejezésekkel».

† Fabre d'Églantine és Garat kifejezése. — Beugnot, nagyon jó megfigyelő, jól látta Dantont. (*Mémoires,* I. 249—252.) — Dufort

szereplésre, kisértetbe is jöhet szerepet játszani, mihelyt megnyílik a szinpad, akármilyen ez a szinpad, habár csempészett vagy iszapos is, akárkik a szinészek, habár gazemberek, zsiványok, bukott leányok is, akármilyen a szerep, habár nemtelen, gyilkos és végül halálos is arra, a ki elvállalja. Hogy ellenálljon a kisértésnek, szüksége volna amaz undorodásokra, melyeket a finom vagy mély műveltség fejleszt ki az érzékekben és a lélekben: és ez Dantonnál hiányzik. Sem testileg, sem erkölcsileg nem érez undort: képes megcsókolni Marat-t,* barátkozni a részegekkel, szerencsét kivánni a septembrizálóknak, kocsis nyelven felelni az útczai nőszemélyek szidalmaira, pajtáskodni a gazemberekkel, tolvajokkal, fegyenczekkel, Carrával, Westermannal, Hugueninnel, Rossignollal, nyilvánvaló gonosztevőkkel, kiket a megyékbe küld szeptember 2-ika

de Cheverny (kézirati naplójában, melyet Robert de Crèvecoeur adott ki) említi, hogy Baboeuf kivégzése után 1797-ben, Vendôme és Blois közt egy kocsmában alkalma volt Samson hóhér és egy hadi biztos beszélgetését hallani. Samson elbeszélte Danton és Fabre d'Églantine utolsó pillanatait. Útközben Danton kérdé, szabad-e énekelni? — «Nincs megtiltva», mondá Samson. — «Jól van, igyekezzék eszében tartani e dalt, melyet most készítettem.» — És egy divatos dallamra ezt éneklé:

Nous sommes menés au trépas
Par quantité des scélérats,
C' est ce qui nous désole.
Mais bientôt le moment viendra,
Où chacun d'eux y passera,
C' est ce qui nous console.

* Buchez et Roux, XXI. 108. (Pétion [kinyomtatott] beszéde): «Marat megölelte Dantont és Danton megölelte őt. . . Bizonyítom, hogy e tények előttem történtek.»

után. «Eh! azt hiszitek, kisasszonyokat fogunk küldeni?»* Sáros emberekre van szüksége, hogy a sárban dolgozzanak; nem kell befogni orrunkat, ha bérökért jönnek; meg kell őket jól fizetni, egy-egy bátorító szót mondani, szabad mozgást engedni nekik. Danton a tűz szerepét viszi és a bűntettekhez csatlakozik; nincsenek lelkiismereti aggályai; megengedi, hogy kaparjanak és vegyenek. Maga is vett, hogy adjon és megtartson, hogy fentartsa szerepét és élvezze, megtévén azt is, hogy az udvar ellen költötte el az udvar pénzét, valószinűleg benső, pajkos nevetéssel, azzal a nevetéssel, melyet a zubbonyos parasztnál sejtünk, midőn rászedi kabátos földesurát, azzal a nevetéssel, melyet a régi történetirók rajzolnak a franknál, midőn zsebre tette a rómaiak aranyát, hogy jobban vihesse a háborút Róma ellen. A plebejus vadfán nem fogan meg az oltóág; modern kertünkben ugyanaz marad, a mi őserdejében volt; érintetlen nedve megtartotta eredeti érdességét és nem termi meg polgárosultságunk jó gyümölcseit, az erkölcsi érzéket, a becsületet és a lelkiismeretet. Danton nem tiszteli sem önmagát, sem másokat; a szabatos és finom határvonalak, melyek körülirják az emberi személyt, előtte a legisták megegyezésének, a salonok illemszabályának látszanak: mint egy Clovis tapos reájok, és mint egy

* Buchez et Roux, XXI. 126. (*A Maximilien Robespierre et à ses royalistes*, Louvet röpirata.) — Beugnot: *Mémoires*, I. 250. «Midőn Párisba érkeztem, mint megyém követe (a törvényhozó gyülésben), Danton fölkeresett és pártjába akart sorozni. Háromszor ebédeltem nála a cour du Commerce-ben s szándékaitól és erélyétől mindig elrémülve távoztam tőle. Csak ennyit mondott rólam Courtoisnak, barátjának és kollégámnak: «A te nagy Beugnot-d nem egyéb imádkozó banyánál; semmit sem lehet belőle csinálni.»

Clovis, egyenlő tehetségekkel, hasonló eszközökkel, de rosszabb bandával rohan át az ingadozó társadalmon, hogy ledöntse és saját hasznára építse fel újra.

Kezdettől fogva megértette a forradalom sajátos jellemét és rendes eljárását, azaz a nyers néperő felhasználását. Már 1788-ban szerepelt a zendülésekben. Kezdettől fogva tudta a forradalom vég célját és vég eredményét, azaz az erőszakos kisebbség diktaturáját: az 1789-iki július 14-ike után másnap egy kis független köztársaságot alapított negyedében,* mely támadó és uralkodó volt, központja a pártnak, menedékhelye az elzüllötteknek, találkozó helye az őrjöngőknek, pandemoniumja minden izzó agynak és rendelkezés alatti gazembernek, a vizionariusoknak és öklözőknek, a hirlapok és útczák szónokainak, a szobai vagy köztéri gyilkosoknak, Desmoulins Camillenak, Fréronnak, Hébertnek, Chaumettenek, Clootznak, Théroignenak, Maratnak, és e több mint jakobinus államban, mely előzetes mintája volt a később felállítandónak, úgy uralkodik, mint később fog uralkodni, örökös elnöke a kerületnek, csapatvezér, club-szónok és csínyek tervelője. Itt a bitorlás van napirenden: nem ismernek el semmi törvényes tekintélyt; daczolnak a királylyal, a miniszterekkel, a birákkal, a nemzetgyűléssel, a helyhatósággal, a polgármesterrel, a nemzetőrség parancsnokával. Természetöknél és elveiknél fogva a törvények fölé helyezik

* A Cordelierek kerülete. — (Buchez et Roux, IV. 27.) A Cordeliers-kerületi gyűlés tanácskozása, 1791. deczember 11-én, Danton örökös elnökségének igazolására. Mindig egyhangúlag választják újra: ez az első jele befolyásának. Néha azonban, a diktatura látszatának kikerülése végett, első irnokát, Parét választatja meg, kit később miniszterré tesz.

magokat: a kerület oltalma alá veszi Marat-t, két őrt állít ajtaja elé, hogy megvédje az üldözésektől és fegyveres ellenállást szegez a fegyveres erő ellen, mely végre akarja hajtani az elfogási parancsot.* Sőt a mi több, Párisnak, «a nemzet első őrének» nevében kormányozni akarják Franciaországot: Danton kijelenti a nemzetgyűlés előtt hogy a párisi polgárok természetes képviselői a nyolczvanhárom megyének, és megbizásukból egy hozott határozat visszavonását követeli.** Itt van ebben az egész jakobinus eszme; magasabb szemmértékével Danton egészen mélyébe hatolt és megfelelő szavakkal nyilatkoztatta ki; most, hogy nagyban alkalmazza,*** csak arra van szüksége, hogy a kis szinpadról a nagyra menjen át, a Cordelierektől a községtanácsba, a minisztériumba, a közjóléti bizottságba, és mind e szinpadokon ugyanazt a szerepet játszsza, ugyanazon czéllal és ugyanazon eredményekkel. A hódítás által felállított és félelem által fentartott zsarnokság, a jakobinus és párisi csőcselék zsarnoksága: ez a czélja és ezek eszközei; ő az, a ki a czélhoz idomítva az eszközöket és az eszközökhöz idomítva a czélt, a nagy napokban a fő szerepet viszi és létrehozza a forradalom döntő rendszabályait, augusztus 10-ikét,† szeptember 2-ikát, május

* Buchez et Roux, IV. 295., 298., 401. V. 140.

** Ugyanott VIII. 28. (1790. október 10.)

*** Ugyanott IX. 408.; X. 144., 234., 297., 417. — Lafayette: *Mémoires*, I. 359., 366. Rögtön Mirabeau halála után (1791. április) nyilvánul Danton terve s kezdeménye ekkor a legnagyobb fontosságú.

† *La Révolution*, II. 238. (jegyzet) és 283. — Garat, 309. «Június 20-ika után mindenki apró izgágákat művelt a kastélyban, melynek hatalma szemmel láthatólag növekedett: Danton auguszt-

31-ikét, június 2-ikát,* a rendeletet, mely minden nagy városban a fizetett sans-culotteok hadseregét állítja fel, «hogy dárdáik hegyén tartsák az aristokratákat», a rendeletet, mely minden községben, hol a gabona drága, megadóztatja a gazdagokat, azért, hogy a kenyér árát a szegények fizethessék,** a rendeletet, mely ülésenkint negyven sout itél a munkásoknak, hogy részt vegyenek a sectiók gyűléseiben,*** a forradalmi törvényszék felállítását,† az indítványt, hogy «a közjóléti bizottság ideiglenes kormánynyá tétessék», a rémuralom kikiáltását, a jakobinus buzgalomnak eredményes munkákra való alkalmazását. Ő küldte vissza megyéikbe az elsődgyűlések 7000 megbizottját, hogy ott az egyetemes újonczozás és felfegyverzés ügynökei legyenek;†† ő mondta a lángoló szavakat, melyek

tus 10-ét rendezte és a kastélyt a villám sujtotta.» Robinet: *Le Procés des Dantonistes*, 224., 229. (*Journal de la Société des Amis de la Constitution*, 214. sz. 1792. június 5.) «Danton indítványozza Valerius Publicola törvényének átvételét, mely Rómában a Tarquiniusok kiűzése után minden polgárnak megengedte, hogy megölje azt, ki az állam törvényével ellenkező véleményt nyilvánított, köteles lévén utólag bebizonyítni a bűnt» — Ugyanott 230., 231. sz. 1792. július 13. Danton felhivja a federáltakat, «esküdjenek meg, hogy csak akkor hagyják el a fővárost, ha a szabadság meg lesz állapítva, és a megyék kivánsága teljesült a végrehajtó hatalom sorsára nézve.» Ime augusztus 10-ikének és szeptember 2-ikának elve és eszközei.

* Garat, 314. «Egy pillanatra megjelent a közjóléti bizottságban; május 31-ike és június 2-ika kitörtek; ő volt e két nap szerzője.»

** 1793. április 6—7-iki rendelet.

*** 1793. szeptember 5-iki rendelet.

† 1793. márczius 10-iki rendelet.

†† 1793. augusztus 1-én és 12-én.

az egész ifjúságot a határra zúdították, ő tette a józan indítványokat, melyek a tömeges katonaállítást a tizennyolczadik évtől a huszonötödik évig terjedő korosztályra szorítják s véget vetnek a botrányos carmagnoleoknak, melyeket a csőcselék magában a convent termében dalolt és tánczolt.* A gép felállítására kiegyengette a talajt, megolvasztotta az érczet, elkészítette a nagy ágyúkat, kicsiszolta a domborodásokat, kimérte a központi mozgató erőt, rendbeszedte a másodrendű kerekeket, megadta az első lökést s a végső megrázkódást, elkészítette a pánczélt, mely megvédi a művet az idegenek és a kívülről jövő lökések ellen. A gép tőle van: miután elkészítette, miért nem vállalta magára kezelését?

Mert képes volt ugyan összeállítni, de nem képes kezelni. A válság napjaiban adhat vállával egy-egy lökést, magával ragadhatja a gyűlés vagy a tömeg akaratát, vezethet néhány hétig valamely végrehajtó bizottságot. De a szabályos, kitartó munka ellenére van; nem született irásra,** az igazgatási hivatal firkáira és gépies-

* *La Révolution*, III. k. 1. fej. — Buchez et Roux, XXV., 285. (1793. november 26-iki ülés.) — *Moniteur*, XIX. 716. Danton (1794. márczius 16.) elrendelteti, «hogy a sorompónál nem hallgatnak meg többé mást, mint az észt prózában.»

** Nemzeti levéltár, a közbiztossági bizottság iratai, 134. sz. — Delacroix levele Dantonhoz, Lille, 1793. márczius 25 Belgium helyzetéről és Dumouriez visszavonulásáról. «. . . Olyan hosszúra nyúlt már, hogy attól félek, nem fogsz végig olvasni. Felejtsd el kedvemért rendes lustaságodat.» — Chabot levele Dantonhoz, II. frimaire 12. «Ismerem lángeszedet, szeretett kollégám, következőleg természetes restségedet. Félnem kellene, hogy nem fogsz végig olvasni, ha hosszasan irnék. De mégis számolok barátságodra, hogy részemre kivételt reméljek.»

ségére. Soha sem lesz belőle rendőr vagy hivatalnok, mint Robespierre vagy Billaud, nem fogja aprólékosan átolvasni a mindennapi jelentéseket, jegyezni a halotti lajstromokat, nem lesz az abstractiók tanára, nem fog hidegen hazudni, szorgalmasan és meggyőződésből kutatni, s mindenek fölött soha sem lesz módszeres hóhér. Egyrészt nincs szemén az elmélet szürke fátyola: az embereket nem a társadalmi szerződésen keresztül látja, mint számtani egységek összegét,* hanem úgy, a mint valóban vannak, a mint élnek, szenvednek, vérzenek, kivált azokat, kiket ismer, mindegyiket a maga arczulatával és mozdulatával. Ily látványra megrendül a szív, a hol van; és neki van szíve; tág és élő érzékenysége van, a húsból és vérből álló ember érzékenysége, kiben megvan minden eredeti ösztön, a jók a rosszak mellett, melyeket a műveltség nem szárított ki s nem keményített meg, ki megengedhette a szeptemberi mészárlásokat, de arra nem adja magát, hogy minden nap, saját kezével, vaktában gyakorolja a rendszeres és határtalan gyilkolást. Már szeptemberben «ordításaival fedezve szánalmát»,** több kitűnő ember életét ragadta ki a gyilkosok kezéből. Midőn a bárd közelget a girondistákhoz, «beteg lesz fájdalmában» és kétségbeesésében. «Nem menthetem meg őket, kiáltott, és vastag könycseppek futottak végig arczán.» Másrészt, nincs szemén a tehetetlenség és előre nem látás sürű köteléke. Kiismerte a rendszer benső hi-

* A mathematikus Lagrangetól, ki a császárság alatt senator volt, kérdezték, hogyan szavazhatta meg a rémítő évi újonczozásokat. Igy felelt: «Ez nem változtatta meg észrevehetőleg a halálozási táblázatokat.»

** Garat, 310., 305., 313. — «Barátjai bizonyos vallásos tisztelettel viseltettek iránta.»

báját, a forradalom elkerülhetetlen és közeli öngyilkosságát. «A girondisták kényszerítettek, hogy a sans-culotteság karjaiba vessük magunkat, mely elnyelte őket, mely el fog nyelni mindnyájunkat, mely el fogja nyelni önmagát.»* «Engedjétek csak működni Robespierret és Saint-Justöt; nemsokára nem fog más maradni Francziaországban, mint egy Thébais, húsz politikai trappistával.»** Vége felé még világosabban lát: «Ily napon állítottam fel a forradalmi törvényszéket: bocsánatot kérek érte Istentől és az emberektől. A forradalmakban a hatalom a leggonoszabbaknál marad. Többet ér szegény halásznak lenni, mint az embereket kormányozni.»*** De ő kormányozni akarta, összeállította az új kormányzási gépet, és nem hallva kiabálását, gépe tovább dolgozik, megfelelőleg szerkezetének és a lökésnek, melyet ő adott neki. Itt áll előtte a baljóslatú gép, roppant kerekével, mely az egész Francziaországra nehezül, vaskerekeivel, melyeknek fogai összenyomják minden életnek minden részét, aczél bárdjával, mely szünet nélkül lecsap és újra lecsap; egyre gyorsuló működése minden nap nagyobb szállítmányt kiván az emberi életekből, és szállítóinak épen oly érzéketleneknek, épen oly butáknak kell lenni, mint ő maga. Danton nem tud, nem akar ilyen lenni. Félrevonul, szórakozik, élvez, felejt;†

* Garat, 317. — Thibeaudeau: *Mémoires*, I. 59.

** Quinet: *La Révolution*, II. 304. (Baudot kiadatlan emlékiratai után.) Danton több barátjának e szavai magára Dantonra vallanak; mindenesetre igen szabatosan fejezik ki gondolatát.

*** Riouffe, 67.

† Miot de Mélito: *Mémoires*, I 40., 42. — Michelet: *Histoire de la Révolution française*, VI. 134.; V. 178., 184. (Danton második házasságáról, 1793. júniusban, egy tizenhat éves leánnyal

fölteszi, hogy az uralkodó fejvágók talán elfeledik őt; bizonyára nem fogják megtámadni. «Nem mernék . . .» «Nem nyúlnak hozzám: én vagyok a frigy szekrénye.» A legrosszabb esetben inkább «őt nyakazzák le, mint hogy ő nyakazzon». Ezt mondván vagy gondolván, megérett a vérpadra.

III.

Még azon erős elhatározás mellett is, hogy fő fejvágó maradjon, nem volna tökéletes képviselője a forradalomnak. Haramiaság ez ugyan, de bölcsészi; a lopás és gyilkosság benfoglaltatik dogmáiban, de úgy, mint a kés tokjában; a ragyogó és csiszolt tokot kell a közönség előtt mutogatni, nem a metsző és véres kést. Danton, mint Marat, nagyon nyiltan mutatja a kést. Elég Marat-t látni, piszkosan és meztelen mellel, sápadt béka-arczával, kerek, csillámló, merev szemeivel, folytonos paroxysmusának egyhangú dühével, hogy a józan ész fellázadjon: nem fogadunk el vezérül gyilkos őrjöngőt. Elég Dantont látni, napszámoshoz illő durva szavaival és vészharanghoz hasonló hangjával, cyclopsi arczával és emberirtó mozdulataival, hogy az emberiség megriadjon: nem bizzuk magunkat vonakodás nélkül politikai mészárosra. A forradalomnak más tolmácsra van szüksége, a ki, mint ő maga, tetszetős külsővel ékeskedik,*

és arcisi utazásáról, 1794. márcziusban. — Riouffe, 68. «A börtönben szünet nélkül a fákról, a mezőről, a természetről beszélt.»

* A rendőri jelentésekben nyomon követhetjük a hatást, melyet magatartása a nagy közönségre tett, névszerint 1793. végén és 1794. elején. (Nemzeti levéltár, F.[7], 3116[7].) (Charmont jelentése, II. nivôse 6.) «Robespierre kiválóan emelkedik a közönség szemében, különösen conventi beszéde óta, melyben azt mondta, hogy társainak mind szövetkezniök kell a köztök levő szörnyetegek

és ilyen Robespierre, kifogástalan viseletével, jól beporzott hajával, jól kikefélt kabátjával,* feddhetetlen erkölcseivel, dogmatikus hangjával, tanult és szintelen styljével. Egy szellem sem volt, középszerűségénél és elégtelenségénél fogva oly megfelelő a kor szellemének; az államférfi visszája gyanánt az üres térben tanyázik, az abstractiók között, mindig az elveken lovagolva, honnan képtelen leszállni és a gyakorlatba lépni. «Ez a ficzkó, mondá Danton, még egy tojást sem képes megfőzni.» «Szónoklatának határozatlan általánosságai, irja egy másik kortársa,** rendesen

összetiprása végett és mindnyájokat esengve kéri, hogy értelmökkel és tehetségökkel támogassák az új forradalmi kormányt . . . Mondhatom, hogy mindenütt csodálattal hallottam kiejteni nevét. Utoljára óhajtandónak mondták, hogy a convent minden tagja elfogadja a Robespierretől ajánlott rendszabályokat.» — (Rollin jelentése, nivôse 8.) «Robespierre polgárt mindenütt dicsőítik, a csoportok közt, a kávéházakban. A Manouri kávéházban azt bizonyolták, hogy a kormányt illető nézetei az egyedüliek, melyek a mágneshez hasonlóan minden polgárt a forradalomhoz vonhatnak. Nem így van Billaud-Varennes polgárral. — (Pourvoyeur jelentése, nivôse 9.) «Néhány külön csoportban és társaságban azt a hírt terjesztették, hogy Robespierret diktátornak akarják kinevezni . . . A nép igazságot szolgáltat szigorú erényeinek; megjegyzi, hogy soha sem változtatta véleményét a forradalom óta.»

* *Souvenirs d'un déporté.* (P. Villiers, 1790-ben hét hónapon át Robespierre ingyentitkárja.) «Keresett csinosságú.» — Buchez et Roux, XXXIV. 94. (Robespierre arczképe, melyet a hirlapok kiadtak halála után.) «Ruhája választékosan csinos volt és haját mindig jól gondozta.»

** D'Héricault: *La Révolution du 9. Thermidor.* (Daunou szavai.) — Meillan: *Mémoires,* 4. lap. «Ékesszólása nem volt más, mint szavalatok szövevénye, rend, módszer, s kivált befejezés nélkül. Kénytelenek voltunk, valahányszor beszélt, megkérdezni tőle, hová akar jutni? Soha sem volt ajánlani való orvosszere; másokra, kivált Dantonra hagyta a segédeszközök keresését.»

nem lyukadtak ki semmi rendszabályban, semmi törvényjavaslatban. Megtámadott mindent, nem javasolt semmit és politikájának titka szerencsésen megegyezett szellemének tehetetlenségével és törvényhozói fogalmainak semmiségével.» Ha lebonyolította forradalmi scholastikájának fonalát, véget ért tudománya. A pénzügyi és katonai dolgokban semmit sem tud és nem koczkáztatja magát, kivéve, hogy befeketíti és rágalmazza Carnot-t és Cambont, kik tudnak valamit és koczkáztatják magokat.* A külpolitika dolgában Európa állapotáról tartott beszéde az iskolás deák kibővítése: midőn kifejti az angol miniszterium terveit, egy szökéssel eléri a chimerikus együgyűség tetőpontját:** vegyük el az irói frázisokat, s többé nem kormányfő az, a ki beszél, hanem a jakobinusok portása. A korabeli és élő Francziaországról minden helyes és szabatos eszméje hiányzik: emberek helyett huszonhat millió egyszerű automatot lát, kiket elég lesz jól berámázni, hogy együttesen és surlódás nélkül működjenek; a valóságban természetöknél fogva jók*** s a kis szükséges megtisztítás

* Buchez et Roux, XXXIII. 437., 440., 441. (Robespierre beszéde, II. thermidor 8.)

** Ugyanott XXX. 225., 226., 227., 228. (1794. nov. 17-iki beszéd, és XXXI. 255. 1794-iki január 28-iki beszéd.) «A londoni kormány politikája sokban hozzájárult, hogy az első lökést adja forradalmunknak . . . A politikai viharok közepett oda akarta juttatni a kimerült és feldarabolt Francziaországot, hogy dynastiát változtasson *és York herczeget ültesse XVI. Lajos trónjára* . . . Pitt hülye, bármit mondjon róla híre, mely nagyon fel volt fújva . . . Azon ember, ki visszaélve a befolyással, melyet *a véletlen által az oceánba dobott szigeten szerzett,* küzdeni akar a franczia nép ellen, csak az őrültek házában gondolhatott ki ily képtelen tervet.» V. ö. ugyanott XXX. 465.

*** Ugyanott XXVI. 333., 441. (Beszéd az alkotmányról,

után mind jókká lesznek: azért is együttes akaratuk «az ész és a közérdek hangja». Ez az oka, hogy mihelyt egyesülve vannak, bölcsek. «Ugy kellene, ha lehetséges volna, hogy a nép megbizottainak gyülekezete az egész nép jelenlétében tanácskozzék»; legalább a törvényhozó testületnek «egy tágas és méltóságos épületben kellene székelnie, mely nyitva áll tizenkétezer nézőnek.» Jegyezzük meg, hogy négy év óta, az alkotmányos gyülésben, a törvényhozó testületben, a conventben, a városházán, a jakobinusoknál, mindenütt, a hol Robespierre megfordult, a karzatok soha sem szüntek meg lármázni; ily kézzel fogható és jelen való tapasztalás hatása alatt minden szellem megnyílnék; az övé zárva marad, az előitélet vagy érdek által; még a physikai igazság sem fér hozzá, mert vagy képtelen megérteni, vagy szüksége van kizárására. Tompa eszű tehát vagy nyegle, és tényleg mind a kettő; mert mind a kettő egybe olvad, hogy létre hozza a pedánst, vagyis az üres és felfuvalkodott szellemet, mely tele lévén szavakkal, azt hiszi, eszmékkel van tele, élvezi frázisait és elámítja önmagát, hogy másokon uralkodjék.

Ez a neve, jelleme, szerepe: a forradalomban, mely mesterkélt és szavaló tragédia, ez a szerep az első. A pedáns elől az őrült és a barbár lassankint a háttérbe vonulnak; végül eltűnik Marat és Danton, és

1793. május 10.) XXXI. 275.: «Hogy jó legyen, a népnek csak arra van szüksége, hogy önmagát föléje helyezze annak, a mi nem ő; hogy jó legyen, a hatóságnak föl kell magát áldoznia a népért . . .» «Vegyétek először e kétségbevonhatatlan maximát, hogy a nép jó és hogy megbizottai megvesztegethetők . . .» XXX. 464. (1793. deczember 25-iki beszéd.) «Az erény a boldogtalannak osztályrésze és a nép öröksége.»

Robespierre egyedül maradva a színen, magára von minden tekintetet.* Ha meg akarjuk érteni, helyén és környezetében kell szemlélnünk. Egy vége felé járó értelmi tenyészet utolsó stadiumában, a tizennyolczadik század végső ágán ő a klasszikus szellem legfőbb torzszülötte és száraz gyümölcse.** A kimerített bölcsészetből nem tartott meg egyebet, mint a holt maradékot, a betanult formulákat, Rousseau, Mably, Raynal formuláit «a népről, természetről, észről, szabadságról, zsarnokokról, pártosokról, erényről, erkölcsről», kész szótárt,*** nagyon tág kifejezéseket, melyeknek értelme, már a mestereknél is rosszúl levén megállapítva, elpárolog a tanítvány kezében. Soha sem kisérli meg ez értelem megállapítását; iratai és beszédei nem egyebek, mint elvont és határozatlan mondatok sorozata; nincs bennök egyetlen határozott és teljes tény, egyetlen egyéni és jellemző részlet, semmi, a mi a szemekhez szól s valami élő alakot idéz fel, semmi személyes és saját megjegyzés, semmi tiszta, őszinte és közvetlen benyomás. Azt lehetne mondani, hogy önmagától semmit sem látott, hogy nem tud és nem akar látni semmit, hogy közte s a tárgy közt ál eszmék foglaltak

* Hamel: *Histoire de Robespierre*, 3 kötet. Teljes és részletes panegyris e munka. Nyolczvan évnyi távolból Robespierre még mindig képes bolonddá tenni némelyeket magatartása és frázisai által. Hamel két ízben is felhozza, hogy Jézus Krisztushoz hasonlít. Valóban, úgy hasonlít Jézus Krisztushoz, mint Pascal jezsuitái az evangéliom Jézusához.

** *L'Ancien Régime*, 262. lap.

*** Garat: *Mémoires*, 84. Garat, ki pedig maga is ideolog, említi «örökös kérődzését az emberi jogokról, a népfelségről, az elvekről, melyekről szünet nélkül beszélt és melyekről soha sem fejezett ki valamely némileg szabatos vagy új nézetet.»

állandó helyet:* logikai eljárással állítja ezeket össze s a hiányzó gondolatot kölcsönzött szójárással takarja; ezentúl semmit sem tesz. Mellette a többi jakobinusok szintén ez iskolai szójárást beszélik; de egyik sem oly hosszadalmasan és oly tetszelgéssel, mint ő. Orákon keresztül tapogatózunk nyomában, a speculativ politika határozatlan árnyai közt, a didaktikus általánosságok hideg és szállékony ködében, és annyi szintelen tiráda közt hiába igyekszünk megragadni valamit: semmi sem marad ujjaink közt. Ekkor bámulva kérdezzük, mit mondott és miért beszélt; a felelet az, hogy semmit sem mondott és azért beszélt, hogy beszéljen, mint sectarius a sectariusok előtt: sem a prédikáló, sem hallgatósága nem fárad el soha, amaz forgatni, ez forgásban látni a dogmák kerekét. És annál jobb, ha üres; minél üresebb, annál könnyebben és gyorsabban forog. Sőt a mi rosszabb, az üres szónak ellenkező értelmet ad; az igazságosság, emberiség s más ily nagy szavak alatt levágott fejeket ért. Igy tett az inquisitor, ki az evangéliom szövegében fedezte föl a parancsot, hogy az eretnekeket meg kell égetni. Ez erkölcsi romlottság által a pedáns meghamisítja saját elméjét; ezentúl tetszésére, szenvedélyeinek tetszésére használhatja, s ezeket szolgálva azt hiszi, hogy az igazságot szolgálja.

Már pedig első szenvedélye, kivált ennek első szenvedélye, az irodalmi hiúság. Soha párt, felekezet vagy

* Olvassuk névszerint beszédjét az alkotmányról (1793. május 10.), jelentését a köztársasági kormány elveiről (1793. december 25.), beszédjét az erkölcsi és vallási eszméknek a köztársasági elvekhez való viszonyáról (1794. május 4.) és thermidor 8-iki beszédjét. — Carnot: *Mémoires.* «Az ügyek tárgyalásában csak határozatlan általánosságokkal lépett föl.»

kormány feje nem volt, még a döntő pillanatban is, oly gyógyíthatatlan rhetor, még pedig rossz rhetor, oly kimért, dagályos és lapos. Thermidor 9-ike előtt való nap, midőn győzelem vagy pusztulás van kérdésben, dísz-szónoklattal áll a szószékre, melyet át meg át dolgozott,* kicsiszolt, szándékos ékesítésekkel és hatásos helyekkel rakott ki,** idő és fáradság vesztegetésével felruházott minden akadémikus mázzal, az arányos ellentétek, az egymást követő körmondatok, felkiáltások, kihagyások, megszólítások és más rhetorikai képletek köteles díszletével.† Leghíresebb s legfontosabb jelentésében †† huszonnégy prosopopeát számláltam meg, Rousseau és a régiek utánzására, melyek közül több nagyon el van nyújtva, némelyek a halottakhoz, Brutushoz, az ifjú Barrához vannak intézve, mások távollevő személyekhez, a papokhoz, aristokratákhoz, boldogtalanokhoz, franczia nőkhöz, mások végre vala-

* Buchez et Roux, XXXIII. 406. (Thermidor 8-iki beszéd.) A kézirat javításokkal és törlésekkel nyomatott ki.

** Ugyanott 420., 422., 427.

† Ugyanott 1., 428., 436., 435. «Oh mindörökre boldog nap, melyen az egész franczia nép összegyűlt, hogy a természet alkotójának bemutassa az egyetlen hozzá méltó hódolatot! Mily megható csoportja minden tárgynak, mely elbájolhatja az emberek szemét és szivét! Oh tisztelt aggkor! Oh nemes heve a haza gyermekeinek! Oh naiv és tiszta öröme az ifjú polgároknak! Oh édes könyei az elérzékenyült anyáknak! Oh isteni bája az ártatlanságnak és szépségnek! Oh méltósága a nagy népnek, mely egyedül erejének, dicsőségének és erényének érzetében boldog!» stb. — «Nem, Chaumette, nem, a halál nem örök álom.» — «Nép, emlékezzél meg, hogy a köztársaságban» stb. — «Ha el kell hallgatnom ez igazságokat, hadd hozzák számomra a bürök levét!»

†† 1794. május 7-iki beszéd (az erkölcsi és vallásos eszméknek a köztársasági elvekhez való viszonyáról).

mely elvont főnévhez, mint a Szabadsághoz, vagy Barátsághoz: rendületlen meggyőződéssel és benső megelégedéssel szónoknak tartja magát, mert minden alkalomból megrántja a régi gép régi madzagát. Nincs egy igaz hang mesterséges ékesszólásában; csak receptek vannak ott egy elkoptatott művészet receptjei, görög és latin közhelyek.* Sokrates és bürökleve, Brutus és tőre, klasszikus metaphorák, «a viszály fáklyái és az állam hajója», szófűzések és stylgyakorlatok, minőket a szónoklat tanulója keres iskolai padján,** néha valami nagy bravour-ária, minőre szükség van nyilvános parádékon,† gyakran szelid fuvolahang, mert ez időkben érzékeny szívvel kell birni,†† szóval Marmontel eljárása «Belizár»-jában vagy Thomasé «Éloges»-jaiban, mind Rousseautól kölcsönözve, de alsóbb minőségű, mint mikor éles és vékony hang erőlködik egy teljes és erős hangot majmolni, bizonyos önkéntelen parodia, és annál elidegenítőbb, mert a szó itt tettben végződik, mert

* Buchez et Roux, XXXIII. 436. «Hazám Verresei és Catilinái.» (Thermidor 8-iki beszéd.) — Jegyezzük meg különösen az 1794. május 7-iki beszédet, mely egészen tele van klasszikus visszaemlékezésekkel.

** Ugyanott XXXIII. 421. «Az igazságnak megható, rettentő hangjai vannak, melyek erősen visszhangzanak a tiszta szivekben, valamint a bűnös lelkiismeretekben, melyet épen úgy nem képes utánozni a hazugság, mint Salmonée az ég villámait.» 437.: «A kik tegnapelőtt oly szörnyű vihart jósoltak, miért láttak tegnap csak könnyű felhőket? A kik hajdan azt mondták: *Kijelentem, hogy vulkánon járunk*, miért hiszik ma, hogy rózsákon járnak?»

† Ugyanott XXXII. 369., 361. (Az encyklopaedisták arczképe. — A Hébertisták arczképe.)

†† Ugyanott XXXIII. 408.: «Itt szükségét érzem annak, hogy kitárjam szívemet.» XXXII. 375—370., az egész végső rész.

az érzelgő és szavaló Trissotin államfő, mert a szobában kidolgozott szó-sallangok megannyi pisztolylövések, melyek élő keblekre vannak szegezve, mert egy ügyesen elhelyezett jelzővel képes lefejeztetni egy embert. Az ellentét nagyon erős szerepe és tehetsége között. E tehetséggel, mely silány és hamis volt, mint értelme, semmi hivatal sem illett hozzá kevésbbé, mint az emberek kormányzása; különben is volt egy más hivatása, melyre előre ki volt jelölve s mely mellett, békés társadalomban, megmaradt volna. Vegyük el a forradalmat, s Marat valószinűleg az őrültek házában végzi életét; Danton pedig nagyon könnyen kalózzá, vagy haramiává lehetett volna, a kit végül nyakon csípnek s talán felakasztanak. Ellenben Robespierre úgy folytatta volna, a mint megkezdte,* lett volna szorgalmas, elfoglalt, becsült ügyvéd, tagja az arrasi akadémiának, pályanyertes iró, irodalmi dicsbeszédek, erkölcsi tanulmányok, emberbaráti röpiratok szerzője; kicsiny lámpája, meggyújtva, mint száz más ugyanoly térfogatú, az új bölcsészet tűzhelyén, mértékletesen csillogott volna, nem égetve meg senkit s egy vidéki körre árasztva köz-

* Hamel: *Histoire de Robespierre*, I. 34—76. Huszonhárom éves korában ügyvéd, 24 évvel az arrasi Rosati-társaság, 25 évvel az arrasi akadémia tagja. A metzi királyi társaság a második jutalmat itéli neki beszédjéért azon előitélet ellen, mely az elitélt bűnös rokonait becsteleneknek nyilvánítja. Gresset fölött tartott dicsbeszédét nem koszorúzta meg az amiensi akadémia. Az arrasi akadémiában beszédet olvasott föl a korcsok polgári jogképtelensége ellen; azután más beszédet a büntető jogtudomány reformjáról. 1789-ben elnöke az arrasi akadémiának, dicsbeszédet ad ki Dupaty fölött és feliratot az artoisi nemzethez a kellékekről, melyekkel leendő követjeinek birniok kell.

napi, halvány fényét, megfelelőleg a kevés olajnak, mely szük edényében megfért.

De a forradalom az alkotmányozó gyűlésbe vitte és e nagy színpadon hosszú ideig kegyetlenül szenvedett az önszeretet, mely legérzékenyebb idege a pedánsnak. Az övé első ifjúságától fogva szenvedett és annál érzékenyebb volt. Mint szegény árva, püspökének pártfogása mellett, kegyelemből ösztöndíjas volt a Nagy-Lajos kollégiumban, azután parlamenti irnok Brissotval; szomorú lakásán, periratai közt, zsémbes nővére társaságában bölcsészeti, politikai és stylbeli mesterévé Rousseaut fogadta el, kit egy ízben látott és szünet nélkül tanulmányozott.* Valószinűleg, mint annyi más vele egy sorsú és korú fiatal ember, a maga számára is hasonló szerepről álmodozott s hogy kiszabaduljon zsákutczájából, hatásos perbeszédeket adott ki, pályázott az akadémiai díjra, emlékiratokat olvasott fel arrasi kollégái előtt. Sikere középszerű volt: egyik szónoklatát fölemlítette az artoisi almanach; a metzi akadémia csak a második díjat itélte neki; az amiensi akadémia semmit sem itélt neki; a *Mercure* birálója sejteté vele, hogy styljének vidékies íze van. A nemzetgyűlésben, elhomályosítva a nagy és eredeti tehetségek által, sokáig árnyékban maradt, és többször tette magát nevetségessé tolakodása vagy tapintatlansága által. Ugyvédes, szögletes és száraz arcza, «tompa, egyenlő, rekedt hangja, fárasztó előadása»,** «artoisi tájszólása», feszes modora mellett

* L. Rousseau felett tartott dicsbeszédét, 1794. május 7-iki szónoklatában. (Buchez et Roux, XXXII. 369.) — Garat, 85. «Reméltem, hogy Rousseaut vevén stylje mintájául, folytonos olvasása szerencsés befolyással lesz jellemére.»

** Fievée: *Correspondance* (bevezetés). Fievée, ki látta őt

szántszándékkal mindig előre tolakodott, hogy kifejtse közhelyeit, s látható volt, hogy művelt emberekre s a még értelmes hallgatóságra akarja erőszakolni a tűrhetetlen unalmat, melylyel üldözi őket: mindebben semmi sem volt, a mi a gyűlést elnézővé tette volna a józan ész és izlés ellen elkövetett hibái iránt. Egy ízben, a tanácsrendeletek alkalmából így szólt: «Nemes és egyszerű formára van szükség, mely a nemzeti jogot hirdesse és a népek szivébe vésse a törvények tiszteletét; következőleg a kihirdetett rendeletekben, e szavak után: «Lajos, Isten kegyelméből stb,» ezt kellene tenni: Népek, ime a törvény, mely számotokra hozatott: legyen e törvény sérthetetlen és szent mindenkire nézve!» Erre fölkelt egy gascognei követ és déli tájszólásával: «Uraim, mondá, e formula semmit sem ér; nekünk *nincs szükségünk egyházi énekre.*»* Általános

a jakobinusok szószékén, így szól róla: «Hasonlított a régi uralom valamely szabójához.» — Laréveillère-Lepeaux: *Mémoires.* — Buchez et Roux, XXXIV. 94. — Malouet: *Mémoires,* II. 135. (1791. május 31-iki ülés, Raynal abbé feliratának olvasása után.) «Ez volt az első és egyetlen alkalom, hogy Robespierret ügyesnek, sőt ékesszólónak láttam . . . Szokása szerint híg lére eresztette első frázisait, melyekben beszédének egész szelleme benn volt s melyek, megszokott zagyva beszédének daczára meghozták a várt eredményt.»

* *Courrier de Provence,* III. 51. sz. (1789. október 7. és 8.) — Buchez et Roux, VI. 372. (1790. július 10-iki ülés.) Hasonló bakot lőtt Robespierre egy amerikai küldöttség fogadásának alkalmából. Az elnök válaszolt a küldöttségnek, «egyhangú taps mellett». Robespierre ráadásúl maga is felelni akar, és megátalkodottan beszél, daczára a gyűlés tiltakozásának, melyet türelmetlenné tesz szószátyárkodása s mely végre hallgatásra kényszeríti. Ekkor, a kaczagás közepett, Maury abbé «gúnyosan kivánja Robespierre úr beszédének kinyomatását».

nevetés; Robespierre hallgat és bensőleg vérzik: két-három efféle felsülés tetőtől talpig megnyúzza az oly embert, mint ő.

Nem mintha badarságát badarságnak tartaná; a pedáns, kit rajtakapnak pedanteriáján és kifütyülnek, soha sem fogja megvallani, hogy megérdemelte a füttyöt; ellenkezőleg meg van győződve, hogy úgy beszélt, mint törvényhozó, bölcsész, moralista: annál rosszabb a korlátolt szellemekre és romlott szivekre nézve, melyek nem értették meg. Visszaszorítva bensejébe, fájó hiúsága belül keres táplálékot; ott veszi, a hol találja, azaz polgári mértékletességének meddő szabályosságában. Robespierrenek nincsenek szükségei, mint Dantonnak; józan; az érzékek nem kínozzák; ha enged nekik, azt is savanyú arczczal teszi. A Saintonge-utczában Párisban, «hét hónap alatt, mondja titkárja,* csak egy női ismerőse volt, a kivel elég rosszúl bánt . . . gyakran be sem bocsátotta magához»: midőn dolgozik, nem szabad zavarni, és természeténél fogva rendes, dolgos, otthon ülő, az iskolában mintaszerű tanuló, tartományában jóhírű ügyvéd, a nemzetgyűlésben kitartó követ, mindenütt ment a kisértésektől és képtelen az eltévelyedésekre. «Feddhetetlen», ez az a szó, melyet első ifjúsága óta halkan ismétel fülében egy benső szózat, hogy megvigasztalja föl nem tünése és várakozása miatt; az volt, az most és az lesz; így mondja magának, így mondja másoknak, és ez alapon egy darabban megalakul jelleme. Őt nem fogják eltántorítni, mint Desmoulinst ebédekkel, mint Barnaveot nyájasságokkal, mint Mirabeaut és Dantont pénzzel, mint a girondistákat a régi finomság és vá-

* P. Villiers, 2. lap.

logatott társaság behizelgő bájával, mint a Dantonistákat a bőséges élet és teljes szabadosság csalétkével: ő megvesztegethetetlen. Őt nem fogják feltartóztatni vagy másfelé terelni, mint a feuillantokat, a girondistákat, a Dantonistákat, az államférfiakat, a szakembereket, másodrangú tekintetekkel, érdekek kimélésével, a megszerzett helyzetek iránt való tisztelettel, vagy azon veszélylyel, hogy egyszerre sokra vállalkoznak, vagy azon szükséggel, hogy a hivatalos szolgálatot meg ne bontsák és tért engedjenek az emberi szenvedélyeknek, sem hasznossági és alkalomszerűségi indokokkal: ő a jognak meg nem alkuvó lovagja.* «Egyedül vagy csaknem egyedül én nem hagyom megvesztegetni magamat; egyedül vagy csaknem egyedül én nem lépek alkura a bíróságokkal; és e két fő érdeme tegyütt birom a legmagasabb fokban. Némelyek talán erkölcsösek; de megtámadják vagy elárulják az elveket; mások szájjal az elveket vallják, de nincsenek erkölcseik. Senki sincs, a ki ily tiszta erkölcsökkel ily hű volna az elvekhez; senki sem csatolja az igazságnak oly szigorú tiszteletét az erény-

* V. ö. főbb beszédeit az alkotmányozó gyűlésben: a martialis törvény ellen, a veto ellen, még ha csak felfüggesztő is; az ezüst márka forgalomba hozása ellen, és az általános szavazat mellett; nem tényleges polgároknak a nemzetőrségbe való fölvétele mellett, a papok házassága mellett; a halálbüntetés eltörlése mellett; a színesek polgári jogai mellett; azon tilalom mellett, melynél fogva az atya nem részesítheti nagyobb előnyben egyik gyermekét; azon indítvány mellett, hogy az alkotmányozó gyűlés tagjai ne legyenek megválaszthatók a törvényhozó testületbe stb. — A királyságról: «A király nem képviselője, hanem megbizottja a nemzetnek.» — A szineseknek engedett polgári jogok veszélyeiről: «Inkább veszszenek el a gyarmatok, ha becsületetekbe, dicsőségtekbe és szabadságtokba kerülnek!»

nek oly pontos gyakorlatához: én vagyok az egyetlen.» Mi édesebb, mint e hallgatag monolog? Az első napokban lehet már tompán hallani Robespierre beszédeiben az arrasi harmadik rend gyűlésén;* az utolsó nap lehet teljes hangján hallani conventi nagy beszédében;** az egész időközben, minden iratában, szónoklatában vagy jelentésében hallani lehet, a mint ki-kitör az exordiumokban, parenthesisekben, peroratiókban, s a frázisokon át végig hömpölyög, mint valami folytonos mély hang.† Addig gyönyörködik benne, hogy utoljára semmi mást nem tud hallani, s a kívülről jövő visszhangok épen ekkor erősítik meg a benső dicséneket, melyet önmagának zeng. Az alkotmányozó gyűlés vége felé, a valamennyire tehetséges vagy illetékes emberek visszavonulása vagy kiküszöbölése következtében, kiválóbb hangot kezd vinni a politikai színpadon, s a jakobinusoknál határozottan ő a divatos szóvivő. «Egyetlen vetélytársa a római Fabriciusnak», irják neki a mar-

* Hamel, I. 76., 77. (1789. márczius.) «Egyenes szívem, erős lelkem van, soha sem tudtam meghajolni az aljasság és romlottság igája alatt.» — Ugyanott: «Az erények lajstroma, melyekkel a harmadik rend képviselőjének birnia kell.» — Ugyanott 83. Már megvan siránkozó hangja és áldozathoz való viselete: «Vértanúkká szándékoznak változtatni a nép védőit. De bármily hatalmasak, hogy elvehessék tőlem mindazt, a mit irigyelnek, elragadhatják-e lelkemet és tudatát azon jónak, melyet tenni akartam?»

** Buchez et Roux, XXXIII. 422. «Ki vagyok én, a kit vádolnak? A szabadság rabszolgája, a köztársaság élő vértanúja, ép úgy áldozata, mint ellensége a bűnnek!» És az egész beszéd.

† Névszerint a francziákhoz intézett szózatában (1791. augusztus 2.): az igazolás formája alatt saját magára mond apotheosist. — V. ö. (Hamel, II. 212.) 1792. április 27-iki beszédét a jakobinusoknál.

seilliek; «halhatatlan védelmezője a nép jogainak», irják neki a bourgesi jakobinusok.* Az 1791-iki kiállításon két arczképe van; az egyik e felirattal: «a megvesztegethetetlen». A Molière színházban alkalmi darabot játszanak, melyben «logikájával és erényével lesujtja Rohant és Condét». Utközben, Bapaumeban, a helyi hazafiak, az átmenő nemzetőrök és a hivatalos személyek testületileg üdvözlik a nagy embert. Arras városa kivilágítást rendez megérkezésekor. Az alkotmányozó gyűlés bezárásakor a nép nevét kiabálja az úteán; tölgykoszorút tesznek fejére, húzni akarják bérkocsiját, diadalmenetben viszik a Saint-Honoré utczába, Duplayhez, az asztaloshoz, a kinél lakik Itt, azon családok egyikében, hol a fél-polgár a néppel határos, ez új lelkek közt, melyekre az általános eszmék és szónoki tirádák teljes hatással vannak, itt talált imádókra; mohón szürcsölik szavait; azon véleménynyel vannak róla, melylyel ő van magáról; a ház minden lakója, férj, feleség, leányok szemében ő a nagy hazafi, a csalhatatlan bölcs; este és reggel oraculumokat mond, tömjénfelhőt szív; ő házi isten. Hogy hozzá jussanak, a hivők sort formálnak az udvarban;** egymás után a terembe jutva, rendbe szedik magokat arczképei előtt, melyek ónnal, korommal, vízfestékkel vannak rajzolva, s szürke vagy vörös agyagból készült apró mellképei előtt; azután kezének egy intésére, melyet az üvegajtón keresztül észrevesznek, a szentélybe jutnak, a hol trónol, a külön szobába, hol fő mellképe, versek és jelmondatok kiséretében, helyettesíti, midőn távol

* Hamel, I. 517., 532., 559.; II. 5.

** Laréveillère-Lepeaux: *Mémoires.* — Barbaroux: *Mémoires,* 358. (Mindkettő nála tett látogatás után.)

van. Hívei térdre borúlnak előtte, s a nők még inkább, mint a férfiak. A mely napon a convent előtt apologiáját mondja, «az átjárók* el vannak állva a nők által . . . hét vagy nyolczszáz van a karzatokon és legfölebb kétszáz férfi»; és mily elragadtatással tapsolják!** «Pap ő, kinek áhítatos hívei vannak.» Mikor a jakobinusoknál feltálalja «zagyvalékát», oly elérzékenyült zokogások hallhatók, «oly kiabálások, toporzékolások, hogy majd összedől a terem».*** Ha valamely néző hidegen marad, reá merednek, mormognak, kénytelen elosonni, mint valami

* Robespierrenek ez ájtatos nőszemélyeit, kik folytonosan hallgatták és tapsolták őt a jakobinusoknál és a conventben, állapotuk és öltözetök után «zsiros szoknyák»-nak nevezték.

** Buchez et Roux, XX. 197. (1792. október 1-iki ülés.) — *Chronique de Paris*, 1792. november 9-iki szám, Condorcet czikke. Ez a nagyvilági ember finomságával igen könnyen kiismerte Robespierre valódi jellemét. «Robespierre prédikál, Robespierre censurál; dühös, komoly, búskomor, hidegen lelkesült, gondolataiban és viseletében következetes; a gazdagok és nagyok ellen mennydörög, kevésből él s nem ismeri a physikai szükségeket. Csak egy hivatása van: beszélni, s csaknem mindig beszél. Megvan benne, nem a vallásfőnöknek, hanem a felekezetfőnöknek minden jellemvonása. A szigorú erkölcsnek oly hirét szerezte meg, mely már a szentséggel határos. Az útczai padokra hágva, Istenről és a Gondviselésről beszél, a szegények és gyöngék barátjának mondja magát, az asszonyok és lelki szegények által kisérteti magát, komolyan fogadja imádásukat és hódolatukat. Robespierre pap, és soha sem lesz más, mint az» — Robespierre ájtatos női közt említhető Madame de Chalabre (Hamel, I. 515.) és egy fiatal özvegy (Hamel, III. 524.), ki felajánlja neki kezét és 40,000 livrenyi jövedelmét: «Te vagy az én legfőbb istenségem, irja neki, s mást nem ismerek a földön kívüled. Ugy nézek rád, mint őrző angyalomra és csak a te törvényeid alatt akarok élni.»

*** Fievée: *Correspondance* (bevezetés).

eretnek, ki a mise alatt tévedt a kápolnába. A mennyivel gyorsabban sujtanak a forradalom villámai más fejekre, abban a mértékben emelkedik Robespierre magasabbra apotheosisának dicsőségében. Azt irják neki, hogy ő «a köztársaság megalapitója, a megvesztegethetetlen lángész, ki mindent lát, mindent előre lát, mindennek elejét veszi, kit nem lehet sem megcsalni, sem elcsábitni,* kiben a spartai erélye és az atheni ékesszólása egyesül,** ki ékesszólásának aegisével fedezi a köztársaságot,*** ki megvilágítja irataival a mindenséget, betölti hirével a világot, újjászüli az emberi nemet,† hogy nevét tisztelik és tisztelni fogják a jelen és jövő századokban,†† hogy ő a Messiás, kit az örök Lény megigért minden dolognak megjavitására.††† «Népszerűsége roppant nagy volt, mondja Billaud-Varennes,†††† mely az alkotmányozó gyülésben kezdődvén, csak növekedett a törvényhozó gyülés alatt és később még inkább, úgy hogy a nemzeti conventben nemsokára ő volt az egyetlen, ki magára vont minden

* Courtois jelentése a Robespierrenél talált iratokról. — Igazoló okmányok, 20. sz. A saint-calaisi felügyelő bizottság elnökének és titkárának levele, II. nivôse 15.

** Ugyanott 18. sz. V . . . . , a fentartott jogok hajdani felügyelőjének levele, 1792. február 5

*** Ugyanott, P. Brincourt levele, Sedan, 1793. aug. 29.

† Ugyanott 1. sz. Besson levele, a manosquei néptársaság feliratával, II. prairial 23.

†† Ugyanott 14. sz. D . . . . , a Cordeliers-club tagjának, hajdani szatócsnak levele, 1792. január 31.

††† Ugyanott 12. sz. C. . . . . levele Château-Thierry, II. prairial 30.

†††† Hamel. III. 682. (Billaud-Varennes kézirata után, a nemzeti levéltárban.)

tekintetet . . . A közvéleményre való befolyásával, ellenállhatatlan túlsúlyával, midőn a közjóléti bizottságba jutott, már ő volt Franciaország legfontosabb embere.» Három év multán, az általa alakított és igazgatott kar,* ezer hang fáradhatatlanúl ismétli litániáját, benső credóját, a három versszakos hymnust, melyet ő saját tiszteletére készített s melyet minden nap elmond halkan, néha fenhangon: «Robespierre egyedűl találta meg a polgár eszményi alakját. Robespierre egyedül tölti be azt pontosan, túlzás és hézag nélkül. Robespierre egyedül méltó és képes a forradalom vezetésére.»** Ezen a fokon a hideg önhittség fölér a forró lázzal és Robespierre eljut Marat eszméihez, csaknem vizióihoz.

Először is, saját szemében, ő is, mint Marat, üldözött ember, és mint Marat, a «vértanút» adja, de okosabban és mérsékeltebben, a tiszta áldozat lemondó, elérzékenyült kifejezésével, ki felajánlja magát s az égbe száll, az emberekre hagyva erényeinek hervadhatatlan emlékét.*** «Fölzúdítok magam ellen minden önszeretetet,† ezernyi tőrt élesítek, oda adom magamat minden

* *Moniteur*, XXII. 115. (III. vendémiaire 18-iki ülés, Laignelot beszéde.) «Robespierre kezében tartott minden néptársaságot.»

** Garat, 85. «Az érzés, mely leginkább kitört Robespierrenél s melyet nem is titkolt, az volt, hogy a nép védője soha sem hibázhat.» — Bailleul (idézve Carnot emlékirataiban, I. 516.) mondja: «Kiváltságolt lénynek hitte magát, ki azért jött a világra, hogy újjáalkotója és oktatója legyen.»

*** 1794. május 26-iki és II. thermidor 8-iki beszéd.

† Buchez et Roux, X. 295., 296. (1791. június 22-iki ülés a jakobinusoknál.) — Ugyanott 294. — Marat szintígy mondta: «Nagy áldozatot hoztam a jó franczia népért», és épen az nap ezt irta: «A népies irókat börtönökbe hurczolják; a *Népbarátjának*,

gyűlölségnek . . . Biztos vagyok, hogy fejemmel fizetem meg az igazságokat, melyeket mondtam, feláldoztam életemet, csaknem jótéteménykép fogadom a halált.» «Az ég talán arra rendelt, hogy véremmel jelöljem az útat, mely hazámat a boldogságra és szabadságra vezeti; elragadtatással fogadom ez édes és dicső rendeltetést.»* «Nem azért izenünk háborút minden zsarnoknak, s a mi még veszedelmesebb, minden gazembernek, hogy éljünk . . . Mennél inkább sietnek véget vetni földi pályámnak, annál jobban igyekszem sietni, hogy hasznos cselekedetekkel töltsem be azt, embertársaim boldogságára.»** «Minden gazember bántalmaz engem;*** a mi másoknál a legközömbösebb, legtörvényesebb cselekedet, nálam bűnné lesz. Mihelyt ismerősöm lesz valaki, már rágalmazzák. Másoknak megbocsátják szerencséjöket; nekem bűnül rójják fel buzgalmamat. Még a polgár jogait sem élvezem; még az sincs nekem megengedve, hogy betöltsem a nép képviselőjének kötelességeit . . . A mi engem illet, kinek létében hazám ellenségei akadályt látnak gyűlöletes terveik ellen, kész vagyok feláldozni életemet, ha szörnyű uralmok még

kinek utolsó sóhaja a hazáért lesz s kinek hű szava újra a szabadságra hív titeket, izzó kemencze lesz a sírja.» A két gondolat különbségét eléggé jelzi ez utolsó szó.

* Hamel, II. 122. (1792. február 10-iki ülés a jakobinusoknál.) «Nem elég elnyerni a halált a zsarnokok kezéből, meg is kellett azt érdemelni; ha igaz, hogy a szabadság első védőinek vértanuivá kell lenniök, csak úgy haljanak meg, hogy a zsarnokságot magokkal vonszolják a sirba.» V. ö. ugyanott II. 215. (1792. április 27-iki ülés.)

** Ugyanott II. 513. (Beszéd a conventben, II. prairial 7.)

*** Buchez et Roux, XXXIII. 422., 445., 447., 457. (Beszéd a conventben, II. thermidor 8.)

tovább tart . . . Hadd haladjanak ők a bűn útján a vérpad felé; mi az erény útján haladunk feléje . . . Hadd készítsék számomra a bürőklevet; várni fogok rá e szent ülésen; legalább hazámra fogom hagyni az állhatatos honszeretet példáját s az emberiség ellenségeire halálom gyalázatát.»

Természetesen, és mindig, mint Marat, nem lát maga körül mást, «mint gonoszokat, cselszövőket, árulókat».* Természetesen, nála is, mint Maratnál, meg van romolva a józan ész, és mint Marat, azonnal hisz: «Nincs szükségem gondolkozásra, mondá Garatnak, mindig első benyomásaimat követem.» Reá nézve «a legjobb okok: gyanúi.»** és gyanúi ellen semmi sem használ, még a kézzel fogható bizonyság sem: 1792. szeptember 4-én, bizalmasan beszélgetve Pétionnal, a sürgető kérdésekre végre így felelt: «Nos, azt hiszem, hogy Brissot a braunschweigi herczeggel tart.»*** Végre természetesen, ő is, mint Marat, sötét regényeket gyárt magának, de ezek kevésbbé rögtönzöttek, nem oly otrombán képtelenek, s lassabban vannak kidolgozva és gondosabban összeállítva okoskodó és rendőri agyában. «Világos, mondá Garatnak,† hogy a girondisták

* Ugyanott XX. 11., 18. (A jakobinusok ülése, 1792. október 29-én.) Lafayetteről, a feuillantokról, a girondistákról. — XXXI. 360—363. (A convent ülése 1794. május 7-én.) Lafayetteről, a girondistákról, a Dantonistákról és Hébertistákról. — XXXIII. 427. (II. thermidor 8-iki ülés.)

** Garat: *Mémoires,* 87., 88.

*** Buchez et Roux, XXI. 107. (Pétion beszéde a Robespierre ellen emelt vádról.) Pétion igen helyesen veti ellene, hogy «a braunschweigi herczeg volna az első, ki levágatná Brissot fejét s hogy Brissot nem elég bolond ebben kétkedni.»

† Garat, 94. (A király halála után s kevéssel 1793. márczius 10-ike előtt.)

összeesküsznek. És hol esküsznek össze? Mindenütt: Párisban, egész Franciaországban, egész Európában. Párisban Gensonné a Saint-Antoine külvárosban sző összeesküvést, boltról boltra járva s elhitetve a kereskedőkkel, hogy mi, a hazafiak, ki akarjuk fosztogatni boltjaikat. A Gironde régóta terveli, hogy elszakadjon Franciaországtól és Angliával egyesüljön, s küldöttségének vezetői magok a szerzői e tervnek, melyet minden áron végre akarnak hajtani. Gensonné nem titkolja ezt: mindenkinek, a ki hallani akarja, azt mondja, hogy ők nem a nemzet képviselői, hanem a Gironde meghatalmazottjai. Brissot hirlapjában esküszik össze, mely a polgárháború vészharangja: tudjuk, hogy Angliában járt s azt is tudjuk, miért ment oda; ismerjük benső viszonyát a külügyek miniszterével, e Lebrunnel, ki liégei és az osztrák ház teremtménye. Brissot legjobb barátja Clavière, és Clavière mindenütt, a hol lélekzetet vett, összeesküdött.* Rabaut, a ki protestáns és philosoph létére áruló, nem volt elég ügyes elrejteni előlünk levelezését az udvaroncz és áruló Montesquiouval: hat hónapja dolgoznak együtt, hogy Savoyát és Franciaországot megnyissák a piemontiaknak. Servant csak azért nevezték ki a pyrenéi hadsereg vezérévé, hogy Franciaország kulcsát kiszolgáltassa a spanyolóknak.» «Nincs arról semmi kétsége, a mit most mondott?» «*Semmi.*»

* Garat. 97. — 1789-ben Robespierre bizonyolja Garat előtt, hogy Necker kifosztja a kincstárt, s hogy látták az aranynyal terhelt öszvéreket, melyeken milliókat szállított Genfbe. — Carnot: *Mémoires*, I. 512. «Robespierre, mondják Carnot és Prieur, keveset foglalkozott a közügygyel, de sokat a személyekkel; kiállhatatlanná tette magát örökös bizalmatlansága által, melylyel csak árulókat és összeesküvőket látott.»

Borzasztó nyilatkozat, egyenlő Maratéval és rosszabb eredményű: mert az összeesküvők lajstroma sokkal hosszabb Robespierrenél, mint Maratnál. Politikai és társadalmi lévén Marat szellemében, csak az aristokratákat és gazdagokat foglalja magában; theologiai és erkölcsi lévén Robespierre szellemében, ráadásúl az istentagadókat és rossz erkölcsű embereket is magában foglalja, azaz csaknem egész pártját. E szűk agyban, mely ki van szolgáltatva az abstractiónak s megszokta két osztályba, ellenkező jelzések alá, sorozni az embereket, mindenki, a ki nincs vele a jó osztályban, ellene van a rosszban, és a rossz osztályban, a minden zászlójú pártosok és minden fokú gazemberek közt természetes az egyetértés. «Minden aristokrata romlott, és minden romlott ember aristokrata»; mert «a köztársasági kormány és a közerkölcs egy és ugyanazon dolog».* A két fajta gonosztevők ösztönszerűleg és érdekből nemcsak hogy szövetkezni igyekeznek egymással, hanem szövetségök készen is van. Elég kinyitni szemünket, hogy meglássuk «egész terjedelmében» a hálót, melyet szőttek, «a szörnyű rendszert a közerkölcs lerombolására».** Guadet, Vergniaud, Gensonné, Danton, Hébert, «mind e mesterkedő személyek» nem tartottak más czélt szemök előtt: «Érezték,*** hogy a szabadság megdöntésére minden eszközzel elő kell mozdítni mind azt, a mi igazolja az önzést, kiszárítja a szívet, s eltörli amaz erkölcsi szép eszméjét, az egyetlen szabályt, melynél fogva

* Buchez et Roux, XXXIII. 417. (II. thermidor 8-iki beszéd.)

** Ugyanott XXXII. 361. (1794. május 7-iki beszéd) és 359. «Az erkölcstelenség a zsarnokság alapja, valamint az erény a köztársaság lényege.»

*** Ugyanott 371.

a köz józan ész megkülönbözteti az emberiség védőit és ellenségeit.» Hátra vannak örököseik; de vigyázzanak magokra! Az erkölcstelenség politikai merénylet: az állam ellen fondorkodnak, csupán az által is, hogy a materialismust vallják vagy az engedékenységet hirdetik, ha botrányos viseletüek vagy laza erkölcsűek, ha nyerészkednek ha nagyon jól ebédelnek, ha bűnösök, cselszövők, túlzók vagy remegők, ha izgatják a népet, ha elrontják a népet, ha megcsalják a népet, ha kárhoztatják a népet, ha nem bíznak a népben.* szóval, ha nem járnak egyenesen, a megszabott lépésben, a keskeny úton, melyet Robespierre jelölt ki az elvek szerint. Ha valaki megbotlik ott vagy félrelép, az gonosztevő, áruló. Már pedig, nem számítva a királypártiakat, Feuillantokat, Girondistákat, Hébertistákat, Dantonistákat és másokat, kiket már lefejeztek vagy bebörtönöztek érdemök szerint, mennyi áruló van még a

* Ugyanott XXXIII. 195. (Couthon jelentése és megfelelő rendelet, II. prairial 22.) «A forradalmi törvényszék a nép ellenségeinek büntetésére állíttatott fel . . . Minden bűnre, melynek vizsgálata a forradalmi törvényszékhez tartozik, halál a büntetés. A nép ellenségeinek tekintetnek azok, kik megcsalják a népet vagy a nép képviselőit, hogy a szabadság érdekeivel ellenkező lépésekre csábítsák; azok, a kik el akarják bátortalanítani a népet, hogy a köztársaság ellen szövetkezett zsarnokok vállalkozását előmozdítsák, azok, a kik álhíreket terjesztenek, hogy megoszszák vagy megzavarják a népet; azok, a kik a nép véleményét eltévelyíteni s okulását megakadályozni, erkölcseit s a közlelkiismeretet megrontani, a forradalmi és köztársasági elvek tisztaságát és erélyét megmásítni vagy haladását feltartóztatni iparkodnának; . . . azok, kik közhivatallal lévén felruházva, visszaélnek vele, hogy a forradalom ellenségeinek szolgáljanak, zaklassák a hazafiakat, elnyomják a népet.»

conventben, a bizottságokban, a kiküldött képviselők közt, a rosszúl kiselejtezett közigazgatási hivatalokban, a zsarnoki alárendelt hivatalnokok közt, a párisi és vidéki uralkodó vagy befolyásos egész személyzetben! Kivéve «mintegy húsz politikai trappistát a conventben», kivéve a párisi tiszta jakobinusok önfeláldozó kicsiny csoportját, kivéve a megyei néptársaságokban szétszórt ritka híveket, mennyi Fouché, Fréron, Tallien, Bourdon, Collot van az úgynevezett forradalmárok közt! mennyi orthodoxnak öltözött eretnek, mennyi hazafinak öltözött nyegle, és sans-culottenak öltözött basa!* Adjuk e férgeket azokhoz, melyeket Marat akar eltiporni: s többé nem százezrével, hanem milliójával kell számítni a bűnösöket és leütni a fejeket, mint Baudot, Jean Bon Saint-André, Guffroy kiáltják. És Robespierrenek e fejeket, elvei szerint, mind le kell ütnie. Tudja ezt; bármily ellenséges a szelleme a határozott eszmék iránt, szobájában, egyedül önmagával, néha tisztán lát, oly tisztán, mint Marat. Ennek a khimérája az első szókéssel elragadta őrjöngő lovagját a végponton álló csontházig; Robespierreé biczegve jut el oda; de megérkezve legelni akar, s a körmondatok összeállítója, a dogmák tanára mérlegelni kezdi a szörnyeteg állat falánkságát, melyen nyargal. Lassúbb, mint

* Buchez et Roux, XXXV. 290. (Saint-Just institutiói.) «A forradalom megdermedt; minden elv meggyengűlt; nem maradt más, mint a vörös sipkák, melyeket a cselszövény visel.» — Courtois jelentése, igazoló okmányok, 20. sz. (Peyt és Rompillon, a saint-calaisi felügyelő bizottság elnökének és titkárának levele Robespierrehez, II. nivôse 15.) «Csupán 12—15 emberből, kikre úgy számíthatsz, mint magadra, áll itt a hegypárt. A többi meg van csalva, elcsábítva, eltévelyítve, megrontva, és a közszellemet elveszejtette a hízelgők aranya és cselszövénye.»

a másik és látszólag kevésbbé vérengző, de sokkal falánkabb; mert hasonló karmai és fogai mellett nagyobb étvágya van. Három év multán Robespierre utól érte Marat-t a végponton, hol Marat az első napokban megtelepedett, és a doktor elsajátítja az őrült politikáját, czélját, eszközeit, művét s csaknem szótárát is:* a városi csőcselék fegyveres diktaturáját, a felbérelt népség rendszeres félrevezetését, harczot a polgárok ellen, a gazdagok kiirtását, az ellenzéki irók, tisztviselők és követek proscriptióját. Mindkét szörnynek ugyanazon tápláléka van: csakhogy Robespierre az övének adagához hozzá teszi a «bűnös embereket», mint külön és kedvelt falatot. Ettől fogva hiába tartózkodik a cselekvéstől, hiába zárkózik frázisaiba, hiába fogja be szűzies füleit s emeli égnek prédikátori szemeit, nem kerülheti ki, hogy ne hallja vagy lássa maga körül, szeplőtlen lábai alatt, a csontokat, melyek ropognak, a vért, mely özönlik, s telhetetlenül tátongó száját a szörnyetegnek, melyet alkotott s a melyen nyargal.** E száj-

* Courtois jelentése, 43. sz. — V. ö. Hamel, III. 43., 71. (E lényeges okirat a nemzeti levéltárban van, F⁷, 4446. és Robespierre kezével irt két jegyzetet foglal magában, 1793. júniusban és júliusban.) «Kik a mi ellenségeink? *A bűnös emberek és a gazdagok* . . . Melyek a polgári háború bevégzésének eszközei? Megbüntetni az árulókat és összeesküvőket, kivált a bűnös képviselőket és tisztviselőket . . . rettentő példákat állítni fel . . . proscribálni a hitszegő és forradalomellenes irókat . . . A benső veszélyek a polgároktól (bourgeois) származnak. Hogy legyőzzük a polgárokat, egyesíteni kell a népet. Kell, hogy tovább tartson a jelenlegi fölkelés . . . Kell, hogy a fölkelés mindegyre tovább terjedjen . . . Kell, hogy a *sans-culotteok fizetést kapjanak és a városokban maradjanak*. Fegyvereket kell szerezni számukra, *dühösíteni*, felvilágosítni őket.»

** A közjóléti bizottság és névszerint Robespierre ismerte és

nak, mely mindegyre éhesebb, minden nap bővebb lakoma kell az emberi húsból, és ő köteles, nemcsak engedni, hogy egyék, hanem a táplálékot, néha saját kezeivel adni neki, melyeket azután megmos és azt mondja vagy talán hiszi is, hogy soha sem fertőztette vér erényes kezeit. Rendesen megelégszik azzal, hogy hízelegve megczirógatja a vadállatot, mentegeti, helyesli, cselekedni engedi. De már egyszernél többször, kisértetbe jövén az alkalomtól, megmutatta neki zsákmányát és reá uszította.* Most már maga megy keresni az élő zsákmányt, beburkolja rhetorikájának hálójába** s megkötözve viszi a tátott szájba: ridegen elhárítja a barátok, hitvesek, anyák karjait, az esdeklő kezeket, melyek meg akarják menteni az életeket;*** a vergődő boldogtalanok nyakára hirtelen

határozottan helyeselte a nantesi vízbefulasztásokat s Carrier, Tureau stb. főbb mészárlásait. (De Martel: *Étude sur Fouché*, 257—265.) — (Ugyanaz: *Types révolutionnaires*, 41., 59.) — Buchez et Roux, XXXIII. 101. (1794. május 26.) Barère jelentése és a convent abbeli rendelete, hogy nem szabad egy angolt is fogolylyá tenni. A franczia katonák nem akarták végrehajtani a convent rendeletét, mire Robespierre felkiált (Thermidor 8-iki beszéd): «Figyelmeztetlek, hogy az angolok elleni rendeleteket örökösen megszegik; hogy Angliát, melylyel oly rosszúl bánnak beszédeink, fegyvereink megkimélik.»

* Például a girondistákat, v. ö. *La Révolution*, II. 290.

** Buchez et Roux, XXX. 1571. Beszédvázlat a Fabre d'Églantine-féle pártról. — Ugyanott 336. Beszéd a jakobinusoknál Clootz ellen. — XXIV. 18. Jelentés-vázlat a Chabot-ügyről. — Ugyanott 69. Beszéd Danton elfogatásának fentartása mellett.

*** Ugyanott XXX. 378. (1793. deczember 20.) Midőn az asszonyok tömegesen járulnak a convent elé férjeik szabadságát kérve: «A köztársasági nőknek le kell-e mondaniok polgárnői minőségökről, hogy eszökbe jusson hitves voltuk?»

hurkot vet.* és nehogy elmeneküljenek, hamarjában megfojtja. Vége felé mindez nem elég már; a vadállat nagy vadászatot akar, következőleg falkára, hajtókra van szüksége, s akár tetszik, akár nem, Robespierrenek kell fölszerelni, elrendezni és hajtani a szállítókat, Orangeban, Párisban,** hogy kiürítsék a börtönöket, azon rendelettel, hogy gyorsan járjanak el dolgukban. E mészáros mesterség mellett, romboló ösztönei, melyeket a polgárosultság sokáig elfojtott, újra fölébrednek. Macska-arcza, mely eleinte «a házi macska nyugtalan, de elég szelid arcza volt, a vad macska, később a tigris-macska vad orczájává lett . . . Az alkotmányozó gyűlésben csak sóhajtva beszélt; a conventben már tajtékozva szól.»*** E merev, uralkodói, egyhangú szó a dühös szenvedély egyéni hangját vette föl; hallani lehet, a mint sivít és csikorog;† néha, hirtelen fordulattal, sirást szenveleg;†† de legzordonabb kitö-

* Hamel, III. 196. — Michelet, V. 394. A birói tárgyalások megrövidítése a girondisták elvesztése végett. A rendelet fogalmazványát, Robespierre kézirásában, megtalálták.

** De Martel: *Types révolutionnaires*, 44. Az orangei forradalmi törvényszék számára adott utasítások Robespierre kezétől vannak. (Nemzeti levéltár, F ^{7}, 4439.)

*** Merlin de Thionville.

† Buchez et Roux, XXXII. 71. (Dantonról): «Meglátjuk e napon, képes lesz-e a convent eltörni egy állítólagos bálványt, mely régóta megrothadt . . . Miben áll fölebb Danton polgártársainál? Azt mondom, akárki remeg e pillanatban, az bűnös . . . A vitatkozás, mely megindult, veszély a hazára nézve.» És az egész beszéd Clootz ellen.

†† Ugyanott XXX. 358. «Hajh! boldogtalan hazafiak, mit tehetünk, körülfogva ellenségeinktől, kik sorainkban harczolnak! Virraszszunk, mert nincs távol a haza halála stb.» — Az efféle cantatékat, a mennyei hárfa kiséretével, borzasztó hallani, ha elképzeljük

rései kevésbbé félelmesek, mint csinált elérzékenyülése. Régi harag, emésztő irígység és újra éledt keserűség rendkívüli halmaza gyűlt össze e lélekben; az epezacskó tele van, s a kiáradt epe elönti még a halottakat is. Soha sem fárad el újra megölni lefejezett ellenségeit, a girondistákat, Chaumettet, Hébert-t, kivált Dantont,* valószínűleg mivel Danton cselekvő munkása volt a forradalomnak, melynek ő csak képtelen vezetője; e még meleg holttestre csinált rágalmakat, kézzel fogható hazugságokat köpköd túlélő gyűlölete. Igy marja bensőleg a méreg, melyet kifelé csepegtet, testi gépezete kizökken, mint Maraté, de más tünetekkel. Midőn a szószéken beszél, «bizonyos ideges görcs szorítja össze kezeit», heves megrázkódások futnak végig «vállain és nyakán, melyeket görcsösen rángat jobbra-balra».** «Arczszine epés, sápadt»; szemei pislognak üvegjök alatt; és mily tekintete van! «Ah! mondá egy hegypárti, ti is úgy szavaztatok volna, mint mi, thermidor 9-én, ha láttátok volna zöld szemeit!» Testileg úgy, mint erkölcsileg, második Maratvá lesz, de még gyötröttebb lelkű, mert túlizgatottsága még nem

a körülményeket. Például 1792. szeptember 3-án, a mészárlások kellő közepén, a párisi választógyűlésen: «Robespierre ur a szószékre lép, kijelenti, hogy nyugodtan szembe száll a közjó ellenségeinek vasával, s azon elégtétellel, hogy jól szolgálta hazáját, sirjába viszi a meggyőződést, hogy Francziaország meg fogja őrizni szabadságát.» (Nemzeti levéltár, C. II. 58—76.)

* Buchez et Roux, XXXII. 360., 371. (1794. május 7-iki beszéd): «Danton, legveszélyesebb a haza ellenségei közt, ha nem lett volna a leggyávább . . . Danton, ki hideg és néma volt a haza legnagyobb veszélyei közt.»

** Ugyanott XXXIV. 14. — V. ö. Fievée leirását, ki látta a jakobinusok szószékén.

egyensúly, és mert politikája erkölcstan lévén, kénytelen nagyobb mértékben lenni emberirtóvá.

De illedelmes, félénk vérmérsékletű, nyugtalan* Marat ő, a ki tartózkodik, s a tanításra és vitatkozásra, nem a kezdeményezésre és kormányzásra született, ki kedve ellen cselekszik s inkább akar pápája, mint diktátora lenni a forradalomnak.** Mindenek előtt arra törekszik, hogy politikai Grandisson maradjon: egész végig, nemcsak nyilvánosan és mások számára, hanem önmaga előtt is, és meggyőződésből tartja meg álarczát. Azért álarcza bőréhéz ragadt: nem különbözteti meg többé egyiket a másiktól; soha csaló nem alkalmazta gondosabban a sophismát szándékaira és tetteire, hogy elhitesse magával, hogy álarcza valódi orczája és hogy igazat mond, mikor hazudik.

Ha hiszünk neki, semmi része sem volt a szeptemberi napokban.*** «Azon időszak előtt, midőn ez esemé-

* Merlin de Thionville. «Határozatlan, kínos nyugtalanság, vérmérsékletének eredménye, volt egyetlen oka tevékenységének.»

** Barère: *Mémoires.* «Inkább befolyás, mint parancs által akarta kormányozni Franczia országot.» — Buchez et Roux, XIV. 188. (Marat czikke.) A törvényhozó gyűlés első hónapjaiban Marat egy ízben találkozott Robespierrerel és előadta neki terveit a néperöszakosságra és tisztító mészárlásokra nézve. «Robespierre rémülettel hallgatott rám; elsápadt s egy ideig néma maradt. E találkozás megerősíté a véleményt, melylyel mindig birtam felőle, hogy a bölcs senator értelmével az igazán jó ember feddhetetlenségét és a valódi hazafi buzgalmát egyesíté, de az államférfiú nézetei és merészsége egyaránt hiányoztak nála.» — Thibaudeau: *Mémoires.* I. 58. — A közjóléti bizottság tagjai közül egyedül ő nem ment küldetésbe a megyékbe.

*** Buchez et Roux, XX. 198. (Robespierre beszéde a conventben, 1792. november 5.)

nyek bekövetkeztek, megszűnt a községi főtanácsba járni . . . Nem ment oda többé.» Nem adtak ott neki semmi megbizást; nem volt ott befolyása; nem hozta létre a girondisták elfogását és meggyilkolását.* Csakhogy «őszintén

* Robespierre mind ez állításai valótlanságok. (A párisi község üléseinek jegyzőkönyve, 1792. szeptember 1.) Robespierre *kétszer beszél az esti ülésben.* Sőt két megegyező bizonyság tanusítja, hogy *a reggeli ülésben is beszélt,* hol a szónokok nevei nincsenek fölemlítve: «A rendeletről volt szó, mondja Pétion (Buchez et Roux, XXI. 103.), mely megnyitja a sorompókat.» (E rendeletet tárgyalásra tűzték a községtanács szeptember 1-én tartott reggeli ülésében.) «E tárgyra nézve Robespierre rendkívül izgatott felszólalásoknak, sötét képzelme tévelygéseinek engedte át magát, örvényeket látott lábai alatt, *szabadsággyilkos fondorlatokat,* s rámutatott *az állitólagos összeesküvőkre.*» — Louvet, (ugyanott 130.), ugyanazon napot említi, csakhogy az esteli ülést reggeli ülésnek veszi, melyen Robespierre először jelenti föl a girondistákat; «Senki sem meri, mondá Robespierre, megnevezni az árulókat? Nos hát én följelentem őket a nép üdvéért. Följelentem a szabadsággyilkos Brissot-t, a Gironde pártját, a nemzetgyűlésnek gonosztevő huszonegyes bizottságát. Följelentem őket, hogy Franciaországot eladták a braunschweigi herczegnek s hogy előre megkapták gyávaságuk díját.» — Szeptember 3-án (a község esti ülésének jegyzőkönyve): «Billaud-Varennes és Robespierre urak kifejtve polgári érzelmeiket . . . följelentik a főtanácsnak a braunschweigi herczeg javára szőtt összeesküvést, kit egy hatalmas párt a francziák trónjára akar ültetni.» — Szeptember 3-án, reggeli hat órakor (Buchez et Roux, ugyanott 132. Louvet levele), a községi biztosok megjelennek Brissotnál, hogy megvizsgálják iratait; egyikök azt mondja Brissotnak, hogy nyolcz hasonló rendelete van a Gironde képviselői ellen és hogy Guadetnél fogja kezdeni. (Brissot levele, melyben panaszt emel e kutatás ellen, 1792. szeptember 7.) Ugyan e napon, szeptember 3-án, Robespierre a községtanácsban ülésez (Granier de Cassagnac, *Les Girondins,* II. 63.); itt keresi fel a Mauconseil-sectió egy küldöttsége s a tanács megbizással küldi a Templebe.

beszélt a huszonegyes bizottság némely tagjairól»; «tisztviselői» minőségében és «egy helyhatósági gyűlésben» nem kellett-e «szabadon kifejeznie magát egy veszélyes cselszövény szerzőiről?» Különben a község, «távol attól, hogy felidézze a szeptember 2-iki eseményeket, minden tőle telhetőt megtett megakadályozásukra.» Végre, csak egy ártatlan veszett el: «Kétség kívül ez is sok. Polgárok, sírjatok e kegyetlen tévedésen; mi sokáig sirattuk; de legyen fájdalmatoknak határa, mint minden emberi dolognak.» Midőn a felséges nép, visszavéve hatalmát, melyet átruházott, elidegeníthetetlen jogát gyakorolja, nincs más tenni valónk, mint meghajolni. Különben igazságos, bölcs és jó; mindabban, a mit tesz . . ., minden erény és igazság, semmi sem lehet kihágás, tévedés vagy bűn.»* Joga van közbelépni, midőn valódi képviselőit a törvény feszélyezi: «Gyűljön össze sectióiban és kényszerítsen bennünket, hogy fogságba tegyük a hűtlen képviselőket.»** Semmi sem megengedettebb, mint az ily indítvány, és ez az egész rész, melyet Robespierre vett május 31-ikében. Sokkal lelkiismeretesebb, hogysem törvénytelen cselekedetet műveljen vagy parancsoljon; jó ez a Dantonok,

Szeptember 4-én (Buchez et Roux, XXI. 106., Pétion beszéde) a község elfogatási rendeletet ad ki Roland ellen; Danton a polgármesteri hivatalba megy Robespierrerel és visszavonatja e rendeletet; Robespierre végül igy szól Pétionhoz: «Azt hiszem, hogy Brissot a braunschweigival tart.» — Ugyanott 103.: «Robespierre (szeptember 2-ika előtt) fölényre jutott a tanácsban.» — Ugyanott 107.: «Robespierre, mondám neki, ön sok rosszat művel; följelentései, riasztásai, gyűlölködései, gyanúi felizgatják a népet.»

* Garat, 86. — V. ö. Hamel, I. 264. (1791. jún. 9-iki beszéd).

** *La Révolution*, II. 454. (1792. április 3-iki beszéd.)

Marat-k, a laza erkölcsű vagy izzó agyú emberek számára, kik szükség esetén a pocsolyában járnak és könyökig felgyűrik ruhájok ujját; a mi őt illeti, semmi sem zilálja meg vagy piszkolja be rajta a tisztességes ember és tökéletes polgár öltözetét. A közjóléti bizottságban csak a convent rendeleteit hajtja végre, és a convent mindig szabad. Ő, diktátor! Hiszen nem más ő, mint egy képviselő a többi hétszáz közt, és tekintélye, ha van, csak az ész és erény jogos felsősége.* Ő, gyilkos! Hiszen ha följelentette az összeesküvőket, a convent küldte őket a forradalmi törvényszék elé,** és a forradalmi törvényszék mondott felettök ítéletet. Ő, terrorista! Hiszen ha egyszerűsíteni akarja az eljárást, csak azért teszi, hogy siettesse az ártatlanok kiszabadulását, a bűnösök büntetését és a végleges megtisztítást, mely mindenkorra napirendre tűzi a szabadságot és erkölcsöt.*** Mindezt végre csaknem maga is hiszi, mielőtt mondaná, s mindezt, miután kimondta, el is hiszi.†

Midőn a természet és történelem egyesül valamely

* Buchez et Roux, (thermidor 8-iki beszéd).

** Ugyanott XXXII. 71. (Beszéd Danton ellen.) «Mit tettetek, a mit nem szabadon tettetek?»

*** Ugyanott XXXII. 199. és 211. (Beszéd a prairial 22-iki törvényről.)

† Mirabeau megjegyzése Robespierreről: «A mit ez az ember mondott, mindazt hiszi.» — Robespierre, Duplay lakója, minden este Duplayvel ebédelt, a ki esküdt volt a forradalmi törvényszéknél és a guillotine munkatársa, naponkint 18 frankért. A családi asztalnál valószinűleg a rendes abstractiók fölött folyt a beszélgetés; de néha meg kellett említeniök a *napi* halálítéleteket, és ha nem is említették meg, rájok gondoltak. Egyedül Browning Róbert volna ma képes visszaállítani e beszélgetések belsejét és külsejét, melyek estenkint az anya és a fiatal leányok előtt folytak.

személyiség megalkotására, ez jobban sikerül nekik, mint az emberi képzelemnek. Sem Molière Tartufe-jében, sem Shakspeare III. Richardjában nem merte szinre vinni az őszinteségéről meggyőződött képmutatót és a Kaint, ki Ábelnek hiszi magát. Ime ott áll az óriási szinen, százezer néző jelenlétében, 1794. június 8-án, dicsőségének legszebb napján, a legfőbb Lény ünnepén, mely harsány diadala tanának és hivatalos szentesítése pápaságának. Két személy van benne, mint a forradalomban, melyet képvisel, az egyik látható, kitárt, külső: a másik be nem vallott, eltakart, benső, és a másodikat elfedi az első. Az első csupa parádé, az okoskodó agy gyártmánya, épen oly csinált, mint az ünnepélyes komédia, mely körülötte kifejlődik. Dávid programmjának megfelelőleg a statistáló nép, mely az allegoriai hegy előtt elvonul, utasítás szerint mozog, parancsolt kiáltásokat hallat, Henriot és csendőreinek felügyelete alatt,* és a megszabott órában a megrendelt megindulásokat érzi. Reggeli öt órakor «barátok, testvérek, hitvesek, szülők, gyermekek összeölelkeznek . . . Az aggastyán, örömtől könyes szemmel, újjászületni érzi lelkét». Két órakor, a szent hegy pázsitos emelvényein «minden megmozdul, izgalomba jő: itt az anyák keblök-

* Buchez et Roux, XXXIII. 151. — V. ö. Dauban: *Paris en 1794.*, 386. lap, (rézmetszet), és 392. lap. A legfőbb lény ünnepe Sceauxban, Palloy hazafi programmja szerint: «Minden polgár felhivatik, hogy ablakánál vagy ajtajában legyen, még azok is, kik félreeső házrészekben laknak». — Ugyanott 399. «Az ifjú polgárok virágokat szórnak minden állomáson, az atyák megölelik gyermekeiket, az anyák égre emelik szemeiket.» *Moniteur*, XX. 653. «A legfőbb lény ünnepének terve, melyet David javasolt s a nemzeti convent elrendelt.»

höz szorítják csecsemőiket; amott megragadva fiaik közől a legifjabbakat, hódolat jeléül felajánlják a természet alkotójának; ugyanazon pillanatban és együttesen, a fiúk, harczi lángtól hevülve, fölemelik kardjaikat és agg atyáik kezeibe teszik. Osztozva fiaik lelkesedésében, az elbájolt aggastyánok megölelik őket és rájok árasztják az atyai áldást... Minden férfi, szétszórva az Egyesülés mezején, karban ismétli az első versszakot... Minden nő, szétszórva az Egyesülés mezején, karban ismétli a második versszakot. ... Minden franczia egy testvéri ölelésben egyesíti érzelmeit.» Parancsszóra vezetett idyll az, erkölcsi jelképek és festett papirosból készült istenségek előtt: van-e ennél szebb valami egy dicsekedő moralista számára, ki soha sem tudta megkülönböztetni a hamisat az igaztól s érzelmes iróktól kölcsönözte érzékenységét! «Először történik,»* hogy arcza felvidúl, örömtől ragyog s az irnok lelkesedése, mint mindig, könyvbeli frázisokban áradoz: «Ime, mondja, az emberiség legérdekesebb része! A mindenség gyűlt össze itt. Oh természet, mily magasztos és édes a te hatalmad! Mint sápadnak a zsarnokok ez ünnep gondolatára!» S nem ő maga ennek legszebb ékessége? Nem választották-e meg egyhangúlag, hogy elnököljön a conventben és a szertartást vezesse? Nem ő-e az alapítója az új vallásnak, az egyetlen tiszta vallásnak, melyet az erkölcs és ész elfogadhat e földön? Képviselői teljes jelmezben, sárga nadrágban, buzavirágszínű frakkban, háromszínű övvel, tollbokrétás kalappal,** egy csomó kalászt és virágot tartva kezében, elül halad, a convent élén, és az emelvényen

* Buchez et Roux, XXXIII. 176. (Vilate elbeszélése.)
** Hamel, III. 541.

áldozatot mutat be: meggyújtja fátyolát a bálványnak, mely az atheismust képviseli, és helyette, egyszerre, elmés gépezettel, a Bölcseség felséges szobrát jelenteti meg. Ezután beszél, újra beszél, intve, apostrophálva, prédikálva, a legfőbb lényhez emelve lelkét, és mily szónoki fogásokkal, mily akadémikus módon fűzi egybe az apró verseket, hogy annál jobban neki lódítsa tirádáját! Mily tudományos egyensúlyban tartja a melléknevet és főnevet!* E körmondatokból, melyek úgy vannak egybefonva, mint valami díjosztási vagy gyászbeszédben, sekrestyei és kollégiumi illat árad ki; ő azt élvezettel szívja és megittasúl tőle. Kétség kívül jóhiszemű e pillanatban, habozás és fentartás nélkül csodálja magát, saját szemében nemcsak nagy iró és nagy szónok, hanem nagy államférfiú, nagy polgár is; mesterkélt és bölcsészi lelkiismerete csak dicsőítéseket itél meg számára. De tekintsünk alája, vagy inkább várjunk egy pillanatig. Mögötte kitör a türelmetlenség és ellenszenv; Lecointre szembe szállt vele; morgások, szidalmak, s a mi rosszabb, gúnyolódások jutnak a fülébe. Ily napon és ily helyen! Az igazság főpapja, az erény apostola ellen! Hogyan merészelték ezt a hitetlenek? Hallgatva, sápadtan magába fojtja dühét,** és elveszítve az egyensúlyt, behúnyt szemmel rohan tova a gyilkolás lejtőjén: kerüljön bármibe, a hitetleneknek rögtön el kell veszni. Hogy gyorsabban menjen, el kell csenni fejeiket, s mivel a közjóléti bizott-

* Buchez et Roux, XXXIII. 178. és 180.

** Ugyanott 177. (Vilate elbeszélése.) — Ugyanott 170. Robespierre jegyzetei Bourdon de l'Oiseról. — 417. Robespierretől kitörölt helyek thermidor 8-iki beszédében — 429. Hasonló mondások beszédében, a mint azt elmondta. Mind e jelekből érezni lehet haragjának mélységét.

ságban mostanáig minden bizalmilag történt,* egyedül Couthonnal, nem értesítve társait, elkészíti, benyújtja és megszavaztatja a conventtel a rettentő prairiali törvényt, mely kényére bíz minden életet. Furfangos és ügyetlen sietségében sokat kivánt; megfontolás után mindenki félteni kezdi önmagát: ekkor kénytelen hátrálni, bizonyolni, hogy rosszúl értették, kivételt engedni a képviselőkre nézve, következőleg visszatolni tokjába a kést, melyet már ellenfeleinek torkára illesztett. De nem bocsátotta ki kezéből, lesbe áll, és visszavonulást szinlelve, lemondást szenvelegve;** zugában meglapulva, várja, míg elvesztik hitelöket, hogy másodszor reájok ugorjék. Ez nem is fog késni; mert az irtó gép, melyet prairial 22-én felállított, kezeik közt marad, és működnie kell kezeik közt a szerkezet szerint, melyet neki adott, azaz gyorsított menetben, csak-

* Buchez et Roux, 183. (Billaud-Varennes, Collot d'Herbois, Vadier és Barère emlékirata.) Prairial 22-ike után másnap a közjóléti bizottság reggeli ülésében: «Jól látom, hogy egyedűl állok, és senki sem támogat,» mondá Robespierre, és «azonnal dühbe jön, erősen kikel a bizottság tagjai ellen, kik, úgymond, összeesküdtek ellene. Oly erősen kiabált, hogy több polgár összecsődült a Tuileriák terrasseán». Végre «odáig vitte a képmutatást, hogy könnyeket hullatott». — Inkább azt hiszem, hogy az ideg-gépezet végére járt. Egy más bizottsági tag, Prieur (Carnot: *Mémoires*, II. 525.) beszéli, hogy floréalban, egy más igen hosszú és igen heves ülés végén «Robespierre kimerülve rosszúl lett».

** Carnot: *Mémoires*, I. 526. «Mivel irodája külön helyen volt s egyikünk sem tette oda lábát, oda mehetett s valóban ment is a nélkül, hogy velünk találkozzék. Sőt megtette, hogy az ülés végén átment a bizottság termén és aláírt néhány ügydarabot, valójában csak közös tanácskozásainktól tartózkodva. Otthon gyakran értekezett a forradalmi törvényszék elnökeivel, s e törvényszékre nagyobb befolyást gyakorolt, mint valaha.» (Prieur elbeszélése.)

nem találomra: rájok fog háramlani a tömeges és vak gyilkolás gyűlöletessége; nemcsak nem ellenzi azt, hanem tartózkodást szinlelve, ösztönzi őket arra. Titkos rendőrségi külön irodájába zárkózva, elfogatásokat rendel.* feluszítja Hermant, fő kopóját, maga is elfog, elsőnek irja alá s rögtön tovább küldi a rendeletet, mely összeesküvéseket tesz föl az elfogottak közt s mely a bérelt följelentők által nagy szállítmányokat fog vinni a guillotine számára, hogy «egy pillanat alatt kiseperje és megtisztítsa a börtönöket.** «Nem én tettem, fogja később mondani;

* Dauban: *Paris en 1794*, 563. — Nemzeti levéltár, AF. II. 58. Robespierre aláirásait a közjóléti bizottság több határozatán lehet itt találni, messidor 5-én és 7-én, azután későbbről Saint-Just és Couthon aláirásait egész thermidor 3., 6. és 7-ig. — V. ö. F 7, 4437., 4438.

** Nemzeti levéltár, F 7, 4438. — Hermannak, a polgári közigazgatás, rendőrség és törvényszék biztosának jelentése a közjóléti bizottsághoz, II. messidor 3-án: «A börtönök főfelügyeletére kinevezett bizottság kénytelen látni, hogy mind e gonosztevők, kik főleg szabadsággyilkos tervekben vettek részt . . . még léteznek a börtönökben és ott külön bandát alkotnak, a mi igen fáradságossá teszi a felügyeletet, állandó okot szolgáltat a rendetlenségre, folytonos forrása a szökési kisérleteknek, mindennapi gyülekezete oly embereknek, kiknek egész létele káromlásokból áll a szabadság és védői ellen . . . *Lehetséges volna felismerni azokat, kik mindegyik börtönben a különféle pártokat, különféle összeesküvéseket szolgálják* . . . Meg kellene talán egy pillanat alatt *tisztítni a börtönöket és elsöpörni a szabadság talajáról e szennyet, az emberiség e salakját.*» — Ennek következtében a közjóléti bizottság «meghagyja a biztosoknak . . . hogy keressék föl Páris börtöneiben . . . azokat, kik különös részt vettek a különféle pártokban, különféle összeesküvésekben, melyeket a nemzeti convent megsemmisített.» E határozat alá Robespierre kezével irva van: *helybenhagyatik*, azután Robespierre aláirása, azután, alantabb, Billaud és

képtelen lévén jót tenni és a rosszat meggátolni, több mint hat hét óta tökéletesen felhagytam a közjóléti bizottságban való részvétellel.»* Elveszteni ellenfeleit a gyilkosságokkal, melyeket elkövet, melyeket elkövettet velök s nekik számít be, ugyanazon ecsetvonással fehérre festeni magát és őket feketére, mily gyönyörűség! Ha a természetes lelkiismeret, pillanatonkint, igen halkan, morogni próbál, a csinált és feltukmált lelkiismeret rögtön közbe lép, hogy elhallgattassa és magán gyűlölségét a közérdek ürügyeibe takarja: utoljára is a lefejezettek aristokraták voltak, s a lefejezni való emberek erkölcstelenek; az eszköz tehát jó, a czél még jobb; az eszközt használva és a czélra törekedve, az áldozópap dolgát végzi. Ilyen a forradalom díszlete: tetszetős álarcz; és ilyen benseje: elrémítően undok arcz; az emberies elmélet névleges uralmával a gonosz és aljas szenvedélyek tényleges diktaturáját takarja; valódi képviselőjében, mint önmagában, mindenütt látni lehet, mint tör át a philanthropián a vadság s mint lép elő a pedánsból a hóhér.

Barère aláírása. Hasonló határozat kelt messidor 7-én. ugyanezek és öt más aláírásával s ugyan az nap elküldve. (E döntő okiratot olvasta és nagy részben idézte Martel a *Types révolutionnaires* című művében 57.)

* Buchez et Roux. XXXIII. 434.

II. FEJEZET.

A kormányzók. — I. A convent. — A Lapály. — A Hegy. — A lelkek sülyedése. — Mily parádékban kénytelen részt venni a convent. — II. Mily parádékat hajt végre. — Szolgasága és szolgaisága. — Része a bűnökben. — III. A közjóléti bizottság. — A szakemberek. — Carnot, Prieur de la Côte-d'Or, Jean Bon Saint-André, Robert Lindet. — IV. Az államférfiak. — Billaud-Varennes, Collot d'Herbois, Robespierre, Couthon és Saint-Just. — Mily föltételekkel uralkodnak. — Veszélyeik. — Egyenetlenségeik. — A félelem és az elmélet nyomása. — V. Hivatalos közegeik. — Saint-Just és Barère jelentései. — Az előadók és a jelentések minősége. — VI. A kiküldött képviselők. — Mindenhatóságuk. — Veszélyeik és rettegésök. — Rokonai munkájoknak. — E helyzet eredménye. — VII. A durva ösztönök kitörése. — Duquesnoy Metzben. — Dumont Amiensben. — A részegesek. — Cusset, Bourbotte, Monestier, Bourdon de l'Oise, Dartigoyte. — VIII. Az őrültség közelsége. — A józan ész elvesztése. — Fabre, Gaston, Guiter a kelet-pyrenéi hadseregnél. — Baudot, Lebas, Saint-Just, elődjeik és utódjaik a rajnai hadseregnél. — A dühös túlizgatottság. — Lebon Arrasban, Carrier Nantesban. — IX. A bűnök kifejlődése. — A hiúság és az élvezet szüksége. — Collot d'Herbois, Ysabeau, Tallien. — A tolvajok. — Tallien, Javogues, Rovère, Fouché. — A kegyetlenség két forrása. — Annak szüksége, hogy önmagok előtt bebizonyítsák hatalmokat. — Saint-Just Pas de Calaisban és Elsassban. — Collot d'Herbois Lyonban. — A képviselők nyomása a törvényszékekre. — A szenvedés és halál látásának gyönyöre. — Monestier, Fouché, Collot d'Herbois, Lebon és Carrier.

Kisérjük az új kormányt, első forrásától végső elágazásáig, és igyekezzünk működésben látni a testületeket és egyéneket, melyek gyakorolják a minden fokú gyűléseket.

bizottságokat, küldötteket, igazgatókat és alárendelteket. Mint az élő testre alkalmazott izzó vas, a helyzet homlokukra nyomja két stigmáját, különböző mélységekkel és szinezésekkel: ők is hiába takarják bélyegöket: a koszorúk alatt, melyeket magoknak itélnek, és a czímek alatt, melyekkel fölékesítették magokat, föl látjuk tűnni a rabszolga vagy a zsarnok bélyegét.

I.

A Tuileriákban, az ülésteremmé átalakított nagy szinházi teremben trónol a mindenható convent: minden nap, pompásan fölszerelve, tanácskozik: rendeletei, melyeket vak engedelmesség fogad, megfélemlítik Franczia-országot és felzavarják Európát. Méltósága távolról félelmes, fölségesebb, mint a római köztársasági senatusé. Közelről máskép áll a dolog: e kétségbe nem vont uralkodók rabszolgák, kik rettegésben élnek, még pedig nem ok nélkül: mert sehol, még a börtönben sem nagyobb a kényszer és kisebb a biztosság, mint padjaikon. 1793. júliusától fogva az ő sérthetetlen helyiségök, a nagy hivatalos medencze, honnan minden törvényes tekintély folyik, a halastó egy nemévé lett, hová egymásután, biztosra le-lemerül a forradalmi háló, hogy megfogja a válogatott halakat, egyenkint vagy tizenkettesével, néha nagy tömegben, először a hatvanhét kivégzett vagy proscribált girondista követet, azután a jobb oldal hetvenhárom tagját, kiket egy napon fogtak össze és tettek le a Forceban, azután a kiváló jakobinusokat: Osselint elfogják brumaire 19-én, Baziret, Chabot-t és Delaunayt vád alá helyezik brumaire 24-én, Fabre d'Eglantinet elfogják nivôse 24-én, Bernardt lefejezik plu-

viôse 3-án, Cloots Anacharsist lefejezik germinal 4-én, Hérault-Séchellest, Lacroixt, Philippeauxt, Camille Desmoulinst, Dantont lefejezik négy mással germinal 10-én; Simondt lefejezik germinal 24-én. Osselint lefejezik messidor 28-án. A megmaradtak természetesen figyelmeztetve vannak és óvatosak. Az ülés megnyitásakor látni lehet, mint lépnek a terembe, nyugtalan tekintettel, «tele bizalmatlansággal»,* mint az állatok, melyeket zárt helyre hajtanak s melyek tőrt gyanítnak. «Mindegyikök, írja egy tanú, ügyelt járására és szavaira, attól félve, hogy bűnül rójják fel: valóban semmi sem volt közömbös, a hely, hova ültek, egy tekintet, egy mozdulat, egy morgás, egy mosoly.» Ezért, ösztönszerűleg, a nyáj azon oldal felé huzódik, mely a legjobban védettnek látszik, bal felé. «Minden a Hegy orma felé özönlött; a jobb oldal puszta volt... Többen sehol sem állapodtak meg, és az ülés alatt gyakran változtatták helyöket, azt hivén, hogy így megcsalják a kémet, és majd az egyik, majd a másik párttal** szavazván, senkivel sem állnak rossz lábon. A legokosabbak soha sem ültek le; kívül maradtak a padokon, a szószék lábánál, és a nagy kitöréseknél lopva kiosontak a teremből.» A nagyobb rész bizottságaiba menekül; mindegyik igyekszik elfeledtetni

* Thibaudeau; *Mémoires*, I. 47., 70. — Durand-Maillane: *Mémoires*, 183. — Vatel: *Charlotte Corday et les Girondins*, II. 269. — 76 elnökből, kikkel a convent birt, 18-at lefejeztek, 8-at deportáltak, 22-őt törvényen kívül helyeztek, 6-ot bebörtönöztek, 3 öngyilkos lett, 4 megőrült: összesen 61. Mindazok, kik két izben voltak elnökök, erőszakos halállal vesztek el.

** A conventben t. i. 3 párt volt: a Gironde pártja (a szabadelvű párt), a Hegy pártja (a radicalis párt) és a Lapály vagy Mocsár pártja, s itt ennek a tagjairól van szó. *A fordító.*

magát, föl nem tűnő, semmi, távollevő lenni.* A június 2-át követő négy hónap alatt a convent terme felében vagy háromnegyedrészben üres; az elnök választása nem egyesít 250 szavazót;** csak kétszáz, csak ötven szavazat akad a közjóléti bizottság és a közbiztossági bizottság választására; csak ötven szavazat jut a forradalmi törvényszék bíráira, tiz szóval kevesebb helyetteseikre;*** épen nincs szavazat a Dulaure követ elleni vádhatározat elfogadására.† «Egy tag sem áll fel, sem mellette, sem ellene; nincs szavazat»: mindazáltal az elnök kijelenti, hogy a határozat meghozatott és «a Mocsár engedi megtörténni». «A Mocsár békái»-nak nevezték őket június 2-ika előtt, midőn a középpártban «brekegtek» a Hegy ellen; még most is négyszázötvenen vannak, háromszor nagyobb számmal, mint a hegypártiak; de föltett szándékkal hallgatnak; régi nevök «úgyszólván nyirkosakká teszi őket; füleik az örökös fenyegetésektől visszhangzanak, szívök vézna lett a rémülettől,» †† és nyelvök, megbénulva a hallgatás szokásától, szájpadlásukhoz tapad. Hiába lapulnak meg, hiába

* *Moniteur*, XVIII. 38. (Amar előadó beszéde, 1793. okt. 3. «A conventi kisebbségnek látszólag semleges viselete, új összeesküvés terve, melyet Barbaroux szőtt.»

** Mortimer-Ternaux, VIII. 44. Collot d'Herbois elnökké választása 151 szavazattal 241 közül, 1793. június 13-án. — *Moniteur*, XVII. 366. — Hérault-Séchelles elnökké választása, 165 szavazattal 236 közül, 1793. augusztus 3-án.

*** *La Révolution*, III., I. fej. — Mortimer-Ternaux, VIII. 435. (A három helyettes közül az első 9, a második 8, a harmadik 5 szavazatot nyert.)

† Marcelin Boudet: *Les Conventionnels d'Auvergne*, 206.

†† Dussault (*Fragment pour servir à l'histoire de la Convention*).

egyeznek mindenbe, nem kívánva egyebet magoknak, mint az életet, s kiszolgáltatva a többit, szavazatukat, akaratukat, lelkiismeretöket: érzik, hogy ez élet csak egy szálon függ. Mindnyájok közt a legnémább Sieyès, kit följelentenek a jakobinusoknál, s épen csak vargájának pártfogása által szabadul meg, a ki fölkel és így szól: «Ezt a Sieyèst én ismerem, épen nem foglalkozik politikával, mindig könyvei közt van; én varrom czipőit, s én jót állok róla».*

Thermidor 9-ike előtt egyikök sem nyitja ki száját; egyedül a hegypártiak beszélnek s mindig jelszó szerint. Legendre, Danton bámulója, tanítványa, benső meghittje csak egyszer merészel felszólalni azon rendelet alkalmából, mely barátját a vérpadra küldi, kívánva, hogy előbb hallgassák meg Dantont; de még abban az ülésben visszavonja szavait; este, nagyobb biztosság okáért, «a sárban fetreng,»** kijelenti a jakobinusoknál, «hogy megbízik a forradalmi törvényszék itéletében», és esküszik, hogy mindenkit följelent, «a ki meg akarná gátolni a rendelet végrehajtását».† Nem adott-e neki leczkét Robespierre, még pedig legmogorvább hangján? Mi lehet szebb, mondá a nagy moralista, mi lehet magasztosabb, mint az a gyűlés, mely önmagát tisztítja meg?»†† Így hát nemcsak hogy

* Sainte-Beuve: *Causeries du Lundi*, V. 216. (Sieyès kiadatlan iratai után.)

** Michelet szavai.

† *Moniteur*, XX. 95, 135. (Germinal 11-iki ülés a conventben és a jakobinusoknál.)

†† Buchez et Roux, XXXII. 17. (II. ventôse 26-iki ülés, Robespierre beszéde.) «Mily országban látták, hogy egy hatalmas senátus fölkeresi keblében azokat, kik elárulták a közügyet és a törvény pallosa alá küldi? Ki adta e látványt a világnak? Ti, polgárok! (A terem tapstól visszhangzik.)» — *Moniteur*, XX. 95.

nincs elszakadva, vagy megtágulva, vagy csak kitoldozva is a háló, mely annyi vonagló zsákmányt fogott össze, hanem most épen olyan jól halász bal felől, mint jobb felől, különösen a Hegy legmagasabb padjain.* Sőt a prairial 22-iki törvény által bogai összébb szorultak és térfogata megnőtt: ily tökéletesített szerszámmal bizonyára addig lehet halászni ahalastóban, míg azt ki nem merítik. Néhány nappal thermidor 9-ike előtt, David, Robespierre híveinek egyike, maga mondá «Maradunk-e húszan a hegypártból?» Ugyanez időtájt Legendrenak, Thuriotnak, Léonard Bourdonnak, Talliennek, Bourdon de l'Oisenak és másoknak, egész nap egy-egy kém jár nyomában; harmincz követet fognak proscribálni, s egymás fülébe súgják neveiket; erre hatvanan haza sem mennek aludni, meg lévén győződve, hogy másnap reggel ágyaikban fogják megragadni őket.**

E hónapokon át tartó rendszer mellett a lelkek lesülyednek és elaljasulnak. «Minden kicsinynyé tette magát,*** hogy a népiga alá férjen. Mindenki néppé tette

* Miot de Melito: *Mémoires*, I. 44. Asztalnál, a külügyminiszteriumban, Danton mondá: «A forradalom olyan, mint Saturnus, fel fogja falni gyermekeit . . .» A mi Desmoulins Camillet illeti, «szomorúsága azt mutatá, hogy már előre érzi a reája váró sorsot, és a kevés szó, melyet kiejtett, mindig a forradalmi törvényszék halálítéleteire s a kivégzés minőségére vonatkozott, vagy arra, hogyan lehet legillendőbb módon előkészülni reá vagy elviselni.»

** Buchez et Roux, XXXIII. 363., 357. (Rendőri jelentések a követekről, messidor 4-én és a következő napokon.) — Vilate: *Causes secrètes de la révolution du 9. au 10. thermidor*, a Barèretől kijelölt lajstrom.) — Lecointre: *Dénonciation*, (II. kiad. 13. lap.)

*** Thibaudeau, I. 47. «A mennyire igyekeznek kiemelkedni rendes időkben az emberek, annyira erőlködtek e nyomorúságos időben lealacsonyulni, hogy elfeledtessék magokat vagy megbocsáttassák felsőbbségöket.»

magát . . . Megtagadták az öltözetet, modort, előkelőséget, tisztaságot, az élet kényelmeit, a finomságot és illendőséget.» Elhanyagolják magokat és káromkodnak; igyekeznek a sans-culotte hegypártiakhoz hasonlítni, kik szitkozódnak és úgy öltöznek, mint a kikötői munkások.* Armonvillehez, a gyapjúfésülőhöz, ki gyapjusipkában ülésez, Cussethez, a fátyolszövet-munkáshoz, a ki mindig részeg. Robespierrenek kell lenni az embernek, hogy gondos ruházkodást engedjen meg magának; a többiek, kik nem birnak az ő fölényével, «a has» félgyanúsainál, a régi uralomnak e maradványa veszélyes lehetne; jól teszik, hogy nem vonják magokra a rossz nyelvű és a helyesirásban járatlan kém figyelmét;** névszerint az ülésben fontos dolog összekeveredni a tömeggel, nem vétetni észre magát a fizetett tapsonczokkal, a boros zsiványokkal, a törvényszéki «zsiros szoknyákkal». Sőt velök kell kiabálni, korcsmai bohózataikban szerepelni. Tizennégy hónapon át a néptársaságok küldöttségei a sorompók előtt hangoz-

* Madame Roland: *Mémoires*, I. 52.

** *Nemzeti levéltár*, F^{7}, 3116^{7}. E csomagban 537 rendőri jelentés van, névszerint II. nivôse hónapról. Szolgáljon mutatványúl a következő: Jelentés II. nivôse 25-ről: «Kiküldetésben lévén a convent mellett, kollégáim ebédelni vittek a hajdani Bréteuil-kertbe, egy jól kipadlózott nagy terembe . . . Kértük az étlapot, s miután rizslevest, marhahúst, egy palaczk bort, két burgonyát ettem, a mint mondták, 8 frankot 12 sout fizettem, mert nem vagyok gazdag. Teringettét! mondok nekik, mit fizetnek hát itt a gazdagok? . . . Megjegyzem, hogy láttam e nagy terembe jönni a régi uralom idejéből való marquiskat, grófokat, lovagokat és követeket, stb., de megvallom, hogy nem jut eszembe a néhai nemes neve . . . Mert a . . . sansculottenak öltözött; az ördög sem ismerne rá.» (Helyesirási hibákkal tele.)

tatják esztelen vagy lapos tirádáikat, s a convent kénytelen tapsolni. Kilencz hónapon át* az utczai versfaragók és kávéházi korhelyek teljes ülésben dalolják alkalmi nótáikat, s a konvent kénytelen karban énekelni velök. Hat héten át** az egyházak megszentségtelenítői a terembe járnak bohóczkodni, s a convent kénytelen nemcsak kiállni ezt, hanem szerepet is játszani benne. A császári Rómában, még Nero és Heliogabalus alatt sem süllyedt ily mélyre a senatus.

II.

Tekintsük egyik parádéjokat, brumaire 20-án, vagy 22-én, vagy 30-án; az álarczos játék ismétlődik, hetenkint többször, egyformán, csaknem változat nélkül. Megérák és kamaszok menete érkezik a terem ajtaja elé; még «részegek a pálinkától, melyet kelyhekből ittak, miután patenákon rántott halat ettek»; különben útközben is ittak. «Szamarakon nyargalva, melyeket casulába öltöztettek és stólával vezetnek», megálltak a kocsmák előtt, ciboriumot

* Buchez et Roux, XXVIII. 237., 308. (1793. július 5. és 14.) — *Moniteur*, XIX. 716. (II. ventôse 26.) Danton elrendelteti, hogy «a sorompónál ezentúl csak a prózai észt hallgatják meg». Mégis, kivégzése után, újra kezdődnek az efféle parádék. Messidor 12-én «egy polgár a sorompó előtt költeményt olvasott hadseregünk győzelmének dicsőítésére.» (*Moniteur*, XVI. 101.)

** *Moniteur*, XVIII. 369., 397., 399., 420., 469., 479., 488., 492., 500. stb. — Mercier: *Le nouveau Paris*, II. 96. — Dauban: *La Démagogie en 1793.* 500., 505. (Prudhomme czikke és Beaulieu *Diurnal*ja.)

nyújtva, melyet a kocsmáros tele töltött, s minden állomáson három izben kortyantanak belőle, a misét parodizálva, melyet így az utczán mondanak a magok módja szerint. Ennek végeztével felöltik a cappákat, casulákat, dalmaticákat, s két hosszú sorban, a convent lépcsőinek hosszában felvonulnak. Többen gyaloghintókban vagy kosarakban gyertyatartókat, kelyheket, arany és ezüst tálczákat, szentségtartókat, ereklyetartókat visznek; mások zászlókat, kereszteket s más templomi zsákmányt tartanak. Ezalatt «a zene a *Carmagnolet*, vagy *Malborough s'en va-t-en guerre* nótáját játszsza . . . A mely pillanatban belép a mennyezet, az *Ah! le bel oiseau* nótájába kezdenek.» Egyszerre mind levetik álöltözetöket: mitrák, stolák, casulák a levegőben repdesnek, és «feltüntetik a haza védőit, nemzeti egyenruhába öltözve».* Kaczaj, kiabálás, lelkesedés, a zene még erősebben tombol; a banda, mely már belejött a hangulatba, a carmagnolet kivánja tánczolni és a convent beleegyezik; sőt vannak követek, kik leszállnak padjaikról s tánczra kelnek a rimákkal. Befejezésül a convent elhatározza, hogy estére részt fog venni az Ész ünnepén és valóban testületileg oda is megy. A kurta szoknyás és vörös sipkás színésznő mögött, ki a Szabadságot vagy az Észt ábrázolja, a követek szintén vörös sipkában haladnak, kiabálva és dalolva, egészen az új templomig; e templomot deszkákból és kemény papirból épitették a Notre-Dame chorusában. Leülnek az első sorban, és az istennő, hajdani rendes vendége Soubise herczeg bizalmas vacsoráinak, az «opera valamennyi csinos ördögével»

* *Moniteur*, XVIII. 420., 399. Az «*Ah! le bel oiseau*» dalt mint jellemzőt választották, mely symbolikus és két értelme van, az egyik idylli, a másik trágár.

kifejti előttök operai kecseit.* Rákezdenek «a szabadság hymnusára», s mivel ma reggel a convent rendelettel kötelezte magát éneklésére, föltehetjük, hogy ő is énekel.** Azután tánczolnak; szerencsétlenségre hiányzanak az irott bizonyítékok, vajjon a convent is tánczolt-e. De legalább végig nézi a tánczot és jelenlétével szentesíti ez orgiát, mely egyetlen a maga nemében, nem Rubens Kermessje, mely gazdagon és egészségesen tárul ki a szabad levegőn, hanem a Courtille † külvárosból éjjel zajongva visszajövők, sovány és elzüllött korhelyek húshagyója. A nagy hajóban «a tánczosok csaknem nadrágtalanul, meztelen nyakkal és mellel, fityegő harisnyákkal» tombolnak és rugdalóznak, «a carmagnolet üvöltve». Az oldalkápolnákból, «melyeket magas szőnyegek takarnak, a leányzók, éles rikoltásokkal, bordélyházakat csinálnak.†† Igy belekeveredni a csőcselékbe, barátkozni a részegekkel és szajhákkal, kiállni böfögéssel vegyes csókjaikat, ez nehéz dolog, még a simulékony képviselőkre nézve is. A felénél több már előre megémelyedett tőle és otthon maradt; ezentúl nem akarnak többé a conventbe

* De Goncourt: *La Société française pendant la Révolution*, 418. (A *Père Duchêne* czikke.) — Dauban, ugyanott 506. (Prudhomme czikke.) «A Szabadság, lombos széken fogadja a köztársasági férfiak és nők hódolatát.» Azután «megfordul, hogy jótevő pillantást vessen barátjaira».

** *Moniteur*, XVIII. 399. (Brumaire 20-iki ülés, Thuriot indítványa): «Kívánom, hogy a convent az Ész templomába menjen s ott a Szabadság hymnusát énekelje». — «Thuriot javaslatát elfogadják.»

† Courtille külvárosban volt akkor legtöbb csapszék, melyeket az alsóbb néposztály, húshagyó kedden, egész éjjel sűrűen látogatott. *A fordító.*

†† Mercier, ugyanott 99. (Hasonló jelenetek Saint-Eustacheban és Saint-Gervaisben.)

menni.* De a hegypárt utánok küld és a törvényszolga visszavezeti őket: kell, hogy jelenlétökkel és szerencsekívánataikkal közreműködjenek a következendő profanátiókban és apostasiákban;** kell hogy helyben hagyják és elrendeljék azt, a mitől irtóznak, nem csupán az ostobaságokat és bolondságokat, hanem a bűntetteket is, az ártatlanok legyilkolását, barátjaik legyilkolását. Mindezt megteszik. «Egyhangúlag és a legélénkebb tapsok közt» a baloldal, a jobboldallal egyesülve, vérpadra küldi Dantont, természetes fejét, a forradalom nagy előmozdítóját és vezetőjét.† «Egyhangúlag és a legélénkebb tapsok közt,» a jobboldal, egyesülve a ballal, megszavazza a forradalmi kormány leggonoszabb rendeleteit.†† «Egyhangúlag», a

* Durand-Maillane : *Mémoires*, 182. — Grégoire : *Mémoires*, II. 34. 1793. november 7-én, a hittagadás nagy jelenetében egyedül Grégoire állott ellen, mondván : «Én püspök maradok, a vallásszabadságra hivatkozom.» — «Ordítások törtek ki hangom elfojtására, melyet megfelelőleg fölemeltem . . . Démonok jelenete, méltó Miltonra . . . Kijelentem, hogy e beszédet tartva azt hivém, halálitéletemet mondom ki.» — Több napon át követeket vagy bandítákat küldtek nyakára, hogy viszavonást csikarjanak ki tőle. November 11-én egy párisi falragasz őt tette felelőssé a rajongás meghosszabbodásáért. — «Mintegy két éven át én voltam csaknem az egyetlen Párisban, ki egyházi öltözetet viseltem.»

** *Moniteur*, XVIII. 480. (Brumaire 30-iki ülés.) N. . . «Meg kell ismertetni a szertartást, mely ma itt történt. Kívánom, hogy e nap minden beszédét és minden részletét egészen beiktassák a naplóba és elküldjék minden megyének.» — Egy más követ: «És ne feledjék el, hogy a jobb oldal soha sem volt ily jól megrakva.» — Nevetnek és tapsolnak.

† Buchez et Roux, XXXII. 103. (Germinal 11.) — *Moniteur*, XX. 134. (Germinal 15.) Rendelet Danton és vádlott társai védelmének elfojtására.

†† *Moniteur*, XX. 226. (Germinal 26. Saint-Just jelentése és

csodálat és lelkesedés felkiáltásaival, a szenvedélyes rokonszenv bizonyságaival Collot d'Herbois, Couthon, Robespierre iránt,* önkéntes és többszörös választással fentartja a convent a gyilkos kormányt, melyet a Lapály gyűlöl, mert gyilkos, és a Hegy gyűlöl, mert megtizedeli őt. A Lapály és a Hegy, a többség és a kisebbség, nagy rémületében végre beleegyezik és segédkezet nyújt saját öngyilkosságára: prairial 22-én az egész convent oda tartotta torkát;** thermidor 8-án, az első negyed óra alatt, mely Robespierre beszédére következett,† még mindig tartotta, s valószinűleg el is vágatta volna, ha az öt vagy hat ember, kiket Robespierre megjelölt vagy megnevezett, Bourdon de l'Oise, Vadier, Cambon, Billaud, Panis, fölbátorítva az önfentartás ösztönétől, föl nem tartóztat-

rendelet a rendőrségről.) — Ugyanott XIX. 54. (Robespierre jelentése a forradalmi kormány elveiről, nivôse 5.) — Ugyanott XX. 567. és 589. Prairial 6. (Rendelet, mely megtiltja angol és hannoverai fogoly ejtését.) XXI. 13. (Messidor 16.)

* *Moniteur*, XX. 544. Ladmiral merénylete után Collot d'Herbois ellen, ez megjelen a szószéken. «A legélénkebb tapsok hallatszanak a terem minden részében.» — Ugyanott XXI. 173. (Messidor 21.) Barère jelentésére, ki dicséri Lebon József viseletét s nem vet szemére mást, mint kissé «éles formákat», elhatározzák, hogy napirendre térnek, melyet «egyhangúlag és tapsok közepett» fogadnak el.

** *Moniteur* XX. 698., 715., 716, 719. (Prairial 22. és 24.) Robespierre és Couthon beszédei után «többszörös élénk taps, mely újra kezdődik és hosszan elnyúlik.» Couthon azt mondván, hogy a közjóléti bizottság kész beadni lemondását: «minden felől kiáltanak: *nem! nem!*» — Ugyanott XXI. 268. (Thermidor 2.) Barère dicsbeszéde a forradalmi kormányról és rendőri rendelet, «egyhangúlag és tapsok közt elfogadva».

† *Moniteur*, XXI. 329.

ják karjaikkal a kést. Csak a közvetlen, személyi és halálos veszedelem képes e letiport lelkekben nagyobb félelem által legyőzni a félelem meggyökerezett szokását. Később, midőn kérdezték Sieyèstől, mit tett ez idő alatt: «Éltem», felelt ő. Valóban, ő és a többiek erre szorítkoztak, ezt érték el minden áron, és mily áron!* Titkos jegyzetei, melyeket még áthatnak mindennapi undorai, bizalmas vázlatai megmondják ezt . . . ** «A márczius 20-iki bizottságban, Paillasse, félrészegen a hadi tervről értekezik s kérdésekkel és birálatokkal vallatja a minisztert. A boldogtalan miniszter egy kávéházi felelettel s a hadjáratok történelmével menekül a kérdések elől. Ezek az emberek vezetik az ügyeket és mentik meg a köztársaságot! H . . . szórakozottságában olyan volt, mint egy üdvözült ficzkó, ki gondolatainak gazságára mosolyog. *Ruit irrevocabile vulgus. Jusque datum sceleri.*» «Hallgattok?»

* Lafayette: *Mémoires*, IV. 330. «Végre megjött a thermidor 9-ike; nem a tisztességes embereknek volt köszönhető; ezek rémülete oly nagy volt, hogy egy nagyra becsült követ, kinek egyik társa, tanú nélkül, azt mondá: «*Meddig tűrjük e zsarnokságot?*» úgy megzavarodott tőle, hogy följelentette.»

** Sainte-Beuve, *Causeries du Lundi*, V. 209. (Sieyès kiadatlan iratai.) — *Moniteur*, XVIII. 631. — Példája a rémületnek és stylnek, melybe a legjelesebb emberek sülyedhettek, többek közt a hires vegyész Fourcroy, követ, később államtanácsos és közoktatási miniszter. A jakobinusoknál, II. brumaire 18-án arról vádolják, hogy nagyon keveset beszél a conventben, és ő így válaszol: «Húsz évi munka után, orvosi gyakorlatom által annyira vittem, hogy eltarthatom sans-culotte apámat és sans-culotte testvéreimet . . . Egyik tagnak azon szemrehányására, hogy időm nagyobb részét a tudományoknak szentelem, azt felelem, hogy csak háromszor láttak a művészetek lyceumában, s akkor is azon szándékkal, hogy sans-culotteá tegyem.»

«Mit ér az én pohár borom e pálinka-zuhatagban?» Legyen; de ő nem csupán hallgatott, tartózkodott, hanem szavazott, törvényt hozott, határozott az egyhangú conventtel: közreműködött, nem csupán szenvedőleges jelenlétével, hanem cselekvő hányad-részével is e kormány tetteiben, melyet megválasztott és trónra ültetett, tizenkétszer újra választott, minden héten megéljenzett, minden nap hízelgett neki, s egész végig meghatalmazást és segélyt adott a fosztogatás és mészárlás munkájában. «Mindenki bűnös itt, mondá Carrier a conventben, még az elnök csengetyűje is.» Hiába ismétlik, hogy kénytelenek voltak engedelmeskedni, még pedig halálbüntetés alatt: a legtisztábbnak köztük, lelkiismerete, ha van még neki, így felel: «Te is, megengedem, akaratod ellen, és kevésbbé, mint a többiek, meghiszem, de mégis terrorista voltál, azaz haramia és gyilkos.»*

* Michelet: *Histoire de la Révolution*, V. Előszó, XXX. 3. kiadás. «Fiatal koromban munkát keresvén, egy nagyrabecsült szemléhez utasítottak, egy ismert emberbaráthoz, ki egész lelkéből a nép nevelésével, az emberek boldogságával foglalkozott. Egy igen kicsiny, szomorú, szelid, bágyadt külsejű embert találtam. Kandallójánál ültünk; ő mindig a tűzre nézett, soha sem reám. Hosszasan beszélt, didaktikus, egyhangú modorban; rosszúl éreztem mellette magamat s elmentem, mihelyt lehetett. Később megtudtam, hogy ez a kis ember volt az, ki a girondistákat hajszolta és lefejeztette, s ki húsz éves korában érte el e sikert.» — Neve Julien de la Drôme; egyszer láttam őt kora ifjúságomban. Jól ismerték őt, először levelezése, azután anyjának levelei és naplója által. (*Journal d'une bourgeoise pendant la Révolution*. Lockroy kiadása.) Birunk Davidtól egy vázlatot (*La démagogie à Paris en 1793*. par Dauban, fac-simile a kötet elején), mely Marie Antoinette királynét ábrázolja, a mint a vérpadra viszik. Madame Julien ezt irja naplójában, 1792. szeptember 3-áról: «Ha a czélt akarjuk, az esz-

III.

Midőn az ember rabszolgává lesz, mondá az ős Homér, az istenek elveszik tőle lelkének felét; ugyanez történik akkor, midőn az ember zsarnokká lesz. A Flora-pavillonban, a szolgaságba esett convent mellett és fölött, székel naponként kétszer* a tizenkét király, kiket magának adott, és egyaránt parancsol neki és Franciaországnak.** Természetesen zálogot adtak, hogy

közöket is akarnunk kell. Semmi barbár emberiesség! A nép fölkelt, a nép boszút áll három év bűneiért.» — Fia, afféle érzelmes puritán, egyike volt Robespierre legtevékenyebb ügynökeinek; visszaemlékezett gyilkosságaira, a mint látni lehet Michelet elbeszéléséből, és lesütötte szemeit, jól tudván, hogy minden jelen philanthropiája sem semmisítheti meg múlt tetteit.

* Nemzeti levéltár, AF. II. 46. A közjóléti bizottság határozatainak lajstroma, II. k. 1793. augusztus 3-iki határozat.

** Az ügyek központosításáról és megtorlódásáról v. ö. Nemzeti levéltár, ugyanott, 1793. augusztus 4., 5., 6-iki határozatok és AF. II. 23., II. brumaire 12. és 15-iki határozatok. — Az ügyek felosztásáról és elintézéséről a bizottságban, ugyanott 1793. április 6, június 6., 13 15., 18., aug. 13., II. germinal 27. — Augusztus 3-tól minden nap két ülés van, reggeli 8-tól egy óráig, és esti 7 órától 10-ig; 10 órakor a végrehajtó tanács értekezett a jóléti bizottsággal s az aláírásokat reggeli 2 vagy 3 óra tájban adták. — Az AF. II. 23—42. csomagok a bizottság benső életét, az ülések jegyzőkönyveit és a levelezést tartalmazzák. Csak el kell ezeket olvasnunk, hogy nyomon kövessük a bizottság kezdeményezésének és felelősségének részleteit; például (II. nivôse 4., levél Barras és Fréron képviselőkhöz, Marseilleben): «A bizottság helyesli a szigorú rendszabályokat, melyeket Marseillet illető határozatukban érvényesítettek. Marseille nagy példát vesz önöktől; kétség kívül, megszokván a villám kezelését, önöket illeti további irányzása . . . Mily szép,

elfoglalhassák e helyet; egy sincs köztük, ki nem régi keletű forradalmár, megrögzött királygyilkos, természeténél fogva rajongó, elveinél fogva zsarnok; de a mindenhatóság gőzölgő bora nem mindnyájokat ittasította meg egyenlő fokban. Hárman vagy négyen, Robert Lindet, Jean Bon Saint-André, Prieur de la Côte-d'Or és Carnot, mind egy-egy hasznos és másodrendű hivatalt vesznek át; ez elég, hogy félig megóvják őket. Mint szakemberek, kikre valamely szükséges szolgálat van bizva, legelőször azt akarják, hogy e szolgálat betöltessék; ezért rendelik alája a többit, még az elmélet követelményeit és a clubok kiabálását is. Lindetre nézve mindenek előtt az a fő, hogy táplálja a megyéket, melyeknek nincs gabonájok, és a városokat, melyekben nem sokára hiányozni fog a kenyér; Prieurre

polgár kollégák, ha valaki, mint önök, hosszú munka és halhatatlan dicsőség után térhet vissza a nemzeti convent kebelébe!» — (AF. II. 36. II. pluviôse 7., levél a kiküldött képviselőkhöz Bordeauxban, a kereskedők elleni határozataiknak helybenhagyása.) «Fondorlatainak homályába rejtőzve, a mercantilismus nem képes elviselni a szabadság égető és erős levegőjét; Sparta erkölcsei megrémítik Sybaris puhaságát.» — (AF. II. 37. pluviôse 20., levél Prieur de la Marnehoz, kit Nantesbe küldtek Carrier helyettesítésére.) «Carriernek talán rossz volt a környezete . . . kemény formákat használt, oly eszközöket alkalmazott, melyek nem szerettetik meg a nemzeti tekintélyt. Ebben a városban Carrier el van használva. Más rendeltetést fog kapni.» — (AF. II. 36. nivôse 21., levél Fouché, Laporte, Albitte képviselőkhöz, Commune-Affranchieban; Billaud-Varennes aláírásával s az egész az ő kézirása.) «A convent nivôse 1-én helyben hagyta a határozatokat és minden rendszabályt, melyeket hoztatok. Mi semmit sem tehetünk e helybenhagyáshoz. A közjóléti bizottság minden műveletét ugyanazon elvekre vezeti vissza; ez annyit jelent, hogy követi a tieiteket, hogy veletek cselekszik.»

nézve, hogy kétszersültet, pálinkát, ruhát, czipőt, puskaport és fegyvert gyártson és szállítson; Jean Bonra nézve hogy fölszerelje a hajókat és begyakorolja a hajók legénységét; Carnotra nézve, hogy haditerveket készítsen és a seregek mozdulatait irányozza: ennyi meg ennyi zsák gabonát szállítani a következő két hét alatt ebbe vagy abba a városba; ennyi meg ennyi kerületben ennyi meg ennyi elkészítni való adagot szedni össze egy hét alatt és erre vagy arra a határszélre szállítni egy hónap alatt; ennyi meg ennyi halászt tüzérré vagy matrózzá alakítni át s ennyi meg ennyi hajót bocsátani vízre három hónap alatt: ennyi meg ennyi lovasságot, gyalogságot, tüzérséget indítani ezen vagy azon az úton, hogy ezen vagy azon a napon ehhez vagy ahhoz a gázlóhoz vagy hegyszoroshoz érkezzék: ezek ama határozott combinatiók, melyek megtisztítják a szellemet a dogmatikus frázisoktól, melyek háttérbe szorítják a forradalmi szójárást, melyek megőrzik az ember józan eszét és gyakorlati értelmét: annál inkább, mert hárman közülök szakemberek, Jean Bon hajdani kapitány kereskedő hajón, Prieur és Carnot hadmérnöki tisztek, s a hely színére mennek és magok látnak a munkához. Jean Bon, ki mindig küldetésben van a partokon, hajóra száll a Brestből kiinduló hajóhadban, hogy megmentse a nagy amerikai szállítmányt;* Carnot, Watigniesnál, Jourdannak megparancsolja a döntő hadmozdulatot s puskával kezében ostromra rohan a hadoszlopokkal.**

Természetesen nincs idejök fecsegni a jakobinusok-

* Sainte-Beuve: *Nouveaux Lundis,* VIII. 105. (Villaret-Joyeuse ellentengernagy kiadatlan jelentése, 1794. május 28.)

** Carnot: *Mémoires,* I. 407.

nál vagy ármánykodni a conventben: Carnot a bizottságban és hivatalában él, és nincs ideje nejéhez menni ebédre, egy zsemlyével és egy palaczk czitromvízzel ebédel, s tizenhat, tizennyolcz órát dolgozik naponkint.* Lindet, ki valamennyinél jobban túl van terhelve, mert az éhség nem vár, saját szemével olvas át minden jelentést és «ezzel tölti a napokat és éjeket»;** Jean Bon, faczipőben és gyapjúcarmagnoleban,† egy darab durva kenyérrel és egy pohár rossz sörrel, addig ir és diktál, míg ereje elhagyja s a földön egy matráczra dől aludni. Természetes az is, hogy ha megzavarják és eltörik kezeikben szerszámaikat, nincsenek megelégedve; nagyon jól tudják egy jó szerszám értékét, és a szolgálat számára, a mint ők fogják fel, jó szerszámokra, illetékes és dolgos hivatalnokokra van szükség, kik a hivatalban, nem a clubban töltik idejöket. Ily fajta alárendeltjeik iránt méltányosak, megvédik őket, néha saját éltök veszélyeztetésével, még ha Robespierre haragját magokra vonják is. Cambon,††

* Carnot, 450., 523., 527. «Gyakran futtában ettünk egy darab száraz kenyeret a bizottság asztalán.»

** *Moniteur*, XXI. 362. (Cambon beszéde, II. thermidor 11-iki ülés.)

† Beugnot: *Mémoires*, II. 15. (Jean Bon szavai társalgás közben, 1813-ban, Mainzban.)

†† Gaudin, Gaéta herczege: *Mémoires*, I. 16., 28. «Én magam Cambonnak köszönhettem életemet, s szilárdsága által megóvta az egész kincstári személyzetet, melyet folytonosan megtámadott a jakobinusok mindenható clubja.» — Thermidor 8-án Robespierre «nagyon kemény volt a kincstári hivatal iránt, melyet aristokratikus és forradalomellenes szellemről vádolt. Tudták, hogy ez ürügy alatt a szónok indítványozni akarta mind a felügyelettel megbizott képviselőnek, mind a hat biztosnak vád alá helyezését és a forra-

ki a maga pénzügyi bizottságában szintén a felségjog egy nemével bir, megtart a kincstári hivatalban öt vagy hatszáz hivatalnokot, kik nem tudtak hazafisági bizonyítványt szerezni s kiket a jakobinusok szünetlenül följelentenek, hogy helyeikre jussanak. Carnot megment és alkalmaz több kitünő mérnököt, D'Arçont, Montalembert-t, Obenheimot, kik mind nemesek, többen antijakobinusok, nem számítva a sok vádlott tisztet, kiket igazol, visszahelyez és fentart.* E bátor és emberséges tettekkel megkönnyítik lelki aggályaikat, legalább ideiglenesen és körülbelül, különben csak alkalmilag és erőszakosan államférfiak, inkább őket vezetik, mintsem ők vezetnek, inkább véletlenül és szükségből terroristák, mint ösztönből és rendszerből. Ha a többi tízzel egyetértve, Carnot és Prieur, a nagyban való lopást és gyilkolást parancsolják, ha húszával és százával irják alá a rendeleteket, melyek gyilkosságok, ez azért van, mert egy testületet képeznek. Midőn az egész bizottság tanácskozik, kötelesek a fontos határozatokban alárendelni magokat a többség véleményének, miután ellene szavaztak. A másodrendű határozatokban, midőn nem volt közös és megelőző tanácskozás, az egyedül felelős tag az első aláíró; a többiek aláírása, melyet olvasatlanúl adnak, csak «a törvény által követelt formaság», egyszerű,

dalmi törvényszék elé küldését, melynek itélete nem lehetett kétes.» — Buchez et Roux, XXXIII. 431., 438., 441. (Robespierre beszéde, II. thermidor 8-án.) «Machiavelli-tervek az állam kis tőkepénzesei ellen . . . Kicsinyes, tékozló, zaklató, emésztő pénzügyi rendszer, mely egészen független a ti legfőbb felügyeléstektől . . . Kik a legfőbb tisztviselők? Brissotisták, feuillantok, aristokraták és ismert gazemberek; a Cambonok, Mallarmék, Ramelek.»

* Carnot, I. 425.

merőben gépies láttamozás; a hol «naponkint négy vagy ötszáz ügyet kell elintézni», lehetetlen másképen tenni: mindent elolvasni és mindenre szavazni «physikai lehetetlenség» volna.* Végre is, vajjon «a közakarat, legalább a látszólagos közakarat, az egyetlen, mely felől a kormány nyilatkozhatik, maga is nem túlforradalmár-e?»** Más szóval, vajjon az államban nem kell-e inkább meghallgatni öt vagy hat gazembert, a ki kiabál, mint száz becsületes embert, a ki hallgat? Ez álokoskodással, mely bármily otromba, de tiszta jakobinus gyártmány, Carnot utoljára is eltompítja becsületérzését és lelkiismeretét; különben érintetlen, sokkal inkább mint társai, de ő is átmegy az erkölcsi és értelmi csonkításon; hivatalának kényszere és tanának varázsa alatt sikerült lefejeznie magában a két legjobb emberi tehetséget, a leghasznosabbat, a józan észt; és a legmagasabbat, az erkölcsi érzéket.

* *Moniteur*. XXIV. 47., 50. (III. germinal 2-iki ülés. Lindet és Carnot beszédei, támogató részletekkel.) — Lindet azt mondja, hogy 20,000 aláirást adott. — Ugyanott XXXIII. 591. (II. ventôse 12-iki ülés. Barère beszéde.) «A bizottság munkája meg volt osztva különböző tagjai közt, de mindnyájan különbség nélkül aláirták egymás dolgait. Én, a ki nem értek a katonasághoz, e részben talán 2000-nél több aláirást adtam.» — Ugyanott XXIV. 74. (III. germinal 6-iki ülés.) Levasseur beszéde, ki tanúja volt egy igen élénk jelenetnek Carnot és Robespierre között, mivel Carnot két segédjét Robespierre parancsára elfogták. — Carnot hozzáteszi: «Magam is aláirtam e két segéd elfogási rendeletét, a nélkül, hogy tudtam volna.» — Ugyanott XXII. (II. vendémiaire 8-iki ülés, Carnot beszéde, ki elbeszéli Huchet tábornok elfogását vendéei kegyetlenségei miatt): «A közjóléti bizottságban Robespierre védelmére kelt, s magasabb ranggal küldték vissza a sereghez, és én kénytelen voltam ezt, ellenzésem daczára, aláirni.»

** Carnot, I. 573. (Carnot beszéde, III. germinal 2.)

IV.

Ha ilyen a pusztítás az egyenes, erős és egészséges lélekben, milyen lesz a romlott vagy gyönge szívekben, melyekben már uralkodnak a rossz ösztönök? És jegyezzük meg, hogy nálok nincs meg Carnot és a szakemberek óvó szere, egy meghatározott és nyilvánvalóan hasznos czél követése. Kormányférfiaknak, tulajdonképeni forradalmároknak, fő parancsolóknak nevezik őket:* és valóban ők kik az összeség fogalmával az összeséget igazgatják. A rémuralom feltalálása, szervezése és alkalmazása az ő sajátjok; ők a gépezet szerkesztői, szabályozói és vezetői,** a párt, a felekezet és a kormány elismert fejei, kivált Billaud és Robespierre, kik soha sem mennek kiküldetésbe*** és egy pillanatra sem bocsátják el a központi

* Sénart: *Mémoires,* 145—153. (Részletek a két bizottság tagjairól.)

** Billaud jelentései: a forradalmi kormány szervezéséről, 1793. október 19.; a demokratikus kormány elméletéről, 1794. április 20.; — Robespierre jelentései: a köztársaság politikai helyzetéről, 1793. november 17.; a forradalmi kormány elveiről, 1793. november 5. — Utasítás a forradalmi törvények szelleméről, első sorban Robespierre és Billaud aláírásával, 1793. november 25. — Robespierre jelentései: a politikai erkölcstan elveiről, melyeknek vezérelniök kell a conventet, 1794. február 5.; a vallási és erkölcsi eszméknek a köztársasági elvekhez való viszonyáról, 1794. május 7.

*** Billaud nem megy többé kiküldetésbe, miután belépett a közjóléti bizottságba: Robespierre soha sem ment. Barère, kire minden nap szükség van, szintén Párisban marad. A többiek mind kiküldetésbe mennek, némelyek többször és hosszú időre.

mozgató gép markolatát; az első tevékeny politikus, Collotval együtt a szervezett hivatalokat: kerületeket, helyhatóságokat, nemzeti ügynököket, forradalmi bizottságokat s belföldi kiküldött képviselőket vezérli;* a második, theologus, moralista, doktor és prédikátor, a conventet kormányozza és a jakobinusokba vési az igaz elveket; mögötte Couthon, helytartója, Saint-Just, tanítványa és a halálítéletek végrehajtója; közöttök Barère, a bizottság szócsöve, egyszerű, de nélkülözhetetlen eszköz, ki mindig szivesen szolgál és mindig kész harsonát rögtönözni, a miről akarják, a párt tiszteletére, mely a kürtbe belefúj; alattok a közbiztossági bizottság, Vadier, Amar, Vouland, Guffroy, Panis, David, Jagot és a többi, az egyetemes proscriptio vállalkozói, előadói és ügynökei. Hivataluk rajtok hagyta bélyegét; meg lehet őket ismerni** «sápadt szinökről, beesett, véres szemeikről»; a mindenhatóság megszokása «homlokukra és modorukra nem tudom mily gőgöt és megvetést ültetett. A közbiztossági bizottság tagjaiban van valami a régi rendőrtisztekből, a közjóléti bizottság tagjaiban valami a régi államminiszterekből». A conventben «vetélkednek a tiszteletért, hogy beszélhessenek velök, az előnyért, hogy kezöket érinthessék; homlokukon vélik olvasni kötelességöket». A mely napokon valamely határozatukat rendeletté kell tenni, «a bizottság tagjai, az előadó, váratnak magokra, mint az államfők és a felségi hatalom képviselői;

* *Moniteur*, XXIV. Carnot szavai, III. germinal 2-iki ülés. — Ugyanott XXII. 138. Collot szavai, III. vendémiaire 12-iki ülés. «Billaud és én 300,000 irásdarabot küldtünk a megyékbe és saját kezünkkel legalább 10,000 fogalmazványt készítettünk.»

** Dussault: *Fragment pour servir à l'histoire de la Convention.*

midőn az ülésterem felé haladnak, egy csapat udvaroncz megy előttök, mely a világ urait látszik bejelenteni.* Valóban, uralkodnak: de lássuk, mi módon!

«Ne szólalj fel, mondá Barère** egy opera szerzőjének, melynek előadását felfüggesztették: a mostani időben nem kell magunkra terelni a közfigyelmet. Nem vagyunk-e mindnyájan a guillotine lábánál, *mind, elkezdve rajtam?*» És húsz évvel később, bizalmas beszélgetés közben, midőn a közjóléti bizottság valódi czéljáról, benső gondolatáról kérdezték: «Csak egyetlen egy érzésünk volt,*** kedves uram, saját fentartásunk: egy óhajtásunk, életünk fentartása, melyet mindegyikünk fenyegetettnek vélt. Az ember lefejeztette szomszédját, nehogy a szomszéd fejeztesse le őt magát.»† Hasonló aggodalom uralkodott az erős lelkekben, habár a félelem mellett kevésbbé alacsony indokaik voltak, mint a félelem. — «Hányszor fogtunk, mondá Carnot,†† egy hosszadalmas munkába, azzal a meggyőződéssel, hogy nem lesz megengedve befejeznünk.» «Nem tudva, mondja Prieur,††† vajjon a következő óra nem fog-e a forradalmi törvényszék előtt látni, hogy onnan a vérpadra lépjünk, a nélkül talán, hogy időnk volna elbúcsúzni családunktól . . . folytattuk napi munkánkat,

* Thibaudeau, I. 49.

** Arnault: *Souvenirs d'un sexagénaire,* II. 74.

*** *Mémoires d'un bourgeois de Paris, par Véron,* II. 14. (1815. július 7.)

† V. ö. Thibaudeau: *Mémoires,* I. 46. «Ugy látszott akkor, hogy a börtöntől vagy vérpadtól megszabadulni nem volt egyéb mód, mint másokat vezetni oda.»

†† Carnot: *Mémoires,* I. 508.

††† Ugyanott I. 527. (Prieur de la Côte d'Or szavai.)

hogy ne hagyjuk szünetelni a gépet, mintha egy egész élet állna előttünk, midőn valószinű volt, hogy a holnapi nap fényét sem fogjuk látni.» Lehetetlen huszonnégy óráig számolni saját vagy mások életére; ha a torkot fogó vaskéz kissé erősebben szorít, ma este mindennek vége lesz. «Voltak oly nehéz napok, hogy semmi módot sem lehetett látni, melylyel a körülményeken uralkodni lehetne; a kiket legszemélyesebben fenyegettek, a véletlen esélyeire bizták sorsukat.»* «Az intézkedéseket, mondja egy másik,** leggyakrabban magunk sem akartuk két nappal, vagy egy nappal előbb; egyedül a válság idézte elő azokat. *Nem akartunk azért ölni, hogy öljünk* . . . hanem *győzni minden áron, urakká lenni, uralomra emelni elveinket.*» Ez igaz is; épen úgy alattvalók, mint zsarnokok. A bizottság asztalánál, hosszú éjjeli üléseik alatt, ott székel velök uralkodójok, egy félelmes alak, a forradalmi Eszme, mely hatalmat ad nekik ölni, azon kötelezettséggel, hogy azt mindenki ellen gyakorolják, tehát önmagok ellen is. Reggeli két-három óra felé, kimerülten, kifogyva az eszmékből és szavakból, nem tudva többé, jobbra vagy balra öljenek-e, aggódva néznek reá s merev szemeiből igyekeznek kiolvasni akaratát. «Kit kell sújtani holnap?» A felelet mindig ugyanaz, mely állandóan fel van irva a rideg szörny vonásaira: «Az ellenforradalmárokat kell sújtani», és e név alá foglaltatnak mindazok, kik tett, szó, gondolat vagy benső érzés, hevesség vagy lan-

* Carnot: *Mémoires*, I. 527. (Prieur de la Côte-d'Or szavai.)

** *La nouvelle Minerve*, I. 355. (Billaud-Varennes megjegyzése, melyet Saint-Domingoban irt és dr. Chervin átvett.) — «Határozatainkat hosszú fáradságok közepett hoztuk a bizottság éjjeli üléseiben.»

kadás, emberiesség vagy mérséklet, önzés vagy hanyagság, tétlenség, semlegesség, közömbösség által ellenére vannak vagy rosszúl szolgálnak a forradalomnak.* Hátra vannak a nevek e borzasztóan tág itélet számára. Kit kell oda tenni? Billaud-t? Robespierret? Billaud teszi oda Robespierre nevét, vagy Robespierre Billaud nevét, vagy mindegyikök másnak a nevét, oly neveket, melyeket kedvök lesz kiválasztani a két bizottságból? Osselin, Chabot, Bazire, Julien de Toulouse, Lacroix, Danton ott voltak, s miután kiléptek, lehulltak fejeik.** Hérault-Séchelles is ott volt, a convent legújabb helybenhagyása következtében tisztelettel tartva meg helyét,*** egyike lévén a tizenkettőnek, kik a czímet és hivatalt gyakorolják, mikor a másik tizenegynek határozata hirtelen megragadta és kiszolgáltatta a forradalmi törvényszéknek, hogy innen a bakó

* 1793. szeptember 17-iki rendelet a gyanúsakról. — A párisi község határozata, 1793. október 10-én, hogy kibővítse a meghatározást s névszerint beleſoglalja «azokat, kik semmit sem tévén a szabadság ellen, mellette sem tettek semmit.» — V. ö. *Papiers saisis chez Robespierre*, III. 370. Payan levele: «Mindazok, kik nem voltak a forradalom mellett, ez által már ellene voltak, mivel semmit sem tettek a hazáért . . . A népbizottságokban az egyéni emberiesség, a mérséklet, mely a jogosság fátyolát veszi fel, bűn.»

** Mortimer-Ternaux, VIII. 394.

*** Wallon: *Histoire du Tribunal revolutionnaire*, III. 129—131. — Hérault-Séchelles, ki Danton pártján volt s kit engedékenységről vádoltak, oly szigorúsággal alkalmazta Elsassban a forradalmi kormányzatot, mely méltó lett volna Billaudra. (Külügyek levéltára, 1411. kötet.) «Utasítások a polgári biztosok számára, Hérault népképviselő által,» (Colmar, II. frimaire 2.) azon személyek megjelölésével, «kiket ki kell kutatni, elfogni és azonnal fogházba vitetni», körülbelől a lakosok tizenkilencz huszadrészét.

kezébe jusson. Kire kerül most a sor a tizenegy közül? Hirtelen elragadják a tanulékony convent egyhangú tapsai közt, s három napi birósági komédia után a szekér a Forradalom terére viszi, Samson megkötözi, a huszonnégy souval fizetett tapsonczok összeverik tenyereiket és másnap az egész politikai nép szerencsét kiván magának, látván a lefejezettek névsorában egy nagy áruló nevét.* Hogy a nap királyai közül egyik-másik a nemzeti Almanachból a halotti lajstromba jusson, elég, ha kollégái egyetértenek, s talán ez egyetértés már meg is van. Kik között és kik ellen? E gondolatra a tizenegy, az asztal körül ülve, bizonyára megrázkódva kérdi egymást szemével; számítják az esélyeket és emlékeznek; oly szavak törnek ki, melyeket nem lehet elfeledni. Carnot többször mondta Saint-Justnek: «Te és Robespierre, ti a diktaturára törekedtek».** Robespierre így szólt Carnothoz: «Várlak a legelső vereségnél.» ***Máskor Robespierre dühbe jőve felkiáltott,

* Dauban: *Paris en 1794.* 285. s köv. lapok. (Rendőri jelentések II. germinalban.) Hébert és társainak elfogása: «Egész reggel nem beszéltek egyébről, mint az összeesküvők szörnyű bűneiről, ezerszer bűnösebbeknek nézték őket, mint Capet-t és nejét, s ezernyi kínszenvedést kivántak számukra . . . A nép gyűlölete tetőpontján van Hébert ellen . . . A nép nem bocsáthatja meg Hébertnek, hogy megcsalta . . . A nép öröme általános volt, midőn látta, mint viszik vérpadra az összeesküvőket.»

** *Moniteur,* XXIV. 53. (III. germinal 2-iki ülés.) Prieur de la Côte-d'Or szavai: «Az első viszály a bizottságban Carnot és Saint-Just közt tört ki; Carnot azt mondá ennek, jól látja, hogy ő és Robespierre a diktaturára törekednek.» — Ugyanott 570. (III germinal 11-iki ülés, Carnot szavai): «Robespierret zsarnoknak szólítottam, valahányszor beszéltem vele; ugyanígy viseltem magamat Couthon és Saint-Just iránt.»

*** Carnot, I. 525. (Prieur bizonysága.) — Ugyanott 522.

hogy «a bizottság összeesküszik ellene»; és Billaud felé fordult: «Most már ismerlek!» Billaud felelt: «Én is ismerlek mint ellenforradalmárt!»* Ellenforradalmárok és összeesküvők tehát magában a bizottságban is vannak; mit kell tenni, hogy elkerüljék e nevet, mely halálitélet? A végzetes alak, mely köztök trónol, az Erinnys, mely által uralkodnak, hallgatva kimondta az oraculumot, és minden szív megérti: «Azok lesznek köztetek az összeesküvők és ellenforradalmárok, kik nem akarnak hóhérok lenni.»

V.

Igy haladnak tizenkét hónapon át, az elmélet és félelem, mint két villa által hajtva, a vörös pocsolyán keresztül, melyet készítnek s mely napról napra mélyebb lesz, mindnyájan egyetemlegesen, egy sem merve eltérni a csoporttól, mindenki befecskendve a vértől, melyet a többiek lábai arczába szórnak. Látásuk nagyon hamar megzavarodik; nem irányozzák többé magokat, és szavok sülyedtsége mutatja gondolatuk dermedt voltát. Midőn valamely kormány fontos határozatokat visz a szószékre

Saint-Just szavai Carnothoz: «Te vagy, ki a hazafiak ellenségeivel szövetkeztél, tudd meg, csak néhány sorba kerülne megirnom vádleveledet s két nap alatt leüttetni fejedet».

* Buchez, XXX. 185. (Billaud, Collot, Vadier, Barère válasza a vádakra, melyeket Lecointre megújított ellenök.) — *Moniteur*, XXIV. 84. (III. germinal 7-iki ülés.) Barère szavai: «Thermidor 4-én Robespierre úgy beszélt a bizottságban, mint a kinek joga van rendeleteket adni és kijelölni az áldozatokat . . .» «És te, Barère, mondá, meg fogod emlegetni thermidor 2-ikát és a jelentést, melyet készítettél.»

és indokol, a nemzet, Európa és a történelem előtt jelen meg; ha gondol valamit saját becsületével, oly előadókat választ, kik nem méltatlanok, és kötelességökké teszi, hogy jól fűzzék össze a némileg érvényes okokat: az egész kormánytanács megfontolásából és elfogadásából származván, a jelentés mértékét adja képességének, értesültségének és józan eszének. Hogy megkapjuk e mértéket, olvassuk a bizottság nevében előadott jelentéseket: fontoljuk meg az indokolást, jegyezzük meg a hangot, halljuk a két rendes előadót, Saint-Justöt, ki a részletes és egyetemes proscriptió rendeleteit szerkeszti,* Barèret, ki mindent szerkeszt különbség nélkül, de kivált a katonai hirdetéseket s a külföld elleni rendeleteket: közszemélyek, Franciaországhoz és az utókorhoz beszélve, soha sem esztelenkedtek ily gyalázatosan s nem hazudtak ily szemtelenül.

Az első mereven, magas nyakkendőjébe szorítva, úgy hordja fejét, mint «valami oltári szentség», didaktikusabban és absolutabb módon, mint maga Robespierre, a szószék magaslatáról Franciaországra parancsolja az egyenlőséget, becsületességet, mértékletességet, a spartai erkölcsöket, a kunyhót az erény gyönyöreivel;** mindez nagyon jól illik Saint-Just lovaghoz, ki hajdan helyet

* Saint-Just jelentése a girondistákról, 1793. július 8-án; a forradalom ellenségei letartóztatásának szükséges voltáról, 1794. február 26.; a hébertistákról, márczius 13.; Hérault-Séchelles és Simond elfogásáról, márczius 17.; Danton és társai elfogásáról, márczius 21.; az általános rendőrségről, április 15. — V. ö. jelentését azon kérdésről, hogy a forradalmi kormány a békéig fentartassék, 1793. október 10.; és II. thermidor 9-iki jelentését.

** Buchez et Roux, XXXI. 346. (1794. márczius 13.) — XXXII. 314. (Április 13-iki jelentés.)

akart kapni Artois gróf testőrségében, ezüst evőeszközöket lopott hazulról, melyeket Párisba vitt eladni és elkölteni a bordélyházakban, kit saját anyjának panaszára hat hónapra letartóztattak,* és a ki szerzője volt egy sikamlós költeménynek, melyet könnyeddé akarván tenni, tisztátlanná tett. Igaz, most ünnepélyes, nem nevet többé, hanem öl, de mily érvekkel és mily stylben!** Az ifjabb Laubardemont, a császári Róma fizetett árulói és vádlói kevésbbé becstelenítették meg az emberi értelmet: mert Tiberius vagy Richelieu embere még okoskodott, s többékevésbbé ügyesen fűzte össze az elfogadható okokat. Saint-Justnél nincs semmi összefüggés, nincs semmi következetesség vagy haladás rhapsodiájában; mint a mértéktelenül megfeszített és erőltetett hangszer, szelleme már csak hamisan játszik, egyes túlzott és rögtönös félbeszakításokkal; a logikai folytonosság, az akkoriban oly közönséges művészet, a tétel szabályos kifejtése, eltűnt; egy helyben tipeg, összehalmozva a hatásos aphorismákat, a dogmatikus axiomákat. Midőn a tényekhez ér, nincs beszédében más, mint valótlanság; az ámítások, nyers, kézzelfogható világosságban oly arczátlanúl követik egymást, mint a nyeglénél állványán;* még arra sem tartja méltónak, hogy

* *La Révolution*, II. 420.

** Néha egy mondás elég arra, hogy megadja valamely szellem és jellem mértékét. Sain-Justnek van egy ily mondása, (midőn XVI. Lajos, hogy ne kelljen védnie magát, elhagyta a Tuilleriákat s a nemzetgyűlésbe menekült, augusztus 10-én): «Közétek jött, erőszakkal csinált itt helyet magának. A törvényhozás kebelébe ment; katonái erőszakot tettek e menedékhelyen; útat tört magának, úgy szólván, ***kardvágásokkal a haza beleibe***, hogy ott elrejtőzzék.»

*** Névszerint hosszú jelentése Dantonról, a pártoskodások

a valószinűség árnyékába öltöztesse; a girondistákra, Dantonra, Fabre d'Églantinera s más ellenségeire nézve, akárkik azok, régiek vagy újak, minden bitókötél jó neki; habár durva, rosszúl font, rosszúl hurkolt, mindegy, csak fojtson; elég jó számukra: a bebizonyított összeesküvők kedvéért nem szükséges finomabbat fonni; a club pletykáival és a szent Officium katechismusával készen van vádbeszéde. Azért értelme nem fog fel semmit és nem nyújt neki semmit ezen túl; nagyokat mondó, túlságosan heves rhetor,* csinált és kölcsönzött szellem, minden tehetsége a sötét képzelem ritka villámaira szorítkozik, Robespierre növendéke, a mint maga Robespierre Rousseau növendéke, túlzó tanítványa egy szorgalmas tanítványnak, mindig túlozva, kiszámítással dühöng, szántszándékkal erőszakot tesz az eszméken

történetével (Buchez et Roux, XXXII. 76.) és jelentése az általános rendőrségről (ugyanott 304) «Brissot és Ronsin királypártiakúl bizonyúltak . . . Neckertől fogva a mai napig szőtték a kiéheztetés tervét . . . Necker az orleansi párttal tartott, a kettős képviseletet gondolták ki számára . . .» Egyéb vádpontok közt Danton ellen: Az 1791-iki júliusi Mars-mezei kivégzések után «te boldog napokat tudtál tölteni Arcis-sur-Aube-ban, ha ugyan boldog lehet az, ki a haza ellen összeesküdött . . . Midőn tudtad, hogy a zsarnok bukása jól elő van készítve és elkerülhetetlen, visszajöttél Párisba augusztus 9-én; le akartál feküdni e baljóslatú éjszakán . . . A gyűlölet, mondád, elviselhetetlen szívemnek; és (mégis) azt mondtad nekünk: Nem szeretem Marat-t» stb. — A távollevő Danton ellen kilencz lapon húzódik végig az apostropha.

* Buchez et Roux, ugyanott 312. «A szabadság viharok kebeléből kelt ki; épen oly eredete volt, mint a chaosból támadt világnak, és az embernek, ki sír, mikor megszületik.» (Taps.) — Ugyanott 308. V. ö. arczképét a «forradalmi emberről,» ki «a józan ész és a becsületesség kincse».

és a nyelven,* állandóan a szinházi és gyászos paradoxban tanyázik, afféle nagyvezér,**, a tiszta moralista magatartásával és az érzelmes pásztor ötleteivel.† Kisértetbe jöhetnénk gúnyosan vállat vonni rá; de a convent abban az állapotban, melyben van, csak félelemre képes. Frázisai parancsolóan sújtva, egyhangú ütésekkel hullnak a magasból a lehajtott fejekre, s ez ólomkalapács öt vagy hat ütése után a legszilárdabbak lesujtva, elkábultan maradnak; mert itt nem lehet vitatkozni; midőn a bizottság nevében Saint-Just valamit erősít, azt el kell hinni; értekezése az erőszak parancsa, nem az ész munkája; engedelmességet parancsol, nem tűri a megvitatást; a mit zsebéből kivont, nem jelentés, hanem bunkó.

Más hangon beszél a másik előadó, Barère, «az okleveles szónok», a kellemes, fürge és «fesztelen» gascognei, ki még a közjóléti bizottságban is tréfál,†† jól érzi

* Buchez et Roux XXXII. 312. «A szabadság nem zaklatás a bíróság részéről, hanem szigorúság a rossz ellen.»

** Barère: *Mémoires*, II. 347. «Saint-Just úgy tanácskozott, mint egy nagyvezér.»

† Buchez et Roux, XXXII. 314. «A leczkék, melyeket a történet adott nekünk, a nagy emberek példái elvesztek-e a mindenségre nézve? Mindnyájan a visszavonuló életet tanácsolják; *a kunyhók és az erények a világ nagyságai; menjünk a folyók partjára lakni és gyermekeinket ringatni*, és az önzetlenségre és rettenthetetlenségre oktatni őket.» — A mi politikai és közgazdasági képességeit illeti, nézzük beszédeit (Buchez et Roux, XXVIII. 133., XXX. 305., XXXV. 269.), melyek egyszerűen chimerikus és elvont szószátyárságok.

†† Carnot, I. 527. (Prieur elbeszélése.) «Gyakran, a míg futtában egy darab száraz kenyeret ettünk a bizottság asztalán, Barère valami jó tréfával mosolyt csalt ajkainkra.»

magát a gyilkosságok közepett és egész végig úgy beszél a rémuralomról, «mint a legegyszerűbb, legártatlanabb dologról».* Soha sem volt ember, a kit kevésbbé feszélyezett volna lelkiismerete; valójában több lelkiismerete is van, a tegnapelőtti, tegnapi, mai, holnapi, holnaputáni s még más napokra való, annyi, a mennyi tetszik, valamennyi hajlékony és engedelmes az erősebb szolgálatában a gyengébb ellen, kész megfordulni a szél első változására, de egymással megegyező s egy állandó iránynyal bir a physikai ösztön következtében, mely egyedül állandó az erkölcstelen, ügyes, könnyű teremtményben, ki fürgén forog a dolgok körül, semmi más czéllal, mint hogy életben maradjon és mulasson.** Reggelenkint hálókabátban fogadja a kérvényezők tömegét, s «egy gavallér miniszter modorával», kecsesen veszi át a folyamodványokat, először is a hölgyekét, «udvariaskodva a csinosabbakkal»; igér, mosolyog, aztán szobájába térve tűzbe dobja az iratokat: «Ime, mondja, elvégeztem levelezésemet.» Decadonkint kétszer, clichyi szép házában, három csinos és könnyűnél könnyebb nővel vacsorál; jó kedvű, tetszetős, figyelmes, mint valami szeretetreméltó pártfogó; részt vesz a lányok mesterségbeli vetélkedéseiben, az uralkodó szépség elleni haragjokban, ennek féltékenységében egy másik ellen, ki épen most tűzte fel a szőke parókát s azt állítja, «hogy hangot fog adni a divatban.» Rögtön hivatja a nemzeti

* Véron, II. 14. — Arnault, II. 74 — V. ö. több helyen Barère emlékiratait és Macaulay tanúlmányát Barère fölött.

** Vilate (édit. Barrière), 184., 186., 244.: «Könnyed, nyilt, nyájas, szereti a társaságot, kivált a nőket, fényűző és tud költeni.» — Carnot, II. 511. — Prieur szemeiben «Barère egyszerűen *jó fiú* volt.»

ügynököt és komolyan tudtára adja, hogy e pipere, melyet a lefejezettektől kölcsönöztek, a forradalomellenes szövetkezés jele: másnap följelentés történik a községtanácsnál és eltiltják a parókákat; «Barère majd megfúlt nevettében, midőn eszébe jutott e tréfa». A sirásó tréfája és az utazó kereskedősegéd ügyessége . . . Barère játszik a rémuralommal. Hasonlókép játszik jelentéseivel is, és e gyakorlatban rögtönöz, soha sem jő zavarba; csak meg kell fordítnia a csapot s a csap folyik. «Ha valami tárgyról kellett szólnia, közel furakodott Robespierrehez, Héraulthoz, Saint-Justhöz, mindegyiköktől elcsente eszméit, azután megjelent a szószéken; mindnyájan meglepetve látták saját eszméiket, mint valami hű tükörben.» A bizottságban és a conventben senki sem ért föl vele készségre és könnyedségre nézve; mert nincs szüksége gondolkozásra, hogy beszéljen; benne a szó mintegy független szerv, mely külön működik, a nélkül, hogy a közömbös szívnek és üres agynak része volna a bőbeszédűségben. Természetesen nem jő ki belőle más, mint kész frázisok, a jakobinusok közkeletű szójárása, dagályos és émelygős köznapiasságok, iskolai és mészárszéki metaphorák.* E rhetorika mögött nincs semmi eszme, semmi tanultság, semmi alkalmazható és positiv tehetség. Midőn Bonaparte, ki mindenkit alkalmazott, még Fouchét is, Barèret akarja alkalmazni, semmi mást sem csinálhat belőle, alap hiányában, mint alsó rendű újságirót, közönséges kémet, izgató ügynököt az

* *Moniteur*, XXI. 173. (Lebon Józsefnek és «kissé éles» formáinak igazolása): «A forradalomról csak tisztelettel, a forradalmi rendszabályokról csak kimélettel kell beszélni. A szabadság szűz, kinek fátyolát felhajtani bűn.» És másutt: «A szabadság fája virágzik, midőn a zsarnokok vére öntözi.»

életben maradt jakobinusok ellen; később csak arra való, hogy az ajtókon hallgatózzék, hogy hetenkint összeszedje a nyilvános hireket; még e legalsó szolgálatra is alkalmatlan s nemsokára elcsapják; Napoleon, kinek nincs vesztegetni való ideje, hamar véget vet üres fecsegésének. Ez a fecsegés most Francziaország szava, a közjóléti bizottság felhatalmazásával; ez a tuczatos frázisgyártó, a császárság e jövendő kéme, a szőke parókák összeesküvésének e tréfás feltalálója az, kit a kormány szószékre állít, hogy ott a győzelmek hirdetője, a katonai hősiesség harsonája, a késig menő háború kikiáltója legyen. Prairial 7-én,* a bizottság nevében Barère a vad népjoghoz való visszatérést javasolja: «Nem kell többé egy angol foglyot és egy hannoverai foglyot sem ejteni.» A rendeletet Carnot is ellátja aláirásával és a convent egyhangúlag elfogadja. Ha végrehajtották volna, visszatorlásul és a foglyok arányában egy főbelőtt angolra három felakasztott franczia esett volna: a becsület és emberiesség eltűntek volna a harczmezőről; a keresztények között az ellenségeskedések kiirtássá fajultak volna, mint a négerek közt. Szerencsére a franczia katonák érzik hivatásuk nemességét; a foglyok

* *Moniteur*, XX. 587., 582., 580., 583. — *Campagnes de la Révolution française dans les Pyrénées-Orientales*, par Fervel, II. 36. és köv. lapok. — Dugommier tábornok Toulon bevétele után a convent rendeletének daczára megkimélte O'Hara angol tábornokot, s a közjóléti bizottságtól a következő levelet kapta: «A bizottság elfogadja kárpótlásúl győzelmedet és sebedet.» — November 24-én Dugommier, hogy ne kelljen részt vennie a touloni mészárlásokban, vissza kiván térni a conventbe, s elküldik a keletpyrénéi hadsereghez. — 1791-ben 30,000 franczia fogoly volt Angliában.

főbelövését elrendelő parancsra egy derék sergent így felel: «Nem fogjuk agyonlőni; küldjétek őket a conventbe: ha a képviselők gyönyörűséget találnak a foglyok legyilkolásában, megölhetik ők magok és meg is ehetik, a milyen vad emberek.» E sergent, e műveletlen ember, nem állt a bizottság és Barère magaslatán; pedig Barère minden tőle telhetőt megtett, írt huszonhét lapra terjedő vádiratot, teljes zenekarral, minden divatos dallammal, kézzelfogható hazugságokkal és felötlő ostobaságokkal, megmagyarázva, hogy a «brit leopárd» gyilkosokat bérelt a képviselők ellen; hogy a londoni kormány fegyverezte föl a kis Renault Ceciliát, az «új Cordayt» Robespierre ellen; hogy a természeténél fogva barbár angol «nem hazudtolhatja meg eredetét; hogy a karthagóiaktól és phoeniciaiaktól származik; hogy hajdan állatbőrökkel és rabszolgákkal kereskedett; hogy nem változtatta meg üzletét; hogy hajdan Caesar, kikötvén az országban, vad népet talált ott, mely az erdőkért a farkasokkal vitázott s fölgyujtással fenyegetett minden hajót, mely ki akart kötni; hogy még mindig a régi.» Egy vásári nyegle előadása, ki nagy szavakkal nagy metszéseket javasol, egy vásári prospectus, mely oly otromba, hogy még egy szegény sergent sem lesz lóvá tőle, ilyen az indokok kifejtése, melyekre e kormány oly rendeletet alapít, hogy azt hihetnők, a rézbőrűek hozták; a tettek iszonyúságához a nyelv elaljasodását csatolja, és csak léhaságokat talál a szörnyűségek igazolására.

VI.

A közjóléti bizottságtól küldetve, mintegy száz képviselő, részint egyedül, részint kettesével vagy hármasával, egymásután a vidékre megy «korlátlan hatalommal», hogy megállapítsa, alkalmazza vagy súlyosítsa a forradalmi kormányzatot, és kiáltványaik azonnal megmondják, miben áll e kormányzat.* «Derék és erős sans-culotteok, irja egy követ, ki befejezte küldetését és utódját jelenti be,** ti egy jó . . . képviselőt látszottatok kivánni, ki soha sem tért el az elvektől, azaz valódi hegypárti. Betöltém vágyatokat s e czélból Ingrand polgár jő közétek. Gondoljátok meg, derék sans-culotteok, hogy Ingrand hazafival mindent

* *Moniteur*, XVIII 291. (Barère beszéde, II brumaire 8-ik ülésen.) Ez időtájt 140 követ volt kiküldetésben a hadseregeknél és a megyékben. A közjóléti bizottság felállítása előtt (1793. ápr. 7.) a megyékben 180 képviselő volt, kiket azért küldtek, hogy siettessék a 300,000 ember toborzását. (*Moniteur*, XVII. 99. Cambon beszéde, 1793. július 11.) — A bizottság lassankint visszahivta e képviselők legnagyobb számát, és július 16-án már csak 63 volt kiküldetésben. (Ugyanott XVII. 152. Gossuin beszéde, július 16.) — II. nivôse 9-én a bizottság 58 képviselőt jelöl ki, hogy mindenütt helyben állítsák fel a forradalmi kormányzatot, s meghatározza kerületeket. — (Nemzeti levéltár, AF. II. 22.) — Később többet visszahívtak és másokkal pótoltak. A kiküldött képviselők levelei és határozatai a nemzeti levéltárban megyék szerint vannak osztályozva, két sorozatban, melyeknek egyike a thermidor 9-ike előtti, másika az utána való kiküldetéseket foglalja magában.

** Thibaudeau: *Histoire du Terrorisme dans le département de la Vienne*, 4. lap. «Paris, brumaire 18., Piorry sans-culotte, népképviselő, a poitiersi néptársaságot alkotó sans-culotteokhoz.»

tehettek, mindent elnyerhettek, mindent eltörölhettek, mindenkit bezárhattok, mindenkit elitélhettek, mindenkit deportálhattok, mindenkit lefejezhettek és mindenkit újjá alkothattok. Ne engedjétek neki, hogy egy perczig is megtűrjön valamit; minden remegjen, minden dőljön össze általa és térjen vissza azonnal a legállandóbb rendbe.» A képviselő megérkezik a székhelyre, bemutatja felhatalmazását; minden tekintély rögtön földig hajol előtte; este, kardjával és tollbokrétájával beszédet tart a néptársasághoz, szítja és lángra lobbantja a jakobinismus tüzét. Aztán, személyes ismeretségei szerint, ha a vidékről való, a közbiztossági bizottság jegyzetei szerint, ha jövevény, kiválasztja a hely öt vagy hat «legmelegebb sans-culotteját», forradalmi bizottsággá alakítja, állandóan maga mellé helyezi, néha ugyanazon házban, az övével szomszédos szobában,* s a szóbeli lajstromok vagy értesítések után, melyeket tőlök nyer, hevenyében dolgozni kezd.

Először is megtisztogatja a helyi hatóságokot. Ezeknek mindig meg kell emlékezniök arról, hogy «a nép

* Nemzeti levéltár, AF. II. 116. Laplanche levele, Orléans, 1793. szeptember 10.) (Az orléansi sectiók jegyzőkönyvei, szeptember 7.): «Forradalmi bizottságot szerveztem belőlök, miután kiválogattam őket a néptársaságból. Szemem előtt dolgoznak, s irodájok az enyémmel szomszédos szobában van . . . Biztos és helyi tudósításokra volt szükségem, melyeket nem szerezhettem volna meg, ha magamhoz nem csatolom e helyi munkatársakat . . . Munkájok eredménye szerint ez éjjel hatvannál több aristokratát vagy gyanús vagy idegen embert fogattam el.» — De Martel: *Études sur Fouché,* 84. Chaumette levele, ki Fouchét felvilágosította a neversi jakobinusokról: «Federalistáktól, royalistáktól és rajongóktól környezve, Fouché képviselőnek nem volt más tanácsadója, mint három vagy négy üldözött hazafi.»

ügyében nem lehet semmi túlzás; a kit nem hatott át ez elv, a ki nem vitte ezt át a gyakorlatba, nem maradhat kiváló helyen»;* következőleg a néptársaságból, a megyéből, a kerületből, a helyhatóságból minden kétes embert kizárnak, elmozdítanak, bebörtönöznek; ha néhány gyöngét ideiglenesen és kegyelemből megtartanak, durván lehordják és parancsoló hangon tanítják kötelességökre: «Igyekezni fognak figyelmesebb és erélyesebb hazafiság által helyre hozni a rosszat, melyet azzal követtek el, hogy nem tettek meg minden jót, melyet tehettek volna.» Néha, gyors változás által, egy lábrugás elvisz egy egész hivatalos személyzetet, s ez helyet ad egy nem kevésbbé teljes személyzetnek, melyet ugyanazon lábrugás költ ki a földből. Megfontolván, hogy «minden pang» Vaucluseben, «és hogy iszonyú mérsékeltség bénítja meg a legforradalmiabb rendszabályokat», Maignet egyetlen rendelettel** kinevezi a megye igazgatóit és titkárát, a kerület nemzeti ügynökét, igazgatóit és főtanácsát, az avignoni igazgatókat, főtanácsot és nemzeti ügynököt, a bűnfenyítő törvényszék

* Nemzeti levéltár, AF. II. 88. Rousselin beszéde, frimaire 9. — Ugyanott F 7. 4421. Rousselin beszéde és határozatai, brumaire 25. — V. ö. Albert Babeau: *Histoire de Troyes pendant la Révolution*, II. kötet. Garnier, Rousselin és Bô küldetése.

** Nemzeti levéltár, AF. II. 145. (Maignet határozata, Avignon, I. floréal 13. és kiáltványa, floréal 14.) — Ugyanott, AF. II. 111. Grenoble, II. prairial 8. — Albitte és Laporte hasonló határozata minden grenoblei hivatal megújítása iránt. — Ugyanott, AF. II. 135. Ricord hasonló határozata Grasseban, pluviôse 28-án, egész Var számára. — Ugyanott, AF. II. 36. II. brumaire. A közjóléti bizottság körlevele a megyékbe küldött képviselőkhöz: «Mielőtt elhagynátok helyeteket, végre kell hajtanotok a fennálló hatóságok és közhivatalnokok teljes megtisztítását».

elnökét, közvádlóját és jegyzőjét, a polgári törvényszék elnökét, bíráit, nemzeti biztosát és jegyzőjét, a kereskedelmi törvényszék tagjait, a békebirákat, a kerületi adószedőt, a levélposta igazgatóját, a csendőrségi hadosztály parancsnokát. És biztosak lehetünk, hogy az új hivatalnokok rögtön működésbe lépnek, mindegyik a maga helyén. A sommás eljárás, mely hirtelen elsöpörte a bábok első sorát, nem kevésbbé hirtelen állítja fel a másodikat. «Minden polgár, ki a fent nevezett hivatalok valamelyikének teljesítésére neveztetett ki, köteles elfoglalni állását, kinevezéséről történt egyszerű értesítés után, máskép *gyanúsnak fog tartatni.*» Az igazgatók és igazgatottak egyetemes és szenvedőleges engedelmessége: nincs többé választott és független hivatalnok; a képviselő által lévén megerősítve vagy teremtve, minden hivatal kezében van; mindegyik csak az ő kegyelméből áll fenn vagy keletkezik; mindegyik csak az ő megegyezésével vagy rendeletére cselekszik. Közvetlenül vagy közvetítésökkel a képviselő behajtja, lefoglalja vagy elkobozza a mit jónak tart, megbélyegzi, börtönbe veti, deportálja vagy lefejezi, a kit tetszik: ő a maga kerületében basa.

De lánczra vert és kurtán tartott basa. 1793. deczemberétől fogva meg van neki hagyva, «hogy a közjóléti bizottság rendeleteihez alkalmazkodjék s minden tiz napban levelezzen vele».* A kerület, melyben parancsol, «szigorúan meg van határolva»; «más megyékben hatalom nélkül van»,** és nem tűrik, hogy örökké állomásán maradjon. «A hatalom nagyságát és terjedelmét minden

* II. frimaire 6. és 14-iki rendeletek.

** Nemzeti levéltár, AF. II. 22. (A közjóléti bizottság határozata, II. nivôse 7.)

tisztségben tartamának rövidsége által kell kárpótolni. A nagyon hosszú küldetéseket nemsokára örökségeknek tekintenék.»* Következőleg két vagy három, néha egy hónap multán az embert visszahívják Párisba vagy máshová küldik rövid időtartamra és meghatározott napig, kurta, parancsoló, néha fenyegető hangon, nem mint kollégát, a kit kimélnek, hanem mint alárendeltet, a kit egyszerre, önkényesen visszahívnak vagy áthelyeznek, mert elégtelennek vagy «elhasználtnak» vélik. Nagyobb biztosság okáért, gyakran a bizottság egy tagja, Couthon, Collot, Saint-Just, vagy egy bizottsági tag közel rokona, Lebas, az ifjabb Robespierre, személyesen elmegy, hogy helyben tegye meg a szándékolt benyomást; néha a bizottság egyszerű ügynökei, kiket a conventen kívül szednek, jelentéktelen fiatal emberek, Rousselin, Julien de la Drôme, helyettesítik a képviselőt vagy felügyelet alatt tartják, az övével egyenlő hatalommal. Ugyanakkor, felülről és a központról sürgetik és igazgatják: megválasztják számára helyi tanácsadóit és lelki igazgatóit;** megszidják ügy-

** Nemzeti levéltár, AF. II. 37. (A hadügyi bizottság levele, Barère és Billaud-Varennes aláírásával, II. pluviôse 23.)

** Ugyanott, AF. II. 36. (A közjóléti bizottság levele Lecarpentierhez, ki Orneban volt kiküldetésben, II. brumaire 19-én): «Az alençoni közigazgatási testületek, a kerületet kivéve, egészen meg vannak mételyezve; mindenki feuillant ott vagy más nem kevésbbé veszélyes szellemű ragály áldozata . . . Az egyének választására és a személyek bebörtönzésére nézve a sans-culotteokhoz tarthatod magadat; a legerősebbek Symaroli és Préval. Mortagneban meg kell újítani a közigazgatást, valamint a kerületi adószedőt és postaigazgatót . . . megtisztítni a néptársaságot, kiűzni belőle a nemeseket, a törvénycsavarókat, papokat, uracsokat stb. . . . feloszlatni két csapatot, a gránátosokét és vadászokét melyek mind-

nökei vagy lakása miatt:* letevéseket, kinevezéseket, elfogásokat, végrehajtásokat parancsolnak rá: előre sarkantyúzzák a rémuralom és kivégzések útján. Körülötte fizetett küldöttek** és ingyenes felügyelők szakadatlanúl irnak a közjóléti és közbiztossági bizottságokhoz, gyakran följelentve őt, mindig számot adva viseletéről, megitélve az intézkedéseket, melyeket tett, és oly intézkedéseket kivánva, melyeket nem tett.***

ketten nagyon gavallérosak és nagyon szeretik a processiókat . . . újjá alakítni a nemzetőrség táborkarát és tisztjeit. E biztossági rendszabályok gyorsabb és biztosabb végrehajtása végett a jelenlegi helyhatósághoz, a felügyelő bizottsághoz és a tüzérekhez fordulhatsz.»

* Nemzeti levéltár, AF. II. 37. — Ricord, marseillei kiküldöttheöz, II. pluviôse 7-én, erős és kemény megleczkézés: «lágyúlni kezd, a gyanús Saint-Mêmehez ment lakni; nagyon kedvez a marseilleieknek, kik az ostrom alatt «áldozatokat hoztak az élelmi szerek megszerzése végett»; rosszalta elfogásukat stb . . . A II. év floréal 13-án, Bouret, manchei és calvadosi kiküldötthöz: «A bizottság azt vélte észrevenni, hogy téged folytonosan megcsal egy álnok titkár, ki a rossz értesítések által, melyeket neked adott, sokszor oly rendszabályokat tétetett veled, melyek kedveztek az aristokratiának stb.» — A II. év ventôse 6-án Guimberteau, a cherbourgparti hadsereg kiküldöttjéhez: «A bizottság nem nézheti csodálkozás nélkül, hogy a katonai bizottság, melyet te kétségkívül az összeesküvők fejeinek leütésére állítottál fel, első volt azok fölmentésében. Nem ismerted hát az embereket, a kikből áll? Akkor miért választottad? Ha ismerted, hogyan történt, hogy ily tényekedésre hívtad fel őket?» — Ugyanott, ventôse 3-án, rendelet Guimberteauhoz, hogy tartson vizsgálatot titkára, Roubière ellen.

** Lásd névszerint a *Külügyi levéltárban*, 324—334. kötet, a belföldi titkos ügynökök levelezését.

*** Nemzeti levéltár, AF. II. 37. Francastel, indre-et-loirei kiküldötthöz, II. floréal 13-án: «A bizottság a chinoni néptársaság levelét küldi hozzád, mely a kerület minden fennálló hatóságainak

Akármit tett és akármit tesz, nem fordíthatja szemét Páris felé, hogy ott veszélyt ne lásson, halálos veszélyt, mely a bizottságokban, a conventben, a jakobinusoknál összegyűl ellene, mint a vihar. Briez, ki Valenciennesben bátorságot tanusított, kit a convent éljen-nel üdvözölt és a közjóléti bizottsághoz csatolt, hallja, mint vetik szemére, hogy még él. «A ki Valenciennesben volt, mikor az ellenség behatolt, soha sem fog felelni e kérdésre: Meghaltál?»* Nincs egyéb tennivalója, mint elismerni képtelenségét, visszautasítnia a tiszteletet, melyet a convent tévedésből ruházott reá, elbújnia a föld alá. Dubois-Crancé bevette Lyont, és e roppant szolgálat díjául kitörlik a jakobinusok közül; mivel nem vette be elég gyorsan a várost, árulásról vádolják; két nappal a megadás előtt a közjóléti bizottság visszavonja felhatalmazását; három nappal a megadás után a közjóléti bizottság elfogatja és őrizet alatt Párisba viteti.** Ha ily emberekkel, ily tettek után, így bánnak, mi történik a többiekkel? Az ifjú Julien küldetése után Carrier Nantesban, Ysabeau és Tallien Bordeauxban inogni érzik vállaikon fejöket. Az ifjabb Robespierre küldetése után keleten és délen, Barras, Fréron, Bernard de Saintes veszve hiszik magokat.*** Veszve

megtisztítását és szervezését kivánja. A bizottság felhiv téged, hogy a legrövidebb idő alatt fogj e fontos művelethez.»

* Robespierre szavai, a convent ülésén, 1793. szeptember 24-én. — Egy más képviselőről. Merlin de Thionvilleről, ki szintén kitett magáért a tűzben, Robespierre a következő jegyzetet irta: «Merlin de Thionville, hirhedt Mainz megadása által, s több mint gyanús, hogy annak díját vette.»

** Guillon, II. 207. — *Fouché,* par M. de Martel, 292.

*** Hamel III. 395. és köv. l. — Buchez et Roux, XXX. 435. (A jakobinusok ülése, II. nivôse 12. Collot d'Herbois beszéde):

Fouché, Rovère, Javogues is, és még mennyi más, kiket kompromittált a párt, melyhez tartoznak vagy tartoztak, hébertisták, dantonisták, kik biztosak, hogy elvesznek, ha bizottsági pártfogóik elbuknak, bizonytalanok, vajjon életben maradnak-e, ha bizottsági pártfogóik fentartják magokat; nem tudják, vajjon nem szolgáltatják ki fejöket cserébe más fejekért, a legszorosabb, legszigorúabb, legállhatatosabb orthodoxiára vannak kényszerítve, mint bűnösöket, elitélik őket, ha mai orthodoxiájok holnap eretnekség lesz, folytonos fenyegetésnek vannak kitéve, először a száznyolczvan kényúr, kik a forradalmi kormány központosítása előtt nyolcz hónapon át ellenőrzés nélkül uralkodtak a vidéken, azután és leginkább az ötven markos hegypárti, kik e pillanatban rajongva, lelki furdalás nélkül gázolnak át az emberi anyagon és nem ismernek határt az önkényuralomban, mint a vadkan erdejében, vagy a botrányban fetrengnek, mint a disznó pocsolyájában.

Nincs számukra menedék, csak ideiglenes, és ideiglenes menedék is csak a kipróbált engedelmességben és buzgalomban, a mint a bizottság akarja, hogy kipróbálják, azaz a szigorúság által. «A bizottságok akarták, fogja később Maignet, Bédouin felgyújtója mondani: a bizottságok tettek mindent . . . A körülmények uralkodtak rajtam . . . A hazafi ügynökök esedeztek, hogy ne lágyúljak el . . . Kevesebbet tettem, mint a legparancsolóbb rendelet kívánta.»* Hasonlókép a nantesi nagy emberirtó, Carrier,

«Ma nem ismerek többé közvéleményt; ha három nappal később jöttem volna Párisba, talán vád alá helyeztek volna».

* Marcelin Boudet: *Les Conventionnels d'Auvergne*, 438. (Maignet kiadatlan emlékirata.)

midőn sürgették, hogy kímélje meg a lázadókat, kik önként adták meg magokat: «Azt akarjátok, hogy lefejeztessem magamat? Nincs hatalmamban megmenteni ez embereket»* És máskor: «Rendeleteim vannak, követnem kell azokat, nem akarom levágatni fejemet» A kiküldött képviselő halálbüntetés terhe alatt terrorista, mint társai a conventben és a közjóléti bizottságban, de erkölcsi és ideg-gépezetének sokkal mélyebb megrázkódásával: mert nem papiroson, távolból, elvont, névtelen és határozatlan lények kategóriái ellen működik, mint azok: nem csupán értelmével fogja fel művét, hanem képzelme és érzékei által is. Ha azon vidékről való, mint Lecarpentier, Barras, Lebon, Javogues, Couthon, André Dumont és annyi más, ismeri a családokat, melyeket proscribál, a nevek reá nézve nem betűk gyűjteményei, hanem személyes emlékek felidézői és élő alakok feltüntetői. Minden esetben ő a szemlélője, művelője és haszonélvezője saját diktaturájának; az edények és a pénz, melyeket elkoboz, saját szeme láttára, saját kezén mennek át; látja elvonúlni a gyanúsakat, kiket

* Buchez et Roux, XXXIV. 165., 191. (Carrier pöre, a tanúk vallomásai.) — Paris, II. 113. *Histoire de Joseph Lebon.* «A börtönök, mondja Lebon, tömve voltak Saint-Polban; oda mentem és kibocsátottam 200 személyt. Nos, rendeletem daczára többeket újra börtönbe vetett a felügyelő bizottság, felhatalmazva Lebas által, kinek Darthé barátja volt. Mit tehettem e Darthé ellen, kit Lebas és Saint-Just támogattak? Följelentett volna.» — Ugyanott 128. Egy bizonyos Lefèvre-re, a «forradalom veteránjára» nézve, kit Lebon rendeletére elfogtak és a forradalmi törvényszék elé vittek: «Választani kellett, mondja Lebon, hogy *vagy elitéltessem, vagy engem magamat jelentsenek fel és üldözzenek*, a nélkül, hogy őt megoltalmaznám.» — Beaulieu: *Essais*, 233.: «*Félek és megfélemlítek*, ez volt alapelve minden forradalmi kegyetlenségnek.»

börtönbe vet; ott van, midőn törvényszéke halálítéleteket mond; a guillotine, melynek számára fejeket szállít, gyakran ablaka alatt dolgozik; valamely emigráns palotájában lakik, lefoglalja a lefejezettek vagy elfogottak bútorait, fehérneműjét, pinczéjét,* ágyokban alszik, borukat iszsza, nagy társaságokkal lakmároz az ő költségökön és helyettök. Hasonlóképen a rablóvezér, ki nem öl és lop saját kezével, jelenlétében raboltat és gyilkoltat, s nem közvetve, hanem személyesen élvezi a jó fogásokat, melyeket parancsolt. Ezen a fokon és a physikai cselekvés ily közelsége mellett a mindenhatóságnak dögvészes légköre van, melynek semmi egészség sem áll ellen. Az ember ismét azon föltételek közé jutva, melyek a barbár időkben vagy tájakon megmérgezték, ismét beleesik az erkölcsi betegségekbe, melyektől most már mentesnek hitték: visszahátrál egészen a kelet és a középkor sajátágos rot-

* Ludovic Sciout: *Histoire de la Constitution civile du clergé*, IV. 136. (Pinet és Cavaignac határozatai, pluviôse 22. és ventôse 2.) — *Moniteur*, XXIV. 469. (III. prairial 30-iki ülés, Laplanche képviselő följelentése, a sorompónál, Boismartin által.) II. brumaire 24-én Laplanche és Scepher tábornok lakást vettek Saint-Lôban egy hetven éves aggastyánnál, Lemonniernél, ki akkor el volt fogva; «alig léptek be, mindennemű élelmi szerek, fehérneműek, ruhák, ezüstneműek, ékszerek, könyvek, bútorok, birtokokmányok mind eltűntek.» Míg Saint-Lô lakói néhány uncia fekete kenyérből éltek, «a legjobb kenyeret, a válogatott borokat, melyeket Lemonniertől raboltak, fazekakban és üstökben tékozolták Scepher tábornok és Laplanche képviselő lovainak.» Lemonnier, kiszabadulva, nem térhetett vissza kiürített házába, melyet aztán raktárrá alakítottak át; a fogadóban élt, kifosztva minden tulajdonából, mely többet ért 60,000 livrenél, nem tartva meg egész vagyonából egyebet, mint egy ezüst terítéket, melyet magával vitt a börtönbe.

hadtságához: az elfeledett bélpoklosságok, melyek már megszűnteknek látszottak, exotikus pestisek, melyek előtt a polgárosult államok elzártaknak látszottak, újra megjelennek lelkében, varaikkal és daganataikkal.

VII.

«Ugy látszik, mondja egy tanú, ki hosszú időn át ismerte Maignet-t, hogy mindaz, a mit ez öt vagy hat év alatt tett, nem volt más, mint a betegség őrjöngése, melynek elmúltával ismét fölvette életének és egészségének fonalát, mintha semmi sem történt volna.»* És Maignet maga irja: «Nem voltam e viharokra való». Ez igaz valamennyire nézve, s mindenek előtt a durva természetekre; az alárendeltség megszorította volna; a diktatura kifejleszti, s kitör a martalócz és a faun ösztöne.

Tekintsünk meg egy Duquesnoyt, a ki, mint az eb folyton ugat és harap, s akkor legdühösebb, mikor torkig lakott. A moseli hadsereghez küldetvén s keresztül menvén Metzen,** maga elé idézte Altmayer közvádlót, s

* Marcelin Boudet, 446. (Ignace de Barante jegyzetei.) — Ugyanott 440. (Maignet kiadatlan emlékirata.)

** Nemzeti levéltár, AF. II. 56. Kivonat a metzi néptársaság üléseinek jegyzőkönyveiből és a társaság felügyelő bizottságánál tett vallomások, II. floréal 12., Duquesnoy képviselő viseletéről, ki előtte való nap esti 6 órakor érkezett Metzbe. Van 32 vallomás, többek közt Altmayer, Joly és Clédat uraké. Egyik tanú így szól: «E szavakra úgy néztek Duquesnoy polgárra, mint részeg emberre vagy olyanra, ki nincs magánál». — E viselet szokásos Duquesnoynál. V. ö. Paris: *Histoire de Joseph Lebon*. I. 273. 370. és

mégis asztalhoz ült: amaz negyedfél órát vár az előszobában; nem nyer kihallgatást; visszatér, s végül elfogadja a képviselő és mennydörgő hangon rákiált: «Ki vagy?» «Közvádló.» «Olyan forma vagy, mint valami püspök; te plébános vagy barát voltál, nem lehetsz forradalmár... Én korlátlan hatalommal jövök Metzbe... A közszellem itt nem jó, majd lódítok rajta... Rendbe hozom az itteni embereket: Metzben úgy, mint Nancyban agyonlövetek öt vagy hatszázat tizenöt nap alatt.» Hasonlóképp viseli magát Bessières helyparancsnoknál; találkozván itt a másodparancsnokkal, Clédat úrral, egy öreg tiszttel, tetőtől talpig végig nézi: «Gavalléros külsőd van. Hová való vagy? Rossz köztársaságinak kell lenned, a régi uralomból való külsőd van.» «Ősz hajam van, de azért nem vagyok kevésbbé köztársasági: megkérdezhetik a tábornoktól és az egész várostól.» «Takarodj előlem, és fuss, különben elfogatlak....» Az utczán is nyakon csip egy járókelőt külseje miatt; a békebiró, Joly, bizonyságot tévén ez ember polgári érzületéről, «végigméri» Jolyt: «Te is aristokrata vagy; szemedből látom, soha sem csalódom.» És elragadva tőle birói érmét, börtönbe

Külügyek levéltára, 329. köt., Gadolle levele, 1793. szeptember 11. «Láttam Duquesnoyt, a követet, holt részegen, Berguesben, pünkösd hétfőjén, esti 11 órakor.» — *Un séjour en France de 1792. à 1795.* 136. «Természeténél fogva vad vérmérsékletét dühöngésig fokozta az erős italok túlságos használata. — ... tábornok állítja, hogy látta, midőn hajánál ragadta meg az avernesi polgármestert, tiszteletreméltó aggastyánt, ki a várost érdeklő valamely kérvényt nyújtott át neki, s kannibáli mozdulatokkal földhöz vágta.» — «Ő és testvére kis komlókereskedők voltak Saint-Polban. E testvérét tábornokká tette.»

küldi. Ez alatt tűz üt ki az élelmezési intézet sütő kemenczéiben; tisztek, polgárok, munkások, falusiak, még gyermekek is az oltáshoz látnak és Duquesnoy a maga módja szerint serkenti buzgalmokat: ököllel, lábrugással esik az embereknek, kikkel találkozik, egy felügyelőségi hivatalnoknak, egy üdülő tisztnek, két embernek, kik az oltók közt állnak, és több másnak. Egyikre így kiált: «Uracs vagy!» A másikra: «Szemedből látom, hogy aristokrata vagy.» A harmadikrá: «Te semmirevaló, te aristokrata, te gazember!» és gyomron üti öklével; a negyediket galléron ragadja és a kövezetre dobja.* Ráadásúl mind börtönbe kerülnek. A tűz kioltása után egy oktalan, ki a figyelmest akarja adni, «felhívja» a pofozkodót, hogy «törölje meg homlokát.» «Te, neked hamis szemed van. Ki vagy? Felelj! Én képviselő vagyok.» A másik szelíden: «Képviselő: nincs ennél tiszteletre méltóbb.» Duquesnoy a boldogtalan udvaroncz orra alá nyomja öklét: «Okoskodol? Börtönbe veled!» «A mit rögtön meg is tettem», teszi hozzá az engedelmes alattvaló. Ugyanazon este «tekintetbe véve, hogy a tűz alkalmával a vagyonosak közül senki sem jelentkezett oltásra,** hogy csak sans-culotteok jelentek meg,

* Alexandrine des Echerolles: *Une famille noble sous la Terreur*, 209. — Lyonban Marino biztos, «nagy, erős, izmos, stentori hangú ember», kihallgatását «republikánus káromkodásokkal» nyitja meg. A kérvényezők tömege eloszlik. «Egyedül egy hölgy merészel még kitartani. — Ki vagy? — Megnevezi magát. — Hogyan! ki mered ejteni e helyen egy áruló nevét? Ki veled! És karjánál taszítva, lábrugásokkal kitette az ajtón.»

** Nemzeti levéltár, AF. II. 56. Ellenkezőleg számos tanúság egyhangúlag bizonyítja, hogy minden állású emberek siettek segíteni, s azért csaknem azonnal kioltották a tüzet.

úgy a helyőrségből, mint a községből», Duquesnoy «elrendeli, hogy Metz községre 40,000 livre adó vettessék, mely a gazdagok vagyonából hajtandó be s kiosztandó a szegények közt, tíz nap alatt.»* Arrasban, valamint Metzben ez a durva ember mindig öklöző és mészáros módjára viseli magát.

Mások betyárok módjára viselik magokat: így André Dumont, hajdani falusi ügyvéd, most Picardia királya és alkalmilag szultánja, «fehér néger alak», néha jókedvű, de rendesen nyersen és durván cynikus, ki úgy megtapogatja a nőfoglyokat és a nőkérelmezőket, mintha búcsú (kermess) volna.**

Egy reggel előszobájában egy hölgy vár reá húsz

* Nemzeti levéltár, AF. II. 56. A néptársaság egyhangúlag bizonyítja mind e tényeket, s hat megbizottat küld tiltakozni a convent elé. Thermidor 9-ig semmit sem nyer és a Duquesnoytól kivetett adót beszedik. II. fructidor 5-én Duquesnoy határozatát megsemmisíti a közjóléti bizottság ; de a beszedett pénzt nem adják vissza.

** *Un séjour en France*, 158. 171. — Mallet-Dupan kézirati naplója. (1795. január.) — V. ö. leveleit a conventhez, sbirhez és porkolábhoz illő vidámságát, például (*Moniteur*, XVIII. II. brumaire 1. és 340. brumaire 14-iki levél.) — Lacretelle: *Dix années d'épreuves*, 178. «Azt akarta, hogy egész picardiai hűbérében tánczoljanak ; még a börtönökben is tánczoltak ; a ki nem tánczolt, gyanús volt. Az Ész ünnepeinek szigorú megtartását kivánta, és minden décadin az istennő templomába kellett menni: a székesegyház volt ez (Noyonban). Az úri hölgyek, polgárnők, varrónők és szakácsnők kötelesek voltak ott az úgynevezett Egyenlőség láncát formálni. Mi dragonyosok kényszerű közreműködők voltunk e különös balleten.»

sans-culotte között, hogy férje szabadságát kérje. Dumont belép hálókabátban, leül és meghallgatja a könyörgőt: «Ülj le polgárnő». Térdére ülteti, keblébe dugja kezét és így szól: «Soha sem hittem volna, hogy egy néhai marquisnő emlői így olvadozzanak egy népképviselő kezei közt.» Nagy kaczagás a sans-culotteok részéről; elküldi a szegény nőt és zár alatt tartja a férjet: este megirhatja a conventnek, hogy önmaga végzi a kutatásokat és közelről vizsgálja az aristokratákat. Hogy megmaradjanak a forradalmi lendület e fokán, jó ha bor van a fejökben s erre nézve a legtöbben gondoskodnak is magokról. Lyonban,* «a nép boldogságának biztositására küldött képviselők», Albitte és Collot, «felszólítják a zárlati bizottságot, hogy küldjön hozzájok 200 palaczkkal a legjobb borból, melyet találhatnak, azon kívül 500 palaczk első minőségű bordeauxi bort asztaluk számára.» Három hónap alatt a Vendéet pusztító képviselők asztalánál 1974 palaczk bort ürítnek ki,** melyeket a város emigránsaitól vettek el; «mert midőn az ember közreműködött valamely község fentartásában, joga van a köztársaság egészségére inni.» Ez ivásnál Bourbotte képviselő elnököl; vele koczint Ros-

* De Martel: *Fouché*, 418. (Albitte és Collot határozata, II. nivôse 13-án.)

** Camille Boursier, *Essai sur la Terreur en Anjou*, 225. — Vacheron levele, II. frimaire 15. «Republikánus (*républiquain*) feltétlenül szükséges, hogy azonnal hozz vagy küldj a képviselők házába egy csomó palaczk vörös bort, melyet most erősebben fogyasztunk, mint máskor. Van jogunk a köztársaságért inni, midőn közreműködtünk a község fentartására, melyben te és a tiéid laktok (*habités*). Felelőssé teszlek kivánságomért. Aláirva, a republikánus (*républiquain*) Vacheron.»

signol, hajdani ötvösmunkás, azután szeptemberi mészárló; egész életében részeges és haramia, most fő tábornok; Rossignollal tartanak fő hadsegédei, Grammond, hajdani színész, és Hasard, hajdani pap; velök Vacheron, jó «republikánus», ki erőszakot tesz a nőkön és agyonlövi őket, ha nem engednek az erőszaknak:* ezeken kívül több «csillogó» és kétségkívül Párisból hozott kisasszony, kiknek «legszebbike megosztja éjjeleit Bourbotte és Rossignol között», míg a többiek az alsóbb rendűek szolgálatára állnak: az egész hím és nőstény banda egy fontenayi kastélyba vette magát, hol feltörte a pecséteket és saját hasznára elkobozta «a bútorokat, ékszereket, ruhákat, női piperét s még a porcellánt is.»** Ez alatt Chantonnayban

* Camille Boursier: *Essai sur la Terreur en Anjou,* 210. Madame Edin vallomása, Quenion nevű 26 éves leányra nézve, III. brumaire 12., és Róza leányra nézve. Benaben és Scotti hasonló vallomásai.

** Dauban: *La Démagogie en 1793.,* 369. lap. (Kivonatok Mercier du Rocher kiadatlan emlékirataiból.) — Ugyanott 370.: «Bourdon de l'Oise Tuncqel Chantonnayben lakott, hol azzal foglalkoztak, hogy kitünő borok palaczkjait ürítgették. Bourdon kitünő hazafi, érzékeny lelke van, de részegségében kivihetetlen nézetekre adja magát.» — «Fogják el, mondá, e gonosztevő közigazgatási tisztviselőket!» — Azután kidugva fejét az ablakon, egy lovat hallott vágtatni, mely elszakítá kötőfékét. «Ez is ellenforradalmár. Fogják el valamennyit!» — V. ö. Pelleport tábornok: *Souvenirs,* 21. lap. Perpignanban részt vett an Ész ünnepében: «A helyőrségi parancsnokló tábornok beszédet tartott, mely szemtelen volt a legundorítóbb cynismusig. Kéjleányok, kiket e nyomorúlt jól ismert, egy karzatot elfoglalva tartottak; zsebkendőiket lengették, kiáltva: *Éljen az Ész!*» — Miután hasonló stylü beszédeket hallott Soubrany és Milhaud képviselőktől Pelleport, bár még nem volt egészen meggyógyúlva, visszatért a táborba: «Nem vettem kedvemre

Bourdon de l'Oise képviselő iszik Tuncq tábornokkal, «őrjöngésbe» esik mikor részeg és éjfélkor ágyokban fogatja el a hazafi tisztviselőket, kikkel előtte való nap csókolózott. Csaknem mindnyája megvadul a bortól, Carrier Nantesben, Petit-Jean Thiersben, Duquesnoy Arrasban, Cusset Thionvilleben, Monestier Tarbesban. Thionvilleben Cusset «úgy iszik, mint egy kefekötő, és részegségében «nagyvezéri» rendeleteket ad, rendeleteket, melyeket végrehajtanak.* Tarbesban Monestier «nagy lakoma után, igen fölhevülten,» heves szónoklatot tart a törvényszékhez, maga kérdi ki a vádlottat, De Lassalles urat, hajdani tisztet, halálra ítéli, aláírja a rendeletet, hogy rögtön lefejezzék, és De Lassallest még azon este, éjfélkor lefejezik fáklyavilágítás mellett. Másnap Monestier így szól a törvényszék elnökéhez: «No, tegnap este jól ráijesztettünk a szegény Lassallesra.» «Hogyan! Ráijesztettünk? Hiszen kivégezték.» Monestier elbámúl: már nem emlékezett, hogy aláírta a rendeletet.** Másoknál a bor a vérengző ösztönökön kívül a tisztátlan ösztönöket is felkölti. Nîmes-

lélekzetet a városban s nem éreztem magamat biztosságban másutt, mint az ellenséggel szemben, bajtársaim közepett.»

* *Külügyi levéltár,* 332. kötet, a titkos ügynökök levelezése, 1793. október. «Cusset polgár, népképviselő, nem mutat semmi méltóságot küldetésében; úgy iszik, mint egy kefekötő, és részegségében önkényes dolgokat követ el, akár valami nagyvezér.» — Cusset styljére és helyesirására nézve lásd egyik levelét (Dauban *Paris en 1794.* 134. lap.) — Berryat Saint-Prix: *La justice révolutionnaire,* (2-ik kiadás) 339.

** Ugyanott 371. (A Fajontól kiadott iratok alapján. — *Moniteur,* XXIV. 453. (III. floréal 24-iki ülés.) Saint-Jean község felirata. — XXI. 528. (III. fructidor 2-iki ülés.) A nîmesi néptársaság felirata.

ben Borie, képviselői jelmezben, Courbis polgármesterrel, Giret bíróval és örömleányokkal farandolet tánczolt a guillotine körül. Auchban egyike a Dél leggonoszabb zsarnokainak, Dartigoyte, mindig bortól hevült állapotban «mindenféle undokságot okád a nők arczába, kik igazságot kérni mennek hozzá; elzáratás büntetése alatt kényszeríti az anyákat,» hogy leányaikat a néptársaságba vigyék, hol bordélyházi prédikáczióit hallgassák; egy este a szinházban, valószinűleg valami orgia után valamennyi nőt apostrophál a felvonás közben, rájok zúdítja egész trágár szótárát s bizonyításképen vagy gyakorlati következtetésül végre egész meztelenre vetkőzik előttök.* Ez-

* *Moniteur*, XXIV, 602. (III. prairial 13-iki ülés. Durand-Maillane jelentése): «E följelentést nagyon igazolják az okiratok. A conventen áll kimondani, akarja-e felolvasását hallani? Figyelmeztetem, hogy nem lehet hallani valami lázítóbbat s a mi jobban be volna bizonyítva.» — De Martel: *Fouché*, 246. (A nîmesi alkotmányos hatóság jelentése Collot d'Herbois, Laplanche, Fouché, Pointe képviselők küldetéséről, III. prairial 19-én.) A legpiszkosabb Laplanche volt, hajdani benediktinus. «Beszédeiben, melyeket Moulins-Engilbertben, Saint-Pierre-le-Montierben és Neversben a néphez tartott, felhivta a leányokat, hogy engedjék át magokat és feledkezzenek meg a szeméremről: «Szüljetek gyermekeket, mondá, a köztársaságnak szüksége van reájok; a tartózkodás az ostobák erénye.» — Nemzeti könyvtár, Lb.[41] 1802. sz. (A dijoni község hat sectiójának följelentése a conventhez Léonard Bourdon és Piochefer Bernard de Saintes ellen, côte d'ori küldetésök alkalmából.) Részletek Bernard orgiáiról a helyhatósággal. Bourdon részegeskedéséről és kicsapongásairól a vidék legrosszabb csőcselékével; hiteles iratok, melyek Bernard tolvajságait és gyilkosságait bizonyítják; kifosztotta Micault házát; négy óra alatt elfogatta, elitéltette és lefejeztette a tulajdonost; maga jelen volt a kivégzésnél, s este, a halott házában, a halott leánya előtt, dalolt és tánczolt czimboráival.

MAGYAR
TUDOMÁNYOS
AKADÉMIA
KÖNYVTÁRA

úttal a tiszta barom jelen meg; minden öltöny, melyet a századok szőttek számára s melylyel a polgárosodás felruházta, az utolsó emberi takaró lehullt róla; csak a kezdetleges állat marad meg, a vad és parázna gorilla, melyet megfékezettnek hittek, mely azonban lappangva megmarad az emberben s melyet a diktatura, a részegséggel egyesülve, ismét feltámaszt, sokkal rútabban, mint az első napokban.

VIII.

Ha a részegség szükséges a barom fölébresztésére, az őrült felköltésére elég a diktatura. Az új uralkodók legnagyobb részénél meg van zavarva az elme egyensúlya; igen nagy a távolság a között, a mi az ember volt és a mi lett; hajdan apró ügyvéd, mezővárosi orvos, kollégiumi regens, ismeretlen indítványozó valamely helyi clubban, tegnap még nem volt más a conventben, mint egy szavazó hétszázötven között, és ma egy megyében ítélő bírája minden vagyonnak és minden szabadságnak, ura ötszázezer életnek. Mint a mérleg, melyre aránytalan súly esik, esze erőszakosan a gőg oldalára zökken. Némelyek azt vélik, hogy illetékességök oly határtalan, mint felhatalmazásuk, és a hadsereghez érkezve,* másnap már jog szerint vezérlő tábornokok akarnak lenni. «Jelentsétek

* *Souvenirs*, (Pelleport tábornoktól), 8 l. A kiküldött képviselő szemlét tart toulousei csapata fölött a Capitole-téren. «Még mintha látnám e histriót: úgy csóválta undok tollbokrétás fejét és csörgette kardját, mint egy jókedvű katona, hogy elhitesse vitézségét. Kín volt rá nézni.»

ki hivatalosan, irja Fabre a közjóléti bizottsághoz,* hogy jövőre a tábornokok csak helyettesei lesznek a convent küldötteinek.» Míg a kivánt nyilatkozat megjönne, magoknak követelik a vezényletet, s tényleg gyakorolják is. «Nem ismerek sem tábornokokat, sem magánosokat, szól a tisztekhez Gaston, hajdani békebiró: a mi a ministert illeti, az a kutya a tekejátékban: itt egyedül én parancsolok s nekem fognak engedelmeskedni.» «Mire valók a tábornokok? teszi hozzá Guiter kollégája: a mi külvárosaink asszonyai épen annyit tudnak, mint ők. Számítások, hideg összevetések, sátrak, táborok, erődök? Mindez haszontalan. Betörés, meztelen fegyver, ez az egyetlen harcz, mely ezentúl a francziákhoz illik.» Letenni, lefejezni, felbomlasztani, behúnyt szemmel előre rohanni, találomra pazarolni az életet, megveretni a sereget, néha magokat is megöletni, ennél egyebet nem tudnak és mindent elvesztenének, ha képtelenségök és nagyravágyásuk hatását nem gyöngítené a tisztek önfeláldozása és a katonák lelkesedése. Ugyanez látható Charleroyban, hol Saint-Just képtelen rendeleteivel minden tőle telhetőt megtesz a hadsereg veszélyeztetésére és úgy megy el innen, hogy nagy

* Fervel: *Campagnes des Français dans les Pyrénées orientales*, I. 169. (1793. október). — Ugyanott 201., 206. — V. ö. 188. Fabre terve, Roses és Figuières elfoglalására, 8000 emberrel, élelmi és szállító szerek nélkül. «A szerencse a bolondoknak kedvez», mondá. Természetesen felsül, Collioure elvész és a csapások összehalmozódnak. Kárpótlásúl a kitünő Dagobert tábornokot leteszik, Delattre parancsnokot és Ramelt, a táborkar főnökét lefejezik; a képviselők kivihetetlen rendeleteire a tüzérség parancsnoka öngyilkos lesz. A tisztek önfeláldozásáról s a katonák lelkesedéséről lásd ugyanott II. 105., 106., 130., 131., 262.

embernek hiszi magát.* Ugyanez látható Elsassban, hol Lacoste, Baudot, Ruamps, Soubrany, Milhaud, Saint-Just és Lebas, rendkívüli szigorúságuk által minden tőlök telhetőt megtesznek a hadsereg felbontására és dicsekszenek vele. Felállítják a forradalmi törvényszéket a főhadiszálláson, a katonát felhívják, hogy jelentse föl tisztjeit, pénzt és titoktartást igérnek a följelentőnek, nem állítják szembe a vádlottal, «nincs vizsgálat, nincs semmi irás, még az ítéletet sem indokolják, egyszerű vallatás, melyet nem foglalnak jegyzékbe, a vádlottat elfogják nyolcz órakor, elitélik kilenczkor és agyonlövik tizkor . . .»** Természetesen ily rendszer mellett senki sem akar parancsnok lenni; már Saint-Just megérkezése előtt Meunier csak ideiglenesen fogadta el a fővezérséget: «a nap minden órájában» kérte, hogy váltsák fel; ez nem történvén, nem akart semmi rendeletet sem adni; hogy utódot találjanak számára, a képviselők kénytelenek leszállni egészen Carlin kapitányig, ki elég vakmerő vagy elég korlátolt, hogy a parancsnoki kinevezéssel a guillotinera való kinevezést vegye kezébe.

* De Sybel (Dosquet ford.) II. 435., III. 132., 140. (a részletekre és tekintélyekre nézve). — V. ö. Soult tábornagy emlékiratait.

** Gouvion Saint-Cyr: *Mémoires sur les campagnes de 1792. à la paix de Campo-Formio*, I. 91., 139. lap. — Ugyanott 229.: «Ez volt az oka, hogy a kiknek módjokban volt, makacsúl elhúzódtak mindennemü előmeneteltől.» — V. ö. ugyanott II. 131. (1794. november) ugyanazon ostobaságok folytatását. A képviselők rendeletére a hadsereg egész télen barakkokban táboroz a Rajna balpartján, közel Mainzhoz, a mi egészen haszontalan volt. «Nem akartak semmi okra hallgatni, s egy szép hadseregnek, egy jó lovasságnak el kellett vesznie éhség és hideg miatt, minden haszon nélkül, oly táborozásban, melyet elkerülhettek volna.» A részletek megrázóak; soha sem élt inkább vissza a polgári főnökök képtelensége a katonai hősiességgel.

Ha ilyen elbizottak a katonai dolgokban, milyen túlkapásaik lehetnek a polgári ügyekben! E részben nincs semmi külső zabolájok, semmi spanyol vagy német hadsereg, mely rögtön rajta kaphatja őket a becsvágyó képtelenség vagy ártalmas beavatkozás bűnében. Akármely a társadalmi intézményt, igazságszolgáltatást, közigazgatást, hitelt, kereskedelmet, ipart, földmívelést, büntetlenül áthelyezhetnek vagy megszüntethetnek. Meg is teszik, sőt sürgönyeikben dicsekszenek is az okozott kárral. Ez is küldetésökhöz tartozik: különben rossz jakobinusoknak tartanák őket, hamar gyanúsak lennének; csak azzal a föltétellel uralkodnak, hogy önhittek és rombolók legyenek; bennök a józan ész felfordulását állásuk hozza magával, hivatalukkal járó szükség az, és a köteles esztelenség e közös talajába minden physikai őrjöngést be lehet ültetni.

Azoknál, kiket közelről lehet kisérni, nemcsak az itélőtehetség van elrontva, hanem az idegrendszer is meg van támadva, s az állandó túlizgatottság, a beteges ingerültség kezdődik. Tekintsünk egy Lebon Józsefet; törvényszolga fia, regens volt a beauni oratoriánusoknál, azután neuville-vitassei lelkész; híveinek szine-java visszautasította, mint tolakodót, tekintély, bútorzat, csaknem hívek nélkül élt.* Két évvel később uralkodója lesz tartományának és feje megbódul; csekélyebb dologért is megbódulna: csak huszonnyolcz éves fej, kevéssészilárd, vele született egyensúlyozó nélkül,** melyet már megrendített a hiúság, a

* Paris: *Histoire de Joseph Lebon*, I. 1. fejezet, élet- és jellemrajzi minden részletére nézve.

** Paris, ugyanott I. 13. — Anyja megőrült és bezárták; az zavarta meg lelkét, hogy, mint Lebon maga mondja, «esküt tettem és hogy Neuville-Vitasse plébániájára neveztek ki»

becsvágy, a harag, a hithagyás, a hirtelen és teljes arcz-fordulat, mely harczba vitte nevelésének legerősebb szokásaival és múltjának legjobb érzelmeivel: kizökken helyéből nagyságának roppant súlya és újdonsága következtében. Képviselői jelmezben, IV. Henrik-féle kalappal, háromszínű tollbokrétával, lebegő övvel és lóggó karddal, Lebon, harangszóval a templomba gyűjti a falusiakat, és a szószékről, hol hajdan kopott talárban prédikált, kitárja előttök átalakulását: «Ki hitte volna, hogy mint a nép képviselője térek ide vissza korlátlan hatalommal!»* És e hamis felség előtt legyen mindenki alázatos, hajoljon meg és hallgasson! A cambraii helyhatóság egy tagjának, ki megszólíttatván általa, nem sütötte le szemét, ki röviden felelt neki, ki egy kérdésre, melyet két ízben ugyanazon szavakkal intézett hozzá, két ízben ugyanazon szavakkal felelt: «Hallgass, mondá, te nem tisztelsz engem, te lenézed a nemzeti képviseletet.» Rögtön leteszi ez embert és börtönbe küldi.** Egy este a szinházban páholyba lép, és a hölgyek, kik elül ülnek, nem kelnek föl. Dühösen kimegy, a szinpadra rohan, és kirántva nagy kardját, kiabálva, az egész termet fenyegetve, végig száguld a deszkákon, oly szökésekkel, mozdulatokkal, arczkifejezéssel, mint az elszabadult vadállat, úgy, hogy több asszony rosszúl lesz. «Nézzétek, üvölt, e nagy dámákat, kiknek

* Paris: *Histoire de Joseph Lebon*, I. 123. Lebon beszéde a beaurainsi templomban.

** Ugyanott II. 71., 72. — V. ö. 85. «Chamonard polgár, borkereskedő, pinczéje ajtajánál állva, elhaladni látja a képviselőt, ránéz és nem üdvözli. Lebon hozzá lép, elfogatja, Pitt és Koburg ügynökének nevezi . . . Kikutatják, elveszik tárczáját és becsukják.» (Pörök, I. k. 283. l.)

nem méltóztatik megmozdulni huszonöt millió ember képviselőjének kedvéért! Hajdan egy fejedelemnek mindenki helyet csinált volna, s miattam meg sem moczczannak, a ki *több vagyok egy királynál!*»* A szó ki van mondva; de ez a király megriadt király, ki csak összeesküvésekről álmodik,** és az útczán, fényes nappal azt látja, hogy a járókelők szavakkal vagy jelekkel ellene ármánykodnak. Az arrasi nagy útczán egy fiatal leányt és anyját találva, kik flamandúl beszélnek, ez gyanúsnak tűnik föl előtte. «Hova mégysz?» «Mi közöd hozzá?» felel a gyermek, ki nem ismeri. Leány, anya, apa börtönbe jutnak.*** A bástyákon egy más fiatal leány, anyjával friss levegőt szíva, olvasott. «Add ide e könyvet», mondja a képviselő. Az anya oda adja: *Clarisse Harlowe* története van benne. A fiatal leány, könyve után nyúlva, kétségkívül mosolyogva hozzá teszi: «Ez nem gyanús.» Lebon öklével gyomron üti, fellöki, átvizsgáltatja a két nőt és saját személyében az őrségre viszi. A legcsekélyebb szó, egy taglejtés magánkívül ragadja; egy mozdulat láttára, melyet nem ért, felszökik, mint a villamos ütésre. Megérkezvén Cambraiba, tudtára adják, hogy egy nőt, ki a maximumon fölül adott el egy palaczk bort, a jegyzőkönyv fölvétele után szabadon bocsátottak; a városházára megy és kiált: «Mind azok, kik itt vannak, menjenek át a tanácsterembe!» A szolgálattevő helyhatósági tiszt kinyit egy oda vezető ajtót;

* Paris, *Histoire de Joseph Lebon*, II. 84.

** *Moniteur*, XXV. 201. (III. messidor 22-iki ülés.) Lebon szavai: «Midőn a convent szószékén a börtönök összeesküvését jelentették . . . csak a börtönbeli összeesküvésekről ábrándoztam.»

*** Ugyanott 211. (Lebon magyarázata a convent előtt.) — Paris, II. 350., 351. (Esküdtszéki itélet.)

de Lebon, nem ismervén az épület beosztását, megriad. Tajtékot hány, mondja a helyhatósági tiszt, és ördöngös módjára kiált: «Megállj, megállj, gonosz, te futsz!» Kirántja kardját, galléromnak ugrik; elhurczolnak, elvisznek ő és az övéi. «Megfogtam, megfogtam!» kiáltott, és valóban fogott, kézzel, lábbal, foggal, mint a dühös őrült. Végre: «Gonosztevő, szörnyeteg, te marquis vagy?» «Nem, feleltem én, sans-culotte vagyok.» «No hát, nép, hallod, azt mondja, hogy sans-culotte, és íme így fogad egy följelentést a maximum ügyében! Leteszem őt; vigyék a börtönbe!»* Bizonyára Arras és Cambrai királya nincs messze a forró láztól; ily tünetekre egy magánembert az őrültek házába vinnének.

Kevésbbé hivalkodó, kevesebb gyönyörűséggel parádézik királyságában, de szilajabb, és Nantesban nagyobb veszélyek közé van helyezve Carrier, ki sötétebb eszméktől van megszállva s őrültsége dühösebb és folytonosabb. Rohamai néha a hallucinatióig mennek. «Láttam, mondja egy tanú, hogy elragadtatva a hévtől, melylyel a szószéken beszélt, kardjával vagdosta a gyertyákat», mintha az aristokraták fejei volnának.** Máskor, az asztalnál, miután elmondta, hogy Francziaország nem táplálhatja nagyon számos népességét s azért le akarják szelni a fölös részt: a nemeseket, papokat, tisztviselőket, kereskedőket stb., tűzbe jön, ily munkában hiszi magát és felkiált: «Ölj! ölj!» mintha már a műtétet parancsolná.*** De akkor se nyugod-

* Paris, II. 85.

** Buchez et Roux, XXXIV. 181. (Monneron kereskedő vallomása.)

*** Ugyanott 184. (Chaux vallomása.) — V. ö. 200. (Monneron és Villemain kereskedők vallomása.)

tabb, ha nem vendégeskedett. Midőn a megyei igazgatóság beszélni akar vele,* előbb kinyitják az ajtót, hogy lássák, nem dühöng-e s van-e oly állapotban, hogy meghallgassa? Nem csupán a kérvényezők, hanem a tisztviselők számára is, kik jelentéseket tesznek neki vagy rendeletekért mennek hozzá, csak szidalmai vannak; szennyes természete ajkára tolúl és piszkos szavakban tör ki: «Menj, hordd el magadat, nincs időm.»** Még nagyon szerencsések, ha csak egy csomó piszkos káromkodást kapnak; legtöbbször kardot ránt: «Az elsőnek ki élelmi szerekről beszél, kettévágom a fejét.† És a katonai bizottság elnökének, ki előbb itéleteket kíván, mielőtt végrehajtásokat rendelne el: «Te vagy, te vén sz . . . . , ki itélni akarsz? Itélj hát; ha két óra alatt nem ürül ki az egész raktár, főbe lövetlek téged és társaidat.» Taglejtése, tekintete oly egyenesen vési a fenyegetést a lélekbe s egészen a vesékbe, hogy amaz, erős ember létére, megrendülésében meghal néhány nap mulva.†† Nemcsak kirántja kardját, hanem használja is: a kérvényezők, egy tengerész, kikre sujtani készül, kénytelenek gyors futással menekülni; Moulins tábornokot egy ablakmélyedésbe szorítja és reá sújt.††† «Remegnek» hozzá

* Buchez et Roux, XXXIV. 204. (Lamarie, megyei igazgató vallomása.)

** Ugyanott 173. (Evard, irodai segéd vallomása.) — 168. (Thomas, egészségügyi tisztviselő vallomása.) «Minden kérésére Carrier sz . . . sz . . . felelt és más hasonló piszkokkal.»

† Ugyanott 203. (Bonami kereskedő vallomása.)

†† Ugyanott 156. (Vaujois, a katonai bizottság közvádlójának vallomása.)

††† Ugyanott 169. (Thomas vallomása.) — Berryat Saint-Prix, 34., 35. lap. — Buchez et Roux, 148. — Pofonokkal fogadta a néptársaság tagjait és kardcsapásokkal a helyhatósági tisztvise-

szólni, annál inkább ellenmondani neki. A közjóléti bizottság küldötte, Julien de la Drôme, midőn eléje vezetik, «gondosan nagy távolságra áll tőle, a szoba egyik szögletébe», és bölcsen eloson az első roham elől; még bölcsebben, Carrier kiabálásaira ez egyetlen értékes érvvel válaszol: «Ha ma elvesztesz, nyolcz nap alatt guillotinera jutsz.»* Ha az ember veszett kutyával küzd, torkára kell szegezni a kardot; más módon nem lehet eltávolítni fogait és tajtékját. Valóban Carriernél, mint a veszett kutyánál, az egész agyat elfoglalva tartja a gépies és merev agyrém, a gyilkosság és halál szakadatlan képei. Tronjolly elnökhöz így szól a vendéei gyermekeket illetőleg: «A guillotine, mindig a guillotine!»** A vizbefulasztásokról: «Nektek biráknak itéletek kellenek; b.... a vízbe, ez sokkal egyszerűbb.» A nantesi néptársaságban: «Minden gazdag, minden kereskedő összevásárló, ellenforradalmár; jelentsétek fel őket nekem s a nemzeti borotvával legurítom fejeiket; jelentsétek fel a rajongókat, kik vasárnap

lőket, kik élelmi szereket kértek tőle.» «Kardot ránt a tengerész ellen és feléje vág, a mit ez csak futással kerülhetett ki.»

* Buchez et Roux, XXXIV. 196. (Julien vallomása): «Carrier haragosan így szólt hozzám: «Te vagy hát, átkozott czudar, ki be mersz engem vádolni a közjóléti bizottságnál? . . . Mivel néha fontos a közjóra, hogy bizonyos embereket titkon rázzunk le nyakunkról, nem veszek fáradságot, hogy a guillotinera küldjelek, hanem magam leszek hóhérod.»

** Ugyanott 175. (Tronjolly vallomása.) 205. (Jeanne Lavigne, kereskedő nő, Arnaudan, polgári biztos és Corneret kalmár vallomásai.) 179. (Villemain vallomása.) — Berryat Saint-Prix, 34.: «Carrier, mondja Desquer csendőr, ki leveleit hordta, inkább ordító oroszlán volt, mint a nép képviselője.» «Külseje nyegléé és tigrisé volt egyszerre», mondja egy másik tanú.

bezárják boltjaikat, és lefejeztetem őket.» «Mikor hullnak le hát e gonosztevő kereskedők fejei?» «Rongyos koldusokat látok itt; ti Ancenisben épen oly ostobák vagytok, mint Nantesban. Nem tudjátok, hogy e nagykereskedők vagyona, gazdagsága a tiétek, és nincs-e itt a folyó? «Derék k . . . , jó sans-culotteok, itt az idő, hogy most rajtatok legyen az élvezés sora; tegyetek följelentéseket; két jó sans-culotte tanúsága elég nekem, hogy leüttessem a nagykereskedők fejeit.» «Inkább temetővé teszszük Franciaországot, hogysem ujjá ne szüljük a magunk módja szerint.»* Folytonos üvöltése egy gyötrelmes sikoltással végződik: «Azt hiszem, mindnyájunkat lefejeznek, egyiket a másik után.»** Ilyen az elmebeli állapot, melyre a kiküldött képviselő hivatala vezet: Carrieren kívül, ki már a legszélső határig jutott, a többiek, kevésbbé közel a véghatárhoz, elsápadnak a gyászos látvány előtt, mely elkerülhetetlen eredménye munkájoknak és megbizásuknak. Mind e sirok végén, melyeket ásnak, megpillantják saját sírjokat, mely már meg van ásva; a sírásónak nincs egyéb tennivalója, mint napról napra ásni, napszámos módjára, és ez alatt hasznot húzni hivatalából: legalább elkábíthatja magát, élvezvén a jelen gyönyöreit.

IX.

A legtöbben ösztönből, bágyadtságból fordúlnak ehhez s mert a pompa emeli a tekintélyt. «Hat fogatú hintóban kocsizva, testőröktől környezve, harmincz terítékű gazdag

* Buchez et Roux, XXXIV. 204. (Lamarie vallomása.)
** Ugyanott 183. (Chaux vallomása.)

asztalnál ülve, a zene hangjai mellett ebédelve, histriók, örömleányok és praetoriánusok kiséretével»,* a képzeletbe vésik mindenhatóságuk eszméjét, s annál inkább meghajolnak előttök, mennél nagyobb lábon élnek. Troyesban az ifjú Rousselin megérkezésekor ágyúznak, mint valami fejedelem bevonulásakor. Nevers egész népsége mozgalomba jő, midőn Fouchénak leánya születik; a polgári és katonai hatóságok üdvözlik s a nemzetőrség fegyverben van.** Lyonban «Collot d'Herbois ünnepélyes fogadása a török szultánéhoz hasonlít. Csak három ismételt kérés után lehet nála kihallgatást nyerni; egész sor szoba előzi meg fogadó termét; mindenki csak tizenöt lépésre közelíthet hozzá; két testőr puskával áll mellette, a kérelmezőkre szegzett tekintettel.» † Kevésbbé fenyegető, de nem kevésbbé hatásos a pompa, melylyel Bordeauxban veszik magokat körül a képviselők; hozzájok is csak «a testőrkapitány útlevelével lehet jutni».†† több őrszemen keresztül. Egyikök, Ysabeau, ki, miután jó sokáig fejeztetett, csaknem megférhetővé lett, elfogadja a hizelgést, és mint valami Versaillesből érkezett Richelieu herczeg, megkisérti a népszerű hatalmasság szerepét, a hivatal minden kellemetességével. A szinházban, jelenlétében, balletet játszanak, «melyben a pásztorok virágfüzérekből e szavakat formálják: Ysabeau, Szabadság, Egyenlőség.» Kézről kézre engedi járni arcz-

** Mallet-Dupan: *Mémoires*, II. 6. (1794. február 1.) — André Dumontról lásd *Un séjour en France*, 158., 171. — Merlin de Thionvilleről lásd Michelet, VI. 97.

** De Martel: *Fouché*, 109.

† Mallet-Dupan, II. 46.

†† Buchez et Roux, XXXII. 413., 423. (Julien levele Robespierrehez.)

képét, s kegyesen mosolyog a művészre, ki egy alkalmi metszet alá e feliratot helyezte: «*Ysabeau népképviselő alatt történt esemény*». «Ha az útczán megy, kalapot emelnek, tapsolnak, kiáltanak: *Éljen Ysabeau, éljen Bordeaux megmentője, barátunk, atyánk!* Az aristokraták gyermekei is így szólnak hozzá; még kocsija ajtajánál is. Mert kocsija van, több kocsija, kocsisa, lovai, egy néhai nemes fogata, s csendőrök kisérik mindenütt, még falusi kirándulásaiban is», hol új udvaronczai «nagy embernek» nevezik, s fogadására «ázsiai fényűzést» fejtenek ki. Saját asztalánál nagy lakomák vannak, «pompás fehér kenyér», az úgynevezett «képviselő kenyér», míg a környék parasztjai gyökerekből élnek s Bordeaux lakosainak nincs naponkint négy uncia penészes kenyerök. Hasonló dorbézolás van a lyoni képviselőknél, hasonló nyomor közepett. Collot számadásaiban a négy frankos pálinkás palaczkok mellé foglyok, kappanok, pulykák, jérczék, csukák, rákok sorakoznak; úgy szintén a fehér kenyér; a másik, az úgynevezett «egyenlőségi kenyér», mely az egyszerű halandókra van parancsolva, nem ízlik e felséges szájnak; tegyük hozzá Albitte és Fouché sarczolásait, egy ízben 700 palaczk finom bort, máskor 50 font kávét, 160 rőf mousselinet, három tuczat selyemkendőt nyakravalónak, három tuczat pár keztyűt, négy tuczat pár harisnyát: ellátják magokat.* E vándor satrapák közt a legorczát-

* Nemzeti levéltár, AF. II. 111. Bourbotte határozata (Tours. II. messidor 5.) «felszólítva a kerületi igazgatóságot, hogy bocsásson rendelkezésére, részint személyes szükségeire, részint a bizottságához tartozó polgárokéira, 40 palaczk vörös bort és 30 fehéret, melyeket a kivándorlottak vagy halálra ítéltek pinczéiből fognak venni, azon kívül 50 palaczk közönséges bort, akár fehéret, akár

lanabbúl érzéki, azt hiszem, Tallien, Párisban septembrizáló, Bordeauxban guillotineozó, de még inkább kéjencz és zsebelő, egészen inyének és hasának él; egy nagy úr szakácsának lévén fia, kétségkívül családi hagyományai vannak: mert kormányzata rá nézve élés-kamra, hol mint *Gil Blas* házfelügyelője mindent megesz, a mit megehet, és a többit pénzzé teszi. Kegyencznője most Cabarrus Teresa, nagyvilági vagy félvilági hölgy, kit a börtönből szabadított ki; nyitott hintóban, «futárral elül, futárral hátúl» kocsikáztatja maga mellett, néha a vörös sipkával fején és dárdát tartva kezében,* s megmutatja istennőjét a népnek. Még ez a legjobb érzelme; mert a döntő pillanatban kedvesének közel veszélye bátorságot fog adni neki Robespierre ellen, s a csinos nő, a ki jó leány, nem

vöröset.» Messidor 13-án mind ezt már megitták; új rendelettel 50 palaczk vörös bort, 50 palaczk közönséges bort és 2 palaczk pálinkát hajtanak be. — De Martel: *Fouché,* 419., 420. — *Moniteur,* XXIV. 604. (III. prairial 13-ki ülés.) «Dugué felolvassa a Mallarmé elleni vádak foglalatját: vádolják . . . . hogy mindent behajtott, a mire kedve volt asztala és szükségletei számára, és soha sem fizetett semmit, még a postalovakat és postalegényeket sem, kikkel utazott.» — Ugyanott 602. Perès du Gers jelentése: «Vádolja Dartigoyteot . . . hogy titkárával jelen volt a halálra ítélt Daspe bútorainak árverésénél; hogy a legbecsesebbeket maga számára tartotta, melyeket aztán olyan áron, a milyen neki tetszett, magának ítéltetett, figyelmeztetvén azokat, kik az eladással voltak megbízva, hogy elzárás vár olyanokra, kik a számára rendelt tárgyakra árverelnének.» — Laplanche exbenediktinus azt mondta loireti küldetésekor: «Azoknak, kik nem szeretik a forradalmat, fizetniök kell azokat, kik a forradalmat csinálják».

* Buchez et Roux, XXXII. 426. (Kivonat Sénart emlékirataiból.) Hamel, III. 565. (Teresa háztartásának leirása Paroy marquis, folyamodó és szemtanú által.)

gyilkolást, hanem kegyelmet kér tőle. Mások szintén lovagiasak, mint ő, de kevesebb izléssel; durván, mintegy útközben szedik a gyönyört, akár mert a félelem kényöknek odaveti a nők becsületét, akár mert a közkincstár fedezi kaszárnyai szokásaik költségeit. Bloisban ily fajta kiadásokat Guimberteau a forradalmi adóra kiállított utalványokkal fedez.* Carrier Nantesban átengedtette magának egy magánember házát és kertjét, hogy ott felállítsa «szerályát»; elgondolhatjuk, hogy ha harmadik akar lenni valamely háztartásban, a férj nem tesz ellenvetéseket; máskor, a IV. Henrik-palotában «barátjaival és a beparancsolt leányokkal orgiákat tart»; így tesz a naszádon is a vízbefulasztások alkalmával; itt egy dobzódás végével vidám nótákat dalolnak neki, például a *gamelle*-dalt;** szüksége van szórakozásra. Némelyek, mint előrelátó emberek, ezenkívül a gyakorlati részre is gondolnak és ellátják magokat a jövőre: első sorban Tallien, a tolvajok királya, de tékozló, kinek lyukas zsebei csak azért telnek meg, hogy kiürüljenek; Javogues, ki kizsákmányolja Montbrisont; Rovère, ki 80,000 franknyi assignátáért magának ítéltet egy földbirtokot, mely 500,000 frankot ér érczpénzben; Fouché, ki á Nièvreben kezdi meg a tizenkét vagy tizennégy millió összehalmozását, melyekkel később birni

* Buchez et Roux, XXXIII. 12. (Kivonat Sénart emlékirataiból): «Az ily természetű utalványok hitelesített másolatai le vannak téve a közbiztossági bizottságnál.»

** Courtois jelentése, 360. (Julien levele Robespierrehez, II. pluviôse 15. és 16.) — Buchez et Roux, XXXIV. 199., 200., 202., 203., 211. (Villemain, Monneron, Legros, Robin vallomásai.) — Berryat Saint-Prix, 35. (Fourrier és Courant Lujza, varrónő, vallomásai.)

fog;* és mások annyian, kik szegények vagy tönkrejutottak voltak a forradalom előtt s a forradalom végén gazdagok lesznek: Barras, gros-boisi földbirtokával, André Dumont, a Plouy-palotával, pompás bútorokkal és 400,000 livre értékű földbirtokkal, Merlin de Thionville mezei lakjaival, fogataival, mont-valérieni és más uradalmaival, Laporte, Salicetti, Rewbell, Rousselin, Châteauneuf-Randon és a direktorium többi élősdije. Nem szólva az adókról és elkobzásokról, melyekről nem adnak számadást, vagyont gyűjtenek a váltságdíjakból, melyeket titokban ajánlanak fel a gyanúsak és családjaik: semmi sem kényelmesebb, mint ez; annál inkább, mert a közbiztossági bizottság, még értesítve is, tenni engedi őket: hegypártiakat üldözni annyi volna, mint «hátrafelé vinni a forradalmat.» ** Kötelesek kímélni a hasznos szolgákat, kiknek munkája súlyos, mint a szeptemberi munkásoké; mint a szeptemberi munkásoknak, nekik is meg kell bocsátni szabálytalanságaikat, a mellékjövedelmet és ajándékot meg kell engedni nekik.***

* Tallienről lásd Sénart emlékiratait. — Javoguesról: *Moniteur*, XXIV. 461. III. floréal 24. Kérvény Javogues ellen, több lapnyi aláírással, névszerint Montbrison lakóitól: «A conventhez benyújtott számadásában a készpénzt és assignátát csak 774,696 livrere teszi, holott egyetlen egyén kifosztásából 500,000 livrenél több készpénzt kapott.» — Fouchéról De Martel, 252. — Dumontról Mallet-Dupan: *Notes manuscrites* (1795. január). — Rovèreről Michelet, VI. 256. — Carnot, II. 87. (A német Oelsner emlékiratai után, ki a directorium alatt Párisban volt): «Barras salonjának modora olyan volt, mint a kissé előkelőbb játékházé; Rewbell háza korcsmai teremhez hasonlított, hol a gyorskocsi állomást tart.»

** Buchez et Roux, XXXII. 391. és XXXIII. 9. (Kivonatok Sénart emlékirataiból.)

*** Carnot: *Mémoires*, I. 416. — Carnot bemutatván a közóléti bizottságnak az északi hadseregnél elkövetett elharácsolások

De ez nem volna elég, hogy a munka mellett tartsa őket, ha erősebb varázs nem tartaná ott. A közönséges műveltségű emberre nézve eleinte kínos a septembrizáló hivatala: de egy kis gyakorlat után, kivált ha a lélek zsarnoki és az elmélet takarója vagy a közjó ürügye alatt kielégítheti uralkodási ösztöneit, elmúlik az irtózat. Valami rendkívüli élvezet van az absolut hatalom gyakorlatában: igen jól esik, minden órában tényekkel bizonyíthatni magunk előtt, hogy mindenhatók vagyunk, és e tények közt legbizonyítóbb az, mely a rombolásból áll. Mennél teljesebb, gyökeresebb és gyorsabb a rombolás, annál inkább érezzük erőnket. Bárminő az akadály, nem akarunk sem hátrálni, sem megállni; ledöntjük mind ama korlátokat, melyeket az emberek józan észnek, emberiességnek, jogosságnak neveznek, s gyönyört érzünk a ledöntésben. Eltiporni és megfékezni: nagy gyönyörűséggé lesz, melyet a benső gőg élvez, mint az áldozat füstjét, melyet a zsarnok saját oltárán éget: e mindennapi áldozásban ő a bálvány és a pap egyszerre, és áldozatokat mutat be magának, hogy öntudatával birjon istenségének. Ilyen Saint-Just, ki annál inkább zsarnok, mert kiküldött képviselői minőségét közjóléti bizottsági tagságával támogatja; hogy olyan formán hangolt lelkeket találjunk, mint az övé, ki kell lépnünk a modern világból, visszatérnünk Caligulához, Egyptomban, a tizedik században keresnünk egy Hakem kalifát.* Ő is, mint e két szörnyeteg, istennek vagy földi istenhelyettes-

bizonyítékát, Saint-Just haragba jött és mondá: «Csak a köztársaság ellensége képes kollégáit elharácsolásról vádolni, *mintha minden jog szerint, nem a hazafiaké volna.*»

** Caligulára nézve lásd Suetonius és Philo elbeszéléseit. — Hakemre nézve lásd De Sacy: *Exposé de la religion des Druses*

nek hiszi magát, önkénnyel ruházva fel az igazság által, mely megtestesült benne, mint képviselője egy rejtelmes, határtalan, legfőbb hatalomnak, mely a nép magában; hogy méltón képviselje e hatalmat, a pallos tulajdonságával kell birnia.* Saint-Just lelke az, csak az; többi érzelmei csak arra valók, hogy ilyenné tegyék; a különböző érczek, melyekből állt, ifjú korának érzékisége, hiúsága, bűnei, becsvágyai, őrjöngései és búskomorságai, erőszakosan egyesültek és összeolvadtak egymással a forradalmi mintában, hogy a metsző aczél alakját és keménységét vegyék föl. Képzeljünk egy élő pallost, mely természetének és szerkezetének megfelelőleg érez és akar: tetszésére lesz, ha suhintanak vele, szüksége lesz arra, hogy sújtson; Saint-Justnek egyéb szüksége nincs. Hallgatag, érzéketlen, távol tartja a többieket magától, épen olyan parancsoló, mintha az egyhangú nép akarata és a transcendentális ész felsége személyében székelne; úgy látszik, mintha szenvedélyeit arra a vágyra szorította volna, hogy zúzzon és rémítsen. Azt lehetne mondani, hogy a hódító tatárokhoz hasonlóan, saját nagyságát az általa tett rombolások nagyságához méri: senki más nem kaszált oly bőven a vagyonok, szabadságok és életek között; senki más nem emelte jobban aratásának rettentő hatását szavának rövidségével és csapásainak hirtelenségével. Elrendeli, hogy négy megyében huszonnégy óra alatt minden néhai nemest, férfit és nőt elfogjanak és zár alá tegyenek; meghagyja a strassburgi polgárságnak, hogy huszonnégy óra alatt kilencz milliót

* Saint-Just beszéde a conventben, 1794. február 26-án: «A mi a köztársaságot alkotja, az mindannak lerombolása, mi vele ellentétben áll.»

szolgáltasson be: tizenkét óra alatt mezítlábossá tesz tízezer embert Strassburgban; derűre-borúra agyonlöveti a rajnai hadsereg tisztjeit: ilyenek rendszabályai.* Annál rosszabb az ártatlanokra nézve; nincs idő kiválogatásukra: «a vak, ki tűt keres egy marék porban, megragadja az egész marék port».** És bárminő a rendelet, még ha kivihetetlen is, annak a baja, a kinek szól. Egy kapitánynak meghagyja, hogy valamely üteget bizonyos határidőre felállítson; a kapitány egész éjjel dolgozik minden erejéből, «annyi emberrel, a mennyit a hely magába foglalhatott».† Az üteg nem készülvén el a mondott órára, Saint-Just a guillotinera küldi a kapitányt. A mit az uralkodó parancsolt, azt nem vonhatja vissza; a visszalépés megkisebbítené;†† a mindenhatóság szolgálatában a gőg telhetetlen, s kielégítésére semmi barbárság sem nagyon nagy. Hasonló

* Saint-Just és Lebas határozata a Pas-de-Calais, Nord, Somme és Aisne megyék számára. — V. ö. *Histoire de l'Alsace*, par Stroebel és *Recueil de pièces authentiques pour servir à l'histoire de la Révolution à Strasbourg*, 3. kötet. — Nemzeti levéltár, AF. II. 135. II. év brumaire 10-ki határozat, és 193 vádolt személy lajstroma.

** Buchez et Roux, XXXI. 32. (Saint-Just szavai Monet polgármesterhez.) — De Sybel, II. 447., 448. — Az első találkozásnál Saint-Just így szól Schneiderhez: «Mire való annyi szertartás? Nem ismered az aristokraták bűneit? A huszonnégy óra alatt, melyeket egy vizsgálatra vesztegetsz, huszonnégy halálítéletet lehetne kimondani».

† *Journal de marche du sergent Fricasse*, 34. lap. (Soult tábornagy elbeszélése.)

†† V. ö. a bibliában Ahasverus történetét, ki tiszteletből saját fölsége iránt nem vonhatja vissza a zsidók elleni rendeletét, hanem úgy segít a nehézségen, hogy megengedi nekik védni magokat.

étvágya van a hajdani komédiásnak, Collot d'Herboisnak, ki nem többé a színpadon, hanem a városban játsza a melodrámai zsarnokot, a hivatal teljes pompájával. Egy reggel Lyonban meghagyta a forradalmi törvényszéknek, hogy fogjon el, hallgasson ki és itéljen el egy gyanús ifjút, naplemente előtt. «Hat óra tájban,* midőn Collot asztalnál ült s rimák, komédiások és hóhérok társaságában orgiát tartott, válogatott zene hangjai mellett lakmározva, belép egy törvényszéki biró; a szokásos formaságok után a képviselőhöz vezetik; jelenti neki, hogy az ifjút elfogták, kihallgatták s a legszigorúbb vizsgálat után ártatlannak találták, azért a törvényszék szabadon bocsátandónak véli. Collot, *rá sem nézve a biróra*, fölemeli hangját és így szól hozzá: «Azt rendeltem, hogy megbüntessétek ez embert, azt akarom, hogy elveszszen naplemente előtt. Ha megkimélnők az ártatlanokat, nagyon sok bűnös megmenekülne. El!» A zene és vidámság újra kezdődik, s a következő órában főbe lövik az ifjat.» Hasonlókép a legtöbb pasalikban, ha valamely fej, melyet a pasa gondolatban elitélt, elmenekült vagy késik lehullni, ez haragra gyúl az igazságszolgáltatás halogatásai és formái ellen, a birák és esküdtek ellen, kiket gyakran önmaga választott. Javogues szidalmazó levelet ir a feursi bizottsághoz, mely föl mert menteni két néhait. Laignelot, Lecarpentier, Milhaud, Monestier, Lebon, leteszik, újra szervezik vagy helyettesítik a fontenayi, saint-maloi és perpignani bizottságokat, az aurillaci, pauí, nîmesi és arrasi törvényszékeket, melyek nem itéltek kedvök szerint.* Lebon, Bernard

* Mallet-Dupan, II. 47.

** Berryat Saint-Prix: *La justice révolutionnaire*, Előszó

de Saintes, Dartigoyte és Fouché ugyanazon tettért újra vád alá helyezik azokat, kiket saját törvényszékeik ünnepélyesen fölmentettek. Bô, Prieur de la Marne és Lebon börtönbe küldik a birákat vagy esküdteket, kik nem akarnak mindig halálra szavazni.* Barras és Fréron, hadosztályról hadosztályra a párisi forradalmi törvényszékhez szállítják a marseillei forradalmi törvényszék közvádlóját és elnökét, mint engedékenyeket és ellenforradalmárokat, mert 528 vádlottból csak 162-őt fejeztettek le.** Ellenmondani a csalhatatlan képviselőnek! Ez már maga bűn: a képviselő tartozik önmagának azzal, hogy megbüntesse a szófogadatlanokat, újra elfogassa a fölmentett bűnösöket és kegyetlenségek által tartsa fenn kegyetlenségeit.

Ha az ember hosszú időn át iszik valamely undorító és erős italt, nemcsak hozzá szokik az ínye, hanem néha meg is kedveli; nemsokára még erősebbnek akarja; végre tisztán, nyersen nyeli le, minden vegyülék nélkül, mely élességét enyhítené, minden fűszer nélkül, mely borzalmasságát elleplezné. Ilyen némely emberre nézve az emberi vér látása; miután hozzá szokott, kedvét találja benne. Lequinio, Laignelot, Lebon, asztalukhoz hívják a hóhért;*** Monestier «orgyilkosaival maga megy a bör-

XVII. — Marcelin Boudet: *Les Conventionnels d'Auvergne*, 269 — *Moniteur*, III. brumaire 27. (Calès jelentése.)

* Paris: *Histoire de Joseph Lebon*, I. 371., II. 341., 344. — De Martel: *Fouché*, 153. — Berryat Saint-Prix. 347., 348.

** Berryat Saint-Prix, 390. Ugyanott 404. (Soubriéról, a marseillei hóhérról Giraud Lázár közvádló levele): «Börtönbe küldtem, mivel sirt a vérpadon, midőn ellenforradalmárokat végzett ki, a kiket mi küldtünk halálra.»

*** *Moniteur*, XVIIII 413. (A convent ülése, Lequinio és Laignelot levele, Rochefort, II. brumaire 17.): «Anse hazafit kine-

tönbe a vádlottakért, a törvényszékhez kiséri őket, szidalmakkal halmozza, ha védni akarják magokat, és miután halálra ítéltette őket, jelmezesen végig nézi kivégzésöket.»* Fouchet távcsővel szemléli ablakából kétszáztíz lyoni lemészárlását. Collot, Laporte és Fouché nagy társasággal dorbézolnak a főbelövések napján, s a dördülések hallatára vidám kiáltásokkal fölemelkednek, kalapjaikat lengetve.** Toulonban Fréron személyesen vezényli és saját szemei előtt hajtatja végre a Mars-mezei első nagy mészárlást.† Az arrasi piaczon De Vielfort a deszkához kötözve már várta a lehulló bárdot, midőn Lebon megjelen a színház erkélyén, jelt ad a bakónak, hogy várjon, felnyitja a hirlapot, fenhangon olvassa és magyarázza tíz perczen át a franczia seregek legújabb sikereit; azután az elitélthez fordulva: «Menj, gonosztevő, úgymond, add a hozzád hasonlóknak tudtára győzelmeink hirét».†† Feursben, hol a főbelövések Du Rosier urnál a park nagy fasorában történnek, a házi leány, egészen fiatal nő, sirva megy Javogueshoz férje megkegyelmezését kérni. «Igen, kicsikém, felel Javogues, holnap nálad lesz.» S valóban másnap főbe lövik a férjet és a fasorba temetik.††† Nyilvánvaló,

veztük nyakvágóvá s meghívtuk ebédre, hogy irásban vegye át meghatalmazását és libatióval öntözze meg a köztársaság tiszteletére.» — Paris, II 72.

* Marcelin Boudot, 270. (Bardanèche bizonysága Bayonneban.)

** Guillon: *Histoire de la ville de Lyon pendant la Révolution*, II. 427., 431., 433.

† *Mémoire historique par le citoyen Fréron*, (Barrière gyűjteményében) 357. lap. (Egy életben maradt bizonysága.)

†† Paris, II. 32.

††† Delandine: Tableau des prisons de Lyon, 14.

hogy e mesterség utoljára is ínyökre van; mint szeptemberi elődjeik, megittasúlnak gyilkosságaiktól; körülöttük vidám kifejezésekkel beszélnek «a vörös színpadról, a nemzeti borotváról»; egy aristokratáról azt mondják, «hogy a nemzeti ablakon dugja ki fejét, hogy a macska-lyukon dugta át fejét».* Megvan saját styljök és tréfáik is a mesterséghez. «Holnap hét órakor, irja Hugues, állítsátok fel a szent guillotinet.» «Guillotine kisasszony, irja Lecarlier, itt tovább megy a maga útján»** «A kivándorlottak és ellenszegülő papok úri rokonai és barátjai, irja Lebon, megkaparítják a guillotinet.»† «Tegnapelőtt a néhai Bethune gróf nővére a zsákba trüsszentett.» Carrier fennen megvallja, «mily élvezetet érez» a papok kivégzésénél. «Soha sem nevettem annyit, mint mikor láttam fintorgatásaikat, melyeket haldokolva tettek.»†† Ez az emberi természet legnagyobb romlottsága, egy Domitiáné, ki az elitéltek arczán kiséri a kivégzés hatását, s még inkább a négeré.

* Camille Boursier: *Essai sur la Terreur en Anjou*, 164. (Boniface, ex benediktinus, a forradalmi bizottság elnökének levele Richard képviselőhöz, II. brumaire 3-án): «Önhöz küldjük a nevezett Henri Verdiert, máskép de la Saurinière . . . Csakhamar látni fogja, hogy ajándék ez, melyet a guillotinenak teszünk . . . A bizottság kéri, küldje el neki *sacram sanctam guillotinam* és vallásának republikánus papját . . . Nincs óra a napban, midőn ne jönne hozzánk oly jelölt, kit rejtelmeibe (*mistère*) óhajtunk avatni.»

** Thibaudeau: *Histoire du Terrorisme dans le département de la Vienne*, 34., 48. — Berryat Saint-Prix, 239.

† Nemzeti levéltár, F⁷. 4435. (Lebon levele, II. floréal 23-án.) — Paris, I. 241.

†† Buchez et Roux, XXXIV. 184., 200. (Chaux, Monneron és Villemain vallomásai.)

ki oldalát tartja nevettében a karóba húzott ember láttára. És a véres halálgyötrelmek szemléletének élvezetét Carrier a gyermekeken szerzi meg magának. A forradalmi törvényszék előterjesztésének és Phelippes elnök kérelmének daczára,* a II. év frimaire 29-én határozott rendeletet ir alá, hogy ítélet nélkül lefejezzenek huszonhét személyt, kik közül hét nő volt, s ezek közt négy testvér, a De la Métayrie kisasszonyok, az egyik huszonnyolcz éves, a másik huszonhét, a harmadik huszonhat, a negyedik tizenhét éves. Két nappal előbb, ugyanazon törvényszék előterjesztésének s ugyanazon elnök kérelmének daczára, határozott rende-

* A nantesi forradalmi törvényszék lajstroma. (Chevrier másolata.) (Chevrier úr szíves volt közölni velem e másolt kéziratot.) Berryat Saint-Prix, 94. — Nemzeti levéltár, F 7. 4591. (Kivonat a törvényhozási bizottság határozataiból, III. floréal 3-iki ülés. Long Sándor elkobzott javainak visszaadása fia számára.) Dartigoyte Auchban ítélet nélkül fejeztetett le, mint Carrier Nantesban. «Kitűnik az átnézett iratokból, hogy a II. évi germinal 27-én, esti 8 és 9 óra közt idősb Long Sándort kivégezte Auch község közterén a bűnvádi ítéletek végrehajtója, a nélkül, hogy bármi ítélet hozatott volna a nevezett Long ellen.» — Sok helyen a város jakobinusaira nézve a kivégzés látványosság és mulatság lesz: például Arrasban, a kivégzések helyén, karzatot állítottak fel a nézők számára, és ivóhelyet, hol frissítőket árultak, és De Montgon kivégzése alatt a *Ça ira*-t játszák a nagy dobon. (Paris, II. 158. és I. 139.) — Van oly tréfás képviselő, ki próbákat tart a darabból, kicsiben és otthon. «Lejeune, hogy vérengző képzelmét táplálja, guillotinet készíttetett, melylyel levágta minden szárnyasnak a fejét, mely asztalára volt szánva . . . Gyakran, lakoma közben, előhozatta, és asztaltársaival megcsodáltatta működését.» (*Moniteur*, XXIV. 607. 1795. június 1-iki ülés, a besançoni kerület levele, melyhez mellékelve volt a bizonyító darab is): «E guillotine, mondja az előadó, le van téve a törvényhozási bizottságnál.»

letet irt alá, hogy lefejezzenek huszonnégy mesterembert és munkást, köztök két tizennégy éves és két tizenhárom éves fiút; «bérkocsiban» a kivégzés helyére vitette magát és végig nézte részleteit; hallhatta, a mint az egyik tizenhárom éves gyermek, ki már a deszkához volt kötözve, de oly kicsiny volt, hogy csak feje teteje került a bárd alá, így szólt a bakóhoz: «Sok fájdalmat fogsz nekem okozni?» Kitalálhatjuk, mire hullt le az aczél háromszög. Carrier ezt saját szemével látta, s míg a hóhér, megborzadva önmagától, kevéssel utóbb meghal attól, a mit tett, Carrier más hóhért állítva helyére, újra kezdi és folytatja.

III. FEJEZET.

A kormányzók (folytatás). — I. A közigazgatási személyzet Párisban. — Minő csoportból szedi embereit. — E csoport elfajulása. — Tisztogatás a sectiók gyűléseiben. — Tisztogatás a népgyűlésekben. — A kormány nyomása. — II. Az alsórendű vezetők minősége. — Hogyan kerítik magokhoz a helyeket és gyakorolják a hivatalokat. — III. Egy külügyminiszter. — Egy főparancsnok. — A párisi községtanács. — Egy forradalmi bizottság. — IV. A közigazgatási személyzet a vidéken. — A jakobinismus csekélyebb a megyei városokban, mint Párisban. — A jakobinismus csekélyebb a falvakban, mint a városokban. — A kis községekben nincsenek forradalmi bizottságok. — A helyhatóságok lanyhasága a falvakban. — A jakobinusok nagyon kis számúak a mezővárosokban és a kis városokban. — Kétes vagy kényszerített ügynökök a közép vagy nagy városok személyzetében. — A helyben szedett személyzet elégtelensége. — V. Idegen személyzet bevitele. — A párisi jakobinusokat a vidékre küldik. — A lelkes városok jakobinusai a mérsékelt városokba mennek. — A székhely jakobinusai elözönlik a kerületet. — A közvélemény ellenállása. — A valóban jakobinus ügynökök szétszóródása és csekély száma. — VI. Az így alakult személyzet minősége. — Az ügynökök társadalmi állapota. — Képtelenségök és garázdálkodásuk. — A közigazgatási tisztviselők Marneban és Aubeban. — Részegeskedés és dorbézolás. — A bizottságok és helyhatóságok Côte-d'Orban. — Elharácsolások és zsarolások. — A kegyelem árusai Bordeauxban. — A pecsét-feltörők Lyonban. — A nemzeti javak vásárlói. — Az ingóságok eladásai. — Sikkasztások és csalások. — Egy jegyzőkönyv a strassburgi polgármesternél. — Az ingatlanok eladásai. — A nyilatkozati biz-

tosok Toulouseban. — A közigazgatási személyzet és a vásárlók társaságai a Provenceban. — A nantesi forradalmi bizottság. — VII. A fegyveres erő, nemzetőrség, csendőrség. — Megtisztogatása és összeállítása. — A forradalmi hadseregek Párisban és a megyékben. — Az újonczok minősége. — Viselt dolgaik a falvakban és városokban, Páris és Lyon környékén. — A Marat-társaság, az amerikai huszárok és a német legio Nantesben. — A forradalmi kormánynak és a rémuralom személyzetének általános jelleme.

I.

Hogy a szükséges segédekkel és alárendelt ügynökökkel lássa el a helyi uralkodókat, ott van a hely jakobinus népsége, és láttuk,* honnan szedi ez ujonczait, a mindennemű és minden, leginkább a legalacsonyabb állapotú hóbortosok és romlott emberek keverékét, irígy és gyűlölködő alárendelteket, eladósodott kis boltosokat, korhely és kóbor munkásokat, kávéházi és korcsmai hősöket, útczai és mezei csavargókat, a pocsolyák férfiait és a járda nőszemélyeit, szóval az egész «társadalomellenes csőcseléket», hímet és nőstényt;** e rakásban van egy

* *La Révolution*, II. 400—408. és 470.

** Ha a föntebbi bizonyítékok nem elegendők, itt van még több, három idegentől, kiknek jó alkalmuk volt látni. Morris kormányzó (1794. deczember 30-iki levél): «A francziák a nyomor és rabszolgaság örvényébe süllyedtek, s e rabszolgaság annál lealjasítóbb volt, mert azok, kiknek rabszolgáikká lettek, csak *a legmélyebb megvetést érdemelték.*» — Meissner: *Voyage à Paris* (1795. végén): «A (forradalmi) hadsereg és a forradalmi bizottságok valóban oly *társulatok voltak, melyeket a bűn szervezett, hogy büntetlenül elkövethessen mindennemű igazságtalanságot, gyilkosságot, ragadozást és haramiaságot.* A kormány elvett minden állást a

pár jóhiszemű eszelős, kiknek repedt agya önként útat nyitott a divatos elméletnek; a többiek, sokkal nagyobb számmal, valódi ragadozó állatok, melyek kizsákmányolják a felállított kormányformát s csak azért fogadták el a forradalmi vallást, mert táplálékot nyújt vágyaiknak. Párisban öt vagy hatezeren vannak, és thermidor után körülbelül ugyanaz a számuk, kiket ugyanazon vágyak gyűjtenek ugyanazon dogma köré,* egyenlősítők és terroristák, «némelyek, mivel nyomorban vannak, mások, mivel elszoktak rendes munkájoktól», dühösek a «házzal biró gonosztevők, a gazdagok és a közvetlenül szükséges tárgyak visszatartói ellen», készek mindig újra munkához fogni, ha arról van szó, hogy megöljék «a gaz összevásárlókat, kereskedőket és gazdagokat», mindnyájan «a néptársaságokba járnak és philosophoknak vélik magokat, ámbár legnagyobb részök olvasni sem tud»; élökön a legkiválóbb politikai banditák embere, a hirhedt postamester Drouet, ki a convent szószékén önmagát haramiának nyilvánította:** Javogues, a montbrisoni tolvaj és

tehetséges és erényes emberektől, hogy teremtményeinek szolgáltassa ki, azaz *az emberi nem salakjának.*» — Báró Brinckmann, a svéd ügyvivő (1799. július 11-iki levél): «Nem hiszem, hogy a társadalom különféle osztályai romlottabbak Franciaországban, mint másutt; de merem remélni, hogy soha népet nem fognak kormányozni *ostobább és kegyetlenebb gonosztevők* akarata által, minők Franciaországot kormányozták új szabadságának kezdete óta . . . A nép söpredéke, melyet felülről hirtelen és erőszakosan forrásba hoztak, mindenütt fölszinre vetette az *erkölcstelenség tajtékát.*»

* Ed. Fleury: *Baboeuf*, 139., 150. — Granier de Cassagnac: *Histoire du Directoire*, II. 24—170. — (Baboeuf pere.) A föntebbi idézetek a Baboeufnél lefoglalt iratokból, és a tanúk, név szerint Grizel kapitány vallomásaiból vannak véve.

* *Moniteur*, (1793. szeptember 5-iki ülés.) Drouet beszéde:

«Ain Nerója»;* a részeges Cusset, hajdan selyemmunkás, aztán Thionville basája; Bertrand, Châlier barátja, lyoni volt polgármester és hóhér; Darthé, Lebon volt titkára és arrasi hóhér; Rossignol és kilencz más septembrizáló az Apátságban és a Karmelitáknál; végre a hatalmaskodó communismus nagy apostola, Baboeuf, kihúsz évi börtönre ítélve két közirati hamisításért, ép oly inségesen, mint becsület nélkül Páris kövezetén sétáltatja meghiusult becsvágyát és üres zsebeit, bukott zsiványok társaságában, a kik, ha valamely új mészárlás által** nem jutnak ismét zöldágra a végtelenségig kószálhatnak félretaposott sarúikban az útczán, nem lévén pénzök «kiváltani a vargától egy pár csizmát», vagy pedig eladják burnótszelenczéjöket, utolsó segélyforrásukat, hogy megvehessék reggeli pálinkájokat.*** Ez állapotban teljesen és határozottan lehet látni az uralkodó csőcseléket: elválasztva kénytelen hozzátartozóitól és a kezelő automatoktól, melyek szolgálják, mint szolgálnának minden más hatalmat; így az tisztán és minden más járulék nélkül tűnik elő: megismerjük benne a társadalmi csatorna állandó

«Mivel erényünk, mérsékletünk, bölcsészi eszméink semmi hasznunkra sem voltak, legyünk haramiák a nép boldogságáért; legyünk haramiák.»

* Couthon megjegyzése Javoguesról.

** Baboeuf: *Le tribun du Peuple*, 40. sz. A szeptemberi férfiak apologiája, «kik csupán papok voltak, oly igazságos áldozat bemutatói, melyet a közjó kivánt. Ha valamit, úgy csak azt lehet sajnálni, hogy egy második, nagyobb, általánosabb szeptember nem tett el láb alól valamennyi éheztetőt, fosztogatót».

*** Grizel vallomása. Rossignol mondá: «Csak ez az egy burnótszelenczém maradt az életre.» — «Massardnak volt egy pár csizmája, melyet nem válthatott ki a vargától, mert nem volt pénze.»

salakját, megkeményedett és mély sarát. A tudatlanság és bűnök e mélységében keresi a forradalmi kormány táborkarát és személyzetét.

Lehetetlen másutt találnia. Mert a napi munka, melyet rájok biznak s melyet saját kezökkel kell végezniök, a tolvajság és a gyilkosság; a tiszta rajongókon kívül, kik ritkák, egyedül a barmoknak és gazoknak van képességök és hajlamuk e dologra. Párisban, valamint a vidéken, onnan veszik őket, a hol vannak, találkozó helyeikről, a clubokból vagy néptársaságokból. Páris minden sectiójában van ilyen legalább egy, összesen negyvennyolcz, a Saint-Honoré-útczai központi club körül egyesülve, negyvennyolcz szövetség, melyet a hivatásszerű lázadók és kiabálók, a társadalmi hadsereg engedetlenei és szökevényei alkotnak, mind olyan egyének,* kik alkalmatlanok a rendes életre és hasznos munkára, kivált azok, kik május 31-én és június 2-án segítségére voltak a községtanácsnak és a hegypártnak, hogy erőszakot tegyenek a conventen. Egymásra ismernek arról a jelről, hogy «ellenforradalom esetén mindegyiköket felakasztanák»,** és «kétségbevonhatatlan igazság gyanánt állítják fel, hogy ha egyetlen aristokratát megkimélnének, mindnyájan vérpadra jutnak».†

* Nemzeti levéltár, F.[7], 3116.[7] (Rolin jelentése, II. nivôse 9.) «Az asszonyoknak továbbra is tanácskozó szavazatuk volt a Pantheon-sectio népgyűlésében», és minden más clubban jelen vannak az üléseken.»

** *Moniteur*, XIX. 103. (A jakobinusok ülése, 1793. deczember 28.) Dubois-Crancé a következő kérdést ajánlja tétetni minden tagnak, ki a tisztító vallatás alá kerül: «Mit tettél, hogy felakaszszanak, ha ellenforradalom üt ki?»

† Ugyanott XVIII. 410. (Montaut beszéde a jakobinusok ülésén, II. brumaire 21.)

Természetesen résen állnak és összetartanak: nálok minden «czimbora módra történik»:* csak azt fogadják magok közé, ki érdemeket szerzett augusztus 10-én és május 31-én.** És mivel győztes főnökeik mögött helyet foglaltak a községtanácsban és a forradalmi bizottságokban, a hazafisági bizonyítványok által, melyeket önkényesen adnak vagy megtagadnak, mindenkit, ki nem tartozik közéjök, kizárhatnak nemcsak a politikai, hanem a polgári életből is. «Lásd,† irja Dantonnak egy levelezője, lásd, mily emberek jutnak könnyen e bizonyítványokhoz: a Ronsinok, Jourdanok, Maillardok, Vincentok, a tönkre mentek, a játékbarlangok tulajdonosai, az orgyilkosok. Kérdezd mindezektől, fizettek-e hazafiúi adót, pontosan fizetik-e rendes adóikat, ajándékoznak-e valamit sectióiknak a szegények számára, az önkéntes katonák számára, s látni fogod, hogy nem. A községtanács hazafisági bizonyítványokat ad csatlósainak s megtagadja a legjobb polgároktól.» Az egyedárúság nyilvánvaló, nem is titkolják: hat hét mulva hivatalossá lesz:†† «több sectio elhatá-

* Dauban: *Paris en 1794*, 142. (Rendőri jelentések, II. ventôse 13.)

** Morellet: *Mémoires*, II. 449.

† Dauban, 26., 35. (1794. januári jegyzet, valószinűleg Quevremont de Lamotte orvostól.) — Ugyanott 82. — V. ö. Morellet, II. 434—470. (Részletek a hazafisági bizonyítványok kiadásáról, 1793. szeptemberben.)

†† Nemzeti levéltár, F^{7}. 3116^{7}. (Latour-Lamontagne jelentése, II. ventôse 1-én): «Ez igen nagy befolyást ad e társaságoknak; megsemmisíti a sectiók közgyűléseit. Azért észre is vették, hogy ezek elhagyottak kezdenek lenni, s a cselszövőknek és ármánykodóknak sikerült a néptársaságokat tenni központjává minden közügynek, hogy könnyebben intézhessék azokat».

rozza, hogy nem ad hazafisági bizonyítványt oly polgároknak, kik nem tagjai valamely néptársaságnak». S a kizárások szigorúsága hónapról hónapra növekszik. Megsemmisítik a régi bizonyítványokat, újakat követelnek, ez új okiratokat új formaságokkal terhelik, nagyobb számú jótállót kívánnak, a jótállók több osztályát visszautasítják, szorosabban veszik az adott zálogokat és a megkívánt tulajdonságokat, a jelöltet megvárakoztatják a bővebb értesülésig, visszavetik a legcsekélyebb gyanúra:* nagyon boldognak tarthatja magát, ha a köztársaságban eltűrik a szenvedőleges alattvaló állapotában, ha megelégszenek azzal, hogy kényök szerint adóztassák és nyaggassák, ha nem küldik a börtönbe a gyanúsak közé; a ki nem tartozik a bandához, nem tartozik az államhoz.

Egymás között s néptársaságaikban még rosszabb a dolog; mert «a hivatal vágya azt okozza, hogy egymás után följelentik egymást».** Következőleg a Saint-Honoré-úteczai jakobinusok és a külvárosi fiókegyletek folyto-

* Dauban: *Paris*. 102. (Bacon jelentése, ventôse 19-én.) «A Maison Commune-sectio közgyűlésén tisztító vizsgálat alá vetettek minden polgárt, kinek valami rangfokozata van a csapatokban. A polgáriatlanság legcsekélyebb foltja, a legkisebb szolgálati hanyagság visszavetésnek tette ki őket. Huszonötből, ki bírálat alá került, legalább tizenötöt elutasítottak. A legnagyobb rész állapotára nézve vagy vendéglős, vagy csizmadia, vagy asztalos, vagy szabó.» — Ugyanott 274., 306.

** Ugyanott 141. (Charmont jelentése, ventôse 12.) — Ugyanott 140. «Nem lehet más módon menekülni az elfogatástól, mondák a boulevardi *Grands Hommes*-kávéházban, mint ármánykodás által bejutni a polgári és forradalmi bizottságokba, mihelyt ott megüresedik egy hely. Mig ez utóbbiak fizetéssel nem jártak, senki sem akart belépni; mihelyt fizetés járt velök, veszekedtek a bejutható sért.»

nosan tisztogatják magokat, és mindig ugyanazon értelemben, míg végre minden tisztességes és elfogadható elemtől megtisztítják pártjokat, s csak oly kisebbséget tartanak meg magokból, mely minden rostálással rosszabb lesz. Az egyik azt jelenti, hogy clubjából már 80 kétes tagot űztek ki; a másik, hogy az övéből százat fognak kizárni.* Ventôse 23-án** a Bon Conseil-társaságban a megvizsgált tagok legnagyobb részét visszautasítják: «oly szorosan veszik, hogy az, ki a válságos időkben nem viselte magát erélyes módon, nem vehet részt a gyűlésben; egy semmiségért félre teszik az embert». Ventôse 13-án ugyanazon társaságban «26 megvizsgáltból csak hetet fogadnak el. Egy dohányárús polgárt, 68 éves embert, ki mindig elvégezte szolgálatát, visszavetettek, mert az elnököt *uram*nak szólította és fedetlen fővel beszélt a szószéken: két tag erre azt állítá, hogy nem lehet más, mint mérsékelt, s nem kellett több, hogy kizárják. Azok, a kik megmaradnak, a legnyilvánvalóbb, legmozgékonyabb, legfecsegőbb, legvadabb semmirekellők, és az önmagát megcsonkította club merő nyeglékre és zsiványokra szorítkozik.

Ez önkéntes kiküszöbölésekhez, melyekkel megrontja magát, csatoljuk a szakadatlan nyomást, melylyel a közjóléti bizottság megriasztja és lealjasítja. Mennél inkább súlyosodik és központosúl a forradalmi kormány, annál szolgaiabbaknak és vérszomjasabbaknak kell lenniök az ügynököknek, kiket alkalmaz. Jobbra-balra vág, hogy figyelmeztesse őket, bebörtönzi vagy lefejezi, saját pártjában, először a nyugtalankodókat, a másodrendű demagógokat,

* Dauban: *Paris*, 307. (Germinal 7-iki jelentés.)

** Ugyanott 225. (Bacon jelentése.) — 142. (Bacon jelentése.) V. ö. 66., 79., 116., 117., 226., 302.

kik türelmetlenek a miatt, hogy nem elsőrendű demagógok, a merészeket, kik új csínt akarnak elkövetni az úton, Jaques Rouxt, Vincent-t, Hébert-t, Momorot, a Cordelierk és a községtanács vezetőit; azután az engedékenyeket, kik egy kis megkülönböztetést vagy mérsékletet akarnának vinni a rémuralomba, Camille Desmoulinst, Dantont és követőiket; végre sok mást, többé vagy kevésbbé kétest, fegyelmetlent, kompromittáltat vagy kompromittálót, fáradtat vagy túlzót, Maillardtól Chaumetteig, Antonelletől Chabotig, Westermanntól Clootzig. Mindegyik proscribáltnak megvolt a magapártja, és e párt kénytelen már most arcz-fordulást tenni: a kik képesek voltak a kezdeményezésre meglapulnak; a kik képesek voltak a szánalomra, megkeményülnek. Ettől fogva a másodrendű jakobinusoknál a függetlenség, emberiesség, loyalitás gyökerei, melyeket a nemtelen vagy kegyetlen lélekből is nehéz kiirtani, az utolsó szálig ki vannak tépve, és a már is oly aljas forradalmi személyzet odáig sülyed, hogy méltó lesz a rábizott hivatalra. Hébert hívei, Chaumette hallgatói, Westermann bajtársai, Antonelle társai, Ronsin tisztjei, Camille szorgalmas olvasói, Danton bámulói és hívei mindnyájan kötelesek nyilvánosan megtagadni bebörtönzött barátjokat vagy vezéröket, helyeselni a rendeletet, mely őt vérpadra küldi, tapsolni rágalmazóinak, ellene vallani pőrében: egyikmásik biró vagy esküdt, ki Danton párthíve volt, kénytelen elfojtani védelmét, és ártatlannak tudván, vétkesnek nyilvánítni; a másik, ki húszszor ebédelt Camille Desmoulinsnál, kénytelen nemcsak őt, hanem ráadásúl fiatal özvegyét is lefejeztetni. És a forradalmi bizottságokban, a községtanácsban, a közbiztossági bizottság irodáiban, a fegyveres erő táborkarában, a forradalmi törvényszéknél, a szolgálat,

melyhez az illető helyben levő jakobinusok kötve vannak, napról napra súlyosabb és undorítóbb lesz. Följelenteni a szomszédokat, elfogni a bajtársakat, ágyokban ragadni meg a tisztességes embereket, kiket olyanokúl ismernek, mindennap összeszedni a börtönökben harmincz, ötven, hatvan boldogtalant, kik a nyaktiló mindennapi táplálékát nyújtják, találomra összekeverni őket, rakásban ítélni, tömegestül halálra kárhoztatni, nyolczvanéves asszonyokat és tizenhat éves leányokat küldeni egész a bárdig, lehullni látni a fejeket és bukfenczezni a testeket, módokról gondoskodni, hogy megszabaduljanak a nagyon számos holttesttől és eltakarják a nagyon látható vért: milyen fajtából lehetnek az oly emberek, kik elfogadhatnak ily munkát és mindennap gyakorolhatják, azzal a kilátással, hogy a végtelenig fogják gyakorolni? Maga Fouquier-Tinville is leroskad alatta. Egy este a közjóléti bizottságba menvén «rosszúl lesz» a Pont-Neuf-ön, és így szól: «A holtak árnyait vélem látni, melyek minket üldöznek, kivált a hazafiakéit, kiket lefejeztettem.» És máskor: «Inkább munkálnám a földet, mint hogy közvádló legyek. Ha tehetném, beadnám lemondásomat.»* A mily mértékben válik súlyosabbá a kormányzás, abban a mértékben kénytelen a kormány mindig lejebb szállni, hogy megfelelő eszközöket kapjon: csak a legalsó lépcsőfokon találja meg, germinalban** a községtanács megújítására, floréalban a miniszteriumok átalakítására, prairialban a forradalmi törvényszék újjá-

* Wallon: *Histoire du Tribunal révolutionnaire*, IV. 129.

** A köztársasági év kezdődött szept. 22. (1792), s a hónapok nevei voltak: vendémiaire, brumaire, frimaire = őszi; nivôse, pluviôse, ventôse = téli; germinal, floréal, prairial = tavaszi; messidor, thermidor, fructidor = nyári hónapok, mindegyik 30 nappal. *A fordító.*

szervezésére, hónapról hónapra a külvárosi bizottságok megtisztítására és újjáalkotására.* Ujra meg újra irva titkos névsorait, hiába keres Robespierre embereket, kik képesek fentartani a rendszert; mindig ugyanazon neveket ismétli, ismeretlen, tanulatlan emberek neveit,** mintegy száz gonosztevőt vagy hülyét, köztük négy vagy öt másodrendű zsarnokot vagy rajongót, kik ép oly kártékonyak és korlátoltak, mint ő. A tisztító tégely nagyon hosszan és nagyon gyakran működött; nagyon fölhevíték: erőszakkal elpárologtatták az egészséges vagy félig egészséges elemeket az eredeti folyadékból; a maradék forrásba jött és megeczetesedett: nincs egyéb az edény fenekén, mint a butaság és gonoszság salakja, a söpredék központosított, maró és iszapos kivonata.

II.

Ilyenek a másodrendű uralkodók,*** kik Párisban tizennégy hónapon át kényök-kedvök szerint rendelkeznek

* Nemzeti levéltár, AF. II. 46. (A közjóléti bizottság határozata, prairial 15.) «Pillon, Gouste, Né polgárok, a Marat-sectio forradalmi bizottságának tagjai letétetnek. Ténykedéseikben Martin, Majon és Mirel polgárok váltják föl. Mauvielle, a Liberté-útczából (32. szám), kineveztetik a nevezett forradalmi bizottság kiegészítésére, mely eddig csak tizenegy tagból állt.» — És más hasonló határozatok.

** Buchez et Roux, XXXV. 405. és köv.

*** Duverger (II. frimaire 14-iki rendelet.) «A forradalmi törvények s a közbiztossági és közjóléti rendszabályok alkalmazása a helyhatóságokra és forradalmi bizottságokra van bizva.» Lásd a jelen kötet II. fejezetében az így megszabott hatáskör terjedelmét; körülbelül mindent magában foglal az. Különben elég átnézni néhány

a vagyonokkal, szabadságokkal és életekkel. Először is a sectiók gyűlésein, melyek még fentartják a népfelség szinét, zsarnokilag és ellenzés nélkül uralkodnak. «Tizenkét vagy tizenöt* vörössipkás, fölvilágosúlt vagy föl nem világosúlt ember követeli magának a kizárólagos jogot mindent mondani és mindent tenni, és ha megtörténik, hogy egy másik polgár, kinek szándékai tiszták, oly rendszabályokat akarna indítványozni, melyeket jogosaknak gondol s melyek valóban azok, vagy meg sem hallgatják e rendszabályokat, vagy ha meghallgatják, csak azért teszik, hogy a gyűlés minden tagja tanúja legyen, mily kevésbe veszik. Visszavetik hát, csupán azért, mivel nem e vörös sipkás emberek egyike mutatta be, vagy olyan, ki, mint ők, be van avatva a sectió titkaiba.»

«Néha, mondá e vezetők egyike,** nem voltunk többen jelen tíz társasági tagnál a sectio közgyűlésén; de elegen voltunk, hogy megremegtessük a többit. Midőn a sectió egy polgára valamely indítványt tesz, mely nincs ínyünkre, mind fölkelünk és azt kiáltjuk, hogy cselszövő, aláiró (a régi alkotmányi kérvényeken). Igy hallgattatjuk el azokat, kik nincsenek egy értelemben a társasággal.» A művelet annál könnyebb, mert 1793. szeptembere óta az igavonó állatokból álló többség parancsszóra halad. «Midőn olyas valamiről van szó, mely a cselszövény szellemét vagy a

forradalmi bizottság jegyzőkönyvét, hogy lássuk roppant hatalmokat és a módot, melylyel a magánélet minden részletébe beavatkoznak.

* Nemzeti levéltár, F ^{7}, 3116 ^{7}. (Leharivel jelentése, II. nivôse 1.)

** Dauban: *Paris*, 307. (1794. márczius 29-iki jelentés.) A Piques-sectióról (Vendôme-tér) van itt szó.

magánérdekeket illeti,* az indítványt mindig a sectio forradalmi bizottságának egyik tagja teszi, vagy azon őrjöngő hazafiak egyike, kik egyet tesznek a bizottsággal s rendesen ennek a kémei. Erre a tudatlan emberek, kiknek Danton ülésenkint 40 sout szavaztatott meg, s *kik azóta tömegesen járnak a gyűlésekre, hová előbb nem mentek,* rögtön zajos tapsokkal fogadják az indítványt, kiáltva: *Szavazzunk!* és egyhangúlag meghozzák a határozatot, ámbár a tanult és jószándéku polgárok más véleményen vannak. Ha valaki ellenkezni merne, teljes oka volna attól tartani, hogy bebörtönzik, mint gyanúsat.** miután aristokrátának, mérsékeltnek, federalistának nevezték, vagy legalább is megtagadnák tőle a polgárisági bizonyítványt, ha szerencsétlenségére szüksége volna rá, habár létezése függne tőle, akár mint hivatalnoknak, akár mint évdíjasnak.» A Maison Commune-sectióban a hallgatók legnagyobb része kőműves; «kitünő hazafiak, mondja egyik külvárosi clubtag,*** mindig velünk szavaznak: azt tétetjük velök, a mit akarunk.» Nagyszámú napszámos, kocsis, fuvaros és mindenféle munkás keresi meg így napi negyven souját, s nem is képzeli, hogy mást is kivánhatnak tőle. Meg-

* Dauban: *Paris*, 308. (Danton iratai közt talált jegyzet, valószinűleg Quevremont de Lamotte orvostól.)

** Ugyanott 125. (Berard jelentése, ventôse 10.) A Bonne-Nouvelle-sectio egy asszonyának szavai: «Férjem négy hónap óta van bezárva, és mit tett? Egyike volt az elsőknek a Bastille bevételénél, mindig visszautasította az állásokat, hogy a jó sans-culotteoknak hagyja, és csak azért szerzett ellenségeket, mert nem akarta, hogy ez állásokat tudatlanok és újonjöttek foglalják el, kik kiabálásaikkal és vérszomjokkal párthíveket gyűjtöttek magok körül.»

*** Ugyanott 307. (1794. márczius 29-iki jelentés.)

érkezve a gyűlés elején, beiratják magokat, azután kimentek «inni», nem tartván szükségesnek meghallgatni a szónokok zagyvalékát; a vége felé visszatérnek, s torokkal, kézzel, lábbal megcsinálják a kivánt lármát, azután «visszaveszik jegyeiket és fölveszik fizetésöket».* Efféle tapsonczokkal könnyen le lehet győzni az ellenzéket, vagy inkább minden ellenzék előre el van fojtva. «A legjobb polgárok hallgatnak a sectiók gyűlésein, vagy tartózkodnak a megjelenéstől»; nem egyebek ezek, mint «korcsmák», hol «minden pillanatban a legképtelenebb, legigazságtalanabb, legpolitikátlanabb határozatokat hozzák.** S a mi több, tönkre teszik ott a polgárokat a határtalan sectiói költségekkel, melyek felülhaladják a már is nagyon súlyos rendes adókat és községi költségeket. Majd valami termet akar építni, megnagyobbítni vagy megszépíteni valamely asztalos vagy lakatos, a forradalmi bizottság tagja, és a többinek vele kell akarnia. Majd valamely rossz beszédet, mely túlzásokkal és politikátlansággal van tele, rendelnek

* Dauban: *Paris*, 307. (Ventôse 14-iki jelentés.) — Nemzeti levéltár, F^{7}, 3116^{7}. (Nivôse 9. és 25-iki jelentés.) «Számos polgár található a sectiókban, kik ülés után behivatják magokat, hogy 40 sout kapjanak. Észrevettem, hogy a legtöbben kőmívesek, kocsisok, a nemzet vezetői, kik lemondhatnak e nemzeti kárpótlásról, mely csak arra szolgál, hogy igyanak és lármázzanak.» — «A nép panaszkodik, hogy a személyek, kik naponkint 40 sout kapnak azért, hogy a sectiók gyűléseire járjanak, semmit sem tesznek napközben, ámbár különféle mesterségekben dolgozhatnának, és hogy e negyven soura számolnak.»

** Ugyanott 312. (Quevremont jegyzete.) — *Moniteur*, XVIII. 508. (A község ülése, II. frimaire 11-én.) «A Beaurepaire-sectio jelenti, hogy meg akarván zabolázni a kerületbeli borkereskedők kapzsiságát, lepecsételtette minden pinczéjöket.»

három, négy, öt, hatezer példányban kinyomatni. Azután, hogy teljes legyen a mérték, a községtanács példájára, *soha sem adnak be számadást*, s ha formából adnak is, gyanú terhe alatt tilos kifogást tenni, stb.» Mint a polgáriság tulajdonosainak és osztogatóinak, a tizenkét vezetőnek csak egyet kell érteni, hogy osztozzanak a konczon; mindenkinek vágyai szerint jut: ettől fogva a kapzsiságnak és hiúságnak módjában áll felfalni a közügyet a közérdek takarója alatt.

A legelő roppant nagy és felülről hivják meg őket. «Nagy örömömre szolgál, mondja Henriot egyik napi parancsában,* fegyvertársaimat figyelmeztetnem, hogy minden hely a kormány rendelkezésére áll. A tényleges kormány, mely forradalmi, melynek tiszta szándékai vannak, mindenkinek csak javát akarja, még a padlásszobákban is fölkeresi az erényes embereket . . . , a szegény és tiszta sans-culotteokat.» És van is miből kielégíteni őket: egyedül a fővárosban 35,000 közhivatal;** már 1793. május hava előtt «azzal dicsekedett a jakobinusok társasága, hogy 9000 ügynököt helyezett el a közigazgatásokban»,*** és június 2-ika óta «az erényes emberek, a szegény és tiszta sans-culotteok» seregestül jönnek elő «padlásszobáik-

* Dauban: *Paris*, 345. (Henriot napi parancsa, floréal 9.)

** Mallet-Dupan, II. 56. (1794. márczius.)

*** Buchez et Roux, XXVII. 10. (Barbaroux beszéde, 1793. május 14.) — Courtois jelentése a Robespierrenél talált iratokról, 285. (Collot d'Herbois levele, II. frimaire 3-án, melyben kéri, hogy párisi jakobinusokat küldjenek hozzá Lyonba.) «Ha öregeinkből kérhettem volna, megtettem volna; de ők szükségesek Párisban, csaknem mindnyájan hivatalban lévén.» — Gaudin, Gaeta herczege: *Mémoires*, I. 28.

ból», pinczelakásaikból, hogy mindegyik megkaparítsa a maga részét. Nem szólva a hadügyi, tengerészeti, közmunkaügyi, pénzügyi és külügyi régi hivatalokról, melyeket ostrom alá vesznek, hova százankint és hatalmi úton behelyezkednek, hol szakadatlanúl följelentik a képes tisztviselők maradványát, és űrt támasztanak, hogy betöltsék,* húsz új hivatal van, melyet sajátokúl tartanak fenn magoknak. Biztosok az első elkobzásból származott nemzeti javaknál, biztosok a kivándorlottaktól és halálra ítéltektől származott nemzeti javaknál, biztosok a fényűzési lovak beszedésénél, ruházati biztosok, aratási és salétromgyártási biztosok, összevásárlási biztosok, polgári biztosok a negyvennyolcz sectio mindegyikében, biztosok a megyei propagandánál, élelmezési és más sokféle biztosok: egyedül az élelmezési osztályban ezerötszáz hely van Párisban,** és mind ez fizetéssel jár; ime elég elfogadható hivatal. Vannak alacsonyabbak a söpredék számára, kétszáz hely

* Meissner: *Voyage à Paris*, (1795. végén.) 160.: «Emberek, kik se olvasni, se irni nem tudtak, többé-kevésbbé fontos számadással járó hivatalokat kaptak.» — *Külügyi levéltár*, 324. k. (Pio följelentései társai ellen a clubban.) — Dauban: *Paris*, 35. (Quevremont jegyzete, 1794. január.) «A tisztességes ember, ki dolgozni tud, nem léphet be a miniszteri irodákba, kivált a hadügyi és tengerészeti, a községi és megyei hivatalokba, a nélkül, hogy szíve el ne szoruljon. A helyeket legnagyobb részt csak a községtanács teremtményei töltik be, kiknek leggyakrabban nincs sem tehetségök, sem becsületességök. Aztán a följelentések, melyeket mindig elfogadnak, bármily léhák és alaptalanok, teljessé teszik a felfordulást.»

** *Moniteur*, XXIV. 397. (Dubois-Crancé beszéde a conventben, III. floréal 18.) — Nemzeti levéltár, F^{7}, 3116^{7}. (Rolin jelentése, II. nivôse 7.) «Ugyane panaszok hallatszanak a sectio polgári biztosai ellen, kiknek legnagyobb része tudatlan s még irni sem tud.»

naponkint húsz souval a kiabálók számára, kiknek a közvéleményt kell igazgatniok a Palais Royal és a Tuileriák csoportjaiban, valamint a convent és a városháza karzatain,* kétszáz más, 400 frankjával évenkint, a kávéházi, korcsmai és fogadói pinczérek számára, kiknek az idegenekre és fogyasztókra kell felügyelniök; százával, 2, 3, 5 frankkal naponkint, élelmezésen kívül, a lepecsételt javak és az otthon maradt gyanúsak őrei számára; ezrével, jutalommal, zsolddal és teljes szabadsággal a haramiák számára, kik Ronsin alatt a forradalmi hadsereget alkotják, a tüzérek, a fizetett őrség és Henriot csendőrei számára. De a főhelyek azok, melyek birtokosaiknak kényére adják az életet és szabadságot: mert e királyinál is nagyobb hatalom a többit is megadja nekik, és ilyen amaz emberek hatalma, kik a negyvennyolcz forradalmi bizottságot, a közbiztossági bizottság hivatalait, a községtanácsot és a fegyveres erő táborkarát alkotják. Ők a rémuralom tengelyei és mozgató rugói, mindnyájan többszörösen megpróbált és megrostált jakobinusok, kiket a központi társaság jelölt ki vagy hagyott helyben, mely magának tulajdonította a hazafiság egyedárúságát s mely a felekezet

* Külügyi levéltár. II. 1411. k. (1793. augusztus.) «Elfogadott terv» a rendőrség szervezésére, «fentartva a végrehajtás módosításait.» Valóban néhány hónap mulva a férfi és női tapsonczok száma sokkal nagyobb és ezerre megy. (Beaulieu: *Essais*, V. 220.) Ugyane terv tizenöt ügynököt foglal magában 2400 frankjával, «kiket a clubok rendes látogatói közül vesznek», hogy átnézzék a minden reggel benyújtott lajstromokat, harminczat 1000 frankjával, hogy felügyeljenek a néptársaságokra, kilenczvenhatot 1200 frankjával, hogy felügyeljenek a sectiói gyűlésekre.

legfőbb zsinatává emelvén föl magát, az igazhitűség okiratát egyedül a maga czinkosainak adja ki.*

Azonnal fölvették a diktatura követelő hangját: «a gőg a legmagasabb fokra emelkedett;** a ki tegnap, hivatal nélkül, szeretetreméltó és tisztességes volt, büszke, arczátlan, gőgös lett, mert, megcsalva a látszattól, polgártársai biztossá nevezték ki vagy valamely hivatalt adtak neki». Ettől fogva olyan modora van, mint az agának a hitetlenek közt, és mikor parancsol, azt uralkodó módon teszi. A II. év vendémiaire 20-án, «éjfélkor» a Piques-sectio bizottsága maga elé hivatja Bélanger építészt: tudtára adják, hogy rögtön szükség van házára, melyből új Bastillet akarnak csinálni. «De, mondja az, nincs más vagyonom; több lakóm van: házam a művé-

* Nemzeti levéltár, F⁷. 4436. (Bouchotte hadügyminiszter levele, II. prairial 5.) «Ronsin kinevezése, valamint táborkaráé, szintén tárgya volt a közvéleménynek. A bizottság, hogy meggyőződjék róla, a névsort a jakobinusokhoz küldte, hol elfogadták.» — Ugyanott AF. II. 58. «Páris, II. brumaire 11-én, a szabadság és egyenlőség barátainak társasága, mely a Saint-Honoré-útczai néhai jakobinusoknál ülésez. A polgárok névsora, kiknek nemzeti biztosi minőségben Lyonba kell menniök. (Következnek a nevek.) Valamennyi megnevezett polgár átment a nevezett társaság birálatán, a mai ülésben.» (Következnek az elnök és három titkár aláirásai.) — *Journal des Débats et correspondance de la Société des Jacobins*, 543. sz. a II. év 3-ik hónapjának 5-ik napján. — Egy újonnan alakúlt központi club alkalmából. «Terrasson azt véli, hogy e társaság szabadsággyilkossá lehet, és bizottságot kiván, mely megvizsgálja és eltöröltesse. A Terrasson kivánta bizottságot határozattá emelik.» Láthatjuk, hogy erélyesen fentartják egyedárúságukat. V. ö. *Moniteur*, XIX. 637. (Ventôse 13.) A jakobinusoknál elfogadott indítvány, hogy a miniszterek kötelesek legyenek kiűzni hivatalaikból minden egyént, kit a társaság kizárt.

** Dauban: *Paris*, 307. (Germinal 9. jelentés.)

szet mintáival van diszítve; nem alkalmas e használatra.» «Házadat vagy a börtönt!» «De kárpótlást kell fizetni a lakóknak.» «Házadat vagy a börtönt! A mi a kárpótlást illeti, vannak üres lakásaink a Forceban vagy a Sainte-Pélagieban, a te és lakóid számára.» Tizenkét őrálló rögtön lefoglalja az ingatlant: a tulajdonosnak hat órát engednek a kihurczolkodásra; ezentúl tilos házába lépnie: a hivatalok, melyekhez folyamodik, kényszerített engedelmességét «hallgatag beleegyezésnek» magyarázzák, s nem sokára őt magát is lakat alá teszik.* A közigazgatási eszközöket, melyek ily jól vágnak, gondosan kell tartani, és e czélból, időről időre, megkenik őket:** 1793. július 20-án a kormány 2000 frankot ad a negyvennyolcz bizottság mindegyikének és 8000 frankot Henriot tábornoknak, «hogy fedezzék a forradalomellenes fondorlatok felügyeletének költségeit»; augusztus 7-én 50,000 frankot a negyvennyolcz bizottság kevésbbé vagyonos tagjainak, 300,000 frankot Henriot tábornoknak, «hogy kijátsza a cselszövényeket és biztosítsa a szabadság diadalát», 50,000 frankot a polgármesternek, hogy «fölfedezze a rosszakaratúak összeeskü-

* *Moniteur*, XXII. 353. (III. brumaire 20-iki ülés. Bélanger tiltakozása a convent sorompói előtt.)

** Nemzeti levéltár. AF. II. 46. (A közjóléti bizottság határozatai az idézett napokon.) — Beaulieu: *Essais*, V. 200. (A közjóléti bizottság határozata az idézett napon.) — A közjóléti bizottság lajstromai számos hasonló jutalmazást foglalnak magokban, melyeket a vidéki társaságoknak és hazafiaknak adtak: például (AF. II. 58. brumaire 8. és 9.) 50,000 frank Laplanchenak és 50,000 frank Couthonnak, «hogy fentartsák a közszellemet Calvadosban; hogy föléleszszék a kialudt közszellemet Lyonban; hogy szükség esetén segélyt adjanak a kevéssé vagyonos hazafiaknak, kik buzgalommal szentelik idejöket a haza szolgálatára.)

véseit» ; szeptember 10-én 40,000 frankot a polgármesternek, a megyei elnöknek és jogtanácsosnak «a biztossági rendszabályokért» ; szeptember 13-án 300,000 frankot a polgármesternek, «hogy megelőzze a rosszakaratúak erőlködéseit» ; november 15-én 100,000 frankot a néptársaságoknak, «mert szükségesek a jó elvek terjesztésére». Különben a jutalmakon és rendes fizetésen kívül ott vannak a hivatal borravalói és mellékjövedelmei.* Henriot elhelyezte bajtársait a fizetett felügyelők vagy följelentők személyzetében, s ezek természetesen arra használják hivatalukat, hogy megtöltsék zsebeiket; a polgáriatlanság ürügye alatt szaporítják a házvizsgálatokat, megsarczolják a lakás urát vagy ellopják tőle, a mire kedvök jő.** A községtanácsban és a forradalmi bizott-

* Dauban: *Paris*, 171. (Ventôse 17-iki jelentés) és 243. (Ventôse 25-iki jelentés), a polgári és a forradalmi bizottságokról, kik a betegeket megelőzve szolgáltatnak húst magoknak, sőt gyakran barátjaiknak és nejeik barátnőinek is. — Ugyanott 126. (Ventôse 10-iki jelentés.) — Nemzeti levéltár, F⁷, 2475. (A Piques-sectiói forradalmi bizottság tanácskozásainak jegyzőkönyve.) II. brumaire 27.: «A bizottság elhatározza, hogy Lamarche két lova és hintaja ezentúl a sectio és bizottság rendelkezésére álljon, midőn közbiztossági rendszabályokról lesz szó.» E jegyzőkönyvből és ugyane sorozat valamennyi jegyzőkönyvéből igen jól lehet látni egy bizottság bensejét és roppant önkényét. Csaknem valamennyinél a legalsó fokon áll a styl és helyesirás.

** Külügyi levéltár, 1411. k. (1793. augusztus 21. és 22-iki jelentés.) «Henriot tábornok többeket utasított hozzám . . . , kik felhasználták a közjóléti és közbiztossági bizottság tekintélyét, valamint az enyémet, hogy a hazafiatlanság ürügye alatt házvizsgálatokat tartsanak a magánosoknál, kik bizonyára nem hazafiak; de *ez nem jogosította fel őket, hogy pénzt fogadjanak el, sőt ki is csikarjanak.*»

ságokban minden zsarolást büntetlenül gyakorolhatnak és gyakorolnak is. «Ismerek, mondja Quevremont, két polgárt, kiket börtönbe vetettek, a nélkül, hogy megmondták volna nekik, miért, és három hét vagy egy hónap múlva kiszabadultak: tudod hogyan? Fizettek, az egyik 15,000 livret, a másik 25,000-et . . . Grambone, a Forceban, hogy ne maradjon a tetvek közt, havonkint 1500 livret fizet egy szobáért, s azonfölül 2000 livrenyi borravalót kellett fizetnie, midőn elfoglalta. Hasonló dolog történt sok mással és csak egész halkan mernek beszélni róla.»* Jaj az oktalannak, ki soha sem foglalkozván a közügyekkel, bízik ártatlanságában, eltávolítja a hivatalos alkuszt s nem fizet azonnal: Brichard jegyző, miveł megtagadta vagy későn ajánlotta fel a kivánt 100,000 tallért, «a vörös ablakon dugja ki fejét». Mellőzöm a rendes ragadozásokat, a tág mezőt, melyet a sikkasztásra a számtalan leltározás, lefoglalás és eladás, a szállítások roppant nagysága, a vételek gyorsasága nyújt, és ama két millió frank elharácsolása, melyet a kormány hetenkint ad a községnek a főváros élelmezésére; a gabona beszedése a forradalmi hadsereg ezerötszáz emberének nyújt alkalmat, hogy egész Corbeilig és Meauxig kizsákmányolja a szomszédság majorjait és megrakja zsebeit a talp-égetők** eljárása szerint.*** Az

* Dauban: *Paris*, 36., 48. (Brichard jegyző ügye.)

** Talp-égető (chauffeur) névvel nevezték azon rablókat, kik az utasoktól úgy csikarták ki pénzöket, hogy a talpuk alá izzó szenet tettek. *A fordító.*

** V. ö. *La Révolution*, II. 406., 407. — Mercier: *Paris pendant la Révolution*, I. 351. — *Moniteur*, XVIII. 663. (Frimaire 24-iki ülés. Lecointre beszéde a conventben.) — A tolvajságokról és borravalókról v. ö. többek közt: *Mémoires sur les prisons*, I, 290. (Périnal vendéglős 80,000 frankot adott a rendőrtisztviselőknek, hogy megnyerje a Saint-Lazare-beli foglyok élelmezését.)

ismert személyzet mellett semmi bámulni való nincs e tolvajságokon. Baboeuf, a köziratok hamisítója, élelmezési titkár a községtanácsban; Maillard, az apátsági septembrizáló, 8000 frankot kap, hogy a negyvennyolcz sectióban a közszellem kilenczvenhat megfigyelőjét és vezetőjét igazgassa. Chrétien, kinek Favart-úteczai dohányos boltja a keménykezűek találkozó helye, 18 frankjával naponkint esküdt lesz a forradalmi törvényszéknél, uralkodik bizottságában és emelt karddal vezeti sectióját.* De Sade, a bűn tanítója, most városnegyedének orákuluma, s a Piques-sectio nevében feliratokat olvas fel a convent előtt.

III.

Tekintsünk közelről néhány alakot; minél jobban láthatók, minél kiválóbb helyen vannak, annál nagyobb világosságot vet a hivatal nagysága a hatalmas úr méltatlanságára. Van köztük egy, kit futólag már láttunk, Buchot, kit Robespierre sajátkezűleg kétszer úgy jelöl meg, mint «derék, erélyes s a legfontosabb hivatalokra alkalmas embert.»** A közjóléti bizottság által «a külföldi viszonyok biztosává» vagyis külügyminiszterré neveztetvén ki, csaknem hat hónapig fentartotta magát e magas állásban. Iskolamester volt a Jurában,*** nem rég került ki kicsiny városkájából,

* Buchez et Roux, XXXV. 77. (Fouquier-Tinville pöre.) Rebillard vallomása: «Máskor, a közgyűlésen, kardjával vágott egy polgárra.»

** Buchez et Roux, XXXV. 407. (Robespierre kezével irt névsorok.)

*** Miot de Mélito: *Mémoires*, I. 46—51. — Buchot nem az egyetlen a maga fajtájából a külügyminiszteriumban. E minisztérium

«s tudatlansága, nemtelen modora és butasága minden képzelmet fölülmúl. Az osztályfőnökök nem akarnak vele dolgozni; nem látja, nem is kérdezi őket. Soha sem találják szobájában, s ha aláirása nélkülözhetetlen valamely törvényesítésre, az egyetlen tényre, melyre működését szorította, a Hardy-kávéházban kell azt tőle kicsikarni, hol rendesen tölteni szokta napjait». Természetesen irígy és gyűlölködő; tehetetlenségeért azokon áll bosszút, kiknek illetékessége érezteti vele képtelenségét, följelenti őket, mint mérsékelteket és végre elfogási rendeletet eszközöl ki négy hivatalfőnöke ellen, s thermidor 9-én reggel kegyetlen mosolylyal adja tudtúl egyiköknek, Miotnak, a jó újságot. Szerencsétlenségre thermidor után Buchot-t elcsapják és Miot-t teszik helyére. A diplomatiai udvariasságnál fogva ez meglátogatja elődjét és «a szokásos figyelemben részesíti». Buchot, nem sokat adván a bókokra, azonnal a gyakorlati részre gondol s először is azt kéri, hogy ideigle-

levéltárában (324. kötet) meg lehet találni egy bizonyos Pio, olasz menekült, viselt dolgait, ki befurakodott oda, nyomort szinlel, hazafiasságot fitogtat, följelenti főnökét és társait. Pigeot ex-jegyző, kit húsz évi vasra ítéltek és pellengérre állítottak III. frimaire 9-én, ismét felülkerekedik; a directorium alatt ráakadtam, mint a nagykövet bevezetőjére. A directorium egy svájczi küldöttjéről ime Mallet-Dupan jegyzete (*Notes manuscrites,* 1797. október): «A directorium követe, ki Svájczba ment a testőrök kiűzését követelni, valami Mingot, Belfortból, Rewbell rokona és Artois gróf hajdani testőre. Egy leánynyal jött Zürichbe, ki idevaló varrónő és Bernben telepedett le. Vele élt a zürichi kormány költségén. Ebédre hiván e teremtmény családját, azaz egy fuvarost nejével és néhány mást, annyit ittak s oly kicsapongásokat műveltek, hogy a fuvaros viselős neje a lakoma kellő közepén megbabázott. E teremtmény beteggé tette Mingot-t; Baselben fekszik.»

nesen megtarthassa lakosztályát a miniszteriumban. Ezt megnyervén, megköszöni s azt mondja Miotnak, jól tették, hogy kinevezték őt. «De a mi engem illet, az nagyon kellemetlen; Párisba hoztak, lemondattak velem vidéki állásomról s most az útczára jutottam.» Erre bámulatos szemtelenséggel, attól az embertől, kit le akart fejeztetni, hivatalnoki állást kér a miniszteriumban. Miot meg akarja vele értetni, hogy nem igen illenék egy régi miniszterhez ennyire leszállni. Buchot furcsának találja e finnyásságot, és látva Miot zavarát, végre így szól hozzá: «Ha nem tart képesnek a hivatalnoki állásra, megelégszem az irodaszolga állásával is.» Önmagát ítélte meg, értéke szerint.

A másik, kivel már szintén találkoztunk s kit már ismerünk tetteiből,* az egész haderő tábornoka Párisban, 110,000 ember főparancsnoka, a hajdani szolga vagy alsórendű irnok Formey ügyésznél, kit gazdája lopás miatt elűzvén, a Bicêtrebe zártak, s a ki felváltva kém, vásári komédiás, sorompói hivatalnok és szeptemberi mészárló volt, és június 2-án megtisztította a conventet; szóval a hírhedt Henriot, most csupán csak kardcsörgető és borissza. Ez utóbbi minőségében, ámbár Hébert-rel és a cordelierekkel czimborált, megkímélték a tulzók pörében. Megtartották, mint eszközt, kétségkívül, mert korlátolt, otromba és vezethető, jobban kompromittált, mint bárki más, mindenre használható, képtelen függetlenné tenni magát, soha sem szolgált a hadseregben,** nem áll semmi

* *La Révolution*, II. 453., 467., 475.

** De Martel: *Types révolutionnaires*, 136—144. — A hadügyminiszterium Henriot-t 1793. július 3-án dandár-tábornokká, szeptember 19-én osztály-tábornokká nevezi ki és utóiratban kéri, »legyen szives beküldeni szolgálati táblázatát», mely ismeretlen volt

tiszteletben a valódi katonák előtt, betolakodott, parádés és útczai tábornok, nagyobb csőcselék a csőcseléknél. Palotájával, páholyával a víg operában, lovaival, fontosságával az ünnepélyeken és szemléken, s kivált orgiáival ki van elégítve. Este, teljes egyenruhában, hadsegédeitől kísérve, egész Choisy-sur-Seineig vágtat, és itt, egy Fauvel nevű kedvkeresőnek házában, Robespierre híveivel vagy a helyi demagógokkal dorbézol: megiszszák Coigny herczeg borait, eltörik a poharakat, tányérokat és palaczkokat, lármát ütnek a szomszéd korcsmákban, betörik az ajtókat, eltörik a padokat és székeket, szóval mulatnak. Másnap, kialudván mámorát, tollba mondja napi parancsait, e valódi remekműveket, melyekben a hülye együgyüsége, a szájtátó hiszékenysége, a részeg érzelgőssége, a kötéltánczos együgyű beszéde és az ötven franknyi napi díjas bölcsész betanult tirádái egyetlen kotyvalékká olvadnak össze, mely egyszerre émelyítő és égető, mint a borsos és gyantás folyadékok, melyeket a városvégi kocsmákban mérnek, de annál inkább megfelel hallgatóságának, mert a forradalom minden csipős és izetlen elemét, egész hamisított pálinkáját magában foglalja. Tudósításai vannak a külföld mozdulatairól és kifejti a drágaság valódi okait: «Legutóbb nagymennyiségű kenyeret találtak az árnyékszékekben; e gyalázatosság iránt kérdezzük meg a Pitteket, a Koburgokat és mind ama gonosztevőket, kik bilincsre akarják verni a jogosságot, az észt

a miniszteriumban, mert semmi sem volt. — A Choisy-sur-seinei orgiákról lásd (Nemzeti levéltár, W², 500–501.) a II. thermidor 18. és 19-iki vizsgálatot, melyet Choisy-sur-Seineben Blache, a közbiztossági bizottság ügynöke végzett. — Boulanger, dandár-tábornok, Henriot első helyettese, hajdani ékszerész-társ volt.

és meggyilkolni a bölcsészetet. A rendes általános szolgálat.»* Elméletei vannak a vallásokról s az ellenvéleményüeknek a polgári szerénységet prédikálja. «Mindennemű vallás szolgái és követői felhivatnak, hogy templomaikon kivül ne végezzenek semmi vallásos szertartást. Minden jó felekezetbeli elég okos lesz, hogy megtartsa e rendelet végrehajtását. A templom benseje elég nagy az örökkévaló iránti hódolat bemutatására, kinek nincs szüksége oly szertartásra, mely sért minden gondolkodó embert; valamennyi bölcs szerint a tiszta szív a legszebb hódolat, melyet az istenség óhajthat. A rendes általános szolgálat.» Az egyetemes idyll után eped s a fegyveres erő megszüntetésére vágyódik. «Felhivom polgártársaimat, kiket a kiváncsiság a büntető törvényszékekhez vezet, hogy magok gyakorolják a rendőrséget; oly munka ez, melyet minden jó polgárnak be kell tölteni, bárhol legyen. Szabad országban nem dárdákkal és szuronyokkal kell az igazságot gyakorolni, hanem észszel és bölcsészettel. Ezeknek kell szemmel tartani a társadalmat, megtisztítni és száműzni belőle a gonoszokat és gazokat. Minden-

* *Külügyi levéltár,* 1411. k. Henriot napi parancsai szeptember 16-án. II. vendémiaire 29-én és II. brumaire 19-én. — E napi parancsokból sokat közlött Dauban (*Paris en 1794,* 33. lap.) «Hogy ellenségeink roppant vagyont gyűjtenek, hogy házakat és palotákat építnek, hogy megtartják azokat, mind ezzel keveset törődünk; nekünk, köztársaságiaknak nem kellenek azok; mi nem akarunk menedékül mást, mint egy kunyhót, és gazdagságúl csak erkölcsöket, erényeket és hazaszeretetet. A rendes általános szolgálat.» — 43.: «Tegnap este tűz ütött ki a Grands-Augustins-nál . . . . Mindenki dolgozott, a tüzet kevés idő alatt kioltották. A régi uralom alatt a tűz több napig tartott volna; a szabad emberek uralma alatt a tűz nem tartott tovább egy óránál; mily különbség! A rendes általános szolgálat.»

kinek hozzá kell járulnia kis adag bölcsészetével, és e kis adagokat egy értelmes egészszé egyesítni, mely a társadalom javára és boldogságára válik. Mikor jön meg az óhajtott idő, melyben a hivatalnokok ritkák lesznek, melyben minden rossz ember el lesz tiporva, melyben az egész társadalomnak nem lesz más hivatalnoka, mint a törvény? A rendes általános szolgálat.» Minden reggel hasonló stylben pontifikál. Képzeljük el a jelenetet: Henriot fölkel ágyából a táborkar palotájában, előtte iróasztal s talán egy palaczk pálinka az asztalon; egy felől a vasgyúró, ki övét kapcsolva vagy csizmáit húzva, meglágyítja borizű hangját s ideges rángásokkal belehabarodik emberiességi homiliájába: másfelől a néma, nyugtalan titkár, ki némileg tudja a helyesirást, de nem meri kijavítni a furcsa mondásokat.

Ugyanazon fajtából, mint a főparancsnok, van a községtanács is, mely alkalmazza; mert a helyhatósági kardnál a penge és a markolat, együtt készülvén a jakobinus gyárban, körülbelül ugyanazon érczből való. Nyolczvannyolczból, kiknek minőségét és hivatását tudni lehet, ötvenhatan nyilvánvalóan tanulatlanok vagy csaknem tanulatlanok, az elemi nevelésre szorítkozva vagy épen semmire; * némelyek boltoslegények, bolti szolgák, alsórendű

* Wallon: *Histoire du Tribunal révolutionnaire de Paris* V. 252., 420. (Nevei és minőségei a párisi községtanács tagjainak, kiket thermidor 10. és 11-én lefejeztek.) Néhány másnak hivatása és minősége meg van jelölve Eymery *Dictionnaire biographique*-jában, Morellet emlékirataiban és Arnault emlékezéseiben. — *Moniteur*, XVI. 719. (A forradalmi törvényszék itélete II. fructidor 15-én.) Negyvenhárom polgári és forradalmi bizottsági tag, sectiói bizottsági biztos, nemzetőrségi tiszt, tüzértiszt irta alá thermidor 9-én a

irnokok, köztük egy nyilvános irnok: mások kis boltosok, pástétomsütők, fűszeresek, harisnyaárusok, gyümölcsárusok, borkereskedők; mások végre egyszerű munkások vagy épen napszámosok, ácsok, asztalosok, bútorkészítők, lakatosok, jelesen három szabó, négy fodrász, két kőmives, két csizmadia, egy czipőfoltozó, egy kertész, egy kőfaragó, egy kövező, egy irodaszolga és egy inas. A harminczkét tanult közt csak egy van, ki némi nevezetességgel bír, Paris, egyetemi tanár, Delille abbé helyettese. Az egyetlen Dumetz, hajdani mérnök, szorgalmas, mérsékelt ember, egészen az élelmezéssel foglalkozva, az egyedüli, ki illetékes és hasznos munkásnak látszik. A többi, kiket az ismeretlen demagógok tömegéből szedtek össze, hat festőinas vagy rossz festő, hat ügynök vagy volt törvénytudó, hét másod- vagy harmadrendű kereskedő, egy tanító, egy sebész, egy kivetkőzött és megnősült pap és más efajta; ezek azok, kik Fleuriot-Lescot polgármester és Payan nemzeti ügynök politikai igazgatósága alatt, nem a közigazgatási tehetséget viszik a közgyülésbe, hanem a szóbeli okoskodás képességét, a nagymennyiségű fecsegéssel és irkafirkával, mely nélkül nem lehet el egy tanácskozó gyűlés. És érdekes, ülésben látni őket. 1793. szeptemberének vége felé,*

község közgyülésén jelenlevők névsorát s ezért itélet alá került, mint Robespierre követője. De gyorsan visszavonták aláirásukat és mindnyájan fölmentettek, egynek kivételével. Ezek a párt külvárosi főnökei s mind abból a fajtából valók, mint városházi társaik. Csak egyetlen egy, hajdani adószedő, nyerhetett nevelést; a többiek ácsok, kövezők, csizmadiák, szabók, borkereskedők, vendéglősök, kerékgyártók, pékek, szatócsok, fodrászok, asztalosok. Van köztök egy hajdani kőfaragó, egy hajdani irodaszolga, egy volt inas és Samson hóhér két fia.

* Morellet: *Mémoires*, I. 434—472.

a szabadelvű bölcselet, nemzetgazdaság és franczia akadémia egyik veteránjának, az agg Morellet abbénak, kit a forradalom tönkre tett, szüksége van hazafisági bizonyítványra, hogy fölvehesse az 1000 franknyi kis évdíjat, melyet az alkotmányozó gyűlés megszavazott neki jutalmul irataiért, és a községtanács, mely tudomást akar róla szerezni, három vizsgálót választ számára. Természetesen minden előzetes lépést megtesz nálok. Először is «igen alázatos, igen hazafias» levelet ir a közgyűlés elnökének, ifjabb Lubinnek, a hajdani festő inasnak, ki elhagyván a művészetet a politikáért, atyjánál, a Saint-Honoré útczai mészárosnál él; Morellet áthalad a mészárszéken, a vágóhid tócsáin, s némi várakozás után bebocsáttatván, ágyban találja birját és előadja ügyét. Azután meglátogatja Bernard ex-papot, «ki olyan, mint egy gyujtogató és aljas arczú,» s tisztelettel üdvözli a háziasszonyt, «elég fiatal, de nagyon rút és nagyon szennyes nőcskét». Végre elviszi tiz vagy tizenkét kötetét a három biztos legtekintélyesebbikéhez, Vialardhoz, «a hajdani női fodrászhoz,» ez csaknem kolléga, «mert, úgymond, mindig szerettem a géptant s a tudományos akadémiának saját találmányú álhajat mutattam be.» De a kérelmező nem mutatkozott az útczán augusztus 10-én, sem szeptember 2-án, sem május 31-én; hogyan lehetne a lanyhaság ily jelei után hazafisági bizonyítványt adni neki? Morellet nem riad vissza, megvárja a mindenható fodrászt a városházán s útközben többször megszólítja. Ez, «nagyobb gőggel és szórakozottsággal, minőt a leghozzáférhetetlenebb hadügyminiszter tanúsított valaha a legkisebb gyalogsági hadnagy iránt,» alig hallgatva rá s tovább menve, leül s Morellet tiz vagy tizenkétszer, kétség kivül Vialard akarata

ellenére, jelen van az ülésen. Különös ülések, hol küldöttségek, önkéntesek, működvelő hazafiak egymásután szavalnak és énekelnek, hol az egész közgyűlés énekel, hol Lubin elnök «övével diszítve,» maga kezd rá ötször vagy hatszor a *Marseillaise*-re, a *Ça ira*-ra, több szakaszos nótákra a víg opera dallamai szerint, és mindig «hamisan, a szép Leandre hangján, czifrázataival és modorával. Azt hiszem, az utolsó ülésen igy énekelt egymaga körülbelül háromnegyed óráig, több izben, a gyűlés ismételvén a versszak utolsó versét.» «Furcsa, mondá Morellet mellett egy asszony a népből; furcsa igy énekelve tölteni el a gyűlés idejét. Ezért vannak itt?» Nem csupán ezért: a vásári komédia után a rendes szónokok, kivált a női fodrász, «őrjöngő hangon, dühös mozdulatokkal» gyilkos indítványokat tesznek. Ime a szépszavú * és díszes emberek. A többiek, kik nem beszélnek és alig tudnak irni, cselekszenek és markolnak. Ilyen valami Chalandon, a községtanács tagja,** a *Homme*

* Az e fajta fecsegők befolyásáról lásd Dauban: *Paris*, 118., 143. lap. Részletek egy zsibárus szabóról, ki mindenható volt a Lombards-sectióban. Ha hinni lehet a gyűlés polgárnőinek, «mindenfelé azt beszélte, hogy mindenkit kicsapat a néptársaságból, ki nincs inyére». (II. ventôse 13.)

** Arnault: *Souvenirs d'un sexagénaire*, I. 111. — A községtanács egy másik tagjáról, Bergotról, ki előbb hivatalnok volt a bőr-árúcsarnokban és rendőri tisztviselő, részleteket lehet találni e munkában: *Mémoires des prisons*, I. 232., 239., 246., 289., 290. Senki sem volt durvább és keményebb. Midőn a foglyok panaszkodtak a tisztátlan táplálék miatt: «Nagyon is jó ez, mondá, a k . . . számára, kiket le fognak fejezni.» «Leitta magát a porkolábokkal és még a hordárokkal is. Egy izben csak S formában tudott járni s csak ökrendezve beszélt. Be akart lépni ily állapotban. A ház őrsége nem akart ráismerni; elfogták, s a házmester ismételt nyilatkozataira volt szükség, hogy az őrtiszt kiadja a disznót.»

armé-sectio forradalmi bizottságának elnöke, és valószinűleg igen jó embervadász; mert «a kormány bizottságai felügyeleti jogot adtak neki a Szajna egész jobb partján, s rendkivüli felhatalmazással felruházva, bódéjából fél Páris fölött uralkodik. Jaj annak, a ki ellen oka volt panaszra, a ki nem dolgoztatott nála! Thermidor 10-ig uralkodója városnegyedének, följelentései halálitéletek;» vannak útczák, jelesen a Grand-Chantier, melyeket «megnéptelenít.» És a Lapály-párt e kiirtója «czipőfoltozó,» a bőrben és a községtanácsban kollégája Simonnak, a kis trónörökös nevelőjének és gyilkosának.

E csodálatraméltó testület alatt igyekezzünk, legalább teljes mutatványok által, elképzelni kezeit, a negyvennyolcz forradalmi bizottságot. Van köztök egy, melynek minden tagját ismerjük, s a maga valóságában, teljes működésben láthatjuk ott az uralkodó osztályt.* Ez a csempész és nomád osztály, melyben nincs semmi forradalmi, kivéve vágyait: sem elmélet, sem meggyőződés nem vezetik; a forradalom három első évében sem nem foglalkozott, sem nem törődött a közügyekkel; ha augusztus 10-ke, s kivált június 2-ka óta foglalkozik velök, azért teszi, hogy éljen és torkoskodjék belőlök. A Vörös sipka-bizottság egyidejű vagy egymásutáni tizennyolcz tagjából tizennégyen augusztus 10-ke s kivált június 2-ka előtt ismeretlenek voltak a városnegyedben és semmi részt sem vettek a forradalomban. A legjelentékenyebb három czimer- vagy miniaturfestől

* *Mémoires sur les prisons*, I. 211. (A Lazare-ház történeti képe.) Az elbeszélő a Sèvres-útczai házban volt elhelyezve, 1793. októberben. — II. 186. (Történeti leirás a Sèvres-útczai fogházról.) Az elbeszélő oda volt zárva a rémuralom utolsó hónapjaiban.

kiket a forradalom megfosztott a munkától és tönkretett, egy gyertyakereskedő, egy eczetárus, egy salétromfőző, egy lakatos; s négyen e hét közől még azzal is emelték állapotuk méltóságát, hogy a kis lutri jegyeit árulták, zálogra kölcsönöztek vagy biribi-játékot tartottak. Velök ülésez két nagyúri inas, egy kocsis, egy elűzött csendőr, egy útczai czipőfoltozó, egy hordár, ki kerékgyártó legény volt, egy másik hordár, ki két hónappal előbb árnyékszéktisztító legény volt, ez utóbbi fillér nélkül és rongyokban volt, mielőtt belépett a bizottságba, azóta igen jól öltözik és lakik, jól van bebútorozva, végre egy hajdani sorsjegyárus, állandó lakás nélkül, hamisító, és saját vallomása szerint bíróilag megrovott egyén. Négy másikat elbocsátottak helyökből hűtlenség vagy csalás miatt; hárman ismert részegesek; ketten nem is francziák; és a válogatott társaságban a fővezető, az igazgató fej egy kétes és bukott törvénytudó, Pigeot ex-jegyző, kit csőd miatt kizártak testületéből. Valószinűleg ő gondolta ki a vállalatot, melyet most fogunk olvasni. 1793. szeptemberétől fogva zabolátlan szabadságot nyervén, mindenkit, a kit tetszik, elfogni a városnegyedben s még azon kivül is, a bizottság «háromszáz családapát» fogott össze négy hónap alatt, s először is megtöltött egy régi kaszárnyát, melyet elfoglalva tartott a Sèvres-utczában. E szük és egészségtelen tanyán százhúsz fogolynál többet halmozott össze, néha tizet ugyanazon szobában, kettőt egy ágyban, s az őrizet költségeire naponkint 300 frankot fizetnek. Mivel az igazolt költségek 62 frankra mennek, ebből a forrásból, és nem számítva a többi nem hivatalos zsarolást vagy sikkasztást, 238 frank napi jövedelem jut a derék vállalkozók számára. Nagy lábon is élnek s a «legfénye-

sebb ebédeket» szolgáltatják fel magoknak, gyülési szobájokban: «a 10—12 livrenyi lakoma annyi nekik, mint semmi.» De a dús Saint-Germain külvárosban a sok gazdag és nemes férfi és nő olyan nyáj, melyet illően kell elhelyezni, hogy jobban meg lehessen fejni. Következőleg az 1794-ki márczius vége felé, vállalatának kibővítésére és nyájának kiegészítésére, a bizottság egy nagy házat bérel ki a boulevard sarkán, kerttel és udvarral, és ott helyezi el a városnegyed magas társaságát, kétszobás lakásokban, napjára 12 frankért, a mi évenkint mintegy 150,000 frankot tesz, és mivel a házat 2400 frankért bérelte ki, 147,600 livret nyer a műveleten; ehhez kell adni a pénz- és természetbeli hasznok húszféle nemét, a beviteli díjat a fogyasztási s minden nemű szállított tárgyak után, a levelezésekre vetett be- és kiviteli díjat (a szerint a mint a letartóztatott személy kapott vagy küldött levelet, a személyi adókat, a közvetlenül nyert sarczokat és díjakat. Az akolba zárt nyáj semmit sem tagad meg pásztoraitól,* s ez még

* *Un séjour en France de 1792 à 1795*. 281. 1795. jún. 3. «Délután találkozónk volt valakivel, ki a nemzeti javak bizottságánál volt alkalmazva; segítnie kellett neki a barátomat felszólamlásaiban. Ez ember kezdetben inas volt a marquisnő egyik fivérénél; a forradalomban boltot nyitott, csődöt mondott, dühös jakobinus lett és végűl egy forradalmi bizottság tagja. E minőségében módot talált megijeszteni hitelezőit és nyugtatványt nyerni tőlök adósságairól, a nélkül hogy fáradságot vett volna megfizetni . . .» «Magam is ismertem egy öreg hölgyet, kit három hónapig fogva tartottak, mert megkérte e hazafiak egyikétől a 300 livret, melylyel tartozott neki.» «Általában azt vettem észre, hogy a köztársaságiak vagy abból a fajtából valók, melyet jeleztem, kávéházi pinczérek, jockeyk, játékosok, bukott emberek, alsó rendű irók, vagy kézi munkások, kik elveikben őszintébbek, tudatlanabbak és otrombábbak, mindnyájan durva fényűzésben pazarolván el, a mit szereznek.»

kevésbbé, mint más; mert kizsákmányolják ugyan, de megóvják, s őrei sokkal nyereségesebbnek tartják, hogysem a vágóhídra küldjék. A rémuralom utolsó hat hónapja alatt a Vörös sipka-bizottság 160 lakójából csupán kettőt vesznek ki a házból s visznek a nyaktilóra. Csak thermidor 7-én és 8-án következik be, hogy a közjóléti bizottság ki akarván ürítni a börtönöket, kikezdi a becses nyájat és megzavarja az oly jól kigondolt, oly jól vezetett vállalatot. Nagyon is szép volt az, irigyeket szerzett: három hónappal thermidor után a Vörös sipka-bizottságot följelentik, vád alá helyezik; tízet húszévi vasra ítélnek, pellengére állítnak, köztök az elmés jegyzőt,* a tömeg örömkiáltásai és gúnyai közepett. Pedig ezek még nem voltak a legrosszabbak; kapzsiságuk eltompította vadságukat; mások kevésbbé ügyesek lévén a lopásban, kegyetlenebbek a gyilkolásban, és mindenütt, a vidéken úgy, mint Párisban, a

* Schmidt: *Tableaux historiques de la Révolution française*, II. 248—249. (Az ügynökök jelentései, III. frimaire 8.) «A Carrier elleni pört helyesli a közönség; hasonlóképp a Vörös-sipka nevű hajdani forradalmi bizottság tagjainak elitélését; tiz tagját húsz évi vasra ítélték, a közönség örül.» — Ugyanott (frimaire 9.) «A nép tömegesen tódult a néhai községház terére, hogy lássa a Vörös sipka-sectioi néhai forradalmi bizottság tagjait, kik hat óráig maradtak a pellengéren, fáklyavilág mellett. Ez elitéltek sok szemrehányást és megalázást szenvedtek.» — *Un séjour en France*, 286. (1795. június 6.) «Épen most nagy zaj szakított félbe, ablakom alatt kiabálnak, és világosan hallottam, hogy Scipio és Solon nevét gúnyos és szemrehányó hangon ejtették ki . . . Tudakozódni küldtem Angélikát, s megtudtam általa, hogy egy csapat gyermek üldözött egy szomszédbeli csizmadiát, ki egy forradalmi bizottság tagja lévén, Scipio Solon nevet adott magának. Mivel több lopáson rajta kapták, nem hagyhatja el többé bódéját a nélkül, hogy szemére ne vessék tolvajságait s görög és latin neveit ne kurjongassák.»

naponkint és fejenkint 3 vagy 5 frankkal fizetett forradalmi bizottságokban körülbelül ugyanaz a személyzet minősége. A fizetési táblázatok szerint, melyeket Barère magánál tartott, * 21,500 ily bizottság volt Franczia-országban

IV.

Ha az 1793. márczius 21-ki és szeptember 5-ki törvényeket pontosan alkalmazzák, 21,500 forradalmi bizottság helyett 45,000 lett volna, melyek 540,000 tagból álltak s a közönségnek évenkint 591 millióba kerültek volna.**

* Barère: *Mémoires,* II. 324.

** *Moniteur,* XXII. 742. (Cambon jelentése, III. frimaire 6.) — Ugyanott 22. (Lindet jelentése, 1794. szeptember 20.) «A szárazföldi seregek, a tengerészet, a hadművészetek és a mindennemű szolgálatok 1.500,000 polgárnál többet vonnak el a földmíveléstől és minden hivatástól. Hat millió ember fentartása az összes községekben kevesebbe kerülne a köztársaságnak.» — *Le département des affaires étrangères,* (Massontól), 382.: (Pujoulx: *Paris à la fin du dix-huitième siècle* című munkája után, IX. év. «Csupán Párisban harminczezernél több hivatalnoka van a kormánynak; legfölebb hatezren irják a szükséges dolgokat; a többi tollat farag, tintát pusztít és papirost feketít. Hajdan nagyon sok hivatalnok volt a munkához képest; ma háromszor több van, és azt hiszik, hogy még ez sem elég.» — Hua: *Souvenirs,* 196. lap. (Az aisnei Coucy-le Château mezőváros szabatos képe, 1792—1794.) — *Külügyi levéltár,* 334. kötet. (Az ügynökök levele, Thionville, II. ventôse 24.) Thionville kerület igen hazafias, aláveti magát a maximumnak, a behajtásoknak, de nem a törvényeknek, melyek eltiltják a külső vallásgyakorlatot és vallásos gyűléseket. «Az ész apostolai hiába prédikálták, hogy a népet mostanáig megcsalták s megjött az idő minden iga összetörésére; ezt felelték nekik: «El akarjuk hinni, hogy mostanáig megcsaltak, de ki áll jót róla, hogy ti is nem csaltok meg?»

Ez a rendes közigazgatáson fölül, mely már is kétszerte számosabb és kétszerte költségesebb volt, mint a régi uralom alatt, ráadásul még egy közigazgatást tett volna, mely «merő felügyeletre» száz millióval többet költött volna, mint az összes adók, melyeknek nagysága föllázítá a népet a régi uralom ellen. Szerencsére a szörnyeteg gomba csak felényire tenyészhetett; sem a jakobinus vetemény, sem a rossz levegő, melyre szüksége van, nem volt mindenütt található. «A vidéki nép, mondja egy kortárs, nem állt a forradalom magaslatán; régi erkölcsöket és szenvedőleges ellenállást szegzett az ujítások ellen, melyeket nem értett meg.» «A földmíves becsülésre méltó, irja egy kiküldött képviselő,* de általában nagyon rossz hazafi.» Valóban egyrészt kevesebb emberi sár van a megyei városokban, mint a nagy párisi emésztő gödörben; és másrészt a falusi népség, megóva az értelmi ragályoktól, jobban ellenáll, mint a városi népség, a társadalmi kóroknak. Kevésbbé zaklatva rossz hírű kalandoroktól, kevésbbé lévén termékeny megbomlott agyakban, a vidék nehezebben állít elő, mint a főváros, terrorista és inquisitor személyzetet.

Először is azon ezer meg ezer községben, melyek 500 lakosnál kevesebbel birnak,** és sok más népesebb, de

* Legros: *La Révolution telle qu'elle est.* (A közjóléti bizottság kiadatlan levelezése.) I. 366. Prieur de la Marne levele: «Általában a városok hazafiasak, de a falvak száz mértföldre vannak a forradalomtól . . . Nagy erőlködésbe kerülne a forradalom magaslatára emelni őket.»

** Az 1866-iki statisztika szerint egy 1000 négyszögkilométernyi kerületben átlag 33 község van 500 lelken alul, 23 község 500—1000 lélekkel, 17 mezőváros és kis város 1000—5000 lélekkel, s egy közép vagy nagy város 5000 lelken fölül. Számbavéve a

félreeső és tisztán földmívelő faluban, kivált azokban, hol csak tájszólást beszélnek, forradalmi bizottságra való emberek nincsenek. * Nagyon el vannak ott foglalva a dologgal; a kérges kezek nem irnak folyékonyan; senkinek sincs kedve tollat fogni, kivált lajstrom vezetésére, mely megmarad s egykor talán kompromittáló lehet. Már az sem nagyon könnyű, hogy helyben szedjék össze a helyhatóságot, hogy megtalálják a polgármestert, a két más helyhatósági tisztet és a nemzeti ügynököt, kiket a törvény megkiván; a kis községekben ők a forradalmi kormány egyedüli ügynökei, s elhihetjük, hogy jakobinus hevök legtöbbnyire nagyon középszerű. Akár helyhatósági tanácsos, akár nemzeti ügynök vagy polgármester, az igazi paraszt nincs semmi párton, sem nem királypárti, sem nem köztársasági;** eszméi sokkal ritkábbak, rövidebbek és lassúbbak, hogy politikai véleményt alkossanak számára. A forradalomból csak azt érti meg, a mi elevenére tapint, vagy a mit mindennap saját szemével lát maga körül; 93 és 94 reá nézve «a rossz papirpénz és a nagy rettegés kor-

hetven év alatt történt változásokat, elképzelhetjük, e számadatok szerint, a módot, mely szerint a nép 1793-ban volt felosztva, és e felosztás megmagyarázza, miért volt csak 21,500 forradalmi bizottság 45,000 helyett.

* Hua: *Souvenirs*, 179. «E vidék (Coucy-le-Château) megvédve rossz útjai s még inkább semmisége által, azok csekély számához tartozott, hol legkevésbbé lehetett a forradalmi vihart érezni.»

** Egyéb okiratok közt v. ö. (Nemzeti levéltár, D. I. §. 1—5.) az öt köteget, melyben megvan minden irat Albert képviselő aubei és marnei küldetésére vonatkozólag (III. ventôse és germinal). Sehol sem lehet jobban meglátni, a leghatározottabb részletekkel, a paraszt, a munkás és a kis polgár gondolkozását, 1792—1794-ig.

szaka» marad, * semmi több. Megszokott türelmével kiállja az új kormányt, a mint kiállta a régit, hordozva a batyut, melyet vállára raknak, és meghajtva vállát, rosszabbtól való féltében. Gyakran csak kedve ellenére lesz polgármester vagy nemzeti ügynök: reá kényszerítették; ** szivesen kivonta volna magát a robot alól. Mert a jelen időben a robot nehéz: ha végrehajtja a rendeleteket és határozatokat, biztos, hogy sok ellenséget szerez; ha nem hajtja végre, biztos, hogy börtönbe kerül. Jobb volna annak maradnia otthon, a mi volt, Gros-Jeannak, mint azelőtt. De nincs választása: ha egyszer kinevezték vagy megerősítették, nem utasíthatja el vagy nem mondhat le, különben gyanús lesz, és kénytelen kalapácscsá lenni, hogy ne legyen üllő. Akár szőlőmunkás, akár molnár, akár földmíves, akár kőfejtő, hivataloskodnia kell akaratja ellenére is, föltéve, hogy majd «sürgetni fogja elbocsátását,» ha a rémuralom

* Dauban: *La Démagogie en 1793.* XII. (Öreg parasztok szavai Vatel előtt, midőn Saint-Émilionban vizsgálatot tartott Pétion, Guadet és Buzot végnapjairól.)

** Nemzeti levéltár, D. I. §. 5. (Claude Defert molnár, turgyi nemzeti ügynök kérvénye.) — Számos polgármester, helyhatósági tiszt, nemzeti ügynök, kerületi és megyei igazgató sürgeti helyettesítését a Marneban és Aubeban. — (Az egész landrevillei helyhatóság együttes levele; Charles, kőfejtő munkás, trannesi polgármester, Éligny, mészáros, egy szőlőmunkás, merrexi helyhatósági tiszt stb. levelei.) Ez utóbbi így ir: «A köztársaság nagy, nemes; nem akarja, hogy ügyeit végezve, tönkre jussanak gyermekei; ellenkezőleg úgy vélekedik, hogy nem jövedelmes állásait oly egyének töltsék be, kiknek van miből élniök.» — Egy másik, Mageure, kit Bar-sur-Seine polgármesterévé neveztek ki, így ir III. pluviôse 29-én: «Tegnap óta tudom, hogy néhányan e községből meg akarnák szerezni számomra a polgármesterség ármányos ajándokát», és előre kéri Albertet, fordítsa el tőle e kelyhet.

kisebb lesz, felhozva, «hogy nagyon rosszul ir, hogy semmiképen sem ismeri a törvényeket és nem hajthatja végre,» «hogy csak karjai vannak megélhetésére,» «hogy nagy családja van s önmaga kénytelen szekerét hajtani» vagy ekéjét, szóval könyörögve, hogy «szabadítsák meg hivatalától.» Nyilvánvaló, hogy ez önkéntelen besorozottak csak napszámosok; ők is körülbelül úgy vonják a forradalom szekerét, mint lovaik.

A kis községek mellett, a nagy falvakban, hol forradalmi bizottság van és némely mezővárosban, a befogott lovak néha úgy tesznek, mintha húznának, de nem húznak, attól félve, hogy eltaposnak valakit. Ez időben egy mezőváros, kivált ha el van szigetelve, félreeső és járatlan vidéken fekszik, kis zárt világot alkot, mely sokkal jobban el van zárva, mint ma, sokkal kevésbbé hozzáférhető a párisi szószátyárságnak és a külső lökéseknek; a helyi vélemény túlsúlylyal bir ott; az emberek összetartanak szomszédok módjára; szégyelnének följelenteni egy derék embert, kit húsz év óta ismernek; a tisztességes emberek erkölcsi befolyása egyelőre elég a «zsiványok» fékentartására.* Ha a polgármester republikánus, legki-

* Hua: *Souvenirs*, 178—205. «E M. P . . . Crépy-au-Mont polgármestere, vissza tudott tartani néhány rossz zsiványt, kiknek kedvök lett volna forradalmivá tenni faluját. Pedig köztársasági volt . . .» — «Egy ízben, a forradalmi uralomról beszélve, így szólt hozzám: «Mindig azt mondják, nem fog sokáig tartani, s mégis úgy eltart, mint a kosz.» — «Közgyűlést tartottak Coucy és a község lakói, melyben mindenkinek vallatást kellett kiállnia és bemondania nevét, lakását, szülőhelyét és azt, hogy mivel foglalkozik, sőt még azt is, mit tett a forradalom alatt.» Hua kerüli megvallani, hogy képviselő volt a törvényhozó testületben, mit mindenki tudott róla: «Egy hang sem emelkedett bevádolásomra.» — Ugyanott 183. (A coucyi forradalmi bizottság felelete a meauxihoz.)

vált szóban az, talán hogy fedezze magát, fedezze a községet, és mivel ordítni kell a farkasokkal. Különben is más mezővárosokban s a kis városokban, a rajongók és gazok nem voltak elég számosak, hogy minden hivatalt elfoglaljanak, s a hézagok betöltésére az új személyzetbe igen rossz jakobinusokat hajtottak vagy bocsátottak, lanyhákat, közömbösöket, félénk vagy rászorult embereket, kik a helyet elfogadják mint menedéket vagy kérik mint kenyérkeresetet. «Polgárok, irja később e többé-kevésbbé kényszerített újonczok egyike, * engem erőszakkal helyeztek, erőszakkal iktattak be az aignayi felügyelő bizottságba.» Három vagy négy őrjöngő uralkodott ott, és ha velök tanácskoztak, «csak fenyegetések voltak hallhatók . . . Mindig reszketve, mindig félelem közt töltöttem a tizennyolcz hónapot, mely alatt e boldogtalan hivatalt viseltem.» Végre a közép vagy nagy városokban az együttes letevések zűrzavara, a rögtönzött kinevezések egyvelege és az egész személyzet hirtelen megújítása, kedve ellenére számos állítólagos jakobinust juttatott a közigazgatóságokba, kik szivök mélyén girondisták vagy feuillantok, de a kik sokat beszélvén, fecsegésök által e helyekre jelölték ki magokat, és mostantól fogva a leggonoszabb

* Louis Passy: *Frochot,* 175. (Pajot, az aignayi forradalmi bizottság tagjának levele, III. vendémiaire.) — Nemzeti levéltár, F[7], 4421. (A troyesi forradalmi bizottság jegyzőkönyve.) Több gyanús bebörtönzése (II. brumaire 27.), többek közt «Lerouge, néhai ügyvédé, kit arról gyanusítottak, hogy állandóan és makacsúl visszautasította a forradalom hivatalait; Corpsé, ki szervezése alkalmával visszautasította a kerületi törvényszék elnökségét, és a gyanús emberek barátja, mert csak akkor fogadott el hivatalokat, mióta a forradalom impozánsabb jelleget öltött.»

jakobinusok mellett székelnek a leggonoszabb hivatalokban. «A kik szememre vetik, hogy a feursi forradalmi bizottság tagja vagyok, irja egy clermonti ügyvéd, * elhitetik magokkal, hogy egyedül az elzártak voltak megrémítve; nem tudják, hogy talán senki sem érezte erősebben a rémuralmat, mint azok, kiket kényszerítettek, hogy elvállalják a rendeletek végrehajtását. Jusson eszünkbe, hogy Couthon rendelete, mely valamely helyre jelölt ki valami polgárt, visszautasítás esetében a gyanússá nyilvánítás fenyegetését foglalta magában, mely fenyegetés kilátásba helyezte a szabadság elvesztését és a vagyon lefoglalását. Szabadságomban állt-e hát visszautasítni?» Ha egyszer be van helyezve, működni köteles az ember, és sokan a működők közől elárulják undorodásukat: a legjobb esetben csak automat-szerű szolgálatot csikarhatnak ki tőlök. «Mielőtt a törvényszékre mentem, mondja egy cambrai-i biró, ** nagy pohár szeszes italt nyeltem le, hogy erőt adjon az ülésezésre.» Szántszándékkal nem ment el többé hazulról, kivéve dolgának teljesítésére; az itélet hozatala után visszatért lakására, megállapodás nélkül, s bezárkózva, behúnyta szemét és bedugta fülét: «Itéletet

* Marcelin Boudet: *Les Conventionnels d'Auvergne,* 161. l. (Étienne Bonarmé igazolása, 1794. utolsó hónapjai.)

** Paris: *Histoire de Joseph Lebon,* II. 92. (Guérard törvénytudós nyilatkozata, kit a cambrai-i forradalmi bizottság biróvá nevezett ki.) — Ugyanott II. 54. (Lemierre nyilatkozata, kit tudtán kívül esküdtté neveztek ki a cambrai-i törvényszéknél.) «Mily nagy volt meglepetésem! Én, a ki soha életemben nem voltam esküdt! Háromnegyed tizenegykor kaptam a rendeletet, s tizenegykor útra kellett kelnem, a nélkül, hogy időm lett volna elbúcsúzni családomtól.»

kellett mondanom az esküdtszék nyilatkozata szerint; mit tehettem?» Semmit, mint hogy vak és süket legyen. «*Ittam;* igyekeztem semmit sem tudni, *még a vádlottak neveit sem.*» Határozottan, e helyi személyzetben nagyon sok gyönge, kevéssé buzgó, nem lelkesült, kétes, sőt titokban ellenséges ügyvivő van; másokkal, erélyesekkel és biztosakkal kell őket pótolni s ezeket az egyetlen tartalékból venni, a hol találhatók.* Minden megyében vagy kerületben e tartalék a székhely jakobinussága: a kerület kis mezővárosaiba és községeibe küldik ki őket innen. Francziaországban a nagy központi tartalék a párisi jakobinusság; ezeket a megyei városokba küldik ki innen.

V.

Ennek következtében szakadatlanul jakobinus sáskarajok özönlik el Párisból a vidéket, és mindegyik megyei székhelyről a környéket. E pusztító férgek falkájában különböző alakúak és nagyságuak vannak: első sorban a kiküldött képviselők, kik parancsolni mennek a megyékbe: második sorban «a politikai ügynökök,» kik a határ kö-

* Courtois jelentése a Robespierrenél talált iratokról, 370. l. (Maignet levele Payanhoz, Drôme igazgatójához, II. germinal 20.) «Ismered az alkalmas emberekben való szükséget, melyet itt tapasztalunk . . . Jelölj ki nekem egy tuczat igaz republikánust . . . Ha nem találod őket ebben a megyében (Vaucluse), keresd akár Drômeban, akár Isèreben, akár másutt . . . Szeretném, hogy alkalmasok legyenek belépni a forradalmi törvényszékbe. Sőt szeretném, ha néhányan közülök szükség esetén képességgel birnának arra, hogy nemzeti ügynökök legyenek.»

zelében megfigyeléssel lévén megbizva, * ráadásul a városban, a hol székelnek, magokra vállalják a néptársaság vezetését és a közigazgatás működtetését. Ezeken kivül a clubból, mely Párisban, a Saint-Honoré-útczában székel, válogatott sansculotteok indulnak ki, kik a közjóléti bizottság felhatalmazásával vagy megbizásából Lyonba, Marseillebe, Bordeauxba, Troyesba, Rochefortba, Tonnerrebe és máshová mennek, hogy térítő hivatást gyakoroljanak a nagyon lágy benszülöttek közt vagy cselekvési bizottságokat és irtó törvényszékeket állítsanak fel, melyeket nehéz a helybeliekből összeállítni. ** Némelykor, ha valamely város

* *Külügyi levéltár*, 322—334. kötet és 1409—1411. — Ez ügynökök székhelyei Nîmes, Marseille, Toulouse, Tarbes, Bordeaux, Auch, Rochefort, Brest, Bergues, Lille, Givet, Metz, Thionville, Strassburg, Belfort, Colmar, Grenoble. Gyakran átmennek a szomszéd városokba. Legbővebb jelentéseket Chépy tesz Grenobleból; levelezését érdemes volna kiadni. Bár túlzó jakobinus volt, elfogták II. év ventôseban. A császárság alatt rendőri főbiztos lett Brestben. Csaknem minden igazi jakobinus kényúr volt alapjában, s a fenmaradottak kitünő eszközei lettek a zsarnokságnak.

** Buchez et Roux, XXX. 425. — Huszonnégy biztost, kiket a párisi jakobinusok közül választanak, adnak Collot d'Herbois mellé Lyon újjászülésére. Egyikök, Marino, az ottani ideiglenes felügyelő bizottság elnöke lesz; egy másikat, Parreint, a forradalmi bizottság elnökévé neveznek ki. — Nemzeti levéltár, AF. II. 59. (A párisi jakobinus társaság tanácskozása, három tagját Tonnerrebe küldvén és felszólítván a közjóléti bizottságot, «adjon nekik szükséges felhatalmazást, melyet a körülményekhez képest használjanak és a köztársaság minél nagyobb javára, II. frimaire 6.») — A közjóléti bizottság határozata, mely 2000 frank «úti költséget» szavazott meg a három fentebbinek. — Külügyi levéltár, 333. kötet. A Marseillebe küldött ügynökök így irják alá magokat: «a párisi sansculotteok», s egyikök, Brutus, elnöke lesz a marseillei forradalmi törvényszéknek.

rossz hirben áll, egy jobb gondolkozásu város néptársasága oda küldi megbizottait, hogy jó útra tereljék: például a metzi club négy küldötte, minden figyelmeztetés nélkül, Belfortba érkezik, kihallgatja hozzá hasonlóit, magához csatolja a helyi forradalmi bizottságot, és egyszerre, meg sem kérdezve a helyhatóságot, sem más törvényes tekintélyt, rögtön összeállítja a «mérsékeltek, rajongók és önzők» lajstromát, kikre 136,617 livrenyi rendkivüli adót szab. Hasonlókép a Côte-d'Or, Haute-Marne, Vosges, Moselle, Saône-et-Loire és Mont-Terrible clubjainak hatvan küldötte, «mindnyájan megedzve Duchesne apó izzó vasától,» a kiküldött képviselők felhivására és «propagandisták» neve alatt Strassburgba mennek, hogy «ujjászüljék a várost.» * Ugyanakkor minden megyében láthatók a székhely jakobinusai, a mint elárasztják az utakat, hogy megvizsgálják uradalmukat és igazgassák alattvalóikat. Majd a kiküldött képviselő tesz saját személyében körutat, húsz vagy harmincz czimborájával, s kerületről kerületre sétáltatja mozgó diktaturáját. Majd titkára vagy megbizottja megy, helyette és nevében, valamely másodrendű városban működni. ** Majd valamely «vizs-

* Nemzeti levéltár, AF. II. 49. (A belforti forradalmi adóra vonatkozó iratok, melyet II. brumaire 30-án vetettek ki.) Meglátható itt minden megadóztatott személy neve és minden adó összege. A formula következő: «N . . . polgár vagy polgárnő egy óra alatt befizet . . . . összeget, különben gyanúsnak tekintetik s mint ilyennel bánnak vele.» — *Recueil de pièces authentiques concernant la Révolution à Strassbourg*, I. 128., 187. (Baudot képviselő kifejezései, II. brumaire 29-iki levelében.)

* Nemzeti levéltár. A kiküldött képviselők határozatai és levelei megyékkint vannak ott osztályozva. A kiküldött képviselők megbizottairól csak egy szöveget idézek (Külügyi levéltár, 333. k.,

gáló és hitterjesztő» bizottság, a club által kiválasztva és «teljes hatalommal felruházva» megy a képviselők nevében megdolgozni egy hónapon át a kerület minden községét.* Majd végre a székhely forradalmi bizottsága, «központivá nyilváníttatván az egész megyére nézve,» küldi ki ezt vagy azt a tagját, hogy megtisztogassa vagy ujjáalkossa a gyanús helyhatóságokat.** Igy ereszkedik le és terjed szét a jakobinizmus, fokról fokra, a párisi központtól a legkisebb és legtávolabbi községekig: az egész szintelen vagy bizonytalan szinű vidékre rányomja vörös foltját a bevitt vagy fölerőszakolt közigazgatás.

Garrigues levele, Auchból, II. pluviôse 24.) «Dartigoyte egy megbizottja Islebe megy s a néptársaságban azt akarja, hogy a helyi lelkész vetkőzzék ki a papságból. Ez az ember azt feleli (mint mondják), hogy önként lemond hivataláról, de ha kényszerítik, a conventhez fölebbez, mely nem kivánja a véleményszabadságot korlátozni.» «És én, felel Dartigoyte megbizottja, egy csendőrhöz fölebbezek.» És parancsot ad, hogy rögtön elfogják.

* Alfréd Lallié: *Une commission d'enquête et de propagande*, 7. lap. (A nantesi clubtól választott tizenkét tagból állva bejárja Ancenis kerületet és 6000 frank tiszteletdíjat vesz föl.) — Albert Babeau, II. 280. (A troyesi közigazgatóság (II. prairialban) hatvan biztost küld, mindegyike hat frankjával naponkint, az élelmi szerek mennyiségének megállapítására.)

** Például Bordeauxban és Troyesban. — (Nemzeti levéltár, F[7]. 4421. A troyesi forradami bizottság jegyzőkönyve, fol. 164.) A bizottság két tagja Lusigny községbe megy, leteszi a polgármestert és a békebirót, és ez utóbbi helyére «a helység néhai plébánosát nevezi ki, a ki a minap megtagadta a papi rajongást». — (Külügyi levéltár, 332. kötet, Desgranges levele, Bordeauxból, II. brumaire 15.) A képviselők «egy felügyelő forradalmi bizottságot állítnak fel, mely gondosan kiválogatott tizenkét tagból áll; minden megyei hatóság köteles levelezni vele és engedelmeskedni felhivásának.»

De ez csak folt a felületen; mert a sansculotteok csak saját fajtájokbeli emberekre akarják bizni az állásokat, s a vidéken, kivált a falvakban ritkák ez emberek. Egy képviselő kifejezése szerint nagy a «szükség alkalmas emberekben». Mâconban bármit tesz Javogues,** «csak álarczos federalistákat» talál a clubban; «a nép, úgymond, nem akarja felnyitni szemeit; azt hiszem, e vakság összefüggésben áll a vidék természetével, mely igen gazdag.» Természetesen tombol és letesz; de még a forradalmi bizottságban sem terjesztenek választása alá másokat, mint kétes jelölteket; nem tudja, mihez fogjon, hogy megújítsa a helyi hatóságokat. «Csupa komaság, pajtásság ez» s végre azzal fenyegetőzik, hogy máshová helyezi át a város közintézeteit, ha mindig csak rossz hazafiakat ajánlanak neki. Strassburgban** a kiküldött Couturier és Dentzel megállapítják, hogy «példátlan szövetséggel minden valamire való polgár megegyezett egymással, hogy makacsul visszautasítja a polgármesteri állást, hogy így akadályt gördítsenek és többszöri és illetlen visszautasítást éreztessenek a képviselőkkel;» a mi arra kényszeríti őket, hogy egy fiatal embert nevezzenek ki, a kinek nincs meg a törvényes kora s idegen a megyében. Marseilleben, irják az ügynökök,*** «da-

* Nemzeti levéltár. AF. II. 58. (Javogues Collot d'Herboishoz. II. brumaire 28.)

** *Recueil de pièces authentiques* stb. I. 195. (1793. január 21-iki végzés.)

*** Külügyi levéltár, 326. kötet. (Brutus levele, 1793. szeptember 24., ifj. Topino-Lebruné. 1793. szeptember 25. és október 6.) — 330. kötet. (Brutus levele, II. nivôse 6. Galon-Boycré, II. brumaire 18.) «Közszellem. A közszellem általában rossz. A kik magokat hazafiaknak nevezik, nem ismernek zabolát. A többiek lethar-

czára minden erőfeszítésünknek s mindnyájunk vágyának, hogy köztársaságivá tegyük a marseillei népet, gondjaink és fáradalmaink körülbelül sikertelenek . . . . A közszellem még mindig gyalázatos a birtokosok, mesteremberek, napszámosok közt . . . . Az elégedetlenek száma napról napra növekedni látszik. Var megyének minden s ennek a megyének legtöbb községe ellenünk van . . . Ez a faj kiirtani való, ezt a vidéket újra kell gyarmatosítani . . . Ismétlem, egyetlen mód a forradalmat végrehajtani a federalista megyékben, és kivált ebben, ha eltávolítunk onnan minden fegyverfogható benszülöttet, szétszórjuk a hadseregekben és helyőrségekkel pótoljuk, melyeket azonban szintén gyakran kell változtatni.» A terület másik szélén, Elsassban «a köztársasági érzelmek még bölcsejökben vannak; * a rajongás igen nagy és hihetetlen; a lakosok szelleme általában semmiképen sem forradalmi . . . Csak a forradalmi hadsereg és a szent guillotine fogják őket kigyógyítni büdös aristokratiájokból; csak a bűnös fejek lehulltával lesznek végrehajtva a törvények, mert a falvaknak csaknem minden helyhatósága merő gazdagokból, papokból, néhai községbirákból van összeállítva, kik csaknem mind a régi uralomhoz ragaszkodnak.» És Franciaország többi részében a nép kevésbbé ellenszegülő ugyan, de nem jakobinusabb; ott, a hol a nép «alázatosnak és engedelmesnek» mutatkozik, mint Lyonban és Bordeauxban, a figyelők kijelentik, hogy ez tiszta ré-

giában vannak, s úgy látszik, mintha a federalismus velök született volna.»

* Külügyi levéltár, 1411. kötet. (Haupt levele, II. brumaire 26.) — 333. kötet. (Blessman és Hauser levele, II. pluviôse 4.)

mületből történik: * hol a közvélemény lelkesültnek látszik, mint Rochefortban és Grenobleban, azt mondják, hogy «csinált tűz.» ** Rochefortban «a buzgalmat csak öt vagy hat párisi jakobinus jelenléte tartja fenn.» Grenobleban a politikai ügynök, Chépy, a club elnöke, azt irja, hogy «már egészen oda van, kimeríti és fölemészti magát, hogy a közszellemet fentartsa és állandóan a körülmények magaslatára emelje, de érzi, hogy ha egyetlen napra eltávoznék, minden összedőlne.» Csupa mérsékeltek vannak Brestben. Lilleben, Dunquerqueben; ha valamely megye, például a Nord, sietett elfogadni a hegypárti alkot-

* Külügyi levéltár, 333. kötet. (Chartes és Caillard levele, Commune-Affranchie, nivôse 21.) — 331. kötet. (Desgranges levele, Bordeaux, brumaire 8. és frimaire 3.) «Az ezüstnemű és készpénzbeli adományok a végtelenig szaporodnak; minden jól megy. A katonai törvényszék halálra itélte Dudont, a néhai bordeauxi parlament főügyészének fiát, Roullat-t, a megye helyettesügyészét, Sallenave kereskedőt. E kivégzések mindig fájdalmat okoznak, de senki sem zúgolódik.»

** Ugyanott 333. kötet. (Idősb Cuny levele, Rochefort, nivôse 20.) 331. és 332. kötet. (Chépy levelei, több helyen, jelesen brumaire 2-án és frimaire 11-én.) 329. kötet. (Chépy levele, 1793. augusztus 24.) «Annecyben a nők kivágták a szabadság fáját s elégették a club és a község levéltárait. Chambéryben a nép szintígy akart tenni.» — (Chépy levele, 1793. szeptember 18.) Mont-Blanc lakói nem tanúsítnak semmi jó akaratot, sem bátorságot, sőt el lehet mondani, hogy az ellenforradalom készen van minden lélekben.» — (1793. augusztus 8.) «A grenoblei polgárok, kiket a sorshúzás kijelölt, nemcsak hogy nem mentek el a lyoni hadjáratra, hanem azok közül is, kik engedelmeskedtek a törvénynek, többen visszajönnek fegyverestül és podgyászostul. Saint-Laurentól Lyonig egy község sem akart elindulni; a falusi hatóságok, melyeket nagyon elfogott a federalismus betegsége, igen rossz szállásokat adtak a csapatoknak, kivált a besorozottaknak.»

mányt, az is csak látszólagos: «a lakosoknak végtelenül kicsiny része állott jót az egészért.* Belfortban, «hol 1000—1200 családapát számlálnak,» egyedül, irja az ügynök,** a legfölebb 30 vagy 40 tagból álló álló néptársaság tartja fenn a szabadság szeretetét.» Arrasban, «három- vagy négyszáz tagból, kikből a néptársaság áll,» az 1794-ki tisztogatás csak «hatvanhármat kimél meg, kikből mintegy tíz távollevő.»† Toulouseban «körülbelül 1400 tagból,» kik a clubot képezik, az 1793-ki tisztogatás után csak három- vagy négyszáz marad meg, legnagyobb részt egyszerű gépek, s a kiket «tíz-tizenkét cselszövő kénye szerint vezet.» †† Hasonlókép másutt is csak egy vagy két tuczat jófajta jakobinus található: 22 Troyesban, 21 Grenobleban, 10 Bordeauxban, 7 Poitiersben, ugyanannyi Dijonban; ††† ime egy nagy város *cselekvő személyzete*:

* Külügyi levéltár, 332. kötet. (Ifjabb Cuny levele, Brest, brumaire 6.) «Általában igen kevés hazafi van Brestben, a lakosok csaknem mind mérsékeltek.» — (Gadolle levele, Dunquerque, 1793. július 26.) — (Simon levele, Metz, II. nivôse 5.): «Tegnap, midőn a színházban kihirdették Toulon bevételét . . . . észrevettem, hogy a nézőknek körülbelül csak harmadrésze engedte át magát hazafiúi örömnek. A többiek hidegen maradtak vagy elnyújtották arczukat.»

** Ugyanott (Haupt levele, Belfort, 1793. szeptember 1.)

† Courtois jelentése Robespierre iratairól, 274. lap. (Darthé levele, II. ventôse 29.)

†† *Tableau des prisons de Toulose,* Pescayre polgártól (III. évben) 101. lap.

††† Nemzeti levéltár, F^{7}, 4421. (A troyesi forradalmi bizottság jegyzőkönyve II. brumaire 11.) — Albert Babeau, II. kötet, több helyen. — (Külügyi levéltár, 332. Chépy levele, Grenoble, brumaire 6.) «A sectiók hét felügyelő bizottságot neveztek ki; bár meg voltak tisztogatva a club által, megriasztották a sans-culotteokat. Petit-Jean

elférne egy asztal körül. Bármint erőlködnek, hogy elterjedjenek, egyebet nem érnek el a jakobinusok, mint hogy szétszórják bandájokat; bármily gondosan válogatnak, csak azt érik el, hogy megszorítják számukat. Azok maradnak, a mik voltak: haramiák kicsiny feudalis csoportja, mely a meghódított Franciaországon uralkodik. * Ha a rémület, melyet terjesztenek, szaporítja rabszolgáikat, az irtózat, melyet gerjesztenek, csökkenti proselitáikat, s kisebbségök nagyon csekély marad, mert dolgozó társakul csak a magokhoz hasonlókat nyerhetik.

VI.

Azért, ha közelről tekintjük a forradalmi közigazgatás végleges személyzetét, alig találunk ott mást, a vidé-

képviselő elrendelte, hogy Grenobleban csak egy bizottság legyen, 21 taggal. E rendszabály kitünő és biztosítja a sans-culotteság győzelmét.» — Nemzeti levéltár, F⁷, 4434. (Pévrieu levele Brissothoz, Bordeaux, 1793. márczius 9.) Június 2-ika előtt, a maratistákból álló bordeauxi «nemzeti club» legfölebb 8—10 egyént foglal magában.» — *Moniteur*, XXII. 133. (Thibaudeau beszéde a poitiersi néptársaságról, III. vendémiaire 11.) — Ugyanott XXII. 355. (III. brumaire 5-iki ülés, Calés levele, és brumaire 17-iki ülés, Calés jelentése.) «A dijoni néptársaság megremegtette a közigazgatási testületeket, polgárokat, szomszéd kerületeket. Minden alá volt vetve törvényeinek, és három vagy négy ember szabott neki magának törvényt. E társaság és a helyhatóság csak egyet tettek.» — «A rémuralom pártja nem létezik itt, és ha létezik, nagyon csekély valami; mert 20,000 lakosból nincs hat egyén, a kiről föl lehetne tenni, hogy e párthoz tartozik.»

* Baroly: *Les Jacobins démasqués* (III. év): «A jakobinusok, 400 nagyon tevékeny tagjokkal Párisban, és 4000 más nem kevésbbé odaadó taggal a vidéken, képviselték a forradalom erőszakosságát.»

ken úgy, mint Párisban, mint a romlottság, korhelység és bűn, vagy legalább a tudatlanság, ostobaság és durvaság jeleseit. Először is, a mint nevök jelzi, mindnyájoknak «nadrágtalanoknak» kell lenniök, s csaknem mindnyájan azok is, azaz jövedelem és tőke nélküli emberek, kiket napról napra mindennapi munkájok tart fenn, kik az alárendelt foglalkozások, kis kereskedések, kézi munkák határai közé vannak szorítva, szóval a társadalmi lépcső legalsó fokain tanyáznak, következőleg zsoldra van szükségök, hogy a közügyekkel foglalkozhassanak; * ezért szabnak meg számukra a rendeletek 3, 5, 6, 10, sőt 18 frankot naponkint. Grenobleban a képviselők a helyhatóságot és forradalmi bizottságot két orvosból, három keztyűsből, két földmívesből, egy dohányárúsból, egy illatszerészből, egy szatócsból, egy szíjgyártóból, egy zergebőrtimárból, egy bádogosból, egy korcsmárosból, egy molnárból, egy csizmadiából, egy kőművesből állítják össze, és a hivatalos végzés, mely beiktatja őket, nemzeti ügynökké «Teyssière pálinkaárust» nevezi ki.** Troyesban*** azok közt, kik ke-

* Nemzeti levéltár, D. I. §. 10. (Delacroix, Louchet és Legendre végzése, II. nivôse 12.) «Az évreuxi felügyelő bizottság kérvényére, mely előadja, hogy minden tagja vagyontalan, s hogy lehetetlenség ténykedéseiket folytatniok, mivel nincs módjok családjok fentartására», a képviselők háromnak közűlök egyenkint 270 frankot, a negyediknek 180 frankot engedélyeznek jutalom fejében, a napi három frankon kívül.

** Nemzeti levéltár, AF. II. 111. (Albitte és Laporte végzése, II. prairial 18.)

*** Albert Babeau, II. 154—157. — *Moniteur*, XXII. 425. (III. brumaire 13-iki ülés, Cambon beszéde.) «Oly kormányt szerveztek, mely a merő felügyeletre évenkint 591 milliót költött. Minden ember, ki a föld vagy a műhelyek munkájához szokott, azonnal

zökben tartják a hatalmat, egy czukrászt, egy takácsot, egy takácssegédet, egy kalapost, egy harisnyaárust, egy asztalost, egy szatócsot, egy tánczmestert, egy városi rendőrt találunk, és Gachez polgármester, hajdan egyszerű katona a Vexin-ezredben, mikor kinevezték, iskolamester volt a külvárosban. Toulouseban * Terrain pástétomárust választották a közigazgatás elnökévé; a forradalmi bizottság elnöke Péjo, fodrász legény; és «a club sugalmazója, lelke» egy kapus, a börtön kapusa Végre, a mi még jellemzőbb: Rochefortban ** a néptársaság elnöke a hóhér. Ha ilyen a válogatott személyzet a nagy városokban, milyen lehet a kicsinyekben, a mezővárosokban, a falvakban? «Mindenütt a *leghitványabbak*»*** voltak, fuvarosok, faczipőkészítők,

elhagyta foglalkozását, hogy a forradalmi bizottságokba helyezkedjék, hol naponkint öt frankot kapott.»

* Pescayre: *Tableau des prisons de Toulouse*, 102., 166., 435.

** Berryat Saint-Prix: *La justice révolutionnaire*, 2-ik kiadás, 19. lap. — Ugyanott 14. lap. Rochefortban a forradalmi törvényszékben egy kőmívest, egy csizmadiát, egy kátrányozót és egy szakácsot találunk; Bordeauxban a katonai bizottságban egy színészt, egy borügynököt, egy gyógyfűárust, egy péket, egy aranyozó munkást, később egy kádárt és egy timár munkást.

*** Öreg parasztok beszélgetéseiből vettem ki e kifejezést. — Nemzeti levéltár, AF. II. 111. (Ichon képviselő végzése, II. messidor 18.) «A chinoni néptársaság rögtön újjá fog születni. E polgárok (elhagyom a neveket s csak a minőségeket említem: két csizmadia, egy faczipőkészítő, egy kádár, egy kerékgyártó, egy mészáros, egy asztalos, egy ács, egy kőmíves, egy városi rendőr) a megtisztító magvat fogják képezni, mely ki fogja választani az egyéneket, kik jelentkezni fognak a társaság tagjaiúl.» — Ugyanott D. I. §. 10. (Louchet, Delacroix és Legendre, kiküldött képviselők végzése, Seine-Inférieure-ben, II. frimaire 9-én, mely leteszi Conchesban az egész közigaz-

zsindelyezők, kővágók, házinyúlbőrkereskedők, egyszerű napszámosok, állhatatlan munkások, többen állás és kereset nélkül, kik hajdan kiváltak a zendülésekben és parasztlázadásokban, a kocsmához szoktak, elszoktak a munkától, s kiket magánpályájok szabálytalansága és elégtelensége jelölt ki a nyilvános pályára. Még a nagy városokban is nyilvánvaló, hogy a kényuralom csaknem baromi barbárok kezébe jutott: látni kell a levéltárak régi irataiban a souverain bizottságok helyesirását és styljét, midőn a hazafisági bizonyítványokat adták vagy megtagadták, s jelentést tettek az elfogottak véleményéről és tulajdonságairól.* Szerencsétlenségre nem rajzolhatom ide az irást: olyan, mint egy ötéves gyermeké.**

gatást, és új forradalmi bizottságot állít fel, mely teljes hatalommal van felruházva.) A bizottság tagjai, kiknek minősége meg van jelölve, két kádár, két ács, egy kertész, egy kereskedő, egy fuvaros és egy szabó. A kiküldött képviselők levelezése, a Nemzeti levéltárban, számos e fajta hatóságokat felállító végzést foglal magában.

* Itt következik az eredeti munka szövegében néhány mondat annak igazolására, hogy e dühös forradalmároknak a helyesírásról fogalmuk se volt. A *ses, femme, opinions, sans* szókat így irják: *ces, fame, opignons, cent.* *A fordító.*

** Nemzeti levéltár, F^{7}, 4421. (A troyesi 3-ik sectio felügyelő bizottságának végzése, mely megtagadja 72 egyéntől a hazafisági bizonyítványt, vagy visszaküldi a központi bizottság elé «mint pénzüzéreket, aristokratákat, royalistákat, kéteseket, mérsékelteket, cselszövőket, önzőket, rajongókat.) (Csupa helyesirási hibával.) — Ugyanott a helyesirás egy példája: Mémoire des commisaires de la 5. seiscion dite de la liberté nommé par le citoyen de Baris (Paris) pour faire les visite de l'argenteri ché les citoyens de la liste fait par les citoyens Diot et Bailly et Jaquin savoir depence

«Épen oly képtelenek, mint erkölcstelenek,» * ez Albert convent-tag itélete a jakobinusokról, kiket Troyesban hivatalban talál. Valóban, bármily alacsony az állapotuk, szellemök és szívök még alacsonyabb, mert hivatásuknak vagy mesterségöknek nem a szinét, hanem a salakját képezik, s leginkább ezért seprik el őket thermidor után, többeket, igaz, mint terroristákat, de a leglöbbet, mint hülyéket, vagy eszelősöket, egyszerű betolakodottakat vagy egyszerű inasokat. Reimsban ** a kerület elnöke «hajdani törvényszolga, a Robespierre-uralom kémeinek czinkosa, velök egyetértésben cselekedvén, a nélkül, hogy bűntársok volna, nem birván semmi megkivánt tulajdonsággal a közigazgatásra;» egyik társa szintén «hajdani törvényszolga, képesség nélkül, a lehető leghanyagabb és hivatásszerű részeges.» Mellettök ülésez «egy lócsiszár, képesség nélkül, sokkal alkalmasabb a kupeczkedésre, mint a közigazgatásra, különben részeges; egy ruhafestő, minden itélő tehetség nélkül, képes elfogadni minden benyomást, kit a jakobinus párt előre tolt, s ki talán inkább tudatlanságból, mint kegyetlenségből a legönkényesebb tetteket gyakorolta; egy csizmadia, a ki semmit sem tanult, nem tud egyebet, mint

du 13 et 14 et 15 frimaire pour leur nourriture de troyes jour monte a 24.»

* Albert Babeau, II. 154.

** Nemzeti levéltár, D. I. §. 5. (Albert képviselő küldetése Aube és Marneban.) Minden következő jegyzet helyben készült, a dolgok teljes ismeretével, köztársaságiak által, kik buzgók, de józan eszűek és becsületesek (különösen III. év pluviôse és ventôse hónapjaiban.) — Albert levele a két megye directoriumaihoz, III. prairial 3. «Küldetésem folyamán meggyőződtem, hogy a két megye egész területén meg kell ujítni a helyhatóságokat.»

aláirni nevét» és más hasonlóak. A törvényszéken észreveszünk egy birót, ki «elvileg tisztességes, de kit a nyomor és vagyonhiány minden kicsapongásba sülyesztett, ki a körülményekkel változtatja jellemét, hogy hivatalt kapjon, a vezetőkkel szövetkezik, hogy megtartsa, különben érző lelke van s talán csak azért követte el minden bűnét, hogy fentartsa magát és családját.» A helyhatóságban a többség képtelen emberekből áll, némelyek a selyemfonó munkásai, mások zsibárusok vagy kis boltosok, «tehetetlenek,» «képesség nélkül,» köztök néhány bomlott agy: ez «felforgatott fej, tökéletesen semmis, anarchista és jakobinus,» amaz «igen veszélyes ember az itélő tehetség hiányánál fogva, rajongó jakobinus;» a harmadik «a zsarnokság ügynöke, vérengző ember, képes minden bűnre. Mucius Scaevola nevét vette föl, erkölcstelensége ismeretes és nem tud irni.» Hasonlókép az Aube kerületeiben * is lehet néhány fejet találni, mely lázba jött az uralkodó ragálytól; ilyen például Nogentben Delaporte nemzeti ügynök, «kinek soha sincs más a szájában, mint *nyaktiló* és a *forradalmi törvényszék*, ki kijelenti, hogy ha a kormányon volna, minden orvos, sebész és törvénytudó a börtönbe kerülne, ki örül, ha bűnösöket talál és azt mondja, hogy csak akkor lesz megelégedve, ha naponkint három fontnyi följelentést kap.» «De e bolondok mellett a közigazgatók és birák legnagyobb része csak olyanokból áll, kik alkalmatlanok hivatalukra, mert «képtele-

* Nemzeti levéltár. Albert végzései III. pluviôse 29. és ventôse 5-én Nogent-sur-Seine. Ervy. Arcis kerületek törvényszékeinek és közigazgatásainak újjászervezésére, az elmozdítottak névszerinti táblázatával s az elmozdítás okaival.

nek», igen keveset tanultak, «semmit sem érnek», «nagyon kevéssé alkalmasok a birói hivatalra», «nincsenek ismereteik», «nagyon el vannak foglalva mesterségök ügyeivel», «nem tudnak sem irni, sem olvasni», vagy méltatlanok helyeikre, «mert nincs finomságuk», «izgatók», «erőszakosak», «csalók», «nem birnak a közbizalommal», többé-kevésbbé romlottak és megvetettek. Az egyik megérkezve Párisból,* eleinte péklegény volt Troyesban, azután tánczmester; majd a clubban szerepelt, s valószinüleg párisi ékesszólása által egész az első helyekig előre tolakodott, és igen gyorsan kerületi tag lett. Tisztté neveztetvén ki az aubei hatodik csapatban, olyan jól viselte magát a Vendéeben, hogy visszatérve «fegyvertársai» széttörték a neki nyújtott zászlót, «méltatlannak nyilvánítván őt ily tiszteletre, mert elég gyáva volt megfutni az ellenség elől». Mindazáltal rövid elmerülés után ismét a felszinre kerül clubbéli komái által, kik visszahelyezik közigazgatási hivatalába, és az egész rémuralom alatt benső viszonyban áll a terroristákkal s egyike Troyes fő személyiségeinek. Hasonló sütetből, mint e péklegény, van a volt iskolamester Gachez, hajdani katona, s most a város polgármestere. Ő is vendéei hős; csakhogy nem tüntethette ki magát annyira, a mint szerette volna; mert beállt ugyan katonának, de nem ment el; zsebre rakván a 300 livrenyi jutalmat, állást változtatott, s csak polgári hivatalokban

* Nemzeti levéltár. Jean-Nicolas Antoine, a Troyes kerületi directorium 28 hónapon át volt tagjának kérvénye. Troyesba belebbezve (III. ventôse 9-én), engedélyt kér Párisba mehetni. «Van egy kis készlet árúczikkem, melyet fölötte szükséges eladnom Párisban; ez a szülőföldem s itt több ismerősöm van, mint másutt.» — Ugyanott Troyes község közgyűlésének értesítése a nevezett Antoineről.

szolgálja már a nemzetet. Saját párthíveinek vallomása szerint részeges és hamisítást követett el;* thermidor után más hamisításokért nyolcz évi börtönre itélik és pellengérre állítják. «Csaknem az egész község ellene van»; az asszonyok rá kurjongatnak az útczán, és a nyolcz sectio összeül s azt kívánja, hogy távozzék. De Bô képviselő kijelenti, hogy minden jogczíme megvan a maradásra, mert tiszta jakobinus, tökéletes terrorista, és «az egyetlen sansculotte polgármester, kivel Troyes községe dicsekedhetik».

Túlságos tisztelet volna ily emberek számára, meggyőződést vagy elveket tenni fel rólok; csak gyűlölségeik** vannak, s kivált vágyaik,*** s ezeknek lecsillapítására felhasz-

* Nemzeti levéltár. AF. II. 39. (II. messidor 28-ról kelt emlékirata a közjóléti bizottság egy ügynökének, kit prairial 29-én Troyesbe küldtek, hogy jelentést tegyen a város helyzetéről s az ottani zavargásokról.) — Albert Babeau, II. 203., 205., 112., 122. — V. ö. 179.: «Gachez, részegen, esti tizenegy óra felé, több részeg nővel kinyittatta az Ész templomának ajtait, nyaktilóval fenyegetvén az őrt.» — Ugyanott 166. A néptársaságban így szólt a sansculotteokhoz: «Ime a pillanat, hogy elfoglaljátok a gazdagok helyeit; üssetek, halasztás nélkül.» — Ugyanott 165. «42,633 livret adtak át Gacheznek és a bizottságnak titkos és forradalmi költségekre. Deczember 4-től 10-ig Gachez 20,000 livret vett föl három utalványon, forradalmi czélokra és ideiglenes segélyekre . . . A pártvezérek ellenőrzés nélkül rendelkeztek ez összegekkel, s hozzátehetjük, furdalás nélkül; Gachez csak 4000 livret adott a sectiók bizottságainak a szűkölködők számára. A szegények pénzéből csak 3738 frank maradt nivôse 12-én pénztárában; tehát 12,000 livrenél többet pocsékolt el vagy evett meg.»

** Louis Passy: *Frochot*, 172. (Pajot, az aignay-le-duc-i forradalmi bizottság tagjának levele): «A följelentések foglalták el üléseink legnagyobb részét és itt lehetett látni vezérlő társaink, gyűlöletét és bosszúvágyát.»

*** Nemzeti levéltár, D. I. §. 3. A forradalmi bizottságok és

nálják állásaikat. Troyesban «minden élelmi szert behajtanak, a huszonnégy sansculotte asztalának ellátására», kiket Bô a néptársaság megtisztításával bizott meg.* Ez «újjászülő mag» alakulása előtt a forradalmi bizottság, Rousselin polgári biztos elnöklete alatt a Petit-Louvre fogadóban «dorbézolt» és «dőzsölésben töltötte az éjszakát», összeállítva a gyanúsak névsorait.** A szomszéd tartományban, Dijonban, Beauneban, Semurben, Aignayben szintén a fogadóban vagy kocsmában gyűlnek össze a helyhatóság és a club fejei. Dijonban látni lehet «a hazafiság tiz-tizenkét Herculesét»,*** a mint átmennek a városon.

ügynökeik zsarolására nézve ime ezer közül egy okirat. (Mariotte, birtokos, châtillon-sur-seinei hajdani polgármester panasza, III. floréal 27.): «II. év brumaire 23-án elfogtak, midőn postakocsin mentem Mussybe a köztársaság ügyeiben utazván, a hadügyminiszter megbizásából és útlevelével . . . A legnagyobb illetlenséggel kutattak át; Ménétrier polgár, bizottsági tag, a legotrombább szavakat intézte hozzám . . . Elzártak egy fogadóban; két csendőr helyett, ki kétségkívül elég lett volna őrizetemre, az egész csapat ott volt, mely az éjszakát és a másnapot ivással töltötte, úgy hogy borért és pálinkáért 60 frankot fizettem a fogadósnak. A mi több, a bizottság két tagja őrizetemmel tölté az éjszakát s megfizetteté magát. Különben *előttem mondták, hogy jó koppasztani való galamb vagyok* . . . Kiséretet adtak mellém, mint a legnagyobb fontosságú országos bűnös mellé, három nemzeti lovas csendőrt, hat nemzetőrt, s végre maga a parancsnok, Miédan polgár, a forradalmi bizottság tagja, állt a csapat élére. Tíz ember, egynek a kiséretére! . . . Meg kellett fizetnem hóhéraimat, 50 frankot a nemzetőrség parancsnokának, hatvanat a csendőröknek.»

* *Moniteur,* XXI. 261. (Egy troyesi lakos beszéde a párisi jakobinusoknál, II. messidor 26.)

** Albert Babeau, II. 164. (A fogadós és Garnier biztos vallomásai.)

*** Louis Passy: *Frochot,* 170., 172. (Pajot levele, és az

«mindegyik kehelylyel a hóna alatt»: ez az ő ivó poharuk; mindenki köteles elvinni a magáét a Hegy-fogadóba; itt lakomáznak, gyakran bőven, és borozás közben «törvényen kívül helyezik az embereket». Aignay-le-Duc kis városkában, hol csak féltuczat hazafi van, «kiknek nagyobb része alig tud irni, a legtöbben szegények, nagy családdal, semmit sem téve élnek s nem hagyják el a kocsmát, hol éjjel-nappal dorbézolnak»; főnökük, volt kincstári ügyész, most «a néptársaság kapusa, levéltárnoka, kincstárnoka, titkára és elnöke», a kocsmában tartja a helyhatósági tanácsot; «midőn kijönnek innen, vadászatot tartanak a nőstény aristokratákra», s egyikök kijelenti, «hogy ha leölnék Aignay egyik felét, a másik fele annál többet érne.» Semmi sem gerjeszti úgy fel a vadságot, mint a részegség. Strassburgban a hatvan bajuszos propagandistának, kik állandóan a kollégiumban helyezkedtek el, a város szakácscsal szolgál, s amazok éjjel-nappal dorbézolnak, «a válogatott ételekkel, melyeket behajtanak», «a finom borokkal, melyek a haza védőinek vannak szánva.»* Kétségkívül egy ily orgia végén mennek kivont karddal a néptársaságba,** s megszavazzák és megszavaztatják «a

aignayi helyhatóság kérvénye, 1795. márczius 10.) — Nemzeti könyvtár, L. 41. 1802. sz. (A dijoni község hat sectiójának följelentése a nemzeti conventhez.)

* *Recueil de pièces authentiques* stb. I. 187. és Burger levele, II. thermidor 25.

** Nemzeti levéltár, D. I. §. 6. (37-ik csomag.) — A strassburgi forradalmi bizottság tagjainak levele, III. ventôse 13-án, melyben a châlons-sur-saônei polgármesternek és helyhatósági tiszteknek két jakobinust jeleznek e községből, kik a strassburgi propaganda tagjai voltak.

több mint hétszáz, minden korú és nemű fogoly halálát, kik a papnöveldébe vannak zárva, a nélkül, hogy előbb ítéletet mondanának fölöttök». Ha valaki jó mészárló akar lenni, előbb meg kell ittasulnia;* így tettek Párisban a szeptemberi működők; a forradalmi kormány szervezett, meghosszabbított és állandó szeptemberi mészárlás lévén, legtöbb ügynöke köteles sokat inni.**

* *Recueil de pièces authentiques* stb. I. 71. (Weis törvényszéki jegyző vallomása a forradalmi törvényszékről, melynek Schneider, Claval és Taffin voltak tagjai.) «A birák soha sem hagyták el az asztalt máskép, mint a legválogatottabb boroktól részegen, s ez ittas állapotban összegyűltek a törvényszéken és halálra ítélték a vádlottakat.» — A bővelkedő élet és «túlságos költségek» szokása általános még a «legkisebb kormányhivatalnokoknál is». — «Megtörtént velem, mondja Meissner (*Voyage en France*, 1795. végén, 371. lap), hogy láttam, a mint a kormány fuvarosai szárnyasokat, süteményt, vadpecsenyét szolgáltattak fel magoknak, míg az útasok asztalán nem volt más, mint egy vén ürüczomb s néhány rossz mellékétel.»

** Némelyek azonban kevésbbé vadúlnak meg a bortól s egyszerű iszákosok. Ime egyikök, kiről a szövegek élő képet nyújtanak s ki példányúl szolgálhat. 1793. márcziusában a bloisi néptársaság elnöke, azután a házvizsgálatok biztosa, és az egész rémuralom alatt a város, kerület, sőt megye egyik legfontosabb személye (Dufort de Cheverny: *Mémoires*, kéziratban, 1793. márczius 21. és júniusban) valami Velu volt, születésétől fogva csavargó, kit hajdan a menedékházba zártak és ott neveltek föl, azután csizmadia vagy czipőfoltozó volt, majd iskolamester Vienne külvárosában, végre club-szónok és zsarnokgyilkoló indítványok benyújtója, kicsiny, vastag ember, épen oly vörös orczájú, mint sipkája. 1793. júniusában megbizást nyervén megvizsgálni a Cheverny-kastélyt, hogy megállapítsa, vajjon minden hűbéri iratot átadtak-e, váratlanúl megérkezik, találkozik Bimbenet jószágigazgatóval, a kocsmáros polgármesterhez megy, bőven iszik, a mi Bimbenetnek időt enged, hogy

Ugyanez okból, alkalom és kisértés lévén a lopásra, lopnak. Eleinte, hat hónapon át, s egész a rendeletig,

figyelmeztesse Dufort de Cheverny urat és eltüntesse a gyanús lajstromokat. Ennek megtörténtével «a kastély felé vezetik Velut, elhagyatván vele a palaczkot. Rögeszméje volt, hogy a forradalom magaslatán álljon: mindenkit tegezett s azt akarta, hogy őt is tegezzék; keblére helyezte kezét, megragadta az ember kezét és mondá: «Jó napot, testvér.» Megérkezik hát reggeli kilencz órakor, előre jő, megfogja kezemet és így szól: «Jó napot, testvér, hogy vagy?» — «Pompásan, polgár, és ön?» — «Te nem tegezel engem? Nem vagy egy értelemben a forradalommal?» — «Majd beszélünk még erről; nem jő most a terembe?» — «Igen testvér, követlek.» — Belépünk, meglátja nőmet, kinek magatartása, merem mondani, imponáló. Merészen megcsókolja, ismét keblére teszi kezét, megfogja nőm kezét és mondja: «Jó napot, nővér.» — «Rajta, mondom, menjünk együtt reggelizni, és ha ön akarja, velünk fog ebédelni.» — «Beleegyezem, de csak azzal a föltétellel, ha tegezni fogsz.» — «Megteszem, ha tudom, de ez nem szokásom.» Miután fejét és szivét megtöltöttük egy palaczk borral, leráztuk magunkról, fiammal és Bimbenetvel a levéltár vizsgálatára küldvén. A legmulatságosabb az volt, hogy csak nyomtatást tudott olvasni . . . Következőleg Bimbenet és a község ügyésze, kik fenhangon olvassák a jogczímeket, kihagyják a hűbériségeket. Velu nem veszi észre és mindegyre így szól: «Jól van, tovább, tovább». — Egy óra múlva kifáradva visszatér: «Vége van, minden jól van; de mutasd meg kastélyodat, mely olyan szép.» — Kivált valami *fantoccini* termet hallott emlegetni a tető alatt; fölmegy, fölnyit néhány könyvet, melyben szindarabok vannak, s látván a személyek közt «király, herczeg» neveket, így szól hozzám: «Ki kell törölnöd ezeket, köztársasági darabokat kell játszani.» — Egy rejtett lépcsőn lemegyünk. Közepe táján nőmnek egy szobalányával találkozik, a ki igen csinos; megállítja s fiamra nézve: «Mint jó republikánusnak, úgymond, vele kell hálnod és nőül kell venned őt.» Reá tekintek és mondom: «Velu úr, jól hallgasson rám: mi itt erkölcsösök vagyunk s ily szavakat itt soha sem mondanak. Tisztelje házam fiatalságát.» —

mely zsoldot jelöl ki számukra, a forradalmi bizottságok «saját kezökkel fizetik ki magokat».* Azután a törvényes

Kissé kivéve sodrából megjuhászodik és «figyelemmel viseltetik Chevernyné asszony iránt». — «Tinta és toll van iróasztalodon, szól hozzám; hozd ide.» — «Miért? Leltárt készítni?» — «Nem, nem; de jegyzőkönyvet kivánnak tőlem; te majd segítni fogsz; jobb lesz reád nézve, mivel tetszésed szerint készítheted.» — Ez nem is volt ügyetlen fogás részéről, hogy eltitkolja tudatlanságát. Az ebédlőbe megyünk ebédelni. Cselédjeim felszolgáltak; nem adtam magamat a közös asztalra, mely nekik épen oly kevéssé felelt volna meg, mint nekem. Kiváncsiságból mind feljöttek, hogy ebédelni lássanak. — «Testvér, szólt hozzám Velu, hát ezek nem esznek veled?» (Csak négy terítéket látott, a helyhatóság két tagja inkább akarván a konyhában ebédelni.) — «Testvér, felelék, ez ép oly kevéssé volna nekik kedvökre, mint nekem; kérdezd meg tőlök.» — Keveset evett, úgy ivott, mint a kefekötő, közlékeny lett, elbeszélte szerelmeit; neki melegedett, közeljárt a trágársághoz, hogy nőm már reszketni kezdett, de még sem engedett meg magának semmit. A forradalomra s a mindnyájunkat fenyegető veszélyre nézve naivúl mondá: «Hát én nem forgok-e veszélyben? Azt vélem, három hónap mulva elvágják a nyakamat; de hát bele kell nyugodnunk.» — Időről időre sanculotte ötleteket eresztett meg; megfogta a cseléd kezét, ki tányérokat adott eléje: «Kérlek testvér, mondá, ülj helyemre, hogy most én szolgáljalak ki.» — Liqueuröket itattunk vele s végre elment, dicsekedve e fogadtatással, s azt mondva, hogy De Rancogne úr és asszonyság is így fogadta, és nagyon dicsérte őket, hogy cselédjeikkel egy asztalnál esznek. — Visszatér a kocsmába s csak esti kilencz órakor hagyja ott, «gömbölyűn, mint a hurka», de nem részegen. «Nem maradt egy palaczk bornál, kiürített volna egy hordót, a nélkül, hogy észre lehetne rajta venni.»

* *Moniteur*, XXII. 425. (III. brumaire 13-iki ülés.) Cambon: «Megjegyzem, hogy a forradalmi bizottságok soha sem kaptak fizetést.» — Egy tag: «Kifizették magokat saját kezökkel.» (Igen, igen. — Taps.)

három vagy öt franknyi napi díjakhoz hozzá veszik, a mit körülbelül jónak látnak; mert ők szedik be a rendkívüli adókat, és gyakran, mint Montbrisonban, «behajtási jegyzékek és lajstromok nélkül». A II. év frimaire 16-án a pénzügyi bizottság kijelenté, «hogy a rendkívüli adók behajtása és felhasználása ismeretlen a kormány előtt, hogy lehetetlen felügyelni rájok, hogy a nemzeti kincstár nem kapott ez adókból semmit».* Két évvel, négy évvel is azután,** a forradalmi adók, a kényszerkölcsönök és az állítólag önkéntes adományok elszámolása még egyre lehetetlen: a nemzeti kincstárt illető negyven milliárdból csak húsz milliárdot találunk nyugtatványokkal igazolva; a többi nyugtatvány szabálytalan, értéktelen. És sokes etben nemcsak a nyugtatvány értéktelen vagy hiányzik, de be is van bizonyítva, hogy a beszedett összegek egészben vagy részben eltüntek. Villefrancheban a beszedett 138,000 frankból a kerületi kincstárnok csak 42 ezret vett át; Beaugencyben több mint 500,000 frankból 50,000-et; Réoleban legkevesebb 500,000 frankból 22,650-et. «A többit, irja a villefranchei adószedő, elharácsolta a felügyelő bizottság.» «Az adó beszedői, irja az orleansi nemzeti ügynök, miután rémületet gerjesztettek, botrányos orgiákat tartottak és ma palotákat építnek.» *** A mi az igazolt költségeket illeti,

* *Moniteur*, XXII. 711. (Cambon jelentése, III. frimaire 6.) — Valóban Cambon már II. frimaire 26-án mondá ez adókról (*Moniteur*, XVIII. 680): «Egy utalvány, egy sou sem folyt be eddig a kincstárba; fölötte akarnak állni a conventnek, mely a forradalmat csinálta.»

** Meissner, 348. (Parisot jelentése az ötszáznál, V. nivôse 22.)

*** *Moniteur*, XXII. 711., 720. (Cambon jelentése, III. frimaire 6.) «A megállapított hátralék, melynek legnagyobb része már

tárgyuk csaknem mindig «a forradalmi bizottságok tagjainak, a hazafiaknak adott kárpótlás», a néptársaságok termeinek fentartási és javítási költségei, katonai vállalatok költségei, szükölködő feleiknek segélyezései, úgy hogy az 1793. év vége előtt kicsikart három vagy négyszáz millió aranyat és ezüstöt, az 1794. és 1793-ban assignatákban kicsikart több száz milliót, szóval minden adónak csaknem összes eredményét* helyben emésztették fel a sansculotteok. A köz lakoma asztalánál ülve, először önmagokat szolgálták ki, még pedig bőségesen.

befolyt a kincstár pénztárába, 20.166,330 livrere emelkedik». — Párisban, Marseilleban, Bordeauxban, a nagy városokban, hol tizével szedték be a milliókat, a kerületek három negyedrészében, Cambon, három hónappal thermidor után, kijelenti, hogy még nem kaphatta meg, nem mondom, a beszedett összegeket, hanem azok jegyzékét sem: a nemzeti ügynökök nem felelnek neki, vagy határozatlanúl felelnek, vagy azt felelik, hogy kerületökben nem voltak sem hazafias adományok, sem forradalmi adók; így van Marseilleben, hol négy milliónyi kényszerkölcsönt hajtottak be. — V. ö. Martel: *Fouché,* 245. lap. (A nièvrei központi igazgatóság emlékirata, III. prairial 19.) «Nevers városának számadása 80,000 frankra emelkedik, melynek hováfordítása soha sem volt igazolva; e hadi adó csak cselfogás volt e politikai komédiások részéről, hogy a tisztességes és hiszékeny polgárokat megsarczolják.» Ugyanott 247. (Az önkéntes adományokról és kényszeradókról.)

* Ludovic Sciout: *Histoire de la constitution civile du chergé,* IV. 19. (Becker képviselő jelentése. *Journal des Débats et Decrets,* 743. lap, III. prairial.) Becker egy landaui kiküldetésből tér vissza és számot ad a zsarolásokról, melyeket a jakobinus ügynökök a rajnai tartományokban tettek: karddal a kézben hajtották be az adókat s a vonakodókat azzal fenyegették, hogy Strassburgba küldik a nyaktilóra. A nyugtatványok, melyek Becker szeme elé kerültek, «3.345,785 livret 11 denárt tüntetnek föl, míg Cambon kollégánk csak 138,000 livre befizetését jelenti.»

A második, nem kevésbbé kövér haszon ez volt: joguk lévén önkényesen rendelkezni a vagyonnal, szabadsággal és élettel, üzérkedhetnek is velök, és az eladókra, valamint vevőkre nézve semmi sem előnyösebb, mint ily üzérkedés; csoda volna, ha életbe nem lépne. Minden gazdag vagy jómódú ember, azaz minden ember, kinek kilátása van a börtönre vagy nyaktilóra, szívesen rááll, hogy «egyezkedjék»,* megváltsa magát és az övéit. Ha okos, előbb fizet, mintsem megadóztatják, nehogy nagyon magas adót vessenek rá; az adó kivetése után fizet, hogy csökkentést vagy halasztást nyerjen; fizet, hogy befogadják vagy megtartsák a néptársaságban. Ha a veszély közeledik, fizet, hogy hazafisági bizonyítványt kapjon vagy azt megújíttassa, hogy ne nyilvánítsák gyanúsnak, hogy ne jelentsék fel, mint összeesküvőt. Ha följelentették, fizet, hogy inkább házában, mint a fogházban, vagy inkább a fogházban, mint a közös börtönben zárják el, hogy ne bánjanak vele nagyon keményen a közös börtönben, hogy ideje legyen összeszedni igazoló okiratait, hogy iratcsomagát a többieken alul helyezzék és tartsák a birósági irodában, hogy ne irják be a forradalmi törvényszék legközelebbi szállítmányába. Egy sincs e kedvezmények közül, mely ne volna becses; következőleg szüntelen megszámlálhatatlan sarczokat ajánlanak fel, és a gazembereknek, kik dúsan tenyésznek a forradalmi bizottságokban,** csak ke-

* Mallet-Dupan: *Mémoires,* II. 51.

** *Moniteur,* XXII. 754. (Grégoire jelentése, III. frimaire 24.) «*A gazság:* e szó a hajdani forradalmi bizottságokat juttatja eszünkbe, melyeknek legnagyobb része a társadalom salakja volt, s melyek annyi képességet mutattak a lopás és üldözés kettős mesterségére.»

zöket kell kinyújtaniok, hogy megtöltsék zsebeiket. És a veszély, melynek kiteszik magokat, csekély; mert csak hozzájok hasonlók ellenőrzik vagy egyáltalában nem állnak ellenőrzés alatt. Valamely nagy városban* elég, ha ketten vannak, hogy elfogási rendeleteket adjanak ki, ha huszonnégy óra alatt bejelentik a központi bizottságnak, és biztosak lehetnek, hogy kollégáik tetszésök szerint fognak tenni, viszonzás fejében. Különben az ügyesek előre tudják biztosítni magokat. Például Bordeauxban, hol efféle

* Nemzeti levéltár. AF. II. 107. (Ysabeau és Tallien képviselők végzése, Bordeaux, II. brumaire 11. és 17.) — (Ugyanazok harmadik végzése, II. frimaire 2., e bizottságot mással pótolva, mely 12 tagból és hat segédből állt, mindegyikök 200 frankjával havonkint.) — (Negyedik végzés, II. pluviôse 16-án, letéve az előbbi bizottság tagjait, mint túlzókat és engedetleneket. Mert egészen komolyan vették helyi királyságukat.) — Ugyanott AF. II. 46. (A bordeauxi forradalmi bizottság üléseinek kivonata, II. prairial.) E 18 lapnyi kivonat részletesen feltünteti egy forradalmi bizottság benső konyháját. A foglyok száma folyton növekszik; prairial 27-én 1524-re megy. A bizottság lényegileg rendőri hivatal: hazafisági bizonyítványokat ad, elfogási rendeleteket hoz, levelez más bizottságokkal, még nagyon távoliakkal is, Limogesban, Clermont-Ferrandban, egyik-másik tagját házvizsgálatokra küldi ki, vagy lepecsételésekre; följelentéseket fogad és közvetít, maga elé idézi a följelentett embereket, stb. Ime elfogási rendeleteinek egy példája: «Muller, lovász, fogságba tétetik, a néhai kis seminariumban, *mint a ki a közvélemény szerint aristokratiáról gyanús.*» — Másik példa (Nemzeti levéltár, F^{7}, 2475. A Piques-sectiói forradalmi bizottság jegyzőkönyveinek lajstroma, Páris, 1793. június 3.) Elfogási rendelet Boucher szatócs ellen, a Neuve-du-Luxembourg útczában, mint a ki hazafiatlanságról gyanús, és mint a ki «gonosz és hitszegő szándékkal van neje ellen». Az elfogott Boucher az feleli, «hogy a mit otthon mond és tesz, ahhoz senkinek semmi köze». Erre börtönbe vetik.

titkos vásár állt fenn, Davilliers János,* egy nagy kereskedőház társa, fogságban volt lakásán, négy sansculotte őrizete alatt, midőn II. brumaire 8-án valaki félrehívja és figyelmezteti, «hogy veszélyben van, ha nem siet a forradalom titkos költségeinek nélkülözhetetlen szükségletein segíteni.» Egy magas személyiség, Lemoal, a forradalmi bizottság tagja és a kerület igazgatója, beszélt e szükségekről s úgy találta, hogy Davilliers úrnak 150,000 livrenyi összeggel kellene e költségekhez járulnia. E pillanatban kopognak az ajtón: Lemoal belép, minden jelenlévő eloson és Lemoal ez egyetlen szót ejti ki: «Beleegyezel?» — «De nem rendelkezhetem társaim vagyonával» — «Akkor börtönbe mégysz.» — E fenyegetésre a szegény ember aláir és átad Lemoalnak egy 150,000 livrenyi váltót, mely húsz napra szól és a bemutatónak fizetendő, s két hét múlva, sok felszólalás után, végre szabadságot nyer járni-kelni. De Lemoal meggondolván a dolgot, okosnak véli, magán zsarolását nyilvános zsarolással fedezni: így szól hát Davilliershez: «Lényeges, hogy most, feltünő módon, más 150,000 livret adj a köztársaság szükségeire; elkisérlek a képviselőkhöz, kiknek fel fogod ajánlani.» Ily módon a csirke hivatalosan meg lévén kopasztva, senki sem fogja föltenni, hogy előbb titokban kopasztották meg, különben is, a kiváncsiakat, ha vannak, rossz nyomra fogja vezetni a két szám egyformasága. Davilliers társaival kiván tanácskozni, s ezek, kik nincsenek börtönben, nem egyeznek bele. Lemoal a maga részéről be akarja hajtani követelését, és a szerencsétlen Davilliers, «rémü-

* Nemzeti levéltár, AF. II. 30. 105. sz. (Davilliers János és más följelentettek kihallgatása.)

lettől sújtva az éjjeli elfogások miatt», s látván, hogy Lemoal még mindig hatalmas úr, végre is megadja magát: először 30,000 livret fizet, azután részleteket, összesen 41,000 livret; végre, kifogyván mindenből, kér, könyörög, hogy visszakapja váltóját. Ekkor Lemoal, úgy találván, hogy a csirke egészen meg van kopasztva, megszelídül, adósának szeme előtt levágja «a kötelezvény egész aláírását», következőleg saját részletes nyugtatványait is, melyek alatta vannak; de gondosan megőrzi az irat többi részét; mert így csonkítva szükség esetén bebizonyítná, hogy semmit sem vett föl, hogy, kétségkívül hazafiasságból, meg akart adóztatni egy kereskedőt, de fizetésre képtelennek találván, emberiességből megsemmisítette az aláírt igéretet. Ily óvatosan kell az embernek gondoskodni magáról?! Mások, kevésbbé óvatosak, nyiltan opnak, többek közt a polgármester, a katonai bizottság hét tagja, kiket a «hét fő bűnnek» neveznek, és kivált elnökük Lacombe, ki a megszabadítás igéretével 358,000 livret csikar ki nyolcz vagy kilencz vádlottól.* «E fogások következtében, irja egy szigorú jakobinus,** sok törvényen kívüli ember tért vissza fizetés által Bordeauxba; azok

* Berryat Saint-Prix, 313. (Lacombe és bűntársainak pöre, thermidor után.)

** Nemzeti levéltár, AF. II. 46. (Julien levele a közjóléti bizottsághoz, Bordeaux, II. thermidor 12.) — *Moniteur*, XXII. 713. (Cambon jelentése, III. frimaire 6.) Vervinsben a polgárokat becsukták, aztán «fizetés fejében» szabadon bocsátották. — Albert Babeau, II. 164., 165., 206. «Deguerrois polgárnő férje kiszabadulását sürgetvén, egy közhivatalnok nem rettegett 10,000 livret kérni tőle, melyet 6000-re szállított le, hogy óhajtása teljesüljön.» — «Egy okirat bizonyítja, hogy Massey 2000 livret fizetett és Delaporte özvegye 600 livret, hogy kiszabaduljon a börtönből.»

közt, kik így vették meg életöket, voltak olyanok, kik nem érdemelték meg annak elvesztését, s a kiket mégis halállal fenyegettek, ha nem egyeznek bele mindenbe. De nehéz anyagi bizonyítékokat kapni; ez emberek ma hallgatnak, félvén őszinte följelentések által ez igazságügyi kufárok megbüntetését előidézni s nem akarván (újból) kitenni életöket, melyet megmentettek.» Szóval, a megkopasztott csirke hallgat, nehogy magára vonja a figyelmet és a kést; annál inkább, mert a kik megkopasztják, kezökben tartják a kést, és ha kiáltana, csakhamar eltehetnék az útból. Még ha nem is kiált, elteszik néha az útból, hogy előre elfojtsák lehető kiáltásait. Ez történt Châtelet herczeggel és másokkal. Csak egy biztos mód van a megóvásra:* «fokozatos részletekben fizetni a pártfogókat,

* Mallet-Dupan: *Première lettre à un négociant de Gênes*, 1796. márczius 16. 33—35. lap. «A rémuralom egyik csodája az, hogy nem vették figyelembe az élet- és halál-kereskedést, mely a rémuralom ünnepélyeit jelezte . . . Alig lehet egy szót találni a számtalan vásárról, melylyel a gyanús polgárok megváltották magokat a fogságtól és a bebörtönzött polgárok a nyaktilótól . . . . Úgy alkudtak a börtön és kivégzés fölött, mint a vásárban szoktak alkudni a szavasmarhákra. «Ez üzlet» ismétlődött minden városban, mezővárosban, megyében, melyek ki voltak szolgáltatva a conventi biztosoknak és a forradalmi bizottságoknak . . . Augusztus 10-ike óta lépett életbe. A végtelen sok példa közül csak a boldogtalan Châtelet herczeget idézem: soha sem vette meg valaki drágábban kivégzését.» — Wallon: *Histoire du tribunal révolutionnaire*, VI. 88. (Följelentés Fouquier-Tinville ellen, Saulnie aláirásával.) Saulnie szerint Fouquier hetenkint kétszer rendesen a Serpente-útcza 6-ik száma alatt ebédelt «Demaynél, ki törvénytudónak mondta magát s Martin nevű leányzóval élt. E gégemetszőben, orgiák közepett, büntetlenül alkudoztak pénzért a bebörtönözöttek szabadsága vagy halála fölött. A Boufflers-ház egyetlen feje, mely e vampyrok cselszövénye által

mint a dajkákat, havonkint, a guillotine tevékenységéhez arányított lajtorja szerint.» A kalózok minden esetben jól érzik magokat; mert ez élet- és szabadság-kereskedés nem hagy nyomokat, és büntetlenül folyik két éven át, Francziaország egyik végétől a másikig, az eladók és vevők egyezség szerinti hallgatása mellett.

A harmadik haszon nem kevésbbé bőséges, de jobban napfényre lép, következőleg még csábítóbb: ha egyszer a gyanús be van börtönözve, minden, a mit magával visz a börtönbe, minden, a mit otthon hagy, zsákmány lesz; mert az irások elégtelensége, siettetése és rendetlensége,* a felügyelet hiánya és az ismert összejátszások

megmenekült a vérpadtól, 30.000 livret hozott nekik . . .» — Morellet: *Mémoires,* II. 32. A Boufflers hölgyek ügynöke Chevalier abbé volt, ki hajdan ismerte Fouquier-Tinvillet egy parlamenti ügyésznél, s ki újra megkötvén vele az ismeretséget, együtt szokott inni Fouquiervel. «Kieszközölte, hogy a Boufflers hölgyek iratait, melyeket már a törvényszékhez készültek küldeni, visszatették a kötegbe legalul.» — Mallet-Dupan: *Mémoires,* II. 495. «Fouquier-Tinville havonkint ezer tallér díjat kapott a Boufflers hölgyektől, mely díj havonkint egy negyedével nagyobb lett a körülmények zordonságához képest. E módszer megmentette e hölgyeket, míg azok, kik egyszerre fizették ki az összegeket, elvesztek . . . . Du Vaucel főbérlő 500 Lajosaranynyal megmentette a tarenti herczegnőt, miután előbb két más nőt mentett meg 300 Lajosaranynyal, melyet egy fő jakobinusnak adott.»

* *Tableau des prisons de Toulouse,* Pescayre fogolytól. 324. — Coudert helyhatósági tiszt, mesterségére csizmadia, megbizatván, hogy a foglyoktól elszedje ezüstneműiket, csak szabálytalan és érvénytelen jegyzőkönyvet tudott vagy akart fölvenni, mire egy fogoly megjegyzéseket tett és nem akarta aláirni. «Vigyázz magadra, mondá Coudert dühösen; b . . . eszeddel daczolni mersz, csak b . . . barom vagy; bajt találsz magadra hozni; lefejeztetlek, ha nem akarod

mellett, a nagy és kis keselyűk szabadon használhatják csőrüket és karmaikat. Toulouseban, Párisban és másutt a biztosok minden értékes tárgyat elvesznek a foglyoktól; következőleg, sok esetben, a kincstár számára elkobzott arany, ezüst, assignáták és ékszerek útközben megállapodnak azon kezekben, melyek megragadták.* Poitiersben a

aláirni.» — Gyakran épen semmi irás sem volt. (De Martel: *Fouché*, 236. lap, az allieri hatóságok emlékirata a conventhez, igazoló okmányok, 19. sz.) 1793. október 30-án a moulinsi forradalmi bizottság elrendeli, hogy minden gyanús házban éji látogatást tartsanak s elvigyék onnan az aranyat, ezüstöt és rezet. — «Tizenegy bandára oszlanak, s minden banda nyolcz vagy tiz házat látogat meg. Mindegyik banda élén egy bizottsági tag van, egy helyhatósági tiszttel, lakatosok és a forradalmi őrség kiséretében. Az elfogottak és más magánosok házaiba mennek. Feltörik az iróasztalokat és szekrényeket, melyeknek kulcsait nem találják meg; elrabolják az ezüstneműt, az ékszereket, a rézedényeket és sok más tárgyat, takarókat, órákat, kocsikat. Nem adnak elismervényt, nem állapítják meg, mit vittek el. Elégnek tartják, *egy hónap múlva*, kijelenteni valami bizottsági jegyzőkönyvfélében, hogy a látogatásokról tett jelentés szerint kevés ezüstnemű, kevés arany és ezüst, kevés élelmi czikk volt található, s mind ezt számszerinti felsorolás nélkül.»

* *Tableau des prisons de Toulouse*, 461. lap. (Malarmé képviselő látogatása. III. vendémiaire 24.) A fogoly, a 84 éves Narbonne-Larra hajdani herczeg, így szólt Malarméhoz: «Polgár képviselő, bocsáss meg, hogy fentartom sipkámat: hajam kihullt e börtönben, s nem kaptam engedélyt paróka készíttetésére. Rosszabb itt, mint az erdőben.» — «Elloptak valamit tőled?» — «Elloptak tőlem 145 Lajos-aranyat, s fizetésül nyugtatványt adtak egy sansculotte adóról, a mely ismét tolvajság e község polgárai ellen, hol nekem nincs sem lakásom, sem birtokom.» — «Ki követte el e lopást ellened?» — «Bergès polgár, helyhatósági tiszt.» — «Mást nem loptak tőled?» — «Elvettek tőlem egy ezüst kávékannát, két szappantokot és egy ezüst borotválkozó tálczát.» — «Ki lopta el tőled?» — «Itt a tolvajom, Miot polgár» (a tanács kiváló tagja). — Miot megvallja,

hét gazember, kikből az uralkodó oligarchia áll, thermidor után maga elismeri, hogy ellopta az elfogottak holmiját.* Orangeban «Viot polgárnő, a közvádló neje, Fernex és Ragot polgárnők, két biró nejei», magok mennek a hivatalba, válogatni a vádlottak holmijában s ruhatáruk számára elviszik onnan az ezüst függőket, a finom ruhaneműt és a csipkéket.** De a mit az elfogott vagy menekülő vádlottak magokkal vihettek, kevés ahhoz képest, a mit otthon hagynak, azaz a birói zár alatt. Ott van minden egyházi és főúri épület, kastélyok és lakházak, úgyszintén a szép polgári házak legnagyobb része, bútorostul, számos

hogy magánál tartotta e tárgyakat s nem vitte a pénzverőbe. — Ugyanott 178. (II. ventôse 20.) «Lehúzták a foglyok czipőit, azokét is, kiknek csak egy pár volt, s cserében faczipőket igértek nekik, melyeket soha sem adtak meg. Köpenyeiket is elvették, fizetést igérve, melyet nem teljesítettek.» — *Souvenirs et journal d'un bourgeois d'Évreux*, 93. lap. (1795. február 25.) A néptársaság üléseit «nagyrészt arra használták, hogy a forradalmi bizottság gyalázatosságait és tolvajságait olvassák fel. Tagjai, kik kijelölték a gyanúsakat, gyakran magok mentek elfogni őket; kutatást tartottak és jegyzőkönyvet vettek föl, melyből kihagyták az ékszereket és az aranyakat, melyeket alkalmasint találtak.»

* *Moniteur*, XXII. 133. (III. vendémiaire 11-iki ülés. Thibaudeau jelentése.) «E hét egyén gonosztevő, kiket a nép képviselői letettek s kik ellopták a foglyok holmiját. Van egy tanácskozásuk, jegyzékbe foglalva, melyben kijelentik, hogy nem emlékezvén az elorzott holmik értékére, kötelezik magokat egyenkint kárpótlásúl 22 livret fizetni a nemzetnek.»

** Berryat Saint-Prix, 447. lap. Ragot biró azelőtt lyoni asztalos volt; Viot közvádló szökevény volt a Penthièvre-ezredből. — Más vádlottakat kifosztottak; nem hagytak mást nekik, mint a rossz karban levő ruhákat . . . Nappier törvényszolgát később (III. messidorban) vasra itélték, mert eltulajdonította a foglyok holmijának, ékszereiknek és assignatáiknak egy részét.»

más kisebb, de jól bútorozott s a vidéki takarékosság által bőven ellátott lakás; azonkívül a nagyiparosok és nagykereskedők csaknem minden raktára; mindez óriási zsákmányt tesz, a milyen még soha sem volt látható: minden tárgy, melyet kellemes birni, rakásra halmozva és mind e rakások százezrével szórva szét a terület huszonhatezer négyszögmértföldén. Nincs más tulajdonos, mint a nemzet, határozatlan személyiség, melyet nem lehet látni; a gazdátlan zsákmány és lefoglalói közt nincs más korlát, mint a lepecsételés, azaz egy rossz darab papiros, melyet két rosszúl alkalmazott és haszontalan pecsét tart fenn. Jegyezzük meg azt is, hogy a zsákmány őrei épen a sansculotteok, kik lefoglalták, hogy ezek szegények, hogy a hasznos vagy értékes tárgyak e bősége jobban érezteti velök saját lakásuk csupaszságát, hogy feleségeiknek kedvök jő berendezni háztartásukat. Különben, a forradalom első napjai óta, nem igérték-e nekik, hogy «40,000 lakház, palota és kastély, Francziaország javainak két harmada lesz a vitézség jutalma?»* Még e pillanatban is nem helyesli-e kapzsiságukat a kiküldött képviselő? Nem hirdeti-e Albitte és Collot d'Herbois Lyonban, Fouché Neversben, Javogues Montbrisonban, hogy az ellenforradalmárok javai és a gazdagok fölöslege «a sansculotteok öröksége?»** Nem olvassuk-e Monestier kiáltványaiban,*** hogy a falusiak «indulásuk előtt fölmérhetik

* Camille Desmoulins szavai, a *France libre*-ben. (1789. augusztusban.)

** De Martel: *Fouché*, 362. — Ugyanott 132., 162., 179., 427., 443.

*** Marcelin Boudet, 175. (Monestier irata Puy-de-Dôme néptársaságaihoz, 1793. február 23.)

uraik roppant birtokait s úgyszólván kiválaszthatják azt, mely visszatértökkor gyarapítni fogja kunyhójok javait, . . . hozzá kapcsolhatják néhai grófjok vagy marquisjok földjének vagy vadaskertjének egy részletét?» Miért nem bútorzatának is egy részét, ezt az ágyat, vagy azt a szekrényt? Ezek után épen nem lehet csodálni, ha a gyönge papirszelet, mely a lezárolt bútorokat és lefoglalt árúczikkeket védi, minden pillanatban elszakad a durva és ragadozó kezek alatt. Midőn thermidor után a gazda visszatér házába, legtöbbnyire üresen találja; volt egy kis lakóhely a Morvanban,* melyet úgy kitakarítottak, hogy a tulajdonosoknak egy lefordított teknő szolgál asztalúl és székűl, midőn visszatérésök után először étkeznek. És e sikkasztások még arczátlanabbak a városokban, mint a falvakban. Valenciennesben a helyhatóság fő jakobinusai «pecsét-törők és tolvaj hazafiak» neve alatt ismeretesek.** Lyonban a maratisták, kik «Chalier barátjainak» czímezik magokat, a jakobinusok saját vallomása szerint «haramiák, tolvajok és gonosztevők».*** Már pedig csak ezek azok, kik szám szerint három vagy négyszázan a harminczkét felügyelő bizottságot alkotják; és a százötven legfőbb, «mindnyájan közigazgatók», egymagok képezik a néptársaságot. Szerintök e 120,000 léleknyi városban ők körülbelül 3000-en vannak, és arra számítnak, «hogy

* Alexandrine des Écherolles: *Une famille noble sous la Terreur,* 368. lap.

** Nemzeti levéltár, AF. II. 65. (Kermorvan tábornok levele a közjóléti bizottság elnökéhez, Valenciennes, III. fructidor 12.)

*** Courtois jelentése Robespierre iratairól (igazoló okmányok, 312—324. lap). Reverchon levelei, II. germinal 29., floréal 7., 23. és Laporte levele germinal 24.

felosztják magok közt Lyon egész vagyonát». E roppant kalács az övék; nem engedik meg, hogy idegenek, párisiak harapjanak belé,* egyedül akarják megenni, kényök szerint, ellenőrzés nélkül, az utolsó morzsáig. A mi «rendszeröket» illeti, az abban áll, hogy «eladják az igazságszolgáltatást, kereskednek a följelentésekkel, zárlat alatt tartanak legalább 4000 háztartást», lepecsételik mindenütt a házakat és boltokat, nem hivják meg az érdekelteket, kik felügyelhetnének műveleteikre, kiűzik a nőket, gyermekeket, cselédeket, kik bizonyságot tehetnének tolvajságaikról, nem készítnek leltárt, behelyezik magokat és czimboráikat, mint «őröket, öt frankjával naponkint» és «elharácsolnak mindent, egyetértésben a közigazgatókkal». Lehetetlen, még a képviselőknek is, elnyomni őket. «Kapjátok őket tetten;** szemet kell húnyni, különben mindnyájan

* Courtois jelentése Robespierre iratairól, Laporte levele: «Nem tudom, mily végzetességnél fogva, az itteni hazafiak nem szenvedhetik a testvéreket, kiket idegeneknek neveznek . . . Kijelentették, hogy egyet sem tűrnek meg a hivatalokban.» — A képviselők csak két tolvajt és harácsolót mertek elfogni, kik most szabadok és ellenök kiabálnak Párisban. «Egész tömeg súlyos, sőt iszonyú tényt jelentenek föl nekünk naponkint, melyekre nézve habozunk határozni, attól félve, hogy hazafiakat vagy a kik hazafiaknak mondják magokat, fogunk sujtani . . . Borzasztó elharácsolásokat követtek el.»

** Ugyanott, Reverchon levele: «Mind ezek az ördöngösök csak magokért akarták a köztársaságot . . . Csak azért mondják magokat hazafiaknak, hogy legyilkolják testvéreiket s gazdagságot szerezzenek.» — Guillon de Montléon: *Histoire de la ville de Lyon pendant la Révolution*, III. 166. (Fouché jelentése, 1794. április.) «Láttuk, hogy ártatlanokat, kiket a forradalmi bizottság rettentő törvényszéke fölmentett, újra börtönbe hurczoltak a harminczkét bizottság önkényes rendeletei, mert szerencsétlenségökre panasz-

azt kiabáljak, hogy a hazafiakat elnyomják: ez a rendszer arra való, hogy senkit se lehessen kérdőre vonni . . . Végzést hoztunk, mely a hatóságnak megtiltotta feloldani a pecsétet felhatalmazásunk nélkül, és e tilalom után betörtek egy lefoglalt boltba, feltörték a zárakat és szemünk előtt fosztogattak saját házunkban. És kik voltak e harácsolók? Épen a bizottság két biztosa, kik felhatalmazásunk nélkül ürítették ki a boltot, sőt a bizottságtól sem nyertek meghatalmazást.» Szabályszerű és mindennapi fosztogatás ez; 1793. október 10-én kezdődött, azóta megszakítás nélkül folytatódott, és látjuk, hogy a II. év floréal 23-án, azaz 1794. április 26-án, kétszáztizenhárom nap multán, még mindig tart.

Az utolsó és valamennyi közt legbővebb haszon a következő: ügynökeinek hűtlensége mellett is, a köztársaság, roppant sokat lopván, bár magát is lopták, sokat megtarthatott; első sorban az oly ingóságokat, melyeket nagyon nehéz elsikkasztani, a nagy tömegű árúczikkeket, a paloták, kastélyok, apátságok és egyházak nagy zsákmányait, második sorban az ingatlanokat: földeket és épületeket. Szükségleteinek kielégítésére mind ezt elárusítja, s a ki venni akar, csak jelentkeznie kell, a legtöbbet igérő törvényes tulajdonos lesz, még pedig olcsón: gyakran egy évi vágás ára kifizeti az erdőt;* gyakran ki

kodtak, hogy nem találták meg szerény lakásaikban a szorosan szükségest, melyet ott hagytak.»

* Meissner: *Voyage en France*, 343. lap. «Ván oly erdőterület, melyet a forradalmi megyék teremtményeiknek engedtek át jóformán semmiért, t. i. az első vágás értékén alul.» — *Moniteur*, XXIII. 397. (Bourdon de l'Oise beszéde. 1795 május 6.) «Van földmíves, ki 5000 frankos majort egy ló árával fizetett ki.»

MAGYAR
TUDOMÁNYOS
AKADÉMIA
KÖNYVTÁRA

lehet fizetni a kastélyt a park rácsozatának és a födél ólmának eladásából. Itt lehet jó fogásokat tenni, először is a fényűzési és művészeti tárgyakban. «Ez elvitt, lerombolt vagy megrontott tárgyaknak csupa megnevezése* köteteket töltene meg.» Egyrészt a leltári és árverési biztosok, «jutalékot nyervén az eladások eredményéből», elárúsítnak mindent, a mit lehet, «nem tartják fenn a közhasznú tárgyakat», és árverésre bocsátják a gyűjteményeket vagy könyvtárakat, hogy fölvegyék százalékukat. Másrészt mind e biztosok zsibárusok, kik egyedül lévén képesek megbecsülni a ritka tárgyakat, fenhangon becsmérlik, hogy titokban megvegyék, és így «roppant hasznot biztosítsanak magoknak». Bizonyos esetekben az őrök és a leendő vevők óvatosságból «hamisaknak mondják» a becses tárgyakat, hogy «silány áron vétessék meg czinkostársaik által»: például megcsonkítják a könyveket, leszerelik a gépeket: a messzelátó csövét elválasztják üvegétől, és az egyetértő gazemberek össze tudják állítni e darabokat, melyeket külön szereztek meg olcsó áron. «A régiségekre, az ékszerekre, érmekre, zománczokra, vésett kövekre» gyakran előre ráteszik a kezöket a pecsét daczára: semmi sem könnyebb, mivel «még Párisban is, a II. év thermidorában, a helyhatóság ügynökei jeltelen pecséteket tesznek föl, gombbal vagy sou-darabokkal nyomják le, úgy hogy a kinek egy souja van, kedve szerint leveheti s újra fölteheti a pecsétet»; a csín megtörténtével «tolvajságuk eltakarására faragott kavicsokat, hamis köveket tesznek a valódiak helyére». Végre az árverése-

* *Moniteur*, XXII. 82. (Grégoire jelentése. II. fructidor 14.) — Ugyanott 775. (Grégoire jelentése. III. frimaire 24.)

ken, «midőn félnek a hozzáértő emberek becsületességétől vagy versenyétől, pénzt ajánlanak nekik, hogy visszavonuljanak a vételtől; idéznek egy esetet, midőn agyonvertek egy árverelőt». Este azonban tele tüdővel kiabálnak a clubban; ez és a helyhatóság vagy forradalmi bizottság valamely tagjának pártfogása minden gyanú ellen megvédi őket. A mi a pártfogót illeti, ez fel tudja venni részét a nélkül, hogy kilépne az árnyékból: vádoljátok, ha meritek, a köztársasági hivatalnokot, ki titokban, sőt nyilván is, osztozik e zsákmányokban: tiszta kezeit fogja mutatni. Igy tesz a megvesztegethetetlen hazafi, kit a képviselők mint fajtájából egyetlent találtak Strassburgban és hivatalból polgármesterré neveztek ki. A III. év vendémiaire 10-én* egyházi tárgyak nagyszerű és teljes gyűjteményét fedezik föl «lakosztályaiban», «49 selyem cappát és casulát arany vagy ezüst bojtokkal, 54 pallát, számos ereklyetartót, kannát, kanalat, füstölőt, ezüst és arany rojtot, 32 vég vagy szelet selymet stb.» De semmi sem az övé ebből: e szép dolgok mind atyjáé, Monet polgáré. Ez okos apa kijelenti, «hogy fiánál helyezte azokat biztosságba az 1792-ik év júniusában (régi styl szerint)». A jó fiú megtagadhatta-e e csekély szolgálatot apjától? Bizonyára, 93. és 94-ben, a fiatal ember helyhatósági diktaturája alatt az öreg nem vásárolt drágán a strassburgi zsibárusoknál, és könnyen megalkudhatott velök; de a tisztviselő fiú mily jogon akadályozhatta volna meg atyját, a szabad magánzót abban, hogy «üzletét»

* *Recueil de pièces authentiques sur la Révolution à Strasbourg,* II. 1. lap. (Idősb Monet jelenlétében fölvett s általa aláirt jegyzőkönyv.)

gyakorolja s a kereskedelmi törvény szerint oly olcsón vásároljon, a mint lehetett?

Ha ily hasznot húznak az ingóságok eladásából, milyent húzhatnak az ingatlanokéból! Erre az üzletre épülnek az ügyes terroristák nagy vagyonai; így lehet megmagyarázni «az óriási gazdagságot, melyet békében élveznek» thermidor után ez ügyes «gazemberek», kiknek mindegyike, thermidor előtt, egy-egy «kis Robespierre» volt a maga kerületében, e «hazafiak», kik Orléans körül «palotákat építnek», e «kizárólagosak», kik Valenciennesben «elharácsolván a köz- és magánvagyont, birtokukban tartják a kivándoroltak házait és jószágait, melyeket értéköknél százszorosan alacsonyabb áron itéltettek magoknak».* Ezek felé nyúlnak ki rögtön és pironkodás nélkül a horgas újjak; mert minden fogoly köteles lévén, nevével és polgári állásával együtt vagyonát is bejelenteni, úgy a mint most van s a mint a forradalom előtt volt, meghatározott, ismert, biztos, közvetlen és kézzelfogható tárgyat nyújt a helyi kapzsiság számára. Toulouseban, mondja egy fogoly,** «minden tárgy részletesen és értéke szerint fel volt irva, mint valami *örökségben*», és a biztosok, kik a jegyzéket irták, «ezek a mi gyilkosaink, előre, és csaknem szemünk láttára osztoztak; megvitatták, hogy kinek mi lesz jó és mit válaszon; megbeszélték a módozatokat, melyek szerint a becs-árt lehet csökkenteni és gyengítni, beszélgettek az újraeladás

* *Moniteur*, XXII. 775. (Grégoire jelentése. III. frimaire 24.) — Ugyanott 711. (Cambon jelentése, III. frimaire 6.) — Nemzeti levéltár, AF. II. 65. (Kermorvan tábornok levele. Valenciennes, III. fructidor 12.)

** *Tableau des prisons de Toulouse*, 184. (III. ventôse 27-iki látogatás.)

és átengedés bizonyos nyereségéről, előre itttak az eladáskor vagy haszonbérbe-adáskor befolyó ajándékok rovására. Provenceben hol az érettség és romlottság koraibb, mint másutt, hol a forradalom irányát és nagy jelentőségét kezdettől felfogták, még rosszabbúl megy; a jakobinus személyzet sehol sem tünteti fel oly arczátlanúl benső jellemét, és 1789-től 1799-ig sehol sem tartják fenn oly jól e jellemet. Toulonban, az V. évben úgy, mint a II-ban,* a demagógok «a fegyvertár hajdani munkásai és hivatalnokai, kik feladás és rémítés által urakká lettek; kik a nemzeti javakat ingyen lefoglalták vagy silány áron és fogások által vásárolták meg; kis kereskedők, kik mindenfelől jönnek s minden módon ellátják magokat, tudniillik lopás, átengedett vagy eladott sarczolások, a cselédek vagy a polgári, katonai és tengerészeti hivatalnokok lopott szerzeményeinek megvétele által; végre oly emberek, kik más községekből menekültek ide, s napjaikat a kávéházakban, éjeiket a bordélyokban töltik». Draguignanban, Brignollesban, Vidaubanban és Fréjusben, Marseilleben, thermidor után, a rémuralom ideiglenes vissza-visszatérései mindig ugyanazt a bíróság és rendőrség elé való népet helyezik be a hivatalokba,** «hajdan hasznos, de munkától megundo-

* Nemzeti levéltár, F⁷, 7164. (Var megye: «Általános jelentés és vélemény adás részletekkel minden kerületről», V. év.)

** Ugyanott F⁷, 7171. (7915. sz.) — (Bouches-du-Rhône megye: «Általános fogalom», V. év.) — (Miollis, a directorium megyei biztosának levele, V. ventôse 14. és 16.; Willot tábornok levele a miniszterhez, ventôse 10., és Merle tábornok levele Willot tábornokhoz, V. ventôse 17.) «Több anarchista sectio jár községről községre, hogy fellázítsa a gyönge polgárokat, és arra izgatja őket, hogy osztozzanak a tervelt borzalmakban.» — Ugyanott F⁷, 7164. (Willot tábornok levele a miniszterhez, Arles, V. pluviôse 12., bizo-

rodott kézműveseket, kiket a fizetett clubtagok, henye őrök, bérért esküvők és hazudók hivatása tökéletesen elerkölcstelenített», gazkópéket, kik mindenből pénzt csinálnak s összetartanak, mint a tolvajok, kik hozzászoktak, hogy a közönség költségén éljenek, hogy «a nemzet jótétemények azokra áraszszák, kik elveiket osztják, hogy menedéket és segítséget nyújtsanak sok vádlottnak, kiket az igazságszolgáltatás üldözőbe vett s kik kiválóan hazafiaknak mondják magokat,* végre hogy adót szedjenek a bordély- és játékházaktól». A falvakban a régi bandák, «a hontalan haramiacsordák», melyek oly jól dolgoztak az alkotmányozó és törvényhozó gyűlés anarchiája alatt, újra megalakúlnak a directorium anarchiája alatt; láthat-

nyító okiratokkal és jelesen az esküdtszék igazgatójának levelével az arlesi jakobinusok erőszakosságairól és jelenlegi uralmáról.) Pártjok «a legnyomorultabb kézművesekből és csaknem valamennyi tengerészből áll». A régi terroristákból újonczozott helyhatóság «érvénybe léptette egy év óta az agrárius törvényt, az erdők kiirtását, a gabona-aratás elrablását fegyveres bandák által a kalászszedési jog ürügye alatt, az igás marhák és nyájak ellopását.»

* Nemzeti levéltár. F⁷. 7171.: (A külvárosi biztosok) figyelmeztetik a kizárólagosokat, sőt a tolvajokat is, midőn végre akarják hajtani az ellenök kiadott elfogási parancsot . . . A mit az elsődgyűléseken, a múlt thermidor 1-én gyakoroltak a helyhatósági tisztek választásánál, sikerrel művelték a nemzetőrség szervezésénél is: fenyegetések, bántalmak, szidalmak, tettlegességek, kényszerített távozás a gyűlésből, melyet aztán a megkegyelmezettek vezettek, végre ez utóbbiaknak kinevezése a fő helyekre. Valóban minden helyet, kezdve a csapatfőnöktől egész a káplárig, csupán a kizárólagosak pártjának tagjai foglalnak el. Ebből az következik, hogy a becsületes emberek, vonakodván együtt szolgálni oly emberekkel, kiket nem láthatnak fellázító emlék nélkül, inkább fizetnek az őrállásért, hogysem magok végezzék, és a város biztossága azok kezében van, kiket felügyelet alatt kellene tartani.»

juk Apt környékén, a hol «kisebb lopásokkal kezdik, aztán bizva sansculotte minőségökben és büntetlenségökben, betörik a csűröket, megrabolják, legyilkolják a tulajdonosokat, kifosztják az utasokat, megsarczolnak mindenkit, ki útjokba kerül, feltörik és kirabolják a házakat Gordes községben, megállítják a nőket az útczákon, letépik gyürüiket és keresztjeiket, megtámadják a kórházat s a pinczétől a padlásig kirabolják»; és a hozzájok hasonló helyhatósági tisztek és a fegyveres erő parancsnokai szabadon hagyják őket cselekedni.* Megitélhetjük ebből, mit tehettek, midőn

* Nemzeti levéltár, F⁷, 3273. (Mérard, hajdani közigazgató és biró levele a miniszterhez, Apt, VIII. pluviôse 15., személyes vonatkozásokkal és bizonyító okiratokkal.) «Nem vagyok képes végig nézni ennyi borzalmat . . . A békebirák és az esküdtszék elnöke azzal mentegetőztek, hogy sem följelentő, sem tanú nem jelentkezett. Ki mert volna föllépni ez emberek ellen, kik a kiváló hazafiak czímét követelték magoknak, kiket szerepelni láttunk minden forradalmi válságban, kiknek barátjaik voltak minden községben és pártfogóik a felsőbb hatóságoknál? Oly nagy kedvezményben részesültek, hogy Gordes községet kivették az újonczállítás és behajtás alól. Nem lehet, mondák, eléggé kimélni az oly embereket, kik készek előmozdítni a közigazgatás hazafias szándékait . . . . Bizonyos, hogy e kétségbeejtő állapotnak nincs más oka, mint a közhivatalnokok gyöngesége, járatlansága, tudatlansága, tétlensége és erkölcstelensége, kik *V. fructidor 18-ika óta*, kevés kivétellel, megfertőztetik a fennálló hatóságokat. *Mind az, a mi a legtisztátlanabb és legképtelenebb*, hivatalban van és *borzalommal dermeszti meg a jó polgárokat.*» — Ugyanott, Montaubannak, a nyilvánkönyvek igazgatójának levele a belügyminiszterhez, földijéhez, Avignon, VIII. pluviôse 7. «A tisztességes embereket folytonosan sértették és elnyomták a Glacière rendezői és szerzői . . . . az orangei vérengző törvényszék czinkosai és a bédouini gyújtogatók.» Titokban tartani kéri levelét, mert ha «a glacièristáknak vagy orangistáknak tudomására jutna, életébe kerülne irójának.»

Robespierre idejében, mint a nemzeti javak kezelői és eladói, kétségbe nem vont urak voltak. Ebben a jó időben, a Varban, Bouches-du-Rhôneban és Vaucluseben «az úgynevezett hazafiak egy társasága» messziről előre készítette szerzeményeit. Voltak «fizetett becsüsei», hogy leszállítsák az eladó javak értékét, és névkölcsönzői, hogy palástolják a valódi vevőket: «a ki nem volt az ő fajtájokból, azt kizárták az árverésekből; a ki makacskodott, vagy megadóztatták, hogy joga legyen árverelni», vagy köteleznie kellett magát, hogy nem fog a szövetség által megállapított áron fölül igérni, és hogy elnyerjék az uradalmat, «kártalanítást fizettek neki». Ennek következtében «silány áron adták el a nemzeti javakat»: és az okok nem hiányoztak, hogy ez iparlovagok igazolhassák magokat saját szemökben. Mily jobb kézbe juthatnak az ellenforradalmárok javai, mint a hazafiakéba? Marat, a forradalom apostola, vértanúja, kanonizált szentje szerint, nem az-e a forradalom czélja, hogy elvegye a nagyok vagyonát s a kicsinyeknek adja?* Mindenütt érvényesült e csodálatos okoskodás, a nemzeti eladásoknál, a zárlatok őrizésénél, a sarczokra, a forradalmi adókra, kölcsönökre és foglalásokra nézve; sehol sem találtam a nyomtatott vagy irott okmányokban egyetlen egy forradalmi bizottságra, mely terrorista és egyszersmind becsületes lett volna. És bizonyára bőven vannak okmányok; az egyetlen hézag az egyéni és névszerinti ismertetés hiánya ugyanazon

* Nemzeti levéltár, F⁷. 7164. (Var megye, V. év: «Általános jelentés»): «A nemzeti jellem elkopott, sőt erkölcstelen lett; ostobának tartják azt, ki hivatalban lévén, nem szedte meg magát igen rövid idő alatt.»

bizottság valamennyi tagjáról. Itt van mégis egy bizottság, hol részletes vizsgálat szerencsés véletlenénél fogva egy és ugyanazon fészekben meg lehet figyelni a fajnak és étvágyainak minden változatát, a jakobinus darázsraj tizenkét vagy tizenöt typusát, hol mindegyik azt az élelmi czikket szívja, mely izlésére van, hol mindegyiknek megvan a maga kedvelt rablásneme. Nantesban «Pinard a bizottság fő szállítója,* és mindegyik taghoz elviteti azt, a mire házának napi használatára szüksége van». «Gallon eltulajdonítja az olajat, a pálinkát» és névszerint «több

* *Moniteur*, XXII. 240. (A nantesi forradalmi bizottság tizennégy tagjának vádirata és a vizsgálat kivonata. III. vendémiaire 23.) — Más bizottságokra nézve, hol az egyéni értesítések hiányzanak, az összitélet mindig ily lesujtó. — Ugyanott 144. (III. vendémiaire 12-iki ülés. Ferney-Voltaire község egy küldöttségének panasza): «Gex kerület öt vagy hat odamenekült gazember zsákmánya volt több mint egy éven át. A hazafiasság álarcza alatt sikerült megkaparítniok minden hivatalt. Mindennemű zaklatást, lopást a magánzóknál, közpénzek elharácsolását követték el e szörnyetegek.» (A ferneyi küldöttek magokkal hozták a tanúk vallomásait.) — *Moniteur*, XXII. 290. (Goupilleau képviselő levele, Béziers. III. vendémiaire 28.): «E ragadozó állatok, kik bánkódva gondolnak az időre, midőn szabad volt büntetlenül lopniok és mészárolniok . . . , kiknek hat hóval ezelőtt nem volt kenyerök s kik most botrányos bőségben élnek . . . . elharácsolói a közvagyonnak, tolvajai a magánosokénak . . . . rablásban, kényszeradóztatásban, sikkasztásban bűnösök» stb. — Prudhomme: *Les crimes de la Révolution*, VI. 79. (A Fouché által Neversben felállított forradalmi bizottságról.) A helyi vizsgálat kimutatja, hogy a tizenegy főtag bélyegzett ember volt, kivetkőzött és botrányos életű papok, ügyvédek és közjegyzők, kiket testületökből, sőt a néptársaságból is kicsaptak tisztességtelenségök miatt, fillér nélküli komédiások, gyakorlat nélküli sebészek, képtelen és tönkrejutott élvhajhászok, kik közül egyik bíróilag volt büntetve.

hordót vesz el Bissonneau polgártól». «Durassier házlátogatásokat tesz és adókat csikar ki»; többek közt «2500 livret fizettet Lemoine polgárral, hogy börtönbe ne vesse». «Naud egymaga teszi és bontja fel a pecséteket a bebörtönzött magánzóknál, éji látogatásokat tesz az elfogottak házaiban, és eltulajdonítja, a mi kedvére van.» «Grandmaison eltulajdonítja a lefoglalt ezüstneműt, és Bachalier az ajándékúl adott ezüstöt.» «Joly teljesíti a végrehajtásokat és elveszi, a mit talál, ezüstneműt, ékszereket, becses tárgyakat.» «Bolognié 20,000 livréről utalványt adatott magának, melynek értékét már fölvette. Perrochaux 50,000 livret kér Ollemard-Dudan polgárnőtől, hogy megakadályozza bebörtönzését», saját hasznára 60,000 font dohányt koboz el Daigneau-Mallet özvegyétől és mivel ez felszólal, önmaga vezeti a börtönbe, azon ürügy alatt, hogy közbenjár érte. Chaux rémítés által eltávolítja versenytársait az árverésektől, magának itélteti a Baroissière-uradalom minden majorját, s egy helyiségről, mely megnyeri tetszését, így szól: «Tudok módot ennek megszerzésére; elfogatom a tulajdonost, és hogy kijuthasson a börtönből, nagyon szívesen át fogja engedni telkét.» A gyüjtemény teljes s egy asztal köré gyüjti a mutatványokat, melyeket Francziaország többi részében szétszórva találunk.

VII.

Hátra van még a rendszer utolsó művelete: a kéz, mely megmarkol, a fegyveres erő, mely testileg működik az embereken és dolgokon. E czélra első sorban a nemzetőrséget és a rendes csendőrséget használják: természe-

tesen 1792. óta szüntelen tisztogatták e két csapatot, míg nem maradt bennök más, mint őrjöngők és gépek;* mindazáltal a mily mértékben fejlődik a rendszer, tovább folytatják a tisztogatást. Strassburgban,** brumaire 14-én a képviselők letették, elfogták és Dijonba szállították a nemzetőrség egész táborkarát, hogy ott kezesekül szolgáljanak a békéig; három nap múlva, meggondolván, hogy a város lovassága saját költségén szerelte föl magát, aristokratának, bourgeoisnak, gyanúsnak itélik, lefoglalják lovait és elfogják tisztjeit. Troyesban, ugyanazon okból és nem kevésbbé hirtelen Rousselin, «polgári nemzeti biztos» egyszerre letesz minden csendőrt, négynek kivételével, «és elszedi fölszerelt lovaikat, fegyvereikkel együtt, hogy azonnal ismert és kipróbált sansculotteok üljenek rájok.» Mert elvileg csak a szükölködőknek, a szívben és ruhában sansculotteoknak van joguk fegyvert viselni, és midőn polgár (bourgeois) van szolgálaton, csak dárdát bíznak rá, melyet rögtön elvesznek tőle, mihelyt bevégezte őrállását.***

De a rendes haderőn kívül van egy másik, még jobban megválogatott és még hatásosabb, a külön, rá-adásos csendőrség, mely mozgó is helybenlakó is, azaz «a forradalmi hadsereg», melyet a kormány és képviselők 1793. szeptember 5-től állítottak fel Párisban és a legtöbb nagy városban. A párisi 6000 emberből áll,

* Beaulieu, III. 454. — V. ö. *La révolution*, II. kötet, I. fej. 9. §.

** *Recueil de pièces authentiques sur la Révolution à Strasbourg*, I. 21. — Nemzeti levéltár, D. I. 55., 6. (Rousselin végzése, II. frimaire 11.)

*** *Un séjour en France de 1792. à 1795.* 409. lap.

1200 tüzérrel, és szakaszokat küld a vidékre, 2000 embert Lyonba,* 200-at Troyesba; Ysabeau és Tallien 3000 főnyi sereggel birnak Bordeauxban; Salicetti, Albitte és Gasparin 2000-nyivel Marseilleben; Ysoré és Duquesnoy 1000-el Lilleben; Javogues 1200-al Montbrisonban; más, kevésbbé számos, 600—200 főnyi csapatokat tartanak: Moulins, Grenoble, Besançon, Belfort, Bourg, Dijon, Strassburg, Toulouse, Auch, Nantes.** Midőn 1794. márczius 27-én a Héberttől fenyegetett közjóléti bizottság feloszlatja e csapatokat, mint hébertistákat, többen tovább is megmaradnak, legalább magúl, különféle alakokban és czímek alatt, akár úgy hogy a helyi közigazgatás megtartja őket a «zsoldos őrök»*** neve alatt, «akár úgy

* Nem találtam teljes kimutatást a városokról vagy megyékről, melyek forradalmi hadsereggel birtak. A kiküldött képviselők levelezéseiből s nyomtatott okiratokból állapítottam meg a forradalmi hadseregek jelenlétét a városokban, melyeket fentebb megneveztem.

** De Martel: *Fouché*, 338. (A közjóléti bizottság végzéseinek szövege.) A Lyonba küldött csapat 1200 karabélyosból, 600 tüzérből, 150 lovasból állt. Uti költségre 300,000 livret adtak a rendező biztosnak, 50,000-et Collot d'Herboisnak, 19,200-at a polgári jakobinusoknak, kik elkisérték.

*** *Moniteur*, III. brumaire 17-iki ülés.) Calés képviselő levele a conventhez: «A börtönök őrizetének ürügye alatt a (dijoni) helyhatóságnak forradalmi hadserege volt, melyet két napja eltöröltem, s mely havonkint 6000 frankba került, nem ismerte el a fegyveres erő vezérét és támaszúl szolgált a cselszövőknek. E katonák, mindnyájan munkások, nem dolgoznak többé. Foglalkozásuk abból állt, hogy betöltötték a club karzatait, hol ők és nejeik tapsokkal támogatták a vezetők nézeteit s fenyegetéseikkel elnémították a polgárokat, kik meg akarták e nézeteket támadni.» — De Martel: *Fouché*, 425. «Hogy kijátszsza a convent rendeletét (frimaire 14-ről), mely eltörölte

hogy a szabadságolt és dologtalan katonák, viselt dolgaik alapján, rangfokozatot szereznek városuk nemzetőrségében; ily módon folytatják szolgálatukat, mely nélkülözhetetlen; mert a kormány általok állt fel és tart tovább. «A forradalmi hadsereg,* mondják a rendeletek, arra van szánva, hogy elnyomja az ellenforradalmárokat, végrehajtsa mindenütt, a hol szükséges, a forradalmi törvényeket és a közjóra szolgáló rendszabályokat», azaz «őrizze a foglyokat, elfogja a gyanúsakat, lebontsa a kastélyokat, leszedje a harangokat, kikutassa a szekrestyéket az arany és ezüst holmik miatt, lefoglalja a fényűzési kocsikat és lovakat», kivált pedig, hogy «fölkeresse a magánosok által összevásárolt élelmi szereket», szóval, hogy helyben gyakorolja a testi kényszert és helyben terjeszsze a physikai rémületet. Ebből azonnal látni lehet, mily katonákból áll a forradalmi hadsereg.

Természetesen, mivel önkéntesekből újonczozza magát és mivel minden jelölt átment a clubok tisztító vizsgálatán, csak túlzó jakobinusokat foglal magában. Természetesen, mivel a zsold 40 sou naponkint, csak proletárokat foglal magában. Természetesen, mivel a végezni való munka épen oly visszataszító, mint kegyetlen, csak dologtalan kézműveseket foglal magában.** kik kénytelenek beállni,

a forradalmi hadsereget a megyékben, Javogues az 1200 embert, kikből a loirei sereget alkotta, zsoldos őrökké változtatta.» — Ugyanott 432. (Goulin levele, Bourg, frimaire 23.) «Tegnap Bourg-Regénérében találkoztam Javogues-al és körülbelül 400 emberrel a forradalmi hadseregből, kiket folyó hó 20-án magával hozott.»

* Buchez et Roux, XXIX. 45. — *Moniteur*, XX. 67. (Barère jelentése, germinal 7.) — Sauzay, IV. 303. (Bassal képviselő végzése Besançonban.)

** Barère jelentéséből látni lehet (II. germinal 7.), hogy a

hogy megélhessenek, «vevők nélküli parókakészítőket, hely nélküli inasokat, csavargókat, nyomorultakat, kik képtelenek becsületes munkával szerezni kenyeröket», «a bunkózókat», kiknél szükséggé vált, hogy üssenek és dárdáik alatt tartsák a tisztességes embereket, egy rakás zsiványt, kik a közharamiaság mellett a magán haramiáskodást akarják gyakorolni, a pocsolyák lakóit, kik boldogok, hogy a sárba taszíthatják hajdani fölebbvalóikat, ők magok foglalhatják el a járdát, fennen büszkélkedhetnek ott, s hetvenkedésökkel és fitogtatásukkal bebizonyíthatják, hogy most ők a fejedelmek. «Végy lovat, a nemzet fizeti meg»,* mondák a bordeauxi sansculotteok útczai bajtársaiknak, kik «nagyszerű menetben», három hatlovas hintóban, elül, hátul és oldalt kisérettel vezették Réoleba Riouffeot és két más gyanúsat. A csapatvezér, ki a foglyokat Párisba vezeti «és az út egész hosszában kiéhezteti, hogy üzérkedjék velök», egy ageni volt szakács, ki csendőrré lett: negyven mértfölddel többet tétet velök, «határozottan saját dicsőségére», hogy «egész Agen láthassa, mint rendelkezik az állam filléreivel s mint veri lánczra a polgárokat». E czélból Agenben «rögtön és szükség nélkül

forradalmi hadsereg Párisban 6000 helyett soha sem volt több 4000 embernél, a mi csak megtisztelő Párisra. — Mallet-Dupan, II. 52. (V. ö. La révolution, II. 473.) — Gouvion Saint-Cyr, I. 137. «Ugyanakkor a képviselők a háttérben, a Haut-Rhinben, az úgynevezett forradalmi hadsereget szervezték, mely szökevényekből állt s mindenféle csavargóból és korhelyből, a kit csak találhattak, s kik a néptársaságok söpredékéből kerültek ki; magával hurczolta azt, a mit biráknak és nyaktilónak nevezett.» — Hua: *Souvenirs d'un avocat*, 196.

* Riouffe: *Memoires d'un detenu*, 31. lap.

megvizsgálja a kocsit», integetve a nézőknek, «diadalmasabban, mintha sajátkezűleg ejtett tizenkét osztrák foglyot hozna magával»; végre, hogy megmutassa az összegyűlt közönségnek fogásának fontosságát, két tábori kovácsot hozat s mindegyik fogoly lábára nyolczvan fontos golyót veret.* Mentől otrombábbaknak mutatják magokat a poroszlók, annál nagyobbaknak érzik magokat. Belfortban, hol egy elhalt hazafit polgárilag temetnek el, egy forradalmi szakasz csatlakozik a kisérethez; a férfiak fejszékkel vannak fegyverezve; a temetőbe érkezve, hogy jobban megtartsák a gyászünnepélyt, «levágnak minden keresztet, máglyába rakják, meggyújtják és a *carmagnole* fejezi be e mindörökre emlékezetes napot».** Néha a fáklyafénynél játszott szinpadi jelenet azt a benyomást hagyja a szereplőkben, hogy valami rendkívüli és érdekes dolgot műveltek, hogy megmentették a hazát. «Ez éjjel, irja a bordeauxi ügynök,*** közel 3000 embert használtunk föl egy fontos vállalatra; élökön a forradalmi bizottság és a helyhatóság tagjai voltak. Elmentek a város és Chartrons külváros minden nagy kereskedőjéhez; lefoglalták levélmásolataikat, lepecsételték irodáikat s a kereskedőket elzár-

* Riouffe: *Mémoires d'un detenu,* 37. lap. «E golyókat fitogtatva hozták s előbb megmutatták a népnek. Összekötött kezeink, háromszoros kötéllel övezett testünk elégtelen rendszabályoknak látszottak neki; a hátralevő egész úton megtartottuk e vasakat, melyek oly súlyosak voltak, hogy ha a kocsi meghajlik, bizonyosan eltörik a lábunk, és oly rendkívüliek, hogy Párisban a Conciergerieben bámulatra ragadtak oly börtönőröket, kik tizenkilencz éve szolgáltak ott.»

** Külügyi levéltár, 331. kötet. (Haupt levele, Belfort, II. frimaire 13.)

*** Ugyanott. (Desgranges levele, Bordeaux, frimaire 10.)

ták a papnöveldében. Jaj a bűnösöknek!» Ha szép, ily gyorsan összefogni valamely városban egy egész osztályt, még szebb, elfoglalni egy egész várost. Két fő sansculotte egy kis hadsereggel* kiindulva Marseilleből, körülfogja Martiguest, s belépnek oda, mint valami malomba. Pompás hálófogás: ez 5000 lélekből álló városban csak tizenhét hazafit találnak; a többi mind federalista vagy mérsékelt; általános lefegyverzés a következmény és házkutatások; a győzők eltávoznak, magokkal vivén az erős legényeket, «500 fiatal embert, kik a katonaszedés alá esnek, és egy sansculotte csapatot hagynak a városban, hogy fentartsa ott az engedelmességet». Biztosak lehetünk, hogy fenn is tartják az engedelmességet, és a helyőrség, egyesülve a tizenhét hazafival, kényére élni fog e hódítással

Valóban, élet, vagyon, minden kényökre van bizva, s ők ennek megfelelőleg cselekszenek, először is a falvakban, hol meglátogatják a magtárakat és csűröket, kicsépeltetik a gabonát, és igazolják, hogy a birtokosok bevallásai pontosak voltak. Ha a gabona nincs kicsépelve, rögtön kicsépeltetik, elkobozzák és a birtokost vasra verik. Ha a bevallás nem volt szabatos, elitélik, mint összevásárlót, és halállal büntetik. E végzéssel fegyverezve,**

* Külügyi levéltár, 332. kötet. (Thiberge levele, Marseille, frimaire 14.) «Körülvétettem a várost kis seregemmel.»

** Ugyanott 331. (Bassal képviselő végzése, Besançon, frimaire 5.) «Egy polgár sem tarthat magánál négy hónapra valónál több élelmi szert . . . Minden polgár, kinek ennél többje van, a fölösleget az e czélra felállított magtárba viszi . . . A jelen végzés vétele után a helyhatóságok kötelesek behajtani minden polgárt, ki képes csépelni, és halasztás vagy szünet nélkül a csépléshez fogni, különben, mint a törvény ellen fellázadók, fognak üldöztetni. A for-

minden banda megindúl és összeszedi, nemcsak a gabonát, hanem a mindennemű élelmiszereket is. «A grenoblei banda, írja az ügynök,* csodát művel; egyedül egy kis községben 400 köböl gabonát, 1200 tojást és 600 font vajat talált. Mind ez csakhamar útra kelt Grenoble felé.» Páris környékén a csapat előfutárai, «villákkal és szuronyokkal fegyverezve, megrohanják a majorokat, kioldják az ökröket az istállókból, elviszik a birkákat és a majorságot, felgyújtják a csűröket és zsákmányaikat eladják az üzéreknek».** A parasztok mindent odaadnak, a mit kérnek, szalonnát, tojást, vajat, csirkét, halkan szidva a köztársaságot, mely a háborút és éhséget hozott rájok; de szót fogadnak; midőn így szólnak hozzá: «Paraszt polgár, ha ide nem adod ezt vagy azt, meghalsz:

radalmi hadsereg különösen meg van bizva a jelen végzés intézkedéseinek végrehajtásával, a forradalmi törvényszékek pedig, melyek e hadsereg kiséretében vannak, a jelen végzés által megszabott büntetések alkalmazásával.» Más okiratokból látni lehet, hogy a Doubs és a szomszéd öt megyében szervezett forradalmi hadsereg mindössze 2400 embert foglalt magában. (Ugyanott 1411. kötet. Meyenfeld levele Desforgue miniszterhez, II. brumaire 27.) — Nemzeti levéltár. AF. II. 111. (Couthon, Maignet, Châteauneuf-Randon, Laporte, Albitte végzése, Commune-Affranchie, II. brumaire 9., a szomszéd hat megyében forradalmi hadsereget állítva fel, megyénkint 1000 emberből állót, a gabona behajtására. Minden hadsereget a megyében idegen biztos fog vezetni, s más megyében fog működni, mint a melyből toborozták.)

* Külügyi levéltár. 331. (Chépy levele, frimaire 11.) — Egy hónappal előbb (brumaire 6.) így irt: «A földmívesek igen ellenséges indulatot tanusítnak a városok és a maximum-törvény ellen. Egy forradalmi hadtest nélkül semmit sem lehet tenni.»

** Mercier: *Paris pendant la Révolution*, I. 357.

nincs helye a habozásnak.* Azért még örülnek is, hogy ily olcsón szabadulhatnak. Brumaire 9-én, esti hét óra felé, Tigeryben, Corbeil mellett, «huszonöt ember, övében kardokkal és pisztolyokkal, a legnagyobb része nemzetőri ruhában s a forradalmi hadseregből valónak mondván magát», behatol Gilbonhoz, hetvenegy éves öreg földmíveshez; más ötven, hogy a vállalat meg ne zavartassék, a ház kijárásait őrzi. Vezérök, Turlot, Henriot tábornok hadsegéde, kérdi, hol a gazda? «Ágyában.» «Költsék fel.» Az aggastyán fölkel. «Add ki fegyvereidet.» Az asszony átad egy vadászpuskát, a ház egyetlen fegyverét. Erre a banda hirtelen a szegény emberre rohan, «üti, veri, megkötözi kezeit, zsákba dugja fejét»; hasonlókép tesznek nejével, a nyolcz cseléddel, a két szolgálóval. «Most ide a szekrények kulcsaival; látni akarjuk, nincsenek-e liliomaid vagy más törvényellenes tárgyaid.» Kikutatják zsebeit, elragadják kulcsait; hogy gyorsabban dolgozzanak, betörik a szekrényeket, elviszik az egész ezüstneműt. «26 terítéket, egy csészét, 3 leveses kanalat, 3 billikomot, 2 burnótszelenczét, 40 játékjegyet, 2 órát, egy aranyórát, egy aranykeresztet». «Mind erről jegyzőkönyvet veszünk fel, ha

* Hua, 197. Az irott vagy nyomtatott okmányokban az ellenállásnak csak egy példáját találtam. A Chaperon testvérek, Loges faluban, Sens mellett kijelentették, hogy csak saját használatukra van gabonájok és puskalövésekkel védték magokat. A csendőrség nem lévén képes erőt venni rajtok, meghúzták a vészharangot, elhozatták a sensi és a környékbeli nemzetőrséget, ágyút állítottak fel s végre felgyújtották a házat. A két testvér elesett; de előbb levágták a sensi nemzetőrség parancsnokát s megöltek vagy megsebesítettek közel negyven támadót. Egy életben maradt fivéröket és nővéröket a nyaktilóra vitték. (1794. június, Wallon, IV. 352.)

nyugodtan leszünk Meauxban. Most hol van az érczpénzed? Ha nem vallod be, a guillotine ajtód előtt áll; én leszek hóhérod.» Az aggastyán nem vonakodik, csak azt kéri, hogy oldozzák fel; de biztosabb kötözve hagyni, hogy «megfejhessék». Felkapják, a konyhába viszik, «izzó parazsat» tesznek lába alá. Felsikolt, megmutat egy másik szekrényt; ezt feltörik, elviszik, a mit ott találnak, «72 frankot érczpénzben, 5000 vagy 6000 livret assignátákban, melyeket Gilbon erővel elvett gabonájáért kapott». Aztán feltörik a pinczeajtót, kibocsátnak egy hordó eczetet, bort hoznak fel, megeszik a ház vacsoráját, lerészegednek, és végre összeégett lábbal, megkötözve hagyva Gilbont, valamint a tizenegy másikat, eltávoznak, biztosak lévén, hogy senki sem fog utánok menni.*

A városokban, kivált fedaralista vidékeken, a tolvajságok más merényletekkel keverednek össze. Lyonban, míg a rendes csapatokat a kaszárnyákba helyezték, a lakosoknál szállásolják el a forradalmi hadsereget, a kétezer* részeges és vérengző legényt, kik Párisból jönnek, s kiket tábornokuk, Ronsin maga «gazembereknek, haramiáknak» nevez, azzal mentegetőzve, hogy e mesterségre

* *Moniteur*, XVIII. 663. (Frimaire 24-iki ülés, Lecointre jelentése.) «Thieux, Jully és számos más község volt haramiaságuk áldozata.» «A falvakban úgy el vannak kábulva, hogy a boldogtalanok, kik ilynemű zaklatásokat szenvednek, nem mernek panaszkodni, örülve, hogy megszabadultak a haláltól.» De ezúttal felsültek a közharamiák; mert az ifjabb Gilbon épen Lecointre bérlője volt. De így is csak véletlenül szólt az eseményről tulajdonosának, «ki más dologban látogatta meg őt». — (V. ö. *La Révolution*, II. 406.) (Hasonló jelenet történt Lisse községben Ruelles bérlőnél.)

** Guillon de Montléon, III. 79., II. 440.

nem lehet tisztességes embert találni». Kitalálhatjuk, hogyan bánnak gazdájokkal, ennek nejével, leányaival; az egykorúak csak elsiklanak fölötte, és szemeréből vagy undorból kerülik a részleteket. Némelyek egyszerűen a durva erőszakot használják; mások a nyaktiló által rázzák le magokról az alkalmatlan férjet; a legtartózkodóbbak magokkal hozzák rimáikat; a házi kisasszonynak éjjeli egy órakor kell hirtelen kiugrania ágyából s tüzet raknia a tisztnek, ki szép társasággal érkezik haza. De vannak még rosszabbak is, mert a legrosszabbak egymáshoz vonzódnak. Láttuk, mi volt Nantesben a forradalmi bizottság és a kiküldött képviselő; a forradalmi boszorkányszombat sehol sem tombolt dühösebben, sehol sem taposta el erősebben az emberek életét. Oly karmesterekkel, mint Carrier és bizottsági támogatói, biztosak lehetünk, hogy a közreműködők is válogatott emberek.

Nagyobb biztosság okáért a nantesi bizottság néhány tagja maga dolgozik a kivégzéseknél és sajátkezűleg működik közre a mészárlásoknál. Egyikök, Goullin, san-domingói kreol,* érzéki és ideges ember, megszokta, úgy bánni a

* V. ö. Alfred Lallier: *Le sans-culotte Goullin,* (több helyen). — Wallon: *Histoire du Tribunal révolutionnaire de Paris,* V. 368. (Lacaille vallomása.) — Különben nem kevésbbé rendkívüli szörnyetegek találkoznak Nantes egyéb közigazgatásaiban is, például Jean d'Héron, szabó, ki a katonai élelmezés felügyelőjévé lett. «A clissoni vereség után, mondja Lailletné asszony, a néptársaság előtt egy haramia fülével jelent meg, melyet szalagrózsa gyanánt kalapjára tűzött. Zsebei tele voltak ily fülekkel, s gyönyörűsége telt benne, megcsókoltatni ezeket a nők által.» Még mást is mutatott és csókoltatott meg, s Lailletné oly körülményt is említ, melyet nem merek kiirni. (De la Sicotière: *Le Patriote d'Héron,* 9., 10. lap. Lailletné, halkofa vallomása, és Mellinet tanusága, VIII. k. 256. l.)

négerrel, mint az állattal, s a francziával, mint fehér négerrel, elvből szeptembrizáló, a vízbefulasztások fő indítója és vezetője, saját személyében megy kiürítni a bouffayi börtönt, és tapasztalva, hogy a halál, a kórház vagy a kiszabadulás több foglyot elragadott tőle, egyedül saját hatalmából, tizenöt, találomra vett nevet csatol hozzájok, hogy elérje a számot. Egy másik, Joly, bizottsági biztos, igen jártas lévén a kötözésben, maga kötözte össze kettesével a foglyokat, kiket a folyóhoz vittek.* Grandmaison, bizottsági tag, hajdani vívómester, kit a forradalom előtt két gyilkosságért elitéltek és megkegyelmeztek, karddal vagdosta le a könyörgő kezeket, melyek a szállító hajó deszkáin keresztül feléje nyúltak.** Pinard, másik bizottsági biztos, sarczolt, lopott a falvakban s kiváló kedvvel ölte meg önmaga a nőket és a gyermekeket.† Természetesen a három csapat, mely velök vagy parancsuk alatt működik, csak az ő fajtájokbeli emberekből áll. Az egyikben, melyet *Marat-csapatnak* neveznek, a hatvan tag mindegyike, beálltakor megesküszik, hogy elfogadja Marat elveit, gyakorolja Marat tanait, és Goullin,†† az alapítók egyike, minden jelölt fölvételénél kérdi: «Nincs egy még gonoszabb? Mert efféle emberekre van szükségünk, hogy észre térítsük az aristokratákat.††† Már frimaire 5-én

* Wallon, V. 368. (Lacaille vallomása.)

** Ugyanott V. 371. (Tabouret vallomása.)

† Ugyanott V. 373. (Mariotte vallomása.)

†† *Moniteur,* XXII. 321. (Phelippes Troncjolly vallomása.) — Berryat Saint-Prix: *La justice révolutionnaire,* 39.

††† Campardon: *Histoire du Tribunal révolutionnaire,* II. 30. Napjára tiz frankjok van és teljes hatalommal vannak felruházva. — (Carrier és Francastel végzése, 1793. október 28.) «A

dicsekesznek a «Marat-k», hogy karjaik «kifáradtak a foglyok kardlapozásában, kiket a Loire felé hajtottak,* és látjuk, hogy a fáradság daczára, kedvökre van a hivatal: tisztjeik versenyeznek Carriernél, hogy rájok bízza a vízbefulasztást; mert ez nyereséges. Először is levetkőztetik a halálra szánt férfiakat és nőket, néha egész az ingig s oda értve az inget is; kár volna, ha értékes tárgyak a víz fenekére kerülnének tulajdonosaikkal; következőleg a fulasztók megosztoznak rajtok; Richard segédnél egy egész szekrényt találnak, tele ékszerekkel és órákkal;** a négy vagy ötezer vízbefulasztott emberen a Hatvanas-társaságnak szép haszna lehetett. A második csapat, melynek neve *Amerikai huszárok* s mely a város környékén dolgozik, szerecsenekből és mulattokból áll,*** kik

képviselők . . . *együttesen és egyenkint* felügyeleti joggal ruházzák fel a forradalmi csapat minden tagját valamennyi más gyanús nantesi polgár fölött, az idegenek fölött, kik ide jönnek vagy itt laknak, mindennemű összevásárló fölött, . . . jogot adnak továbbá házvizsgálatot tartani, a hol megfelelőnek találják . . . A fegyveres erő mindenütt engedelmeskedni fog a hozzá intézendő megkereséseknek, akár a csapat, akár az egyes tagok nevében intéztessenek hozzá.»

* Berryat Saint-Prix, 42. lap. — Alfred Lallié: *Les noyades de Nantes,* 20. lap. (Gauthier vallomása.) — Ugyanott 22. lap «B . . . , mondá Carrier, Lamberty számára tartám fenn e kivégzést; sajnálom, hogy mások teljesítették.»

** Alfred Lallié: *Les noyades de Nantes,* 21. és 90. lap. — V. ö. *Moniteur,* XXII. 331. (Victoire Abraham vallomása.) — «A fulasztók igen bizalmasan bántak a nőkkel, élvezeteikre is felhasználták, ha megtetszettek nekik, és e nők, szívességök jutalmául, abban a becses előnyben részesültek, hogy nem fulasztották őket a vízbe.»

*** Campardon, II. 8. (Commeret vallomása.) — Berryat Saint-Prix, 42. lap. — Ugyanott 28. lap. Carrier, Fouquet, Lamberty más

elég számosan vannak a hajófelszerelők e városaban. Ezeknek a nőket adják főbelövésre, s ők előbb felhasználják azokat. «A mi rabszolgáink ezek, mondják: testünk izzadságával szereztük.» A kik oly szerencsétlenek, hogy megkimélik őket, két nap múlva hülyékké lesznek kezeik közt; különben kevéssel utóbb ismét összeszedik őket és agyonlövik. A utolsó csapat, melyet *német legiónak* neveznek, német szökevényekből vagy zsoldosokból áll, kik alig vagy épen nem beszélnek franciául, és a katonai bizottság ezeket is arra használja, hogy kivégezzék az útakon összeszedett vendéeiakat; rendesen huszonötével lövik agyon. «Egy torkolatféle helyre érkeztem, mondja egy szemtanú,* hol félkör alakú kőbánya volt; itt hetvenöt nő holttestét vettem észre . . . meztelenül és hanyatt fekve.» A kiket ezen a napon vittek oda, tizenhat-tizennyolcz

ügynökeit elitélték, névszerint «mivel kivonták a nemzeti bosszú alól Marsillyné asszonyt és szobalányát . . . Megosztoztak egymás közt Marsillynén és szobalányán.» — E jakobinusokra nézve, «kik a selyemviganók után vágyódnak», Berryat Saint-Prix egy 1851-iki jakobinus feleletét idézi, melyet a reimsi vizsgáló birónak adott: azt mondták neki, hogy a köztársaság úgy, a mint ő akarta, nem tarthat sokáig. «Meglehet, mondá; tegyünk három hónapot; vajjon három hónap, mely alatt megtölthetjük zsebünket és hasunkat, és selyemviganókat gyűrhetünk össze, semmi volna?» — Egy másik e fajta 1871-ben így szólt: «Lesz legalább nyolcz napi dáridónk.» Az emberi természet megfigyelői hasonló részleteket találhatnak a sipoyk 1863-iki lázadásában az angolok ellen, és a vörösbőrűek történetében az Egyesült-Államokban. Már a párisi szeptemberi mészárlások és a Comtat története 1791. és 1792-ben, szolgáltak ugyanily jellemző adatokkal.

* Alfred Lallié: *Les fusillades de Nantes*, 23. lap. (Picard, a kiséretbeli nemzetőrök parancsnokának vallomása. — V. ö. Henri Ferdinánd, asztalos, vallomásait.)

évesek voltak; egyikök így szólt vezetőihez: «Látom, hogy halálra visztek», s a német, a maga töredezett nyelvén, valószinűleg durva nevetéssel, így felelt: «Nem, csak levegőt változtatni.» Sorba állítják az előbbi napok hullái előtt és agyonlövik; a kik nem esnek el, látják, mint töltik újra a puskákat; ismét lőnek és a sebesülteket puska-agygyal verik agyon. Aztán a németek kikutatják a holtakat; mások meztelenre vetkőztetik s «hanyatt fektetik». Hogy a munkára munkásokat találjanak, nemcsak Franciaország legutolsó gonosztevőihez, hanem idegen fajú és nyelvű barmokhoz kellett leszállniok, sőt még mélyebbre, egészen az alsóbb fajú barmokhoz, kiket a rabszolgaság elaljasított s a szabadosság megrontott. Ilyen fölülről lefelé a lajtorján, a hatalom és engedelmesség minden fokán, a forradalmi kormány személyzete.* Ujonczozása és alkalmazása, erkölcsei és tettei által emlékünkbe idézi elődeinek csaknem elfeledett képét; mert voltak elő-

* Sauzay: *Histoire de la persécution révolutionnaire dans le département du Doubs,* VII. 687. (Grégoire convent-tag levele. 1796. deczember 24.) «Megközelítő számítás szerint 300,000-re lehet tenni ennyi bűntény szerzőit; mert minden községnek körülbelül öt vagy hat vadállata volt, melyek Brutus neve alatt tökéletességre vitték a pecséttörés, vízbefulasztás, felkonczolás mesterségét. Roppant összegeket faltak föl, hogy Hegyeket (Hegypárt) építsenek, orgiákat fizessenek és havonkint háromszor ünnepeket tartsanak, melyek az első előadás után, parodiákká lettek, hol két vagy három szinész szerepelt nézők nélkül. Végre nem jelent meg rajtok más, mint a dobos és a helyhatósági tiszt; s még ez is úgy szégyelte magát, hogy az Ész templomába menve, gyakran zsebébe rejtette övét . . . De a 300,000 haramiának igazgatója a nemzeti convent két vagy háromszáz tagja volt, kiket minden esetre gonosztevőknek kell neveznünk, mivel a nyelv nem bir erősebb kifejezéssel.»

dei a tizennegyedik, tizenhatodik, tizenhetedik században. Ez időkben is meghódították és széttépték a társadalmat barbárjai; a veszedelmes nomádok, a kártékony csőcselékek, a katonákká lett haramiák hirtelen lecsaptak valamely szorgalmas és békés népre. Igy tettek Franciaországban az útonállók és a *tard-venu-k;* Rómában Bourbon connétable serege; Flandriában Alba herczeg és a parmai herczeg bandái; Vesztfáliában és Elsassban Wallenstein és a szász-weimári Bernát martalóczai. Tiz hónapig, tizenöt hónapig, két évig éltek egy-egy városon vagy tartományon, míg fölemésztették a várost vagy tartományt, egyedül hordva fegyvert, urai lévén a benlakóknak, kényök szerint élve és visszaélve a dolgokkal és személyekkel. De őszinte banditák voltak; önmagokat is nyúzóknak, reitereknek,* kalandoroknak nevezték; nem adták ki magokat humanitarius bölcsészeknek. Különben is a közvetlen és személyes élvezeten kívül semmit sem kivántak; csak arra használták a nyers erőt, hogy kielégítsék kapzsiságukat, kegyetlenségöket, bujaságukat. De e magán kapzsiság pusztításaihoz a jakobinusok még nagyobb rombolást csatolnak: a rendszeres és hiábavaló pusztítást, melyet a beléjök oltott társadalomellenes elmélet parancsol.

* *Reître*knek nevezték a XVI. században a franczia szolgálatban álló német lovas zsoldosokat.

M. TUD. AKADÉMIA KÖNYV-TÁRA

MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
KÖNYVTÁRA 2749 /1907 N. SZ.

JAVÍTANDÓK.

				Helyett	*Olvasandó*
12.	lap	fel.	6. sor	*százynyolczvan*	— százhuszonnégy
23.	»	»	7. »	*a jakobinusokat*	— jakobinusságukat
26.	»	»	15. »	*gyűléseikre*	— gyűléseire
30.	»	al.	3. »	*szert* után	csakhamar
30.	»	»	2. »	*csukták*	csukják
46.	»	»	5. »	*lovagnak*	— lovasnak
58.	»	»	4. »	*helyén*	— helyett
65.	»	al	5. »	*semminemű*	semleges
69.	»	fel.	11. »	*a convent engedelmességét*	— a convent iránti engedelmességet
75.	»	»	8. »	*kivételes*	— ez a kivételes